

821/47406

С. Васильченко

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF TORONTO

UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО

ТВОРИ В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1959

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО

ТОМ ДРУГИЙ

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1959

За загальною редакцією академіка
О. І. Білецького

Підготували тексти і склали примітки:
Н. Л. Калениченко, Й. Я. Куп'янський, К. М. Дубина-Панасенко

Редактори тома *Н. Л. Калениченко, Й. Я. Куп'янський*

С. Васильченко. Фото. 1924 р.

ПОВІСТІ
ТА ОПОВІДАННЯ

РУСИН (Мініатюра)

Штефана розбудила гуркотнява. В хаті сутеніло, і було чути, як били громи за громами. Видершись із запічку, де він був заснув, гуляючи, він повагом почапав, як маленький ксьондзик, в своїй довгій льолі до вікна, де було видніше. Відразу темрява в хаті зарожевіла, червоний світ, мов червоною водою, сполоснув білу стіну, криваво-червоним блиском засвітилось скло та позолота на іконах. В хаті все стало видне. Двері в сіни чогось були одчинені, коло печі пораяється з горщиками, з цebraми, стиха хрюкаючи, здоровенна свиня, торохтить, хлюпається. По долівці поплавло щось розілляне, лисніє в рожевих сутінках, як розтоплена мідь... І мами не чути... Тривога пойняла дитяче серце, підійшов до вікна, глянув:— Ой, мамо! Що то за диво: по клунях, по стогах, по дахах хатів росте червоний, світлячий ліс. Хвилюється в чорній бурі, вигинається на всі боки в лютому танку й виростає високий-високий, до хмари. В селі видно от того лісу, як удень. Хитаються, як п'яні, хати, скидають із себе дахи, як шапки... Стає жажно.

— Мамо, мамо!— загаласував хлопець, але тільки суворя, страхітна тріскотня в червоному лісі відповідає йому. Не віряться Штефанові, щоб в такий дивний і страшний час не було тут мами — вона певне десь тут, та не хоче обзиватись, і він починає кричати голосніше:— Мамо! мамо!.. Я хочу... їсти! — хоче він одурить маму.— Мамо!— заходиться плачем.

І зразу почувває, що його щось сіпає знизу за подол сорочки. Він повернувся, глянув униз — і жах закував його кісточки. Піднявши голову угору, на лавку видиралась здоровенна свиня з червоними, як ягоди, очима, вся в ро-

жевій щетині. Вона хрюкала швидко-швидко, аж захлинулась, пінилась білорожевим шумом, підводила до Штефана все ближче й ближче свої страхітні очі, що світилися тепер, як у сердитої людини, лихою думкою, і білими іклами намагалась міцніше вхопити за подол сорочки.

Здалося, гарячим приском обсипало дитину, обпекло варом. Закричало, загаласувало, безпомічно махаючи ручками і горнучись до стіни, почуваючи в тих нахабних очах щось хижє й кровожадне. Але од того дитячого галасу ще сміливіше й нахабніше загорались хижі очі та буйніше здіймалось піння коло писку, і вона незграбно, але уміло, як людина, викинула передні ратиці на лаву, щоб легше впіймати за сорочку.

Штефан відразу затремтів і змовк, збагнувши, що в цей страшний час немає у нього мами, що він тепер один на світі. Ще один мент — і свиня стягнула б дитину з лави, як куклу. І відразу зціпило суворо губенята, грізно, не по-дитячи нахмурило брови, обурено блиснули оченята.

Ляснув, кілька хватило дитячої сили, рукою по писку раз і вдруге:

— Геть! Чучу! Я не боюся тебе, бо то я русин є, а ти швиня!

Розумні гнівні очі малої людини на мить зустрілись із зажерливими очима темної тварини, в яких світився одблиск хижої думки... Немов якимось чаром повіяло на тварину од ясних очей — вона полохливо закліпала безвійними очима, повернула писок убік і незадоволено гупнула обома ратицями зразу з лави додола. Далі пішла од лави спокійно, як хитра й лукава людина, нібито й не вона. Ніби знову вона тиха й нешкодлива тварина, до всього, крім своїх помнів, байдужа.

Але тільки починав Штефан, у якого крізь острах, мов силою, випирало з грудей крик і плач, пхикать, вона несподівано до лави прокрадалась, починала хрюкати з якоюсь дикою ніжністю швидко-швидко і, як людина, піднімала вгору запінену голову з знову обнаглілими хижими очима.

У хлопчика відразу зникав з обличчя безпомічний дитячий вигляд, губи стулялись, очі хмурились. На ньому зразу з'являвся якийсь дивний, не дитячий спокій, самовлада і певність у собі.

— Ну-ну! Ти!.. А то я тебе патином буду бити!..

І знову одходила од лави з байдужим хрюканням брудна тварина.

А надворі бушує світячий ліс в страшному танку. Кругом неї [хати] стоїть чорнорожева курява, в якій кружаться, підстрибують, мов граються, чорні й золоті гіллячки та дрібний лист. По селу, мов ударив сухий град, пішла таракотня. Над хатою щось свистало і дзижчало; луснуло у вікно і гупнуло об піч...

Б'ють безперестану громи за громами.

Тремтять ніжки у Штефана, дивиться у вікно, як зачарований. У грудях йому горить, криком кричить дитячий розпач, а уста тихо, нишком причитують, мов на похороні, слова жалю, яких раніш ще не умів вимовляти малий Штефаник. Йому здається, що він уже великий:

— Ой, мамо-мамочко, ой, моя ріднесенька...

ПРО ЖИДКА МАРЧИКА, БІДНОГО КРАВЧИКА

Нещодавно було цеє... Вечірне небо заквітчалось весняними хмарками, мов гірляндами з зеленого барвінку. Сплинув поміж хмари блискучий місяць, і ніби з води виринули у невеличкому місті білі будови того жидівського кварталу, що в темряві здавався таким сумотним та злидненим.

Аж ось упали на трухляві дахи яток та крамниць оксамитові тіні, сипнув хтось жмені рожевого блиску в сумовиті шибки ветхих віконць, золотом нашвидку побризкав смітники — і увесь бруд жебрацького кварталу згорів, здавалось, на потайному огні.

Занедбаний квартал засяяв, оновлений... На будинках і коло будинків скрізь по улицах міста цвіли в місячному блиску повні глибокої думки суворо-таємничі велетні-квітки — переможні, огнево-червоні прапори. Мов після бурі, після грози, що свіжим дощем зросила ці темно-червоні троянди, віяло од їх у місті легким і радісним духом. Подихом волі й братерства. Гомоном м'яким і вільним, як шуми весняної поводи, не вважаючи на вечірній час, гра-ло й гуло все місто. Зблизьку і здалеку, з широких улиць і в глухих переулків рясно лунали незловиві, радісні вигуки, лагідно-бадьорі розмови та вільний, незмушений сміх. Без дружньої, радісної осмішки навіть незнакомі між собою люди не могли зустріватися.

По узенькому переулку кварталу, вимахуючи, як вітряк, руками і спотикаючись на позабивані стовпці, тінню пересувався кошлатий силует.

Коло похилених воріт, що стояли поруч із стареньким будинком, мохом і цвіллю порослим, почорнілим од давнини, із темряви обізвався привітний молодий голос.

— Де ти так довго барився, Авруме?

Волохата постать спинилася і взялася рукою в боки.

— Це ти, Ліє!

В тіні єдиного на увесь переулок наполовину засохлого куща акації сиділа на ослончику в білому святковому вбранні молода жінка.

— Еге!— здивовано промовила вона сміючись,— да ти п'яний, Авруме?

Аврум Марчик, тихий трудяка-кравець, що в його завжди бадьорій вираз на марному, кволому обличчі, тепер справді скидався на п'яного: його червоні, хоруваті од щоденної праці очі горіли, як підмальовані, уші червоніли свіжими бутонами півоній і горіли, осмішка непереможно розпливалася по обличчю.

— Так, так, Ліє,— промовив він, весело сміючись,— я п'яний, я зовсім п'яний. Дивись— я на ногах не встою!— і він почав хилитатись по дорозі, затинаючи п'яної пісні, якої наслухався колись на ярмарку од селяків:

Та було б тобі горілки не пити...

Та було б тобі нас трьох не любити...

— Ой ти, шарлатан! За які ж гроші ти напився?— сміялася Лія.

Далі перестала сміятися й промовила серйозно:

— Ну, годі, Авруме,— скажи краще, де був,— на мітингу?

— Був на мітингу, говорив промову, і всі кричали, і в долоні ляскали: браво, біс, Аврум Марчик!— похвастася Аврум.

— Ти говорив промову?— неймовірно й іронічно перепитала Лія,— про віщо ж ти міг говорити?

— Я розказав тільки одну маленьку казочку.

— Яку казочку? Про віщо?

— Ось я тобі зараз розкажу,— і Аврум сів поруч.

Весело насвистуючи щось собі під ніс, мимо проходив велетень Косенко, гуляка-коваль. Аврум завжди чогось боявся його— тепер сміливо і розв'язно обізвався до його:

— Добровечір, товаришу!

Велетень, пригнувшись, став приглядатись до Аврума.

— А-а! Аврум Марчик, бідний кравчик!— засміявся він і весело додав:

— Здоров, здоров, товаришу!

— Ну, що — чуєш? — просвітлівши, промовив до Лії Аврум, коли висока постать, посвистуючи, як і перше, зникла в тінях: «товариші!».

Лія нічого не сказала, зітхнула повними грудьми, і радість теж тихо засяяла на її молодому обличчі.

— Авруме, розкажи, про що там говорили на тому мітингу, — лагідно, з цікавістю почала вона прохати Аврума.

Аврум почав вигадувати жінці якусь казку, що ніби її він казав на мітингу.

Справді ж було воно не так. В дійсності він не міг сказати людям тієї казки. Під час гарячих промов на мітингу, які одна за другою огняним дощем сипалися з трибуни, вона спалахнула у його полум'ям, забила дух, і його вихрем винесло на трибуну. Аврума всі знали в місті, завжди нужденного і завжди бадьорого, всі знали і всі любили за його щирі, хоч і невдалі вигадки. Тепер усі сподівались од його якогось жарту і одна його постать на трибуні вирвала тоді з натовпу бурю радісного галасу і тріскучих аплодисментів.

— Гляньте, Аврум, Аврум Марчик!

Коли він єдиний раз у своєму життю побачив перед собою море людських голів, безліч уважних очей, які привітно дивилися на його, осміхаючись і покірно, із жаждою дожидаючи од його слова, він почув, що ноги під ним затремтіли, а з очей чогось бризнули сльози, і він замість жарту зміг усього тільки промовити:

— Товариші, я хочу сказати вам одну маленьку казочку: «Жив собі на світі жидок Марчик, бідний кравчик». Далі, скільки він не напружувався, скільки не махав руками — виходили тільки смішні, покалічені слова, а та казка, що огняним клубком поверталася в його грудях, не виходила.

І через кілька хвилин він заплакав, махнув безнадійно рукою і став, спотикаючись, зіходити з трибуни.

Люди підхопили його на руки, щось, сміючись, кричали йому бадьоре і лагідне, підіймали вгору, тиснули йому руку, цілувалися з ним.

Тепер по всіх його жилах ніби грали музики. Усе навкруги здавалося новим і химерним, ніби з усього було здійснено велике рядно; увесь світ став йому такий, який тільки бачив він колись давно-давно у сні чи в дитинстві. Дивиться він на місяць — і йому здається, що з того часу, як він хлопчиком лазив з товаришами по верхах яток, він

І досі більш ні разу не бачив, щоб місяць світив коли-небудь. Раз у раз вечорами він тільки бачив світ брудного каганчика, що до його шив і латав дівочі кохти, парубочі піджаки та жилетки.

І він кавав тепер поважним, авторитетним голосом, як голова сім'ї:

— Подивись, Ліє, це нарочито для такої великої радощі бог послав нам сьогодні місяць!

Лія засміялась:

— Місяць, Авруме, і вчора світив, ще більший, ще повніший.

Аврум хотів було сперечатися, та Лія рішуче завірила його, що місяць сьогодні повинен світити незалежно од людської радощі, і Аврум, зітхнувши, змовк.

Десь за жидівським кварталом, де хмарою здіймався до неба зелений панський парк, срібними крем'яками розсипався соловей.

І кавав Аврум, прислухаючись до його співу:

— Ти чуєш, Ліє, пташка — і та радіє волі!

Лія обгорнула його рукою за шию і почала пестити, як мати, і жаліти:

— Бідний ти мій кравчик, Аврум Марчик! За тією працею тяжкою, каторжною це ж ти не бачив, як сонечко світить, як сади розцвітають, як у небі зорі сяють; це ж ти не чув, як пташки співають!

Аврумові од цього не робилося журно: він пильно слухав солов'я.

Прислухався він до його щебетання з цікавістю, приплющивши одно око, і йому здавалося, що він чує чинсь жартовливу, веселу мову десь за дверима, звідки тільки чути голос, а слів не можна розібрати. Далі йому здалося, що то іменно до його крізь двері шаборчить жартовлива пташина, чимось дражниться, сміється.

— Що він говорить? Ось послухай, Ліє! — сміючись, кавав він жінці. І вони обоє заслухались і змовкли.

Аврум помалу почав розуміти щебетання солов'їне: «Не сказати тобі, Авруме, людям тієї казки, — щебетала лукава пташина, — та цій біді можна запобігти...».

«Як? — А ось як...

Коли б замість твоєї доні Розочки та був синок — Мойша. Він би виріс великий, навчився б по книгах і скавав би твою казку усім людям. Коли ж у тебе дочка Роза, а не синок Мойша!»

Замовкла пташка, а потім знову починає стиха, улесливо та хитро:

«Та й це не біда, Авруме! Хочеш, я тобі щось пораджу!»

«Що?— А ось що!»

А далі, ніби жартовлива дівчина-угара, соромливо закрившись хусткою:

«Ох! Тьох! Ха-ха-ха!» — і зайшлася придушеним сміхом.

Тепло стало на душі в Аврума: він прихилив до себе голову Лії, хитро перекосив око, що завжди він робив тоді, коли мав на думці жарти, і нишком почав їй шепотіти на ухо.

Лія спершу уважно слухала його, далі швидко одхилила од його лице, і воно одразу спалахнуло, як досвітня зоряниця:

— Безстиднику, а годувати чим будеш?— взявши його за ухо, тихо одказала вона.

— Тепер у світі буде жити вільно, усім буде легко, радісно.

— Ні, ні,— соромливо і серйозно казала Лія,— одно маємо, то й буде з нас того клопоту.

— Коли ж то дівчинка, а нам треба хлопчика,— гаряче доводив Аврум.— Він буде щасливий, розумний, він буде учений, його виберуть люди і пошлють за депутата, і він буде говорити людям гаряче слово про те, що таке воля.

Лія слухала його мовчки, затулившись рукою, потім загорілася, як квітка, і в її очах, перемагаючи одне одного, загоралися то жартовлива рішучість, то боязка осторога, а обличчя її все горіло і розгоралося, як перед зходом сонця на поранні тло ясного неба.

Ї довго чути було тієї ночі серед тиші сну їх тиху розмову і боязкий сміх. Здавалося, двоє таємних змовців радилися святкової ночі на завтра впорядити ще більше свято, з якого здивуються і звеселяться усі люди.

Місяць дослухався й дослухався їхньої мови, здіймався все вище над ними, дедалі все мінився і блід, ніби чув щось недобре, чому зарадити не міг...

Минуло літо і осінь. Минула й зима. Знову розвивалися сади, ховаючи кам'яні будови міста під свої тіні.

Кучеряві яблуні і груші в білому цвіту. Як завітчані

на шлюб дівчата, пишаючись, визирали вони скрізь із садів, ніби дожидаючи того, кому судились.

Вже високо піднялося на небі сонце, а по улицах в місті не було помітно ні звичайного мирного гомону, ні працьовитої метушні.

Тиша важка, як камінь, і грізна, як божа кара, висіла над улицями. Десь тільки даліше, в центрі міста, чути було якесь ритмічне грюкання та глухий гук, що скидався на шум недалекого урагану.

По найглухіших переулках, по загородних бескеттях і кругах мовчки, як тіні, бігли кудись обшарпані люди, навантажені усяким злидненным збіжжям і дрантям. Багато з їх волочили за собою переляканих дітей, що, не встигаючи бігти за великими, спотикались, губили свої шапки й черевики, до крові об брук розбивали, жалили і кололи об будяки брудні та худенькі босі ніжки. Дорослі люто шарпали їх за руки, затуляли їм роти і без жалю били по лицю, коли вони плакали од втоми або, не стерпівши гострого болю, мимоволі здіймали вереск.

По улицах — мертва порожнеча: ятки і крамниці позамикані, вікна і двері позабигані дошками; на деяких висіли мовчазні, скорботні ікони божної матері та в терновім вінку — Христа.

Тільки в одному старому і похиленому будиночку на жидівському кварталі були двері на улицю одчинені і коло їх метушилася самотньо жива душа, не маючи сили залишити свого гнізда й тікати з міста за потоком людей. То була стара Рахіль, мати Аврума, кравчика. Сам Аврум, змарнілий, наляканий, затурбований, то вибігав із хати на улицю, то знову швидко біг у хату; з хати долітав одноманітний стогін родильниці, що раз у раз переходив у викрики од нестерпимого болю.

Аврум вискочив простоволосий, розхристаний і нетерпляче, сполохано звертався до матері, що дивилася кудись у далечінь великими очима, ламала руки і шепотіла щось білими, як глина, губами.

— Ну, що там? Що?

— Оглух? Не чуеш? — крізь сльози промовила вона суворим голосом і показала рукою у той бік, звідки, як у морі хвиля, все ближче й ближче насувався глухий гук.

— Ой, гвалт! — вслухаючись, стиха промовив Аврум.

— Ой, гвалт! — крикнув він у розпачі і вхопився за голову руками.

Із кімнати почувся болісний, слабкий голос хворої:
— Аврум! Аврум! Скажи мені, що там діється? Чом ти мені нічого не говориш? Нащо дуриш?

— Іди ж, іди заспокій її. Тепер їй не можна тривожитись!— штовхала стара Рахіль до дверей сина.

— Що ж я скажу їй? Що скажу?— опираючись, плаксиво, як дитина, казав Аврум.

— Що скажеш? Тепер ти не знаєш, що скажеш? Чому ти раніш за це не думав, сопляк ти паршивий?— злісно, з презирством промовила Рахіль, блиснувши на сина сердитими очима.

— Ой, гвалт!— рвав на собі волосся.

Зігнутий, нещасний, як провинений школяр, сів Аврум долі, прихилившись до стіни.

Минуло кілька хвилин... І мати і син не помітили болючого крику в кімнаті, не помітили і тієї урочистої тиші, що зразу за тим опанувала в їй.

Несподівано вирвався з кімнати пронизуватий, незнакомий тоненький голос, ніби дзвінке привітання нової в хаті людини:

— Уа!.. Уа!..

Аврум раптово підскачів із місця, ніби його хтось люто шпортував голкою. Нашвидку, тремтячи, пригладив він розкошланий на голові чуб і, застібнувши на грудях розхристану, давно не миту сорочку, прожогом кинувся в кімнату, ніби поспішаючись назустріч давно сподіваному високому начальству. Услід йому вітром, як молода дівчина, метнулася до хати стара Рахіль.

В низенькій підвальній кімнаті були вогкі стіни; маленькі вікна позатулювані старими ряднами та драними хустками. Ходила курна темрява, і стояв важкий специфічний дух. По кімнаті вештався рухливий силует баби прийомниці. Побачивши Аврума, вона прихилила до його своє зморщене, урочисто спокійне лице і замріяно, з виглядом людини, що перебуває при великій тайні, що нічого, крім неї, не бачить і не знає, тихо і радісно поздоровила Аврума з сином.

Аврум нагнувся над ліжком і злякано став приглядатися до якогось кубла із брудного ганчір'я, що було накидане на ліжку коло хворої. З кубла визирало, сердито хмурячи безволосі брови, незадоволене та червоне од напруги мініатюрне лице людини; маленька людина вертіла голівкою і на увесь голос кричала, гримала, як той старий,

сердитий архирей, що, несподівано наїхавши на парафію, гомонів на увесь причет за непорядки.

«Що у вас за безладдя таке? Чого темно в хаті? Чого брудно? Чого вонь? Що за ганчір'я порозкидане скрізь? Я вас!..»— здавалось, кричало капризне начальство. Мовчки, без суперечок, швиденько усі бігали коло його, ніби почували себе винуватими; хлюпотіли водою, розмотували його і знову сповивали. В коротких і зляканих словах Аврума, здавалось, було чути: «Звиніть, звиніть, пожалу-ста...» Але новий, не звиклий до бруду і смороду гість, як суворий і непідкупний ревізор, і знати нічого не хотів: махав ручками, дригав ніжками, чхав і кашляв, вичитував і кричав все голосніше, все сміливіше...

Несподівано брязнуло вікно; з-під рядна, що ним воно було затулене, додолу упав камінь і покотився під ліжку хворої.

Разом із тим стало чути шум і гострий гамір недалекої юрби. На мить усі в кімнаті замовкли; хто де стояв — закам'янів. Далі зчинилася надзвичайно тиха і сильно напружена метушня.

— В чулан!.. В чулан ходімо!..— почувлися тихі, задихані слова старої Рахілі.

Лія на ліжку раптово перестала стогнати, закусила губу і, перемагаючи нестерпимі болі, біла, як стіна, лихорадково почала підводиться з ліжка. Руки і ноги тремтіли у неї од слабості, проте вона уперто намагалася злізти з ліжка. Ступивши на долівку босими ногами, вона обіруч вхопила народженого, притисла до грудей і повернулась, щоб іти з хати. Ноги не мали ще в собі дёржави, зразу затремтіли, і вона поточилася.

Її з обох боків підхопили руки Аврумові і його матері; її повели з хати в маленькі сінці, де під драбиною була помітна стара ляда. Ляда в чулан одчинилася, і звідти тхнуло тяжким, кислим духом. Один по одному вся сумна процесія сховалася в темряві. І було чути, як у глухій глибині чулану всіма фібрами своєї вільної душі протестував новоприбувший гість:

«Куди я попав? Що за країна, що за дикуни! Не встиг на світ показатися, як уже каміння летить тобі в голову! Куди ви тягнете мене? По якому праву? Знать я нічого не хочу! Я не хочу в чулан! Світу давайте! Світу! Повітря!..»

Лягнули двері чулану, заgrimів залізний засов, і голос протестанта потонув за дверима в глибині підвалу...

Слухайте ж, що казали після того люди:

Увесь жидівський квартал був кругом оточений і відданий огню. Хто намагався вирватися із полум'я і прорватися через лаву, той натикався на багнети. Нелюдські крики і стогони залунали з оточеного кварталу, та незабаром бурею заревла криваво-чорна пожежа, здійнялися під небо хмари чорного диму — і все було покрите і заглушене.

Погинуло все, що було там живе.

Загинув там, казали, і Аврум кравчик. Загинув сам, загинула його сім'я, і осталася недоказаною його казка.

На тому місці, де стояв той квартал, чорніє тепер сумна пожарина, серед ясного дня тьмарить світ...

А ночами там вітер гуде по руїні, попіл роздуває, співає:

Жив собі жидок Марчик,
Бідний кравчик...

НА ЗОЛОТОМУ ЛОНІ

(Мініатюра)

Сяє сонце понад безлюдне поле — безлюдне, марне; будить, пригріває гарячим промінням. Дрібним дощем окроплює із запашних, як василькові кропила, волохатих хмарин. Геть-геть по ланах поростають, як зелені садн, як виногради, густі та чорні крапиви; темно зеленіють і ростуть-ростуть як не гудуть.

Колючі будяки, в руку завтовшки, злючка-дереза, кучеряві коров'яки — все тягнеться, випирається до золотого сонця, шумить буйною дібровою, отьмарює ясний світ.

А коло їх ніг трупом лежить жито, побите й потолочене; разом із синіми волошками щільно до землі свої золоті головки склало.

Скільки оком зглянуть — скрізь чорніють між рідкими стеблами голі лисини, і вітер в розпачу мордується по них, збиває куряву.

Не чути гомону, ніхто не співає ніде.

Край дороги стоїть старий буркун, високо висунув розкудрену голову, далеко оглядає лани та з ранку до ночі мовчки розхитує головою.

Гай-гай... гай-гай...

Зажурчало в коров'яках, і звідти вибігла з божевільними очима задичавіла, бездомна свиня, спинилась перед чорним оксамитовим рядном, що прикривало з ніг до голови когось у житі. Рохнула з диким переполохом і, звернувши набік, подалась, плутаючись у стеблах, у бур'яні.

Немов хто кинув зразу велетенською лопатою землі й болота, і зашуміла вгору зграя чорного степового вороння і галасливою чорною хмарию закрила сонце.

З-під їдвабного рядна одкрився сонний юнак.

Кинувся до нього сполоханий вітер, тіпає сірими полами, пошматованими рукавами, будить, не добудиться.

Ніби звірівшись, що він не проснеться, з грудей його викотився, як жива пташина, зім'ятий листочок паперу, білого й ніжного, із золотими краєчками, дрібним писанням густо змереженого.

Без шесту, соромливо кокетуючи, котиться біла пташина по трупу, тихо кружиться під нечутну музику в безжурному граціозному танку, одухотворена мереживом людської мислі, жива, химерна істота.

Осміхається, без згуку шамотить безліччю живих слів.

Дрібно, швидко: «Милий мій, мое щастя, мої й сльози! Як би тоді цілувала я тебе, твої уста, смагою запечені, яка б це була радість і щастя! Але я знаю, що ти, зморений і змучений, до останньої краплі вип'єш свою страдницьку чашу і, коли буде на те вища воля, складеш свою голову, як лицар і герой. Знай, мій коханий: коли навіки склепляться твої очі — навіки уста мої замкнуться до поцілунків; руки мої ніколи не здіймуться до обіймів і серце моє умре до кохання. Мій вірний, герою мій, єдиний мій, один на все життя! — я загашу тоді всі мої поривання, і коли буду мати сили без тебе жити у світі, то тільки...»

І котиться між бур'янами од стебла до стебла, припадає до кожного й, не питаючи, хто він і звідки, відразу починає розповідати довірливо й інтимно:

«Милий мій, мое щастя, мої сльози!..»

Все одно і те ж, одно і те ж...

Будяк товстий, колючий похмуро, потайки вхопив її в свою колючу дубову лапу.

Вона тремтить, вихиляється, то, кокетуючи, виривається з його волохатих лабетів, то щільно й соромливо тупиться до його кострубатого стовбура і заклопотано й таємничо шепоче-шепоче:

«Навіки уста мої замкнуться до поцілунків і руки мої ніколи не здіймуться до обіймів, серце моє умре до кохання...»

Кошлатий будяк грається з нею поволі і, награвшись, пускає за вітром.

І знову стиха крадеться вона по землі під корінь колючого терну, вже загижена й поколона, лягає коло ніг:

«Спочину я тут коло тебе.»

Полежить, зітхне й починає:

«Мій вірний, єдиний мій! Я загашу тоді всі поривання, і коли буду мати силу без тебе жити...»

Торкається об сухе стебло тернове, щільно тулиться, але дрімає в задумі сумний терен, не схиляє до неї свої віти.

— Іди собі геть, приблудо...

Подує вітер: здійметься і, зітхнувши, котиться далі.

І ось уже вибирається на коліна зеленому, густому холодку, щільно тулиться до запашної шовкової чуприни степового красуня і все шепоче й шепоче.

А кучерявий красунь посміхається убік веселою, п'яною осмішкою, мовчки обгортає й цілує з усіх боків черницю-вдову.

Вона тремтить і тулиться, і осміхається, і сяє в зелених запашних обіймах, цілує й шепоче: «А коли навіки склепляться твої очі — навіки уста мої замкнуться до поцілунків і серце моє умре до кохання... Мій вірний, герою мій, єдиний мій, один на все життя...»

Прийде ніч, місячна й сумна, все загорнеться в суворий сон.

Розістелиться біла пташина під кропивою на ніч коло трупу, зчорнілого, німого.

І не спиться їй — тяжко думає, схлипає, мов після подружньої сварки.

Дмухне вітер, розбудить її од задуми, вона кинеється і стиха, злісно шпурляє уривками слова остраху й кошунства.

Кляне, черкає:

«Ч-чорт!.. Пухлий, глухий!..

Одчепись од моєї душі!..

Дай мені спокій!..»

Дрімають коров'яки, кинувши далеко безладні, страхитні у полі тіні.

Туманіють під місяцем кострубаті будяки, раз по раз кидаються, як із трясяця, од свого кошмарного сну. Темними гаями, як злодії в полі, стирчать сумні бур'яни.

Незчисленними полками побитого війська лежать в сумних тінях поламані, покорчені, побиті золоті стебла, а між ними їх ватаг, лежить нерухомих, світить під зорями неживими очима.

А високий буркун все вихитується на вітрі край дороги, дивиться — ночниці прийшли до нього.

І хитається, все хитається степовий бурлака, здається, наспівує ту ж тягучу, сумно-опокійну мелодію; тільки що не чути її за вітром.

«Ой у полі жито копитами зби-и-то...»

ПІД СВЯТИЙ ГОМІН

На краю спустошеного села, сплюндрованого і безлюдного, стоїть мініатюрна церковця без хреста і без дзвонів.

Стоїть, як безпорадна хазяйка на руйновищі свого господарства. На цвинтарі цвітуть старі тінясті липи. Тихо, без вітру палає липнева спека, горить ясною пожежею. Душно й ясно, як у золотій кузні. Зелений лист на дереві, як викований з металу, яскриться золотим пилом. Здається — розпалений, гарячий. Зелений низ рясно встелений чорними тінями, ніби перегорілим на попіл листям і вітами, що непомітно опадають з верхів. Густо й багато їх нападало — мабуть, давно горить золота пожежа.

Під липами й кленами, коло потрухлого й мальованого штахету, на свіжому сіні злагоджені із шинелів та бурок постелі. Стомлені офіцери з блаженними осмішками мучеників нашвидку розшнурувались од амуніції, радісно гомоніли і, падаючи на постіль, відразу замовкали, ніби поринувши в глибіню.

Один чорний, як засмажений пеньок, з найчорнішими великими очима, з яких визирав іще не вивіяний волохатий острах, лагодився довше всіх, затурбовано озирався навкруги, ніби не маючи віри, що прийшов давно омріяний, жаданий спочинок. В маленькій сторожевій хатині лагодили співку, в церкві вимітали й прибирали, готуючись, скористувавшись нагодою, правити всеношну. Все навкруги було спокійне і ясне, ні гуркотняви гармат, ні тріскотіння рушниць не було чути, і смуглявий офіцер, ще раз крадькома озирнувшись на сонних товаришів, уклався в постіль і скинув з обличчя полохливу маску: загралася боязко осмішка, в великих очах заясіла тиха мрія. Все кидав, все губив дорогою, все забував — міцно тримав десь глибоко, в самому серці, малесенький узлик,

в якому було сховано найдорожчі скарби, і так тепер хотілося перед сном хоч одним оком зазирнути в той узлик, побачити, що там лишилося після останніх днів. Почав злегенька розгортати: трішки мрій, кольорових надій і планів, і той невідомий чарівний камінчик, що гріє і світить невидимкою на весь світ... Все залишилось, хоч і зімняте, загижене. Знає він, що для інших все воно не цікаве і не дороге — сміття й ганчір'я, але йому воно безмірно дороге, і радість забриніла в душі, коли побачив, що все було на своєму місці...

Порозгортать би, порозправлять, але сповиває його лубок, і тремтять по всьому тілові залізни, гарячі дроти...

Хай іншим часом.

І готується кинути весла й плинути за хвилями в темряву снів.

Але коло церкви, під мурованою стіною, сидить на моріжечку група із трьох солдатів, два з рушницями, один так.

І одразу починає пекти й торигати в грудях.

У третього лице біле, кам'яне, повертається швидко, як у машкарі. Очі, як випечені, чорні ями, а біле лице — не світить, а серед ясної днини сіє од себе морок. Сидить якось кумедно, як заводна лялька, грається стеблинками трави, паличками...

«Де я його бачив, щось я про нього чув, про це юнацьке лице, кучеряве, з попелястим, ніжним на щоках пухом?..»

Намагається зламати сон, пригадати, але все плутається в голові.

І вже, як за туманами, бачить, що прийшли під церкву якісь люди, щось сказали до блідого юнака, мов сіпнули за мотузочок: і лялька-юнак підскочив од землі і поплентався кудись із людьми, безглуздо вихитуючись і вимахуючи, мов прив'язаними, руками.

— Заждіть! Стійте, ради бога! Стійте!! — Офіцерові здається, що кричить він голосно, але його не чують.

— Стійте! Я щось знаю, я щось скажу! — Мороз і туга обгортає його. Здається, що він схопився і біжить за ними.

— Люди! Люди! Спиніть їх! Стійте! А-а... рятуйте.

Лице у сонного міниться, кривиться то страхом, то мукою: він часто дихає і стогне хрипко і дико.

Його будили. Він лупав великими замутненими очима,

сердито повертався на другий бік і на який час затихав. Але незабаром починав ізнову важко дихать, зливався потом і знову починав дико стогнати...

Не сон і не дійсність. Розбуджені, забуті спогади чогось давнього, страхітнього, що, немов отрута, немов старовинне прокляття, завжди дрімає в душі... Одні з тих страшних, лютих примарів, що повторяються з найменшими дрібницями через роки і роки.

Іде кудись з понурими, мовчазними людьми. Не він сам іде — ідуть його ноги, ступаючи непомітно, як тінь... Люди ідуть байдужні, хмурі, спустивши додолу очі, не дивляться на нього, мов сердяться...

Але хтось із них кидає крадькома на нього погляд — гострий, зацікавлений і боязкий...

І все тіло наливається жагучим острахом підозріння.

Але що за диво: весело, привітно, як людина, спокійно осміхається до нього і дуб, і друга береза...

Все як було, так і є... нічого не одмінилось — і чого лякатись...

Але почув він, що, лишаючись позаду, вони переморгуються, боязко-заклопотані й сумні.

І він щось пригадує, од чого піднімається волосся вгору і в холодних колючках німіє тіло.

— Куди ведуть мене? Куди ведуть? — хоче він крикнути, але дубіє язик...

Напружується, кричить:

— Я не хочу! Не піду туди!.. Я...

«Бла-жен муж, іже не іде на совіт нече-стивих...»

Глухо, як під землею, залунав суворий, архаїчний спів...

Зникає люта омана від того співу, як од могучого заклинання, вітром розлітається...

Радісно б'ється серце.

Ух... Це тільки сон...

Ой, ні, не сон!.. Знову туча страшного передчуття...

Той спів, то був сон — а тепер правда... А дерева, також радісні і свіжі, осміхаються, моргають: не бійся, нічого не бійся...

— Ідїть зо мною, не кидайте, — з таємною турботою прохає він дерева, — бо я боюсь... мені чогось страшно...

Розважають його, як дитину: «Чуєш сюрчання і тихий брязкіт — то по гущавинах співають пташки, веселі, безтурботні пташечки».

— О, я й не впізнав,— дивується він, як дитина.

— А той золотий їжак у небі — то сонце...

— Сонце! Живее сонечко-о, сміється! — захоплюється він, як маленький, і сам хоче сміятись, але в грудях ніе велика, не дитяча туга, і він кидає навкруги тоскний погляд.

— А туди — не дивись! — сполохано оступають його дерева...

— Не дивись у той бік! Одвернись!! — кричать уже сполохані і стурбовані, стають в гурт, затуляють вітами.

Але очі його прикувалися, і ніяка сила не одхилить їх звідти: там хмурі люди копали яму, нашвидку викидаючи заступами свіжу чорну землю...

Все застигло в ньому куском ожеледі — кинувся кудись бігти.

Мовчазні люди, здавалось, байдужі до нього, зразу кинулись, впіймали його...

Кам'яні, страшні, холодні люди... Тепер вони скрізь такі, скрізь, у всьому світі.

Чіпко хапається за стовбури дерев:

— Обороніть мене! Не пускайте!! — кричить, благає до дерева.

Спокійно й сердито якась сила вириває дерево з його рук.

Хапається за друге, чіпляється, лізе вверх, як од зграї вовків, але рвуться на ньому поли одержі, тріщать рукава...

І відразу все пустилось і розвіялось...

«...Світе тихий святія слави безсмертного...»

Деся уже ближче заgrimів святий спів, несподіваний, радісний, переможний...

«Господне есть спасеніє і на людях благословеніє твоє...»

Тричі пролунав тихий речитативний спів і зник, як сон...

Знову дійсність: ті ж ясні привітні дерева, ті ж хмурі кам'яні люди.

Виймають, згортають хустку.

— Що ж будуть робити? Що вони роблять?— бурею налітає острах...

Сонце, дерево, трави — все стовпилось коло нього, розважають, умовляють.

То в жмурки, тільки в жмурки будуть гуляти з тобою.

Хай і в жмурки — тільки ж чого ж так нудить на серці, чого піт струмками заливає лице...

Немов сама хустка зав'язує очі, швидко, уміло. Торкаються чийсь руки, хтось над лицем сопе, важко дише.

І зразу почув: сонце, трави, дерева в німому переполохові, не озираючись, шугнули тікати од нього, тікати далеко, навіки...

Став кричати, благати і почув не свій голос, голос якогось невідомого звіра:

— А-а-а... у-у...

І од власних згуків обдає його гарячим жахом.

Здається — чиниться над ним якась тяжка операція, після якої він стане звіриною.

Од нетерпимого болю, немов про щось догадавшись, він вирвав з грудей свій дорогоцінний узлик — і зразу здався собі ясним, палаючим жарко металом.

Трохи шкода стало, що не довідався, який камінчик лежить там, на дні того узлика...

Але... певне, все таке ж ганчір'я, як і звверху...

Досить...

І викинув геть...

Тоді спокійно розв'язав собі очі і такий блідий, зів'ялий, набридлий стояв перед ним світ.

А люди — в шерсті, з переляканими очима малпи...

«Нині отпущаєши раба твого владико...»

Заплакали тихо, лагідно за спиною люди, смутні, намучені, безпорадні...

Дивився, розбуджений, великими чорними очима, все бачив і нічого не впізнавав.

Десь далеко-далеко за кам'яною горою погасла в темряві жарка кузня, а над нею горіла нерухома золота крапка. Навкруги темніли кам'яні будови, залізне дерево: на скелі різкими контурами визначався темний, бронзовий млин. З усіх боків розкриваються темні безодні, стрімкі прірви, яким немає ні початку, ні краю, тужлива, безпорадна самотина обгортає холодом: кружиться голова.

— Де я? Звідки і хто я? — в розпачу питає, і відчуває себе маленькою зблудлою дитиною над безлюдними безоднями. Слухає-дослухається, що це? Немов заграла поблизу чарівна музика, така рідна й мила, од якої радісно забилось в грудях: під боком заговорили люди, такі ж самотні на світі, такі безпорадні, як і він.

І разом помітив свій дорогий узлик, що лежить, викинутий, десь поруч, схопився за нього з радістю, з острахом і загорнув у груди. У далекій погаслій кузні ясно впізнав останній спалах рожевого заходу, і цілим вітром тихих радощів житейських подуло на нього звідтіля.

Радісно дослухається до слова розмови.

Тихий лагідний голос розпитував когось у темряві, де подіти якісь чоботи та шинель...

Потім розповідав, що хтось стривожився, коли його ставили до стовпа, далі взявся за голову й заспокоївся. Прохав, щоб очей йому не в'язали...

Далі знов питався, що робити з гаманцем, де лишилось після нього вісімнадцять копійок.

Голос бринів боязкою мрійною радістю тихого липневого вечора, й влітався в нього тихий безнадійний смуток неволі.

Мимоволі звернув очі у той бік, де під стіною церкви грався за дня стеблинами блідий юнак з попелястими кучерями — німо сиділи там одні тіні.

Зітхнув крадькома, легко й смутно.

Хтось одчинив церковні двері й звідтіля зграєю птах вирвались згуки церковних співів...

Посеред церкви перед іконою рясно горіли убогі свічі, немов рій розпалених скорботою очей: вони часто хлипали обпаленими віями і туманились димом чорних сліз.

І збившись у тісний гурт, радісно співали хвалу вимучені люди, заморені й сп'янені од святих казок, і палили для світу, для радощів свої свічі.

«Слава в вишніх богу і на землі мир в чоловіцїх благоволеніе...»

А свічки мовчки плакали перед іконою, схлипаючи сухим тріском, і скам'янів безпорадний, скорботний лик пречистої серед тих заплаканих огнів, як серед огняної, палючої кропиви...

Тихо хитається перед очима в темному липовому гіллі образ юнака-вигнанця, з блідим лицем, довільно, ритмічно, гойдається, як у колісці, — вперед, назад...

Ще бринять, здається, на очах його сльози земного жалю, але тепер уже, гордий і безмежно вільний, він спокійно виряджається впливати в безбережні таємні темряви. Од його холодно-замріяних очей, таємних і привабних, то віє бархотинною тугою, то сипле іскрами потайного морозу в темну душу людини.

Скрізь навкруги — як на пожарині. Здається, увесь попіл, дим і угілля золотої денної пожежі осипався з високості на землю, завалив, засипав всі затінки, будови, поля і гаї, важким чорним інеєм осів на віти і листя. Самітно блимають на спаленій руїні огники в церкві, де зійшлися на сум погорільці — жебраки, убогі, заблуднені огники.

А вгорі, на чистому випаленому мармурі, високо-високо над ясною пожариною одсвічує далеке море ясних срібних огнів, хвилює таємною красою. Немов щетина срібних стріл і списів, погрожують вони над землею, сплітаючи непереможну перепону людським тліючим замірам, і під довічним їх світлом, таємним і прекрасним, шипить і гасне яд людської ненависті і злоби.

ЧОРНІ МАКИ

(З польової книжки)

Сплять мої товариші, як мерці, стогнуть у сні — мучать їх мертвячі сни.

Встану в темряві і вигляну з своєї могили, помалу — малу, крадькома...

Тихо в палаці Чорної Марі, дрімають по темних вітах жахи, притаїлись...

Стиха, як злодій, запалю мій смуток синій, гарячий, оживлю на ньому серце, засвічу мисль.

І буду думати, і буду писати, писати моє дрібне писання, і буде горіти в могилі живий огонь, поки заслівають півні.

Такого отруйного нуду ніколи не зазнав я, як тої пам'яткової травневої ночі. Тільки упали на землю ночні тіні, у мені пробудилась якась незвичайна тривога — якість передчуття...

Какали, що тепер весна, що в саду коло зруйнованої мизи чули солов'я, і я виліз із своєї нори. Було тихо, і було видно, хоч листи читай.

Примостившись під землянкою, почав я викликати свої найяскравіші спогади, рідні обличчя, тихі знакомі села, зелені, смутні, овіяні теплом і негодою. Але чого так нудно стало одразу, так тоскно? Очі з несвідомою тривоگوю все тягнуться туди, де між лісовими квітками сумом чорніє якась нова квітка. Здавалось, що там розцвіла вона, незвичайна, жива, гаряча, куриться чорним сумом, здаля коле жахливими голками і труїть світ. Моторошно стає і неспокійно на душі, мимоволі схоплююся і поспішаю до неї.

Ах, це ж чорні маки; ті сумні й жахливі квітки, що розцвітають коло палаців Чорної Марі, що після огняного дощу виростають тут, як гриби.

На стеблах бур'яну чорніє під місяцем, потьмарена срібним промінням, кривава марля, горить, як червона квітка, спалена на попіл блискавкою, і одсвічує містичним огнем. І полиняли мої яскраві спогади, як давній, залежаний, цвілий крам. Нудьга і сум чорним рядном огортає душу. Дивлюсь навкруги: тоскна сутінь Чорної Марі стоїть в повітрі, та жахлива тінь, що курявою завжди висить над нами.

Чи робиш що, чи думаєш, навіть коли спиш — все лежить вона, все давить тягарем душу: ось тут десь недалеко невидимкою стежить за тобою страшна сусіда. Кожну мить можуть спинитись на тобі її кам'яні очі, перед якими людина брязне на землю бездиханною грудкою глини; кожну хвилину може над головою несподівано тріснути повітря, і в чорному димі заблищать її огняні, смертельні зуби...

І всі дні наші потьмарені, ночі посумлені, кволі надії, в'ялі радощі... і очі посліплені, і думки погашені...

Без думок, без бажань пішов никати поміж деревами, як по мертвому царстві. І скрізь нудьга, нудьга, як печія. Тіні од листя й од квіток манячать під ногами, як холодні гади, що виповзли грітись на місячне проміння; мимоволі, гидливо переступаєш їх, щоб не роздавить.

По фронту тихо. Раз по раз хрипко хававкають ракетниці; лупотять і шиплять хижі світляки-птиці, перелітають, крадучись, од таємного сусіда і шпигунським оком зажерливо розглядають задвірки. Далі сідають між кущами, тріпотять світячими, холодними крилами і поринають у землю, як у нору.

Немає простору думкам; куди не кинуться, натикаються на мури...

Зазираєш в окопи: сухі, чистенькі, навіть прибрані зів'ялими квітками довгі ями; у бойниці, як у могильні віконця, просвічує небо, зверху понад окопами стримлять іноді дитячі млинки з очерету. Здається, що оселились тут мерці; повірили, що більш ніколи не бачить їм ясно-го сонця, й почали придивлятись до своїх могильних стін — таких сумних, таких немилых...

Почали придивлятись, почали їх боязко квітчати, почали розважати свою могильну нудьгу тихими, кволими дитячими забавками...

І хвиля гарячого нуду, як парою, гонить звідтіль... Не знаю, куди пішов би, де подів би ся. Хотілось щось скинути з себе, розірвати якусь намітку, за якою почувались і радість, і краса, але вона міцна, як мури.

І я шепочу в смертельній тузі: мені нічого не треба в цьому широкому світі, хай тільки світять мені, поки не склепились навіки мої очі, хай світять, говорять до мене небесні огні, хай цвітками дише на мене земля, хай голубить мене, хай смутить мене своєю тихою журбою блакитне небо, і більш мені не треба нічого — ні ласки, ні привіту.

Білим сліпнем, мертвим, тухлим оком без змісту, без таємного смутку мулить очі місяць. І вся ніч з квітками, з кущами і з соснами і ялинами здається зів'ялою, мертвою декорацією.

Голим кістяком одсвічує між бур'янами недавно обтечений сосновий хрест на свіжій могилі, та димлять сумом чорні маки, надихають тоскним трунком німу ніч.

Стало здаватися, що все на світі холоне й кам'яніє, і кам'яний жах проймає мозок і кістки. Почуваю: щось обмерло, щось усохло в мені, окам'яніла якась частина моєї душі.

Що це? Божевілля?!

Холодний піт струмками покотився по лиці. Шелеснув з розмаху кущами — засвистіли, як сухий деркач, і обірвались в грізній тиші.

Упав на траву і став механічно повторяти своє заклинання, свою молитву, витворену в хвилину чорної нудьги і смертної туги: все минеться, минеться, минеться...

Засяє сонце, оживуть радощі, зацвітуть квітки... сині, рожеві, білі, білі, білі...

Мигнула, як блискавка, думка: «Чого така тиша? Чого нікого не бачив в окопах, чому не видно вже ракет? Стукнуло в грудях: «Тут щось не так, щось там зчинилось, щось має трапитися!..» — і чогось вільніше зітхнулось.

Схопився і побіг в окопи.

Не видно дозорців на пунктах.

«Так, щось трапилось», — подумав; одлягло од серця. Тільки тремтять ноги.

Насилу наглядів одного — стоїть не в окопах, стовпом стоїть на бруствері, уп'явшись кудись очима.

— Що там зчинилося?— з тривогою питаю його.

Вартовий не зразу, з жалем одірвав прикований до чогось погляд й повернув до мене таємниче, радісне лице.

— Ідуть... мириться ідуть!.. — тихо й довірливо повідав він мені, заблищавши в тіні гарячими очима, і знову швидко повернувся.

— Та де ж, де?— нетерпляче сіпаю його за полу.

— Ось уже, ось, на галявині,— показав він рукою.

Спершу я нічого не помітив на знакомитій галявині, тільки здавалось, ніби там занадто багато вже кущів росте. Але тіні од них чогось дуже чіткі й одноманітні.

Приглядаюсь пильніше — і в грудях похололо; вся рота стояла непорушно, як заворожена, за колючою загородою. Навпроти їх, коло ворожих загород, товпився великий гурт таких же тіней.

Не пригадаю тепер, як вискочив із окопів, як опинився між людьми своєї роти. Пам'ятаю тільки, що я там нікого не сполохав, не здивував — на мене всі дивились тими ж ясними, дружніми очима, як і один на одного.

— Ідуть!— пішов по людях шелест і відразу обірвався. З чужого гурту випливали дві тіні й, стрибаючи по траві вперед і назад, посувались до нас. Раптом в руках одного замаяло щось біле-біле, як сніг, як цвіт черемшини, й засяяло таємним, хвилюючим світлом під нічними тінями.

Всіх немов вітром огняним опалило.

— Ай!.. — вирвалось в усіх коротке, як мить, і тихе, як зітхання, і всі заніміли. Ясніли лица, як перед сходом сонця. І стало видно: стоять люди обірвані, змарнілі, брудні.

На зчорнілих лицах, заснованих синім промінням, мов білою китайкою, темніли, як у мерців, глибоко запалячі очі.

І в тих чорних ямах засвітилися несподівано бриліанти. Стояли вони, склавши руки на грудях, мов перед дверима давно оплаканого, забутого, загубленого раю, і на білих брудних обличчях легкими тінями малювалась глибока, невимовна скорбота...

Тіні наближались і махали рукою, викликаючи посланців із зачарованого гурту...

Обсмикавши на собі шинель, мов збираючись до церкви, вперед вийшов бородатий фельдфебель з хрестами й з медалями на грудях і рішуче пішов назустріч.

Під наметом кучерявої ялини, що росла посередині галлявни, тіні зійшлись і змішались, всі ясно почули тихий, як шепіт, звичайний голос людини:

— Здрастуй, рус!

Радісно затремтіло в грудях: так оце він такий, ворог!..

Так хвилювало в грудях колись в дитячі часи, коли, бувало, в переодягненій марі, що лякає незнайомою страхитньою машкарою, по голосу впізнаєш свого ж рідного брата.

Засяяли на промінні простоволосі, русі голови, й вороги сплелися в обіймах.

Мить тремтіли всі, як в пропасниці: це ж давній закон ламається, це ж чиниться чорна зрада, прокляттям запечатана, огнем і залізом наказана!

Але тут же маяла біла правда, а за нею з темряви віків прилинув невиразний Привид...

— Я з вами, маловіри!— забриніло у кожного в душі.

І рванули якісь кайдани, кинули до ніг.

— Ура-а-а!— вирвався пекучий радісний крик.

— Віват!— гострим огнем оддалося по той бік.

Гордо й побідно маяла біла корогов: ясноворяний янгол злетів сюди, в мертву пустиню, і пізньої ночі сурмив у срібні сурми — вставайте, мертві, воскресла правда, воскресла радість...

І мерці оживали: засяяли їх очі, розкувалася мова і залунав в скам'янілому царстві радісний, вільний гомін людського життя. І кругом діялось диво: чорна сутінь, де висів жах, як од світу блискавки, шугнула кудись за обрії і щезла без сліду, і ніч оджила, мов окропили її живою водою. Ожив місяць, оздоровів, ожили дерева, куші, тіні. Видно кожний листочок, кожну тінь тоненької биліни. Під тканкою із ночної тіні й срібного проміння, як на дні прозорої води, бринять потьмарені, кольорові головки польових квіток; під ними баговинням поплутались їх тіні, і здається — на старому, сумному кладовищі, на потрухлих, поламаних хрестах виріс живий, свіжий квітник. Запахло деревієм, буркунами... З-під мертвого покривала вийшла красуня-ніч, ніч-травнівка в шовках, в дорогих каміннях, в срібних мереживах, ніч-лікарка, шептуха з пахощами, з любощами, з купільними травами, з цілющими зіллями.

Здається, було для очей помітно, як рухається вона в своїй невідомій подорожі, невідомо звідки й куди. Поволі-поволі гонить невидимкою-хвилею місяць по блакиті, і вся

блакить, як безмежна вода, сунеться. Внизу на тінях, як на човнах, плинуть скрізь дерева й кущі; хтось міцно й напружено керує човнами й впливає з кущами на світ. І така привабна ця таємна подорож, і повна радощів, химерних снів і обмар, що бажається без кінця плисти цю чарівну плинь, плисти й самому горіти іскрою і не гаснути.

А прапор під ялиною сяє, як полум'я, білим, тихим і радісним світом, віє білими чарами, як животворчими пахощами. І світ став широкий-широкий і вільний-вільний, і стільки радощів, надій, пісень, стільки дум і мрій зразу заворушилось у ньому, що захлинались груди. Зростав гомін радісний, сміливий, повільний, як у ярмарку.

Обидва табори перемовлялись, перегукувались і тягнулись все ближче й ближче туди, де під ялиною посланці вели тиху, таємничу нараду.

Радість п'янила душу і хотілось кричати, плакати, обніматись, хотілось співати так, щоб лунав голос далеко, далеко... Перед очима сплила вже домівка, і радо осміхаються близькі і рідні, тут уже рядом. Всі сміялись без нагоди, як діти.

І вже здавалось, що той кам'яний жах, та отруйна тінь Чорної Мари безслідно зникла, як нічне навождіння, і більш ніколи, ніколи не вернеться назад...

Несподівано важко задвигтіло повітря, зашкварчали кущі, люто задзижчали рої ос...

«А кя-кя-кя!..» — металевим горохом далеко навкруги розкотився холодний одворотний регіт... Тут, здавалось, за спиною підкралось темне страхіття — застукало...

Кожного рвануло за серце, покривились болісно обличчя, посипались тихі прокльони:

— О, щоб тобі провалиться, проклятому виродкові, недолюдку!..

Над чужим натовпом немов ударив кам'яний град — всі кинулися врозтіч. Велетенським чорним крилом майнула над фронтом грізна тінь, і затремтів білий прапор під ялиною, як полум'я свічки на вітрі, — хто звелів одкривать огонь! Хто смів! Арестовать кулеметчика! — залунали гнівні вигуки.

— Дурні! Сволочі! — обурено кричали з чужих окопів.

— Стій, братці! Ми ще поборемося з ними! — кричали наші.

Скільки душ швидко побігли в окопи, і кулемет, що був знову заскреготів, замовк, як здушений за горло.

— Виходьте, товариші! Не будуть більше стрілять!— радісно закричали солдати.

І чорна тінь знову розіходилась, як хмара од вітру, і знову полум'ям загорівся білий прапор; як пожежа, згугнуло світом, радістю, життям. Здавалось, білі чари змагались з чорною тінню, що з усіх кінців насувала рядами, щоб погасить і не дати загорітись пожежею тому білому чудодійному світові.

Краячи повітря, як бляху, поспішаючись один за одним, над головою злісно прошуміла черідка снарядів. Німо спалахнули над чужими окопами, окутані чорним димом, криваві стовпи в повітрі. Момент — моторошна тиша...

І несамовито, на десятки верстов, застогнав сонний велетенський ліс, немов почувши в грудях застромлений гострий ніж.

— Ой! Ой!... Ой!..

Тріснуло в повітрі коло ялини. Кривавий велетенський ліхтар затремтів коло дерева — і німо дерево крикнуло на увесь ліс диким живим голосом і з довгим зітханням, спускаючи дух, поволі звалилось додолу трупом.

— Рвіть проводи до батарей!

— Скажіть, щоб спинили огонь!

— Стій, товариші!..— Голоси лунали схвильовані, лихорадкові, як на пожежі. Повертались туди, звідки летіли снаряди, насварялись мовчки кулаками, і в очах палав такий огонь ненависті, на якому, здавалось, згорять на вугіль, на попіл ті вороги, що здавна, як болячка, сидять десь за спиною. В тривожному гомоні — безпорадна тоска і мука.

— Товариші! То...

— Трах-тах-тах...— рій смертельних жал з ворожого боку зашумів між людьми.

— Гур-гур!.. Гур!

Ударились об землю огніні шуліки, рвуть пазурами землю, розкидають людей, як тріски, як пір'я.

Згасли очі, мов ударило на всіх сліпоту, зблідли обличчя, скам'яніли. Тихо стало, як під час грози. Умер місяць, мов зів'яв, скам'яніли дерева, погас світ. Чорним ураганом закрутила страшна мара, змітаючи все живе. Чути тільки, як судорожно-швидко, оддаючись моторошною луною в грізній тиші, тупотять сотні здерев'янілих ніг та

свистить повітря, як хвилі по стиглому житю. Здається, підсвистує за спиною сам огняний жар і гонить із галявини отару скам'янілих тіней. Все гущіше й ближче рвуться із землі огняні стовпи, грім і шелест не змовкає в повітрі; роями жуків скрізь гудуть черепки й скалки, і ліс повний хруску й чавкання, мов туди увійшла череда.

Раптом в натовпі, що потоком ринув з галявини, то на одному, то на другому почали розцвітати на людях червоні квітки, попалені чорні маки — на грудях, на ногах, на плечах...

І повіяло зразу холодом і мороком темних мурів-будинків. В голові тихо кружиться, туманіє. І перед очима — невідоме, чуже місце, зводи якогось сумного храму, які бачиш тільки в снах; і в ньому закурилися, як сумні кадильниці, чорні квітки.

Люди з чорними маками спинялись, блідли, мов чаділи од духу тих квіток, і чудним огнем світились їм очі; хитали головами і заспівували повільними голосами щось урочисто моторошне.

— А-а-а!.. О-о-о!..

— Братики, рідні... допоможіть... о, боже мій, убили...

Але змісту слів ніхто не розумів, і стукались вони об наше серце, як об дериво.

Присідали й лазили на колінах, на животях, вибірюючи щось при місяці під сумний, релігійний спів.

Деякі спотикались і падали мовчки, без крику; жах і ненависть спливали з їх лиця, ставали такі тихі, покірні.

— Все лишаю вам, все прощаю, все забуваю...

І під синім промінням, мов од чар, швидко, як на огні, блідли, костяніли й витягались глиняними статуями з скляними очима.

Дихала ще життям вся одежа, але з неї визирав один невиразний спомин, стара, полиняла фотографія, викинута на смітник.

І змело, як сухе листя, чорною мітлою омертвілі тіні людей у ями, в могили. На одну хвилину розбудила могутнім подихом весняна ніч могильний їх сон, засвітила їх сліпі очі, на мить обвіяла золотими чарами життя, і знову закрилось усе темною завісою.

Пливуть, пливуть по глибоких ровах полотнища-мари, як човни по воді, видніються на них білі, задумані обличчя; на грудях, на чолах, на руках біліють пов'язки, а на

пов'язках пришпилені, як у заручених, червоні, попалені квітки.

Пливуть і пливуть довгою низкою, і немає їм краю, і мають чорні маки — одні од других буйніші, одні од других чорніші.

І тьмариться світ од них, і темніє в очах.

Величний храм гаснув і блід в синій мертвлячій імлі; полиняли, як ганчірки, його блакитні, темнозелені шовки, постиралось і почорніло срібло на узорах, гілля і квітки зів'яли... І лежать розкидані, на шматки побиті, повергнуті в порох його божественні статуї; ті найдивніші із усіх див на світі, в очах яких найдорожчими каміннями горіла жива мисль.

Синіє в синьому промінні на галявині, як на смітнику, манекен без голови; розкидані по бур'янах поодбивані руки й ноги, глиняний бюст одсвічує скляними очима.

І не кричить ніхто, на порятунок не голосить: ні голосів гніву, ні гуків обурення...

Тиша страшна, моторошна, в якій отдаються і задавлені крики, затоптана гордість, погашена совість. Свіже злочинство дише і німо святкує перемогу.

І тільки на руїнах спустошеного храму, серед огиженої краси його й осміяних святощів, серед німої пустині живими запалали мовчазні чорні маки — сумні, священні квітки.

Горять і блищать, як огонь гнівних фанатичних очей:
— Кари! Кари!..

— Гур-рур...— гримить в опустілому храмі самотній переможний вистріл важкої гармати.

Сонні бори — темні полчища чорних стягів — шиплять і шумлять тисячами сполоханих гадів.

І німіють.

Гострішає тиша, густішає жахлива тінь.

А над чорними квітками немов дихнуло свіжим вітром — спалахнули з новою силою, заяскрилились і чорнішають, і горять, і шелевіють сталевим, мстивим огнем...

ОТРУЙНА КВІТКА

(Сторінка із життя одного полку)

Полк виходив уже за околиці, коли по церквах великого міста загули досвітні великодні дзвони. Колони за колонами ішли мовчки, і тільки було чути, як бриніли казанки та ляскали й полоскалися в болоті тисячі ніг. В сутіннях хмарного досвітку сірі, невиспані обличчя солдатів визирали неживим камінням; здавалось — з города рушила велика процесія німих кам'яних фігур...

Негадано розбиті були сподіванки на святковий спочивок у теплих кімнатах гарного й культурного міста. Ще не встигли загоїтись виразки на ногах у солдат, не висхли як слід їх онучі, як увечері перед самим святом було оповіщено полку — збиратись у поход далі.

— Через що? Як? Куди? — скрізь по ротах і командах пішов обурений гомін. — Цього бути не може! Адже обіщали три дні спочивку! Це щось не так — треба розпитатись.

Та розпитуватись було ніколи. З півночі заграли сурми і, погасивши огонь протесту, що полум'ям виривався з грудей, поставили в колони, рушили.

Сіяв дрібний, вогкий сніжок, білою наміткою оплітав геть-геть кругом зелене поле; тільки шлях, широкий та грязький, без краю мрів перед очима чорною рікою, в глибині якого без сліду танув весняний кволий сніг.

Понивало стиха в грудях, було без міри жаль чогось — чи на тих людей, що залишились за спиною в розкішних чистих будинках зустрічати свято, чи жаль змарнованих в походах і боях років, свят, весняних днів, взагалі — чогось жаль.

А як тільки лишився город геть-геть за спиною, як тільки зовсім затихли далекі дзвони — святкові згадки

розвіялись у полі, прийшов звичайний будень. Забулося все — і люди, й городи, і свята, навіть вийшло з голови, який сьогодні день. День, як день, хмурий, непогожий, яких багато проминуло вже в поході і невідомо скільки стояло ще напереді. Сонливі, походні думи та мрії, невідразні і мінливі, як у небі хмари, потягнулися в голові довгою нудотною чередою.

Ідуть та ідуть по боках широкого шляху, плинуть потоками сірої води, рівно й одноманітно: у голові кружиться і в очах рябіє... Далі і далі.

Було загомоніли, потім замовкли знову. Погнули спину, важко дихають, мов пливуть довгу плинь. Стане на шляху, глибоко в болоті, перекаде рушницю з плеча на плече, підтягне мішок вище на спині, не розгинаючись підведе вгору голову, кілька разів дихне глибоко-глибоко і знову — голову в плечі, напружить шию, мов витягаючи з болота кладь, пливе далі. Скрізь по шляху — немає місця сухого. На привалах деякі валились прямо в грязь, деякі спинялись коло шляхових верб, упершись головою в стовбур, а більшість гуртом, як вівці, становились на шляху, все глибше грузнучи в болоті, з рушницею за спиною і з піднятими полами шинелів у руках. Постоять, оддишуть — та й знову тяжко рушають далі. В рядах густо почали волочитись устілки за чобітьми, видно мотузками позв'язувані передки; а дехто човгає вже зовсім без чобіт, обмотавши щільно ноги онучами. Вже з другого привалу почали розгублюватися люди; дедалі — все більше й більше. Попід вербами і так понад шляхом скрізь густо падають вони снопами, деякі перезуваються, перев'язують виразки, інші сидять нерухомо — бліді й мовчазні, як статуї; суворо стискають губи, смутно закривають очі, глибоко запалі, немов їм обридло дивитись на світ. Мовчки проходять мимо них офіцери, забрьохані по пояс, бліді, очі сонні, лице густо покроплене болотом.

Сніг перестав, посіявся дрібний імлистий дощ, потім знову пухкий лапятий сніг.

Пливуть, помалу-малу, мов тягнуть якісь велетенські сіті.

Надвечір скупно осміхнулось сонце.

Стелеться чорний шлях на гору — довгу та високу, що шпиля її не видно.

«Гей, хлопці, підтягнися — тридцять верстві осталося позаду — швидко спочивок!»

На хвилину колони спинились під горою; солдати тісніше підв'язали пояси, передихнули, ордою розсипались по схилу гори. Всіх відразу зігнуло, мов бурєю лози, і якась сила, як сухий лист вітер, погнала всю орду вгору...

Ген-ген видніється шпиль, а на шпилі, мов маківка, червоніє якась квітка.

Чим ближче до неї — все вона росте, стає більша й більша, сяє вже, як калина.

В передніх рядах один спинився, підняв голову:

— Христос воскрес, баришня!

— Воістину воскрес! — задзвенів згори привітний жартовливий голос.

— А чи далеко ще до міста?

— Близько — не більше верстві чотири! — охоче й швидко одповіла дівчина.

Стоїть, як справдішня квітка — рожева, чорноока, на голові хитро вив'язана шовкова хустина, на ногах — нові черевички; сяє в святковому вбранні.

— Похристосуйся, баришня, з солдатиком!

— Не маю з чим — писанки дома забула! — кокетує дівчина.

— Нічого, ми й без писанки! — Солдатик, порівнявшись з дівчиною, спинився, торгується.

— Ану швидше там, та й другому давай місце! — підбадьорює його хтось за спиною.

Спинившись на півслові, обхопив за ший вільною рукою дівчину й тричі поцілував дзвінко й щиро. Крутнув головою, осміхнувся.

— Ех! — пішов.

— Христос воскрес, чорнобрива! — вирівнявся перед нею другий.

— Еге! Вас багато буде таких, — грає очима красуня і одступає.

— Тільки зо мною!

— І зо мною! І зо мною! — підходили солдати. Дівчина весело регоче, й в блискучих її очах світить легенький жаль, що не можна усіх похристосувати.

— З усіма як цілуватись, то й до вечора не перецілуєш!

Глянула униз, звідки сунули вже не поодинокі, а цілими гуртами. Глянула і замовкла. Очі широко відкрились.

як у дитини, осуровіли, стали здивовані й пильні: здавалось — всі солдати понадівали білі, брудні машкари на обличчя. Один, два, три... всі — на якого не глянь. Де старіший, де молодший — не можна було розпізнати: у всіх по виду — патьоками грязь, всі задрипані, обірвані, брудні.

Немов вітер сипнув піском дівчині у вічі — вона швидко закрилась рукавом і затремтіла од плачу.

— От тобі й раз! Чого це вона? — не зразу догадалися солдати.

— Чого це ти, чорноброва, плачеш?

— Глянь-глянь! — спинився коло неї хлопчик останнього набору, — такі милі, такі малюсенькі черевички, а воно ще й плаче? — Одхиляє її руку од очей.

Крізь біль і сльози у неї виринув в очах на мить знову кришталевий сміх, та глянувши на близько схилене до неї безвусе змарніле лице з глибокими, сумовитими очима, брудне й нещадно вітрами запалене, вона рішуче мотнула головою, вирвала руку й зайшлася невтриманим плачем.

Мимо неї проходили все нові й нові валки не людей — якихось потвор з людськими очима.

Ішли, кульгаючи на ноги, задихані, забрюхані.

Підходили із заплющеними очима, із одкритими, згагою опеченими губами.

— Ой води... водиці, красуня, а то умру!

Простягає руку.

— Дай, баришня, білу ручку, а то не дійду.

— Сестриця...

Босі, з підкоченими штанами, з чорними ногами, волокли рушниці за багнет по землі, хитали немов прив'язаними головами.

Дівчина стояла на шпилі, як укопана, пропускала перед себе сумний парад.

Без осмішки, без тіні кокетування, розкривши не красиво губи, раз по раз сякаючись у хусточку, з набряклыми, червоними од сліз очима, вона тремтіла й хиталась од жалю і сліз.

Притихли ряди, мовчки, як перед командиром, проходили мимо дівчини, ніби почувуючи перед нею якусь провину.

А далі за нею вставав гострий, пекучий гомін. Сльози дівчини падали на серце, як на валну, випирали з нього

пал і дим і сказано рвали груди. Червоніли вуха, блищали очі, немов у потруєних блекотою.

— Кому це було треба, нащо погнали нас з города?— виривалися голоси,— через два дні будуть вільні вагони, і нас могли скоріше ними одвезти на місце.

— Нас не жаліють, хоч би чобіт пожаліли, поки тих триста верствів увійдем — ні одного в полку чобота не буде цілого!

— Як же: солдат нужі напустить, солдат в хаті чобітьми наслідить — випровадить його з города на свята!

— То так воно й є: у нас офіцери говорили, що нас город випровадив, щоб на свята мороки з нами не мати. Нас мали вирядити через три дні, та й не пішими, а машиною!

— Святами з візитою їм треба їздити, а не з солдатом клопотатися!

— То в театри, то на бали!— підшпигували один одного, як голками.

— От тобі й герої! Оце так пригостили, що два роки людей не бачили!

А тут — знову новина.

Із невеликого міста, де мали ночувати, вернулись квартир'єри стурбовані, з винуватими, заклопотаними очима: город не дає на ніч у себе квартир. Десь верствів п'ять за городом стоять якісь бараки — туди справляють!

Стихло на мить між солдатами.

Звістка полетіла по колонах, як запалений віхоть на сухий, добре вигрітий хворост...

Увечері, скоро увійшли туди солдати, город заторохтів од стрільби.

З городу тікали перелякані люди й розказували усім по дорозі, що там збунтувався полк: розбивають, грабують, п'янствують. Далеко, на десятки верствів навкруги, видно було зарево пожежі. Город палав на півнеба, ішов димом, димом густим і чорним, як чорна людська кривда та глум.

— Що то буде?— Суд, розформування полку, кайдани й розстріли?..

Город далеко лишився позаду, обурений, збентежений, посилаючи услід полку гарячу ненависть, прокльони й погрози.

Стояло на годині, світило сонце, помалу продував запашний степовий вітрець, і офіцери й солдати йшли пригнічені й смутні.

Не каяття й не свідомість провини давили душу, ні! Город як був, так і лишився в пам'ятку лютим їх ворогом, серце їх, як і перше, клекотіло од гніву й ненависті до тих випещених, ситих і здорових хижаків, що, прикрившись мирною шкурою скаржливої й плаксивої обивательщини, по якомусь праву гонили од життя зморених і знівечених, як од столу зголоднілу прибуду-собаку.

Було невимовно жаль тії смутної й гіркої слави полка, добутої кров'ю й стражданнями, того страдницького вінка, який тільки й був в найтяжчі часи єдиною нагородою і втіхою знедоленим вигнацям, слави і честі, на яку тепер падала чорна пляма.

Швидко поспішав полк все далі й далі, але ще швидше летіли з города нерадісні чутки й вісті: переказували, що на командира полку вже наділи кайдани, що заочно одбувається суд, що на провинний полк чекає десь спереду дивізія, яка має арештувати його і виконати присуд.

Проте днів через п'ять на одному із привалів полк наздогнав залишений в городі командир; був він змарнілий, як земля, не голений і не стрижений, і в глибоко запалих очах у нього стояв тихий смутний спокій. Його зразу оточили тісним колом змучені думками й догадками офіцери й солдати, обступили з жагуче-цікавими очима.

— Перш за все, панове,— звернувся він до них,— раджу вам викинути з голови все зайве й покликати на серця свої мир і спокій; тепер нам треба мати свіжу голову і чисте серце, бо поки збереться на нас людський суд, нас буде судити суд божий. Перед нами загорілись жорстокі бої, і командир корпусу, зважаючи на славу історію нашого полку, дає нам перед судом останню честь — посилає нас на зміну нашому боевому товаришу, вже доблесно загинувшому там в лютому бою Н-ському полку. Завтра надвечір ми підемо в бій.

Шелест тихий і ніжний пішов у гурті, засяяли очі, почувись полегшені зітхання, мов з плечей скинуто було тягар. Подуло новим вітром по полку, і новий огонь засвітився в очах. Жалі, образа, ненависть, непривітні горо-

да, жорстокі люди — все погасло, здалося зразу неважним, нецікавим перед тим великим і смутним, що чекало на полк.

Смуток незлобивий, чистий, як степове небо, загорівся в усіх у грудях ясним жарким полум'ям і ще дужче роздував його бархотинний, запашний вітрець, тихо подуваючи на запалені обличчя; ніби наміткою зав'язував їм хтось світ, і здавалось, вже не бачили очима ні синього неба, ні ясного сонця, ні зелено-мрійних степових далів і тільки серцем одчували їх привіт і ласку.

Легко становились в ряди, мов сп'янілі од смутку, рушили далі, геть забувши про біль і втому.

— Траам-та, трам-та, тру-ру-ру-ра-рам!.. — несподівано ударила в безлюдні далі, у синє небо могучими згуками походного маршу дзвінка, ридаюча мідь. Здригнулись колони, здавалось, згуки виривались із їх грудей, ряди вітром вирівнялись під шнур, підняли голови — всі, як одна нога, разом ударили в землю і швидко зрослися в один суцільний організм, в один живий ланцюг, який рівно поплинув між зелених берегів, самітний і одірваний, кудись в невідому далину чужих степів.

Стогнала земля під ритмічними ударами тисячоногого велетня, влад бриніло безліч казанків.

Металевим криком рвали повітря мідні труби, далеко в безлюдних просторах розкидали тужними звуками, гарячою тоскою німого, могучого звіра, що почув на себе рани і смерть.

ВОЛОЦЮГИ

Дрімає місто в синьому світі, як заворожений город під прозорою водою. Не стенеться ніщо, не колихнеться. Зверху над деревами стоять в оболонках із срібного туману хрести на дзвіницях та церквах. Між тінями подекуди блимають огники в хатах, як світляки під кущами.

Місяць світить просторий майдан серед містечка, а по майдані німо, немов на екрані, ходять туди й назад по парі і низками міські панянки та їх кавалери.

Дві тіні одрізнилися з рядів і повернули з майдану за ріг улицы.

Піднявши козирок на потилиці, швиденько й тихо ішли улицею двоє найдавніших на все містечко кавалерів: колишній прикажчик із мануфактурної крамниці Григорій Степанович Семенець і бувший письменодитель земсько-го — Петро Митрович Макитра.

— Так отак, кажу, буде краще,— казав Макитра,— плюнемо ми на цих базарних, хай вони собі пишаються та морочать, кого знають, а самі будемо слід топтати на кутки. Дівчата там, як перемиті, прості, ніяких примх не знають... Посидимо десь на колодці, поспіваємо в гурті...

Старі волоцюги спинилися на перехресті.

— Ну то кажи: на Горещину?— допитувався Макитра.

Семенець мовчав, щось собі міркуючи.

— Давай так зробимо,— промовив він роздумуючи,— іди ти на Горещину, а я на часок заскочу на Борисівку — в мене там дільце єсть невеличке.

— Яке ж там у тебе дільце?— допитливо глянув на його Макитра.— Ану признавайся. Може...

Макитра жартливо моргнув бровою, не доказавши. Семенець засміявся:

— Не скажу, хай, як угорить діло, тоді й тебе поведу.
І приятелі розійшлися у різні кінці.

Коло одного двору — десь на лавочці, під широким наметом із гілля сиділо пар зо дві молоді. Макитра спинився і став приглядатись.

— Марині Васильовні моє шанування, Євпраксії Деомидовні теж, — увічливо промовив він, підходячи до лавочки. Дівчата вистромили з хлоп'ячих обіймів свої голови.

— Хто це? Це ви, Петро Митровичу? — обізвалась одна. Макитра сміливіше підійшов до гурту й почав здороватися за руку, спершу, як водиться, з «баришнями», а потім з «кавалерами». Кавалери — молоді безусі хлопці з запаленими лицьями неохоче випускали з рук дівчат.

Поздоровавшись з усіма, Макитра сів на краєчку лавочки, що лишився для його, і зразу завів делікатну розмову.

За те довге парубкування в його назавжди були готові всякі балачки. Дівчата інколи обзивалися словом на його мову. Хлопці мовчали, мов води в рот набрали. Увіходити в розмову з таким досвідченим супротивником їм, по всьому видно — молодняку першого гуляння, було трохи боязно. Проте свого місця — близько коло дівчат — вони трималися уперто, і як тільки Макитра намагався ближче нахилитися до дівчини, хлопець їживсь і плечем захищав її.

Макитра, немов ненавмисне, розстібнув пальто й почав розправляти на шиї шовковий галстук. Ніхто й не глянув.

Далі Макитра, не кидаючи розмови, достав годинника на срібному ланцюжкові, глянув на його й, не ховаючи, став ним бавитись проти місяця.

Хлопець глянув, зітхнув і схилив голову. Далі на зло Макитрі зразу обгорнув дівчину й став тиснути до себе. Дівчина покірно схилилась до його та так і влипла. Макитра сердито сховав годинник і почав затуляти пальтом свій галстук.

— Трам... тара-ра-ра-рам, — замимрив собі під ніс Макитра.

Змовк. Став надумувати щось. Хлопці тимчасом нишком пошепотіли з дівчатами, далі повставали і почали прощатись.

— Чого ж це ви так рано? — спитав їх Макитра.

— Завтра нам чуть світ треба на роботі бути,— суворо одмовив один.

Дівчата повставали слідом за ними.

— А ви ж куди? — стурбувався Макитра.

— Нам теж треба завтра рано вставати.

Макитра почав умовляти дівчат ще посидіти.

— Ще ж зовсім рано,— благав він,— скрізь по хатах світитись,— посидьте трохи, я вам розкажу щось ловкеловке.

Дівчата непомітно зглянулись і осміхнулись.

— Ні, вже, Петро Митровичу, хай посидимо іншим часом, приходьте ще коли-небудь...

— Конфектів принесіть,— лукаво засміялась друга.— Іншим носите.

Макитра важко зітхнув і став прощатись.

Одійшовши з півгону, він озирнувся назад: стоять всі вкупі, не розходяться. Трохи згодом озирнувся знову — сидять вже всі рядочком на лавці, не розходяться, як і перше сиділи. Гірко стало старому бурлаці, насунув козирка на очі й поволікся улицею помалу-помалу. Минувши кінець улиці, Макитра спинився: куди ж далі?

Подумав-подумав, понуро повернув на Борисівку розшукувати Семенця.

Улицею іде гурт хлопців. Попереду Семенець, розмахуючи лапами од пальта. Парубота поспішала слідом.

— Що ж, хлопці,— тяг помалу хтось із хлоп'ячого гурту,— в базарі він нам покаже дулю та й тим одбуде: хай зараз дає.

— Та що ж це ви, не ймете мені віри чи як? — бадьорився Семенець,— по-товариськи, так по-товариськи.

— Ну, то хоч покажіть,— договорялися хлопці,— може, у вас грошей немає.

Семенець трохи подумав:

— Як правду вам казати, хлопці, то при мені таки немає ні копійки. В базарі я заскочу додому й винесу вам.

— Еге!— разом загули хлопці і в одну мить стали грізно коло його стіною...

Семенець виступав уперед і намагався стати ближче до вікна коло чиеїсь хати.

— Знаєте, що я вам скажу, хлопці,— заговорював їх Семенець,— ми зробимо так, щоб було добре і для вас, і для мене...

— Ну-ну, кажіть,— нетерпляче підступали до його парубки.

— Будемо так казати,— розтягував Семенець, озираючись і підступаючи спиною до вікна, далі вирівнявся і зіпнув на все горло:

— Рятуйте!

Всі хлопці зацитькали на його.

— Заждіть, може, ще помиримся,— умовляли вони його,— давайте ваші часи в заклад, то ми й подождемо.

Семенець дивився кудись поверх їх голів. Потягнув цигарки, пустив задумливо димок, подумав.

— Пожар!— зарепетував він знову скільки було сили. Хлопці, втерявши надію на могорич, зразу вкрили його й почали похапцем садити чим попало. По улиці оддавалася луна, немов десь баби прадами вибивали білизну.

З хати одчинилося вікно, визирнула закудлана та заспана голова. Послухала трохи, потім спокійно обізвалась:

— Добре дайте йому, хлопці, сукиному синові, хай не туманить серед ночі людей.

— Що воно таке?— почувся в темряві десь з сусіднього городу другий затурбований чоловічий голос.

— А це ж те ледащо, той Семенець, що за прикажчика був колись у базарі.

— Отой п'янюга?— здивувався другий,— то чого ж йому в нашому кутку треба? Придержіть його, хлопці— ось я вийду та врятую його!

Семенець якось викрутився з рук, одскочив і замавав миролюбиво руками.

— Ша! Годі!— промовив він спокійно. Хлопці зразу одступились. Семенець обсмикавсь, обтрусився й мовчки поліз в кишеню за гаманцем.

Семенець стояв серед шляху один, длубався в своєму гаманці і щось бубонів сам до себе. Підійшов до товариша Макитра, як із землі виріс.

— Дуже побили?— пожалів він його.

Семенець сховав гаманця, застебнувся.

— Нарвався...— зітхнув він, видимо, не маючи охоти розказувати більше.

— Ну, а ти погуляв?— повернув він розмову.

— Та... гульнув трохи,— ліниво одповів Макитра.

Пішли далі поруч мовчки, похмуро.

— Не щастить нам, Григорій Степановичу,— перегадом смутно почав Макитра,— і хлопці нас не приймають, і дівчата не люблять...

Семенець помовчав, проте було помітно по очах, що йому теж не весело.

— Та й самому буває якось ніяково, як уберешся між той молодняк,— казав далі Макитра,— сам бачиш, що ти їм в дядьки годишся... Який мені товариш хоч отой Сашко Вакулєнків? Коли я ще ходив до його тітки, то воно пішки під стіл ходило, а тепер до однієї дівчини ходимо.

Семенець мовчав. Замовк і Макитра.

— Куди ж тепер?— спитав він, як вийшли на край містечка.

Під містечком тягнулися левади, густо обсажені на ровах високою деревою.

Приятелі спинилися коло хреста.

— Хіба знаєш що?— заговорив Макитра,— ходімо, заберемося в чий-небудь садок та поговоримо-поговоримо по душі. Пляшку візьмемо з собою...

Семенець подумав трохи, і його сумне лице почало прояснятись.

— Та тараньок пару,— мрійно осміхнувся він.

— Візьмемо тарані, хліба, а цибулі десь свіженької на грядці вирвемо,— лагідно умовляв Макитра,— полягаємо десь на травці, поговоримо про свою долю... заспіваємо, знаєш, отієї...

— Заплачемо трохи — їй-богу, Гришка,— Макитра аж осміхнувся, і очі йому засяяли смутно...

...В березі над ставком чийсь город. Дрімують верби. З одного боку — стара клуня, з другого — буйний сад. Зверху — прозоре небо, посередині повний місяць. У межі між грядками цибулі й огірків синеньким бляском виграє на місяці пляшка з горілкою. Коло пляшки один коло другого сидять на землі Семенець та Макитра. Без шапок, як у господі. Обидва заплакані, зворушені. Макитра чистить цибулю, Семенець гризе тараню, разом гомонить, замрійно прихитуючи головою:

— Ех, коли б це той батько та взяв оце доброго дрюка та почав нас, почав... Зараз і на душі полегшало б...

— І знову душа була б чиста...— додав Макитра. Витер сльози.

— Вип'ємо, Петя, за упокой родителів.

Випили.

Хмарка на чолі Семенця прояснюється.

— А раз, пам'ятаю, було так,— мрійно згадував він далі,— пошили мені нові штани, а я того ж дня пішов у їх ловити рибу. Вертаюсь додому аж увечері, а штани мої розірвані, в болоті, мокрі. Глянув батько на штани, на мене, а далі...

Семенець на мить спинився, і обличчя його засяяло радістю..

— Халявою мене, сукиного сина! Халявою! По мордасам! По потилиці! А не волочись цілий день! А шануй одержини!

Глибоко зітхнув.

— А тепер ось гризе тебе щось та й гризе, серце болить, і так аж душа чує — треба, аж кричить — треба, щоб якась чесна, правдива рука на путь поставила...

Бурлаки загадались, голови посихляля.

Далі Семенець подививсь на товариша очима, повними сліз... Ясно, щиро:

— Петя!

— Чого, Гриша?

— Ти один у мене друг, один порадник на всьому світі: повчи мене ти своєю чесною рукою. Добре повчи, не жалуючи.— І Семенець схилив голову.

Незабаром Макитра куйовдив чуб на дружній голові. Семенець шипів, ахкав, приказував:

— Ще! Ще! Ху! Тепер буде.— Підвів блаженне лице.

— Легко стало, хоч лети...

— Ну, тепер, Гриша, ти мене, добре?

Тоді Семенець взявсь за Макитру: в один бік за чуба, в другий — вим'яв, виволочив, скільки сам знав.

— Ну, що, Петю, правда, полегшало?

Макитра оддихався, мов вийшов із парні.

— Ху!..

— А тепер поцілуємось — і хай нас бог прощає.

Друзьки поцілувались...

І к світові ішли улицею обнявшись, одежа зім'ята, викачана, козирки на потилиці. По сонних уже улицях лунала пісня п'яна й щира:

Гей, чумаче, чумаче,

Життя твое собаче,

Та життя ж твое собаче...

ПЕТРУНЯ

Іржаві, темні ґрати неохоче впустили в камеру барвисті вилиски вечірнього погасання, нетерпляче дожидаючи, щоб якнайшвидше пішли звідцільа ці непрохані тендітні гості.

Останній на стіні променистий жмутик довго лазив, як райдужний метіль, далі почав швидко тьмаритись, припав, як перегоріла углина, попелом і непомітно згас.

Хтось зі зла шарпонував, здавалося, темну завісу, ніби зачинив двері за нелюбими гостями — і між стінами заворушилась нудьга. Аж ось несподівано у небі над ґратами ясною свічею стала зірка, і в камеру труснуло трохи дрібного, темно-синявого пилу. Через незастеклене вікно в ґратах ринув холодком весняний подих, дмухнув цвітом... Маленьке змагання — і нудні примари — як здиміли.

Все заворушилось, що було в камері живеє. Підводилися з своїх ліжок в'язні і мовчки затинялися од стіни до другої.

Здавалося — в темну камеру наплинуло багато весняної неспокійної води, водою попідіймало із заглибин якесь кордуб'є і почало кружити ним по камері.

Давненько вже прослухали вони це Петрунине оповідання, проте і досі ніхто не промовив і слова. Були тихі, задумані.

Сам Петруня сидів коло стіни, схилившись на руку. Од зворушених спогадів ще палахкотіли в його уші і сяяли очі... Він знову передумував те оповідання вже для самого себе.

Петруня — юнак із вїстими очима, великими, карими. Справжнє його імення — інше. Петрунею прозвали його вже в тюрмі, прозвали за ті його довгі кучері, що їх він не хотів стригти наперекір тюремному наказові, за його

мрійливу вдачу, а найбільше за його долю, що скидалася на долю того панського наймита-красеня Петруні, що його оспівано в народних піснях.

Петруню вивели сьогодні на суд, і сьогодні він уперше після довгих місяців сумної тюрми знову побачив вивільнення вільного в городі життя, побачив весняне сонце, безмежне небо, і, хоч суд вирік йому дванадцять років каторги, він все ж не міг загнути в собі пробуджені весною радісні струни. На щоді у себе він і досі відчував, як чийсь поцілунок, доторкання листочків з того клена, що мимо його проводили Петруню із суду назад до тюрми.

У йому бродили увесь час весняні настрої, химерні мрії, і сьогоднішній суд здавався за дрібницю поруч із цією могутньою радістю, що разом з весною прилинула на землю.

Товариші прохали його, щоб він розповів їм про всі ті в його житті події, що завели його в кінці до тюрми. Йому хотілося говорити, проте він довго одмагався.

Коли ж в отемнілій камері пішов свіжий дух од весняного цвіту і на брудній тюремній стіні замість вилущених в штукатурці прогалин і всяких інших плям почали маритися дивовижні гаї та сади, Петруня покинув мляве рахування, скільки буде йому років тоді, коли одбуде він кару, і з сумних тюремних стін стиха вимандрував у чарівне море крилящих спогадів, забравши з собою всіх товаришів-в'язнів...

Снують тіні по камері, як рибини в акваріумі. Все яніше виблискують думні їхні очі, як ті жарини, що їх продимало вітром.

Тихий кайдановий брязкот змовк коло Петруні, і до його схиляється висхла з тонкими та довгими козацькими усами лице отамана неволі, каторжника Кошового.

Кошовий легенько обгорнув Петруню за стан і постаречому, з жалощами декламував:

Узяли Петруню за білі боки
Та й кинули Петруню
У Дунай глибокий...

— Ех, Петруню, Петруню! — похитав він головою, далі додав, смутно жартуючи, — де ж це, Петруню, твої коні крилаті, де твої зілля чарівні та твої літуни-килими?..

Петруня тільки схилив низько голову... То було в ясний гарячий день...

.

По один бік глибокого темного шляху білокорі берези в розпущених зелених косах, по другий між стовбурами рябіють червоні, сині, білозорові квітки...

Біла корова потонула глибоко в траві, пасеться...

По другий бік під зелениною — високий гостроверхий штахет і похмура, зеленим мальована брама. Там за брамою ховаються під тополями старовинні князівські будинки... Вгорі над усім — сине-мурове небо з гарячою золотою у йому ватрою — вліточним сонцем.

В холодку під брамою, як дві квітки — двоє дітей: у білому з торбинкою за плечима — пастушок з батіжком і в блакитному з золотою куценькою косою на голові — дівчинка-панна. Він, засмажений, як жук, скидається на мусяжеву статую, панна — з білим прозорим лицем видається на зеленому тлі за куклу з живими очима. Очі в неї горять од цікавості, як не займаються, і сама вона не встоїть на місці...

Дивний невиданий цей запилений хлопчик, син Федота-рибалки, що його хата на курячій ніжці стоїть над водою в балці. Босі ноги у хлопчика поколоні, штанці полатані і в торбинці житній хліб, проте так тільки здається, що він такий собі пастушок, а справді — він великий чарівник-ворожбит. Йому відомі всякі чари, він знає всі зілля. Він має в себе живу й мертву воду, знає, де позакопувані лежать скарби в землі, знає, коли і де цвіте папоротневий чароцвіт, знає, як його зірвати.

Ось він собі вихльоскує недбайливо батіжком і так, ніби без усякої охоти, як річ давно всім відому, починає розповідати їй про літун-зілля, що сушиться у його вдома на горищі. Коли потреш того зілля в руці і понюхаєш один раз — полетиш понад землю, понюхаєш двічі — полетиш у половині дерева, коли тричі — летітимеш з деревами врівні. Несподівано за спиною гомонить погрозливий голос:

— Так я й знав... Ти знову сюди приволикся?

Стояв економ високий, сердитий. Хлопець одійшов кілька ступнів убік і мовчки спідлоб'я дивився на його, не теряючи самоповаги, як то й годиться чарівникові.

Маленьку хвилинку економ дивився на хлопця мовчки, ніби милуючись його спокоем, далі червоніє і люто витріщається:

— А корови, корови де твої, чортове іродча?

Хлопця ніби вхопив хто на голки, голова метнулася в

один і другий бік... Геть-геть загледів спину в корів, що десь плуталась за березняком в панській пшениці.

Гадюкою звився в економовій руді нагай:

— А не лови гав, а не тиняйся попід брамами, а пильнуй, собачий сину, того, до чого тебе поставлено!

Хлопець вертівся дзигою на місці, одмахуючись руками од нагая; як од оси, далі одірвався од його і як вихор помчався до корів.

Панянка не вірила своїм очам: великий чарівник умить перекинувся в абиякого шкодливого пастушка.

Минає небагато часу...

Чарівник сидить у березняку на траві сумний і скучний, ліниво копирсає паличкою землю, щось думає.

Озираючись раз по раз назад, до його боязко наближається Наталя.

— Дуже болить, Якове?— питається тихо-тихо, лагідно.

Хлопець зиркнув на неї і сердито одвернувся:

— Іди собі геть і ніколи не гуляй зо мною!— промовив він суворо. Далі нагнув голову і знову почав довбати у землі. Йому досадно і соромно — і він не хотів би тепер стріватися з Наталею.

— Я ж нічого не винна тому, чого ж ти сердишся на мене?— щиро казала дівчинка, лагодячись сісти з ним поруч на траву.

Хлопець крутнув головою, очі злісно блиснули, сам наїжучився:

— Геть, кажу, одійди!— Одсунувся.

Дівчинка полохливо одступила.

— У, який сердитий! І чого ти такий сердитий? Хіба що, коли я сяду коло тебе?

Хлопець мовчить. Лице його стає таке думне, горде, хороше, і панночці аж серце стиснулося, так хотілося, щоб він знову був до неї привітний. Стоїть — сісти знову не зважиться і одійти не хоче.

Далі набирається сміливості, боязко простягає худеньку ручину і легесенько жартує, торкаючи хлопця по вихристій голові.

— У, яка кучма!..

Хлопець схопився з місця, ніби його опекло огнем, швидко зглянув кругом себе недобрим оком, далі стулив міцно губи, виблиснув очима, як крицею:

— Н-на! — стусанув він дівчинку кулаком у плече.

Дівчинка заточилася. Далі скривилась од болю, од жалю і сорому. Зігнулась, рукавом закрилась і, затремтівши од німого ридання, швидко-швидко пішла од хлопця, спотикаючись на корчі й куці.

Він похмурими очима подивився їй услід, далі, стурбований, довго озирався навкруги; в лісі нікого не було видно. Зайняв корови і швидко погнав їх у лісову глибінь.

Поночіє...

З балки Яків вибрався на гору, спинився тінню і дивиться: за річкою в старій похмурій дубині десь на високих гіллях мостить своє гніздо жар-птиця — місяць. Над дубиною встає рожеве жарево. Через темну воду в річці хтось почав мостити з золотої соломи гатку. Стара хатина з білєю стіною почала прояснятися в балці, ніби жартовлива дитина помалісеньку одтуляла рукавом заслоняне лице. Якову хочеться розглядіти золоте гніздо краще, і він іде далі, щоб високе тополя з панського саду не стояло йому перед очима. Проходячи узенькою стежкою попід старим, трухлявим штахетом, що одгороджував глуху над річкою частину панського саду, він згадав панночку і похвалив: «Молодчина Наталя, нікому, видно, не пожалілася».

Стало шкода — не вийшла, бач, уже сьогодні до тину на вечірню розмову, розсердилась.

— Кхи, кхи! — стиха кашлянуло щось на перелазі, де його Яків проходив мимо.

Яків спинився, приглядається: щось схилилось, нерухоме, на обапол — у тіні не видно: мусить бути людина.

— Хто се? — стиха промовляє Яків до його. Мовчить.

«А, може, це од сплячої верби пеньок, — думає Яків і пробує рукою: — ні, м'яке щось, тепле». Прихилиє голову: чиясь маленька рука, а в руці темнорожева троянда; вище — щось біле мармурове ховається в сутіні... Суворо нахмурені очі... Коротенька коса з блакитною у їй стрічкою.

— Це ти, Наталю? — радісно дивується Яків.

Мовчить, як нежива, тільки в руці несподівано закружилася квітка швидко-швидко.

— Ти сердишся на мене, Наталю? — якнайласкавіше питається Яків.

Наталя швидко метнула головою вгору, ніби їй при-

С. Васильченко. Фото. 1913 р.

тьмом припало щось у небі побачити, в чорних очах засвітилося дві діамантові сережки — дві сльозини.

«Сердиться»,— стиха промовив Яків, оступився, зітхнув, стоїть мовчки в смутку, в карі.

Зняв з голови свій кашкетик, почав мняти.

— Наталю, я вже ніколи-ніколи не буду тебе бити... Мовчить.

— Я вже буду тебе жалувати, гарно гуляти з тобою...— постояв, подумав, кланяється низько:

— Прости.

Наталя витерла хустиною очі:

— Нехороший ти хлопчик, грубіян... мужик.

Далі вона суворо нахмурила брови і вже сміливо, ніби мала на те загорьоване право, почала голубити ручиною пухкі його на голові кучері ніжно, лагідно.

Яків покірно схилив голову, як під справедливу кару.

— Уже не сердисься?— легко зітхнувши, спитався він веселіше, коли кара минула.

— Серджуся і буду сердитися ще довго-довго...

Наталя намагалася нахмуритися сердито, та лице її мимохіть прояснилося тихою, блаженною усмішкою.

Минуло кілька недовгих хвилин, і вони сиділи поруч над водою, в гушавині дикого терника на камені.

Наталя стиха скаржилася, що їй жити важко у княгині, скучно. Ніяк вона тій княгині не догодить, ніяк не втрапить зробити по їй, ніяк не звикне її мамою взивати.

— А де ж твої мама та тато рідні?— питається Яків.

— Мама вмерла, а тата у мене, Якове, зовсім немає.

— Як? Хіба ти...

Яків не доказав — холодком війнуло йому поза спиною, ударило в голову, як молотком: «байстрюк» — подумав він з острахом.

Наталя, ніби догадалась, що він думає, мовчки, гаряче пригорнулась до його щогою.

Чинилося диво: ні огиди, ні ворожнечі Яків не відчував у собі до цієї страшно грішної, як йому думалося, дівчини.

«Бідна-бідна»,— казав він собі в думці, і серце його стискалося од жалоців: «байстрюк».

А Наталя жалілася йому далі, що вся челядь її не любить, зовуть приблудою; дражнять її негарно, і немає кому їй пожалітися. Княгиня така сувора, і Наталя її боїться, бо вона все їй докоряє, з тих кімнат у сад не пускає. І На-

таля плаче, все плаче в тих сумних і страшних князівських мурах, і вдень плаче і вночі, прокинувшись, плаче.

Яків уже не слухає її, думаючи про щось інше.

— Чого ж ти, Якове, усе мовчиш? — промовила вона трохи згодом, боязко позирнувши на хлопця.

Яків кинувся од задуми і рішуче промовив:

— Знаєш, хто такий ота княгиня? Вона відьма, і в неї — костяна нога. Бачила, як вона кульгає, на патерицю підпираючись? Вона Баба-Яга, і вона взяла тебе, щоб вигодувати і з'їсти. Ну, та ти, Наталю, не бійся — я обороню тебе од неї і вивезу звідціля далеко-далеко на край світа, де вона тебе ніколи не знайде.

Наталя глибоко зітхнула, осміхнулась і, од щастя прижмуривши очі, прихилила голову лицарю-чарівникові на плече.

А Яків казав далі, що так йому зробити легко-легко: він опівночі вийде у поле, тричі свисне-гукне — і золото-гривий кінь стане перед ним, як із землі. Вони сядуть на того коня і полетять на йому врівні з деревами далеко-далеко, аж туди, де надвечір димлять хмари. На тих хмарах є будинки — не такі, як ці, князівські — кращі, золоті. Прилетять вони туди і будуть удвох жити у тих будинках, та й жить, та й жить...

Внизу поміж високих берегів бавиться блискучим у річці темна хвиля. Здається, вона волоче в невідомі кудись краї без кінця-краю довгу вив'язану низку синіх, срібних, золотих цяцьок, перетрушує їх, виграває з ними і несе, несе... несе...

По дорозі низько берегам вклоняється, знишка прощається: «Прощайте... шайте... шай...»

Коло дверей, пробуючи замки, загуркотів доворець, далі загомонів у прозурку його крикливий, навмисне грізний голос:

— А чого се тут не світиться каганець? Чого тинятеся ото по камері, як що загубивши? Того, що загубили, вже не знайдете! Ні, не знайдете!..

Голос його лунав грімкий, проте люті давно вже в йому не було.

В камері танок тіней припиняється. В'язні потайки зітхають, розіходяться по кутках і ліниво розстеляють свої матраци. Хтось засвітив і поставив під стіну тюремний блискунець.

Він світить тільки половину стіни од низу, вище ж до стелі стіна темна, і місяць виписав уже на їй нове срібно-синяве вікно, замаєвши його рясно густими, кучерявими од ґрат тінями, мов ґалуззям винограду.

— І звідкіля це такий іде дух запашистий? Чи не росте десь близько акація або жасмин!— порушив у камері тишу один в'язень.

Йому ніхто не одповів. Чогось не хотілося нікому руйнувати того тихого, думного настрою.

Тільки трохи згодом, розстеляючи постіль, хтось зітхнув голосно і промовив — чи то до Петруні, чи то до самого себе:

— Так-так... Оце ж тобі, Петруню, тії жениханочки! Оце ж тобі, Петруню, через віконце учащаночки, та оце ж тобі, Петруню, ті панські цілуваночки!

За п'ять-шість тих років вигнало Якова, як явора росявого та стрункого. Ходить він паничем, розчісує кучері на потилицю, в'яже до сорочки кольористі краватки. Він в економії за конторщика. Стара пані улюбила його, що він такий роботящий, чемний, тихий... благоувітливий, такий свіжий, блідавий, красунь, не п'є, тютюну не заживає; тільки все книжки читає... Романи читає, читає, щось собі випишує з тих книжок на замітки, думає, мріє... Певне, складає вірші. «Здібний, талановитий юнак,— хвалиться перед знакомими пані,— коли б учити — щось би з його вийшло». Кличе пані Якова ніби за ділом, садовить із собою пити чай... «Треба буде прохати Наталю, щоб вона, Яша, трохи повчила тебе історії там... географії»,— мило-стиво розмовляє вона з Яковом. Згодом увіходить і Наталя, як весняна хмарина, як огневий цвіт.

Яків чемно їй уклоняється — вона навіть і не глянула на його. Рік од року вертаючись із інституту, дуже за-пишна, гордовита стає панна Наталя.

Стара пані хмуриться:

— Наталю, Яшка тобі вклонився, чому ж ти не вітаєшся з ним? — каже їй удогань.

Наталя зіскоса позирнула на Якова, ніби тільки помітила його абияк вітається і більш уже не дивиться на його.

Вгодований економ, що весь час вертиться і завилює тут перед пані, запозирливо дивиться по черзі на панну й юнака: в обох у їх чогось однакові легенькі під очима темні плями, в обох на щоках міниться негасимою кру-

пинкою рум'янець, в обох під віями, здається, залишилися ще темні жмутки од невиспаної, зорями блискучої ночі.

Економ ехидно посміхається, сам до себе крутить головою, благочестиво на шпінках виходить у двері.

Давно вже все спить... Сяють біломурові колони будинків поміж деревами. Біліє пісок на круговині, що вирівняно перед верандою, а на піску вигріваються проти місяця кудлаті, здоровенні собаки. Далі од шляху довга шеренга гостровершого штахеття, як густий ряд грізних списів. Буйно кохані квіти горять і мліють під місяцевим зором. Ніщо не шивовкне. Чудно, як у завороженому дворці. Крикнули десь півні... В саду на глухій алеї виявляються дві химерні тіні: одна, закутана, наступає на ногу, кульгає, друга, висока, запобігливо придержує під руку, вихиляється... Баба-Яга з своїм перелесником.

— Не може бути, цього бути не може! — тихо казала княгиня, збентежена і розхвильована. — Чому ж ви цього раніш мені не казали?

— Я не міг цього вірити, поки не побачу сам, живо-видячки, — відповідав їй улесливий голос економа.

Ішли задихані, аж спотикалися.

— От вам і виховання. От вам і інститутка. Ні, правда завжди буде правдою: яблучко недалеко одкотилось од яблуні... Ох...

Спинились, постояли і знову швидко закульгали.

— Ах ти ж мерзьке дівча... Ну-ну, — бідкається здивована і гнівна. З алеї звернули на стежку поміж рясні клени, крізь клени було вже видно осяяний згори флігель — московський теремок, помальований та помережаний. В теремку було темно, а вікно з різнобарвними шибками було трохи одхилене.

— Цс... будемо йти тихіше...

В кольорові шибки визирають потьмарені верховіття бузку, в кімнаті стоїть рожево-синява стума. На столику у фарфоровому, позлоченому зільничку — жмут темних, мов на уголь перегорілих рож... Дівоча постіль... Кошлатий килим на стіні... Проти вікна виявляє себе з темряви у ясних фарбах малюнок голої, в баговинні, якоїсь русалки чи феї. Душить помалу крамними пахощами. В закутку на софі чітко помітно в білому поставу панни Наталі, глибше за нею, мов її тїнь, темний невиразний силует

кучерявої голови юнака... Нижче — одна в одній дві руці — одна біла, до паперу рівна, друга — мусяжева.

Шепотіння, шелест, як той струмок, що туркоче безугаву десь за кущем. Крізь туркотняву вихвачуються сміливіше звуки людської мови і знову тонуть.

Вона раптово:

— Цс!..

Він:

— Що таке?..

Наталія швидко підвелася, закинула за плечі розкошачену косу, пішла до одчиненого в сад вікна. Вихиливши у вікно голову, вона кидала очима затурбовані погляди, пильно дослухалася, а разом із тим приспівувала стиха, неповинно, безтурботно...

«Ой ти, Грицю, Грицю, молодий козаче...»

Вернулася з осторогою до дверей, брязнула ключем, замикаючи.

Він стиха:

— Що таке?..

— Нічого... мені вдалося, що хтось гомонів у саду!..

Ніч же яка хороша — тиха-тиха...

Стоїть перед ним, дивиться загадково, непевно осміхається. Заплющила очі, розкинула руки, навалом похилилась на його, оповила руками, як з хмелю, його голову, міцно, щільно... Сміх...

— Наталю... Нат... задушиш!..

— Лицарю мій непереможний... Айвенго!

Сміх... цілування... мов тріск сухого на огні лому.

Шепіт...

Все забули, як діти.

Тук-тук — повільно стукало щось на ганку, мов ішло щось на дибах...

Не чули.

Шарудіння коло дверей, голос.

Слова вони не вчули, а вже їх рвануло, розкидало одно од другого, як бомбою. Стоять, виструнчившись одно перед другим, ніби несподівано довідалися, що вони одно одному смертельні вороги. Чекають.

— Наталю! Наталю! Впусти-но мене на часинку до себе.

— Мама! — жакно, одними губами вимовила Наталя. Далі очі її стали гострі, сама заметушилась, заметлилась

по кімнаті, легко, як тигриця... Збилась набік коса, рухи буйні, сильні.

— Це все та гадюка, це все та гидота вистежила.—
Очі заогнилися ненавищами.

— Хто такий?

Вона не одповіла. Далі глянула на його владно, гостро.

— Чого ж стоїш? Ховайся,— кинула похапцем.

Голос за дверима:

— Наталю, не бари ж мене тут під дверима...

— Сюди! Сюди! — шепоче, як з огню, Наталя і тягне, як дитину за руку, Якова до ліжка.

Яків косо позирає під ліжку і опирається.

За дверима нетерпляче:

— Наталю!..

Яків вириває руку, легенько вискакує на вікно і без шуму тоне в кущах... Дві-три гілочки на бузку тільки похитнулися і знову стихло.

Раптово гвалт:

— Хто такий? Стій! Стій! — не своїм голосом закричало щось у кущах... Геть пішла луна в заснулому саду.

Кущі бузку захитались, затріщали, заходили ходором, ніби несподівано звели між собою люту бійку.

— Ні, не вирвешся! Не вирвешся! — навмисне якнайголосніше галасував у кущах уже охрипший економ.

У відповідь йому: лясь, лясь! Щось мішком повалилось додолу, гупнуло.

Кущі вирівнялись, примовкли, стоять у задириливій позі.

Шелестіли вже бур'яни десь у гущавині, захрустів під ногами сухий лом — затихло.

— Прибив, розбіяка, скалічив!..— урочисто вигукував економ.

Підійшла княгиня.

— Що таке сталося? Він? Яшка?

— Він, шибеник, він, арештантюга. Ось...

Економ показав княгині Яковів козирок.

— Ну, то чого ж кричати, чого людей гвалтувати? — сердито казала княгиня. Взяла з його рук козирок, уважно розглядає.

— Угму,— протягла вона похмуро. Далі з притиском:

— Ах ти ж мерзотнику! Ах ти ж гадино!

Ось він тобі який, цей тихенький та святий.

Грубо:

— Щоб завтра ж і духу його не було в економії. Чуєш?

— Слухаю, пані,— витираючи лице і ніс хусткою, не-
виразно, проте охоче сказав економ.

Княгиня повернулась і швидко покульгала у флігель
а грізним, гнівним виглядом.

Всю ніч стояла зметушня у панських будинках. Сві-
тилося в одній кімнаті, потім десь у другій і гасилося.
Врешті свічка засвітилася в глухому закутку будинків, де
містилася домова князівська аптека...

Поговір у селі аж гуде — хоч не ходи на люди. Яків
удень сидить удома, а ночами блукає коло економії, в гаю,
попід річкою, крадькома проходить у сад: хоч би здаля її
заглядіти, хоч голос її почути. Нема, ніби замурували її
там десь у німих стінах. Через вірних людей послався
до неї листами, писав: «Наталю, гінжал ти мого серця».
Благав її вийти до його в ліщину.

В кінці листа приписав слова з пісні:

«Причарувала серце і душу, тепер без тебе жити не
мушу...»

Всі листи мов у прірву летіли без вороття.

Приятель його, садовник, розповідав йому, що пан-
ночка гарно перепрохала княгиню, плакала перед нею,
усі руки їй вицілувала, то стара пані все їй дарувала...
Казав, що всю провину на його, на Якова, звернула.

Гірко було Якову про це дізнаватись. Засумував, змар-
нів.

І ось тоді вже, коли Яків знадіявся зовсім, щоб її
бачити,— мов сонце засяяло йому — маленький од На-
талі лист:

«Сьогодні увечері виходь у ліщину. Буду тебе дожи-
дати». Мов би крила вирости у Якова. Ще й гаразд і не
звечоріло, а Яків схвильований і радісний увіходив
у ліщину.

Тільки увійшов Яків в гушавину кущів, як ліс неспо-
дівано гогонув: галас, вигуки, висвисти з усіх кінців.

«Бери його! Аджи!»

Гавкнуло, як із бочки,— і кудлатий собацюга летів із-
ва куща на Якова з вициреними зубами, за ним другий
з другого боку, а ззаду — третій...

— А лю-лю! А тю! Го-го-го!..— ішла гука по ліщині,
як од дикої орди.

Яків рвав траву, ламав гілля, вертівся між собаками, одгонився — далі ударився бігти.

Коли обірваний і покусаний Яків опинився геть-геть у полі, а собаки поволі верталися до лісу, чмихаючи і потріплюючи ушами, услід Якову чоловічим голосом загомоніла ліщина:

«І що ти у голову собі забрав, куди ти мостишся, куди ти лізеш, дурило! І на що ти уповаєш, що туди сунешся, куди голова не влізе? Попустив кучері, то вже гадаєш, що вже до панів дорівнявся? Дурню ти, дурню божий — тими кучерями тут дворища замітають...»

Довго ще гаморила ліщина, вичитуючи Якову науку. Лаяла, глумилася. Гунява луна, як та недоріка людська неслава, деревляними словами одгукувала з усіх боків чужі слова, перекривляла, реготалася. Тільки одійшовши геть од ліщини, Яків став збирати докупи думки: «Що таке трапилось? Звідки це? Нащо? Може, якась помилка?..». Швидко вийняв лист Наталі і став приглядатися до знайомих літер, що донедавна були такі лагідні, такі любі...

Почав нашвидку перечитувати і раптово літери здалися за такі зрадливі, за такі лукаві, ніби то були маленькі гадючки, що поспліталися в ланцюжки.

Звіяло усього холодком, сполоснули гарячі хвилі образи, сорому, жалю... Одна гарячіше другої. Далі вставав огнистий звір — гнів.

«Добре ж!.. Ну, добре ж!..» — шепотів він сам до себе, кидаючи навкруги погляди, ніби поблизу видивляючись чогось важкого, міцного. Повернувся і посварився кулаком туди, де на горі біліли під тополями гордовиті будинки.

«Заждіть...»

З раннього рання до нічної тіні гуркотить в економії, кипить, мов у казані, — починалася молотьба. Третій тиждень уже лежить стара княгиня в недужі — все господарювання передала до рук Наталі. Наталя знову вернула собі княгинину ласку. Поназдивилися люди, як почала молода панна турляти усіма в економії — і робітниками, і прикажчиками, і всією домовою челяддю. Економ змарків, як земля, схуд, зігнувся: бігає завжди, аж пріє.

«Ця навчить, як треба господарити! — казали в еконо-

мій,— в цієї і трісочка не пропаде марно... І де воно видралось тут отаке зілля».

Над Яковом спершу, було, глузували, після того ж, як він із того сорому вимандрував кудись із села, стали жаліти, казали: ізвела, катівка, парубка з розуму та й гадки не має, а йому, сіромі, тільки того й шляху, що світ за очі.

Проте ніхто того не бачить і не знає, чого ото сумна панна, сновига по саду і побіля саду щоночі, як узоріє у небі, кого дожидає...

Ходить Наталя в саду, пішла по ліщині, у березняк навідалась, всі затінки, де колись у парі сиділи, обіходила.

Мала йти до річки, на перелазі опинилась: визирають за садом високі стоги зеленої пашні, як мури, поруч із ними сумують у зірній синяві гостроверхі дахи старовинних комор і стаєнь. А в саду поміж деревами світять боками рівні покоси сухого сіна, над ними поскилялися пругами віти, мов добірним намистом унизані дохожалою садовиною... Скрізь сон налягає. Стиха-стиха, порідко, щоб кого не розбудити, вистукає тільки у клепачку десь, ходячи по економії, сторож.

Внизу у воді, мов діти на орелях, гоїдаються на хвилі маленькі зорі.

Задивилася Наталя, загадалася...

Тінь...

Наталя вирівнялась, тремтячим голосом:

— Хто тут?

Придивилась, вхопилась за серце:

— Яша — ти?..

Висока, струнка тінь у чорному плащі... низько на очі насунутий капелюх... знезнанки спинилась, далі швидко повернулась, рванулась далі.

— Яша, куди ж ти? Господи... Яша...

Яків знову спинився, стояв, як німий.

Наталя придивилась до обличчя Якова і замовкла.

Яків стояв білий, очі горіли, як у п'яного.

— Слухай сюди, Наталю,— схвильованим, урочистим голосом промовив Яків,— я випустив крилаті дракони, і вони знищать прокляте гніздо старої яги. Ти будеш на волі...

— Що таке сталося, Яша, я не врозумію тебе? — спитала вона, здивована і занепокоєна... — Які дракони? Яке...

І відразу змовкла: одежа на Якові, його обличчя чогось стало виявлятися, прояснятися. Червоними виблисками світилися у його над головою листочки з дикого терену, куш вияснявся, мов на світанку.

Мов хто сіпнув Наталю за поли — повернулася назад...

— Ой! Ой!..— коротко крикнула вона... Острах замер у неї в очах. Високо піднімаючи темряву над садом, із стогів і ожертв вихвачувався вгору, як казковий звір, крилатий огонь, кидав полум'я кудись під небо, мов переборну корогов... Стиха, сполохано, далі дужче і дужче, і незабаром гудом загув вітер; здіймалась тріскотнява. Все дерево в саду, здалось, ожило, мов сліпими очима замиготіло листям, жакно замахало гіллям, мов руками.

— Що ти зробив? Що це задумав? — Важко дихала, позирала на огонь, і в її очах крізь острах проглядало щось незнакове Якову, чуже, гостре.

Огонь шулікою перелітав на стайні і комори, розливався, як море. Мов панським гнівом — огневими вилицями заяскрилися темні вікна будинків. Десь калатав у клепачку, скільки було сили, сторож. Щось закричало на сполох.

У Наталі роздулись несподівано ніздрі, в очах промайнуло щось хиже.

Раптово вхопила обіруч Якова за шию, пригорнула, притиснула до грудей, закричала кілька було сили:

— Рятуйте! Рятуйте!..

— Наталю, Наталю, та заспокойся ж, — тіпав нею, не розуміючи, Яків.

Вона одвертала од його своє лице і не переставала кричати.

І раптово Яків почув, як сильно, вороже б'ється її серце, одчув у себе на шиї ворога лютого, немилосердного. Все стало ясно.

— Ага! Ось як! — погрізливо промовив Яків.

Вхопив і почав розривати її руки, що зчепилися коло його шиї, як залізіні обценьки.

Почалася боротьба, дика, запам'ятлива, захоплена.

Яків білі руки її ламав і крутив, затуляв їй рот, тільки виривався з її обіймів, вона знову кидалася на його, як львиця, хапала за шию, за стан чіплялась.

— Сюди! Рятуйте! Сюди!..

Хтось зовсім незнакомий, чужий, за Наталю дужчий,

здавалося, змагався з ним: коса розсипалася по спині, очі горіли. Задихалась...

Ставало видніше і видніше, як удень.

Так же, як удень, одживав людський гомін. Наближалося тупотіння кількох пар ніг.

— Сюди! — гукав уже хрипкий голос.

А внизу поміж берегів бавиться блискучим, золотим темна хвиля. Грає, бавиться, навіки прощається:

Прощайте... щайте... прощав-айте...

В камері тихо, парко. З усіх кутків чути дихання сонних. Розкидавшись і розкрившись, спить на своєму матраці Петруня... Уші у його в сонного горять, роздуваються ніздрі. Дихання часом починає частіти, і він зо сну шепоче гарячими губами якісь слова. Всі сплять, часом зо сну блудячи словами. Не спиться тільки одному отаманові неволі, Кошовому, ходить, тихо-тихенько бринить кайданами, думає щось.

Крізь грати видно блакитну глибіню. Туди кинув хтось жмут білоперих хмарин, мов оберемок весняного цвіту та рясту. Місяць позолочує їх, перев'язує срібними стрічками, і чаром подихує через грати цвітнівка-ніч. Петруні сниться сон. Сниться, мов справді діється...

Петруня сидить у Наталиній опочивальні, тільки якась вона тепер не та: дивні, невидані квітки з химерним листом, і сонце б'є у вічі, аж спіжить. Жарке, огняне сонце.

У намистах, у стрічках, як була колись на зелених святах, стоїть вона перед ним запишна, горда, суворо вичитує йому:

— Хіба ж ти не чув, Петруню,— теж почала Петрунею взивати,— хіба ти не знаєш, що я вже засватана, чужа... Тобі вже я, Петруню, ніколи, ніколи не буду!

У Петруні холоде серце — правду почуває.

— То оце вже всьому між нами край! Всьому? — з тоскою запитує він.

Наталя пильно дивиться йому у вічі:

— Слухай, Петруню: поки у небі місяць, поки світа-сонця, на всі віки і правіки — тобі я не буду! До останнього знаку! Так мені мама казали, так і я кажу.

Сказала, мов ножем одтяла. Така тоска, такий одчай стискає Петруні груди — волосся на собі рвав би.

І відразу забилося серце, спалахнуло щось сміливе і радісне:

— Неправда! Все це — одні чари.

Він сміливо, жагуче бере її в обійми.

І стає диво: чари відразу гинуть... «Ой, Петруню... не треба! Ой, намисто порвеш!..» Наталя горить і тремтить, і вже сама пригортається до його...

Кашлянув за дверима дозорець, струснув в'язкою ключів. В Петруні очі розплющуються: мов крізь сітку на очах, бачить він поміж деревом лупані, знакомі стіни камери... блищить десь кіптявий каганчик... либонь під трояндовим кущем... Крізь виноград визирають грати.

«А де ж це Наталя? — озирається Петруня. — Ах, ось де вона!» — поруч із ним лежить на нарах, косу аж додолу попустила. Дивиться кудись чудними очима.

— Де це ми, Наталю?

Вона осміхається:

— О? А хіба ж ти забув? Це ж золоті будинки. Оті, що... пам'ятаєш?..

— Так-та-ак!.. — пригадує Петруня, — це оті самі, що як був малим!.. Дивується: — Дивись тобі! А я думав, що то тільки вони в казках...

Починає приглядатися до їх, а вони стають все сумніші та й сумніші.

— Чого вони такі темні, сумні? — питається у неї.

Вона мовчить, швидко встає, косу на голові поправляє.

— Куди ж це ти? — з тривогою питає Петруня, угадуючи її намір.

— Я швидко назад вернуся. — Пішла до дубових дверей.

По дорозі повернулася, привітно осміхається, завіряє:

— Я вернуся, вернуся!.. Я зараз!..

Зникає за дубовими тюремними дверима.

Петруня підводиться і сідає на постелі. Б'ється у його серце: коли б же, коли б не одурила.

— Що тобі, Петруню, серце болить? — близько-близько чує він знакомий голос. На мить зелення розхляється, і перед очима Петруні стоїть Кошовий, пильно приглядається йому в обличчя.

— Вона ще прийде! Вона зараз, зараз вернеться! — швидко, як в гарячки, шепче Петруня.

Кошовий тихо, з жалем хитає головою:

— Бідний ти, Бова-Королевичу! — і далі нахмури
брови, суворо, голосніше:

— Вона, Петруню, не прийде, чуєш, ніколи не прийде!
Лягай, спи!

Петруня покійно кладе голову на постіль. І відразу
над постіллю виростає якийсь зелений кущ.

Брудні тюремні стіни перефарбовуються, вищають,
ширяться. Стає просторо... виростають якісь колони див-
ного-предивного стилю, зільники з квітками, мережана
золотом стеля... арки... ходи... коридори... і відразу десь
у темних коридорах брязнув голос Наталі, аж в ушах
задзвеніло:

Ой ти, Грицю, Грицю,
Ти славний козаче...

Двері одчинились — і вона знову на порозі, радісінька
така, весела, а в руках повно всяких квіток: бузку, тро-
янд, акацій, рути, рясту всякого...

— Приберу я, Петруню, у твоїх будинках, щоб було
тобі тут хороше та весело!.. Ти будеш тут сидіти, а я буду
до тебе приходити, любити-цілувати буду... А ти мені
казки твої чудові будеш казати, співати пісні...

І будемо з тобою отак ми жити та й жити, та й жити...

Коло вікна стоїть Кошовий, одхилив ухо — пильно
до чогось дослухається. Десь далеко соловей витьохкує,
солодкої завдає Кошовому туги...

Тільки-тільки що його чути: через стіни, через ґрати
подає голос... Послухає-послухає його Кошовий, знову
поміж сонними починає ходити... Ходить, щось думає, на
сонного Петруню позирає, стиха наспівує:

Ой у городі в Таганрозі
А в мурованім замку
Сидить козак на прикові
За дівку-коханку...

Як у срібну сурмочку, цвірчать залізні пута, і собі
приспівують стиха:

За дівку-коханку...

ТАЛАНТ

В селі К. згубила себе з романтичного причинення церковна хористка... Ховати її чином церковним тамошній священник позрікся. Люди принесли йому домовину з мерцем на подвір'я, поставили перед вікнами, а самі розійшлися. Ховала поліція.

(З газетної хроніки)

I

Буйне зелення в саду вже осінні золотарі позолотили, а подекуди падає воно, мов огненне.

Тихо в моїй кімнаті. Вікно в сад стоїть одчинене, і рине в його повітря, чисте й холодне, дише, як вино. Зверху по стіні блукають од далеких хмар рожево-зеленяві тіні.

Сиджу, зігнувшись над своєю торбою-мандрівницею, похапцем різне паперове шмаття в дорогу переглядаю, читаю давні дрібні писання, — суворо шелестять у руках папери, ніби псалтир над мертвим.

Листи, що забув уже од кого, щоденника якогось обірваний шматок... Вірші... зелені, зелені, як рута...

Все поодцвітало, поопало, як із дерева посохлий лист восени: спокійно, дрібно — на шмаття — й за вікно, без жалю... Летить вітрам на забавки вечори змарновані, а ночі недоспані.

Жмут поживклого паперу, давнього, полинялого... якісь конспекти, рисунки, химерні мережива з різних математичних значків... Навіщо він мені, цей школярський мотлох? Нащо я його так довго вожу за собою? Думаю, дивлюся...

Поміж дрібним лісом цих колючок та дереви, і на

полях, і всередині визирають колоски, листочки, рукою задуманою мальовані. Ось вірша початок якогось чи пісні...

Чи вже ж оце писала колись моя рука? Коли саме? Де?..

Одразу задзвеніло в ушах, задзвеніло ясно, як тоді колись уночі несподівано у вікно, в мою кімнату:

— Ви оце не спали іще, книжник і чернець?..

І став пожовклий папер оживати! Стиха-стиха, ніби з глибокої води, зринають на йому у віночках із довгих вій блискаві карі очі, вихватилась коса ясна, що повісьмо льону, замаяна синьою стьошкою.

Дивиться у вікно, сміється:

«Ви ще не спали?»

Мене підіймає од мого збіжжя, водить по кімнаті, поставило коло вікна, мов залізом прикувало; поставило туди очима, де сонце падає. А там все хмари, хмари рожеві, а за ними сині, а за синіми грізні... розцвітають і гаснуть, знову червоним маком полуменіють, одна одну заступають, що ті дими димлять. Поміж ними, ніби в хвилях, вечірне сонце потопає, борсається, мовби упіймаюся в сіті; промінням за хмари хапається, палить сіті чаром-золотом.

Димлять дими, грають, очі одводять, будують диво...

І не видно вже хмар на обрії, бачу я ліс вікодавній стіною зростає, чорний в жалобі велетень-ліс... І виступає з лісу того чорного у спокою та у величі процесія мовчазная, сувора... Стяги майорять фіолетові, темні, викитуються корогви червоно-огненні, а під корогвами у квітках несуть когось... У квітах, у стрічках, у гірляндах хризантемових білих, у вінках золотих...

Ой... на марах, на марах...

Оце ж ті юнощі, що з карими очима, попи старі — в їх бородині сиві — несуть, щоб у землю поховати, оце ж ті юнощі... Оце ж вони тії, що були, як іскра, та неповпійні, непокірні...

Що були і свіжі, і білі, як ароматовий, як білий на веснах уночі очеремховий цвіт...

Вже чую: встає, іде, гуде на мене з тих днів, що минули, хмара-спогаданка...

Буду стояти, буду, схилвшись, аж поки цю хмару мальовану, мовби тую дощовую, тут не перестою.

Каже Дмитро Бандушчин і чомусь, і до-
ді, зразу здивовані сестри магарко на
Андрія Марковича вказує, і промовить.

- Коли-ж це всі вилетіли вас, Андрію Марко-
вичу? Ах, як же Іваном не все їм так,
і ви рідні брати мої?

- Це мабуть Івану сподобався бурлаку-
вати. Олександр Степанович, - спитався
обширився Андрій Маркович.

- А чому-ж це так? - Швиді в одні часі,
були і ми і брату Олександровичу, - це мабуть
пригадали, дотримали. Чому не хочете?

- Треба ще, спитати, багатьом відлучили
Господи, - гадували одначе Андрій
Маркович.

Уткнув хвіст? - спитався Дмитро, - чи

було-ж і все разом що ми витягли на

чужому підприємстві і десь не підручили

їм, що все це не вистає. І дотримав-

лимо догадалися всі на те в мене

Усю — од осіннього жовтого листя до листя...

І встає перед очима руїна — чорна, як головешка, ніби од печалі пригоріла. Посередині — провалений дах. Стріха з одного боку висока, з другого — схилилась мало не до самого долу. Вигнулися наперед трухляві двері, нащось окуті в залізо.

На дверях — великий, заржавілий замок. А бур'яну того кругом, як лісу. Шумить, розкошує він на дозвіллі; не потовпившись у шкільному подвір'ї, вискочив на старий дах, що поріс мохом, темніє вгорі, як повітряний сад.

Ходжу кругом школи, обдивляюся подвір'я і знову вертаюся до дверей, туди, де хурщик поскладав мої подорожні речі.

Сонце зайшло; у небі затучилось. Із поля, з того місця, де лисніє в долині рудка якась, що поросла очеретом, дує різкий, холодний вітер.

Насуває темрява, чорна, як воронина; бризнуло дощем. Бере нудьга...

В темряві обізвався незнакомий голос:

— Зараз одчинимо, зараз.

Виростає високий силует у кудлатій шапці, що в при-смерку скидається на дерев'яне відро.

— Хто це? — питаю.

— Свій, сторож... Я, казати правду, нікого вже й не сподівався: Андрій Маркович казав, що тільки в неділю вернеться, та я вже не думав сьогодні й навідуватись сюди: одному якось, прости господи, аж сумно серед цієї пустині.

Говорить до мене, ніби давно вже мене знає. Не спитав навіть, чи я той, що вони дожидали.

Поволі одімкнув двері й через тісненькі сінці увів у якусь кімнату.

— Отут має бути й ваша квартира,— мовив він, засвітивши маленький каганчик, чорний од кіптю.

Поламаний стіл, двоє старих стільців, ліжко, абияк, нашвидку з трухлих дощок змайстроване... свіжа на йому солома...

Стою, задумавшись, над ліжком; стоїть поруч мене дід; милуючись, дивиться старими очима на свою роботу:

— Таке-сяке зляпав, а все ж буде краще на йому, ніж долі.

Погомонів про те, про се, збирається йти:

— Цю ніч я ще переночую вдома — не прихватив із собою нічого з одежини, а ночі вже холодні. Спить спокійно, — злодійщини у нас не чути.

Оддав добраніч, пішов...

Не хочеться чогось ні розташовуватись, ні роздягатись. Взяв каганець, пішов дивитись у клас. Ніби щось аж сполохнулося, коли убоге світло хитнуло в класі темрявою. Дмухнуло вогким, холодним льохом. Роздивляюся: стеля схилялась низько, а далі в глибині ще нижче. Посередині, де її можна було досягти рукою, стоять підпорки — стовпи. По боках — манячать ряди нефарбованих парт, побитих та помережаних школярськими ножами. У вікна давить чорна ніч. Надворі тюжить дощ, і через стелю чвіркають десь на парту краплі води. Поставив каганчик на столі, сам сів на стільці, нероздягнутий, як був у дорозі.

Думаю: знову починати, знову привикать, нагрівати собі місце в цьому сумному закутку?..

Знову попи, урядники, горілка, гризота, безпораддя?..

Ні, ні, не буду тут я довго, сюди — на час.

Тільки на який час...

І помалу встає передо мною моє радісне, моє тепле, те, що завжди тепер світить і гріє мені, — університет... Все зникає з очей.

Минає невелика година; ходжу од порога до стіни, мов п'яний спотикаюся на парти.

І увижається він мені, цей храм юності чарівний, десь далеко-далеко, палацом надхмаряним... Шляхи до його, єдині доступні мені шляхи, юнакові бездипломному, хащами позаростали непролазними... Мурами високими їх перегороджено, глибокими безоднями перекопано, та сміливо й радісно топчу я ті хащі ногами, січу терни, голими руками мури ламаю, мов крилами перелітаю... Лечу...

Самотньо й лунко одгукується в німих стінах моя помірна хода, ясно палає огонь моїх мрій.

Загорілось бажання нетерпляче, непокійне — не стояти без діла на місці, не марнувати часу, в правду, в життя перетворити мрію.

І мене ніби магнітом потягло до того мого чемоданчика, що на дні в йому поскладані мої підручники та зшитки. Я знаю, що з мене б тепер сміялись, проте не можу втерпіти, щоб хоч не глянути на їх.

Думаю: все одно — ніхто того не буде бачити... — і я швидко біжу по чемодан, несуч його в клас.

Незабаром жужмом летять з його в один бік сорочки, котиться засохлий у дорозі хліб у другий, швидко витягую книжку, що олівцем посередині закладена, і поміж розкиданого збіжжя сідаю з нею до каганця.

«Я тільки хоч погляну очима» — умовляю себе.

І, розгорнувши книжку, зразу, як у воді, потону в її...

Шмат глини, одвалившись десь у кутку од стелі, гучно ляскає на мостину... Кидаюсь, як зо сну:

«Де я?»

Порошить дощ за вікном. Під партою десь одноманітно скрегоче миша, тягаючи сухар. Як червона зірочка з туману, блимає перед очима каганець. Дощ шумить, невгаває надворі, дедалі рясніший, голосніший. Ніч все темніша стає та глибша...

А з усіх боків шумлять вікна — плачуть... Так плачуть, так плачуть, обливаються рясними слізьми, гіркими, безнадійними, і стиха причитують, що ніколи вже не буде сонця, ані ясних днів.

В мене грає радість, як вино, і шкода стає того нерозумного жалю дитячого, тих буйних, даремних слів. Так, бувало, колись ми, малі діти, розумом недійшли, заходилися од марного плачу, коли наша мати до ночі засидиться десь у забарній гостині. Тоді нам, малим, в темряві здавалося, що вже мати ніколи, ніколи не вернеться додому...

Ой ви, дурненькі, заплакані вікна: сонце — буде, будуть дні радісні, ясні, будуть пісні, квіти, будуть радощі, сміхи... Будуть!..

В дощовому шелесті стало чути, як десь за школою хрипко й сумовито заграли якісь очеретяні дудки: півні найглухішу ніч співали.

II

Ранок. Щось стукає в двері.

— Хто такий?

За дверима здавлений голос:

— Вибачте, дозвольте зайти до вас на часинку, я — тутешній дяк...

Увіходить: сива шапка, пальто — наопашки, під рукою кавун. Сміливі сірі очі, шовкові русі кучері — гарний...

Знакомиться:

— Дяк Запорожець. Довідався, що ви приїхали в школу, не втерпів, щоб не зайти познакомитись. Вибачте, у нас по-простому...

Понесло горілкою, разом із тим бачу — в кишені з червоною головкою пляшка казенки...

Соромливо заховав її од моїх очей.

Посідали, почали розмову.

Про одне, про друге... Про попа.

— Дерій, зажера, заїдливий...

Питаю:

— Не в миру з ним?

— Не любимо й на перехід один одного. Не людина — собака пінява...

Помовчав.

— Коли сказати правду, то я навмисне й прийшов до вас, зарані попередити: якомога дальше од його; тільки путня людина прибуде в село — з'їсть.

Дяк підсунувся ближче, і передо мною виростають невабаром картини довгої, занесклої ворожнечі попа з дяком.

Звичайно, піп давно б «з'їв» дяка, коли ж Запорожців дядько — в консисторії, і люди — теж за дяком. Крім того, поблизу — штунда.

— То й що? — питаю.

Осміхається. Помовчавши:

— Бачите, вони давно вже підмовляють мене до себе — вподобали...

Приглядаюся уважніше: коло губів креска непокірна, уперта.

Інтимно:

— Ви знаєте, нема того місяця, щоб не тягли: як не до преосвященного, то в консисторію, а то — в монастир на покуту.

— І це було? — захочую.

— Ще й не раз, недавно два тижні сіяв борошно в монастирі. На тому тижні тільки вернувся...

— За що?

— Вийшло маленьке непорозуміння: на Маковія за бороду батю посмикав у церкві.— Трошки,— додав він скромно.

Зітхнув:

— Ех, огидло все це мені до краю.

— То ви б покинули, якої неволі сидіти в дяках?

Підвів голову й серйозно подивився на мене:

— В москалі візьмуть.

Задумався. Далі стрепенувся, кинув на мене запозирливий, гострий погляд.

— А ви самі — якого роду?

Я сказав.

— Умгу...

— А що таке?

— Я — так.

Заспокоївся.

Вистукує щось пучками по столу. Стиха почав співати. Голос затремтів юнощами, мрійно і лагідно.

Далі прояснів, засміявся, енергійно труснув кучерями, й очі засяяли ясно, весело — по-бурсацькому.

До мене:

— Ви співаєте?

— Співаю.

— Цю знаєте? — І на всю школу несподівано шугнуло:

«Де ти бродиш, моя доля...»

Разом із тим він широким рухом вийняв із кишені пляшку, ніби про це вже була в нас мова раніш, вибив пробку, повів очима по кімнаті:

— У вас тут чарки або хоч шклянки не буде?

Я сказав, що горілки не буду пити.

Він не почув чи не зрозумів.

— Що?

— Кажу, що я пити не буду.

— Чому?

— Не п'ю.

Він пильно дивиться мені в вічі, неймовірно!

— Ви — козак?

Сміюся:

— Козак.

— І не будете? — В очах випливає готовий уже ворожий виблиск.

Кажу спокійно й рішуче:

— Ні.

Довго дивиться в очі, далі помалу, нерішуче ваткнув пляшку пробкою, сховав у кишеню, взяв свій кавун, встає.

— Не треба.

— Кажали — приїде до нас такий і такий, аж бачу: до нашого берега що не заплаве...— він махнув безнадійно рукою, кинув на кучері шапку, пішов.

У порозі спинився, саркастично зажмури́в око:
— Знаю, звідкіля цей вітер... Певне, вже наговорили...
Ну і к чорту — плакати не буду.
Ляснув дверима, зник.
Дивлюсь услід.
Химерна якась людина.

III

Андрій Маркович, старший учитель в школі — рудий, кремезний паруб'яга. Обличчя — червоне, в ластовиннях; у синіх очах, як скеля з-під води, виблискує криця. Ходить у світі в бобриковій, а штани носить навипуск. На голові — кашкет із оксамитовим околишем, арматурка, кокарда. Здіймає він з голови того кашкета обережно, як архирей митру, і раз у раз здуває порох.

Людина занадто практична, ретельно акуратна, хитренька; до всього допитливий. Не припав він мені спершу до душі.

Думав: певне — вертій на зразок сільських юристів.

До мене він теж поставився зразу, віри не доймаючи: репутація непокійного учителя, що про неї якось він уже довідався, викликала у його рішучу собі догану.

Після перших розмов я почав тікати од усякої з ним зустрічі.

В школі навчання ще не починалось: я сів за свої книжки і сидів за ними часом допізна.

Став помічати — мій колега спозирає за мною.

Глянувши якось увечері у вікно, я загледів, як блиснула кокарда...

Затулив вікно. Став ще далі держати себе од його.

Коли ж Андрій Маркович, на моє диво, дедалі стає лагідніший до мене, шукає зустрічі, охотніше стає на розмови. Здається — хоче про щось говорити, тільки не наважиться.

Одного вечора чую — легенько стукає в двері.

Увіходить, трохи сконфужений, замутившись якоюсь дрібницею. Далі підходить до столу, нашвидку, пильними очима їсть мої книжки.

Питає так, ніби між іншим:

— Певне, читати любите, що так довго огонь у вас горить шовечора?

— Читаю потроху, — неохоче одказую.

— Книжки які цікаві маєте? — прихилиється до столу, кидає гострий зір на сторінку розгорнутої книжки.

— Більше — шкільні підручники.

— Може, до якогось іспиту готуетесь?

Признаватися йому в своїх таємних замірах мені не хочеться, і я відповідаю навмисне якнайсухіше:

— Так, маю таку думку.

Беру мовчки з-перед його очей книжку, загортаю.

Почервонів. Помовчав.

Проте було помітно: чим непривітніші мої до його слова, тим більше розгоряється у його цікавість. Трохи переждавши, несміливо, проте з незламною упертістю він почав знову:

— Можна спитати вас, до якого саме ви готуетесь іспиту?

Брала нудьга — відповідаю з досадою, з ясним бажанням скінчити про це розмову:

— Маю думку держати екзамен на атестат зрілості...

— В університет думаєте?

Мовчу.

Андрій Маркович засяяв, і на його обличчі я побачив незвичайну, ніжну до себе почтивість. Погляд очей став ясний, по-дитячому довірливий.

— Бачите, чого я так настирливо у вас про це допитуюсь... — він зашарівся, як дівчина, і винувато осміхнувся:

— Я теж маю сміливість... нахабство колись спробувати і собі продертись в університет. Звичайно, мені ще багато треба до цього готуватись, та я роботи не боюсь... привик. Тільки самому тяжко дуже: нема з ким порадитись, нема кого розпитати.

Слухаю далі і сам собі віри не діймаю: ніколи я не сподівався знайти в цьому селякові, в цьому, на перший погляд, грубоватому, практичному в житті парубкові, знайти такої гарячої жаги до науки, такого ніжного суму за нею, такої туги.

— «...Часом глянеш, які нам ставлять мури на тому шляху, то іноді одчай візьме. І хочеться піти туди, стати під брамою університету: кричати, прохати, за поли хопати, щоб впустили туди, а як ні — то краще, не одходячи, об той мур розбити голову...»

Ніби не та людина: здалося, щось тепле, щось рідне почув я у йому.

Розмова загорілася, як сухий хмиз на огні.
Щира, гаряча, довга...

IV

У якоесь свято познайомився і з нею, з Тетяною.

Прийшла до Андрія Марковича по книжки: десь, певне, прочула, що прибув новий учитель,— прийшла на довідки.

Іще ні разу її не бачивши, я багато дечого чув про неї. Дівчина вчилась у городській школі... в голові вітер... Співає в церковному хорі. Заводить любові з регентами і з сільськими писарями. О. Василь бере її собі за помічницю в церковній школі і, коли вірити людям, купує їй рожеві чулочки. Казали, що одного темного вечора матушка ходила з хлудиною до школи заганяти свого бату. Охоча до жартів, до вигадок. Багато дечого говорили, і малював я її собі в думках ясно. Коли ж уперше побачив у кімнаті Андрія Марковича, я ніяк чомусь не міг пойняти віри, що це вона. Все, що про неї говорили, забулося одразу.

На мене пильно дивились цікаві очі.

Великі, довірчиві, карі.

Ці очі зразу викликали в мене якоесь хвилювання і без слів казали, що це та дівчина, що про неї мусять люди говорити.

Висока, ставна, аж ніби понижчала стеля од неї в кімнаті в Андрія. Коса біляста. Старанно причісана й пригладжена, проте непокірно набухає і в'ється по голові кучерявою березкою... Щось невпокійне на обличчі... Коло губ якась сумовита креска... Щось загадане... Хто вона? Звідки?

Я мимоволі притихнув. Дивлюсь, мовчу.

Андрій тимчасом ходив спокійно по кімнаті, розтягуючи якусь нудотну розмову; помітивши, яке враження справила на мене його гостина, він добродушно прикусив у себе на губах осмішку і змовк. Його сині очі під личаними віями засяяли хитро й лагідно.

Підійшовши мовчки до Тетяни, він моргнув мені оком, поклав їй на плече свою гудзувату руку і жартовливо почав:

— Ну то що ж, Тетяно Гнатівно, будемо й цього року театри грати?

Тетяну ніби хто з незнанки вколов голкою.

— Одчепіться з своїм театром...

Таємничий вигляд, ніби покривало упало з неї, одразу одмінився.

Соромливо, як селянська дівчина, вона рукавом затулила сполохане лице.

І стало помітно і шию, степовим сонцем запалену, і стернею подряпані руки.

Таємні чари розвіялись, як і не було їх.

Андрій не одводив од неї насмішкуватих очей.

— Розумієте,— звернувся до мене,— театр — Вавилова клуня, сцена — пара перекинутих саней, грим — уголь та крейда, і вона собі поклала в голову, що у їх справді театр.

— Дарма,— похмуро, кусаючи губи, кинула Тетяна.

— Завіса — з драних ряден, дзвонять у битий чавун...

— Дарма,— горить, як у огні, на місці не всидить...

— А що найцікавіше, так це музики,— допікає Андрій,— рудий Гаврило дирчить у рубель качалкою, а кривий Микола, як у бубон, вибиває в заслонку.

Не втерпіла, як вітер, схопилася з місця, ображено, гаряче:

— Неправда, неправда, ви ж самі знаєте, що це на нас вигадали таке вороги наші...

Андрій Маркович зареготався, удоволений.

Тетяна засоромилась, далі сама засміялась.

— Ой, вже мені оцей Андрій Маркович, може, хто б і не знав, так зразу все викаже.

— Ехе-хе! — зглибока зітхнув Андрій.

— Знаєте,— без жарту промовив він до мене і показав очима на Тетяну,— як зробить у «Заступнику мій» оте соло: «тру-у-уд і болізьн»... хрест мене бий — як снігом сипне поза спиною.

Тетяна вдячно подивилась на Андрія; засоромившись, опустила вії.

— Е, ви ще не знаєте нашої Тетяни... От хоч би...

Далі живіше, моргнувши оком: — Тетяно Гнатівно, ану ось отієї,— Андрій узявся в боки:

Ой, послала ж мене мати
Зеленого жита жати...

Почервоніла:

— Отож пак. Немає чого робити мені, то оце б співати заходилась.

А сама сміється, очі заблищали: помітно — охоче заспівала б — соромиться.

— Ось нехай вона освійчається з вами — почувете. Вона в нас дівчина не горда, товариська... Хіба ото тільки, що книжок боїться,— згодом додав він, і знову насмішкуватий огник заблищав у його в очах,— каже, що од їх з ума сходять.

Подивився на неї скоса:

— Взятась була готуватися на вчительку — через тиждень покинула.

Тетяна винувато зітхнула.

— Ей, Тетяно, Тетяно, що ви тільки собі думаете, Гнатівно? — починає стиха жувати її,— немає кому нагнати вас, то ви зовсім свою науку занедбали, про книжки й забули, на полицю позакидали.

Нудьга й тоска спливає в Тетяни на виду, одказує стиха, сердито:

— На чорта вони мені?

— Як — на чорта? Та ви ж таки колись думаете держати іспит? Чи, може, вже годі?

— Нікуди я не піду, ніяких іспитів держати не буду.

— Будете витинати в ковалевій клуні.— Андрій тихенько заспівав, незграбно пританцьовуючи й кокетуючи губами:

І хліб пекти

Й по телята йти...

— Буду.

Упертість закам'яніла на її обличчі.

— А там і до Явдохи на досвітки підете.

— І піду.

Зразу, несподівано, снопами бризнув з її очей сміх; вона хитнула головою. Схопилась, вирівнялась і, взявшись по-дівочому за щоку рукою, навмисне грубо, передражняючи горлату якусь із досвіток дівку, залящала, як десь на леваді:

Зеленая ліщинонько,

Чом не гориш ти, все куришся...

— Хівря Цимбалівна. Єй-бо, Хівря! — сміявся Андрій.

Проте недовго; став слухати. Далі кивнув у її бік головою до мене:

— Бачите?

Я й без цього вже не зводив з неї очей.

Почавши співати жартома, згодом вона схитнула нетерпляче головою, повела плечима, ніби скинула з себе щось зайве, гордо свінула очима й без жодного вже жарту сміливо зайшлася піснею, виявляючи на диво сильний, чарівного тембру голос.

Гралася ним, ніби на злість і на заздрість ворогам.

Взялася в боки, сміливо позирнула на Андрія, моргнула бровою. Андрій суворо опустив очі.

Не кидаючи співати, Тетяна кивала йому очима, рукою закликаючи до себе.

Андрій уперто боровся: презирливо одвертався, небайливо кривився:

«Та й що буде? Ну, що далі?»

Потім змовк. Чмише носом. Хмурився, хмурився, і одразу сині очі його закурили, заясіли, як волошки після дощу. Махнув рукою, засміявся: «От чорт, не дівчина!»

Почервонів, зірвавсь на рівні ноги, по-парубоцькому обгорнув за стан, став попліч.

Зразу виявилось: не тільки «апостола» в церкві він уміє гриміти:

Коло броду беру воду,
По тім боці мої карі очі.

Стою зачарований, здивований, не збагну, що це за люди тут... А як перестали співати, Андрій зітхнув і похилив голову. Йому ніби було соромно за той порив. Похитав докірно головою й промовив до мене, випувато осміхаючись. Сумовита нотка забриніла в його голосі.

— Оце, як бачите... Правду ото кажуть, скільки ти не вчи його, скільки не стружи,— мужик останеться мужиком. Ні-ні — та й покаже себе.— Далі звів очі на Тетяну і знову синьо зацвіли вони у його:

— Тетяно, золото! Може, з нас щось вийде, може, з нас люди будуть, давайте учитись.

Тетяна сиділа задумана, уші палали, як цвіт королевий, а в очах цвіли, як золотий світанок, ті мрії, що впину їм немає.

— Чуєте, Тетяно?

Зітхнула.

— Та чую ж...

Схилилась на руку, ще глибше загадалась. І знову, як було спочатку, на обличчі в неї вплигло щось нерозгадане, знову не можна було одірвати очей од неї, а в грудях чогось починав зростати, як і вперше, якийсь невпокій.

V

Після перших ранніх дощів висохло й стояло довго на годині. Люди цього року спізналися посилати дітей до школи, і з'явилась тривога, що вони зовсім про неї забули. Аж ось упали холодні ночі, наблизилась покроба, і з села, з хуторів, ніби згукнувшись, люди гуртами посунули до школи писати новаків. Новаки приходили з батьками й з матерями, в повному своєму наряді: у великих чоботях, у батьківських жилетках, з пошарпаними букварями під рукою, причесані, вмиті, з червоними носами: перед дверима школи з їх носів старанно видавлювали зайвий сік; увиходили з рішучим виглядом брати ту науку зразу за роги; і тут же під суворим батьківським оком вчитували свої оченаші, демонстрували здібності й знання. Все народ бадьорий, цупкий, з дому наструнчений, і всі, як один,— казали батьки їх — таланти, здібності, великі сподіванки.

«І не вчив би його, сякого-такого хлопця, коли ж вам таке до всього зарадне, таке беруче — на що не гляне, те й зробить: треба вчить».

Приходили і без батьків, самі. Слухаєш — шкряботить за дверима. Одчиняєш — спершу нікого не видно, і тільки звівши очі вниз, побачиш над порогом величезні чоботи, як grindжолы, і над ними кудлату шапку. Сопучи й стукаючи, чоботища перелазять через поріг, помалу, зате енергійно чвалають ближче, простягають для привітання руку, з курячу лапку завбільшки, і крипким баском заявляють, що він «Гелман Вашильович» (прозвання забув по дорозі) прийшов писатися в школу. Брало легеньке хвилювання.

Праця в школі налагодилась. Власної роботи не починали.

Хоч, правда, Андрій ніколи не забував про свої підручники, і часом на перервах можна було бачити, як він прихвatom жадібно горнув очима з книжки, як ложкою з миски.

Стали сходитися вечорами то в нашій школі, то в Тетяниній. Звичайно, було більше жарту й реготу, ніж того вчення,—найбільш надії ми покладали на літо, коли всі будемо вільні од шкільної роботи.

Робота була тяжка в школі, все ж жили без суму, навіть весело.

Розповідає, скажемо, Тетяна про те, як писарчук із волості «по-панському» виявлявся їй в своєму коханні. Андрій з реготу хилиться з стільця, біжить до кухні пити воду і, вернувшись звідти, знову заходиться од реготу. Пересміявшись, він побожно зітхне й докірно похитає головою:

— Регочемося, дуріємо, а чи маємо ж ми на це право, нещасні недочки?

Тетяна, найперша виновниця незаконних сміхів, набирає сумного вигляду, а в її очах знову вже виблискує якийсь новий жарт.

Бувало, в темну найтемнішу ніч, коли темрява билася у вікна, як хвилі безмежного моря, під віконню несподівано зчиниться гомін, у шибках процвіте цілий рій цікавих очей — синіх, сірих, карих... Здається, що підпливали вони на чорних хвилях, як черідка цікавих рибок до самітного в морі темряви огника в вікні. Увійдуть в школу — книжки набік, гомін, сміх, співи... З'явиться скрипка — танки...

Нашумлять, нагомонять і знову в темряву одлинуть. З піснями, з гомоном, мов на човнах кудись одпливають.

Випадає сніг — зів'є бучу: їхать на санях; гуртом ідемо в сусіднє село, до старого вчителя в гості. Метелиця, гребні — світу не видно, а з нами мов якась мара весела починає заgravати: вигукуємо, сміємось, співаємо, підскакуємо на кожному гребні й, хапаючись один за одного, перекидаємось у сніг. Хурщик, дядько, чуває голову: непокійна це і клопітна справа — од села до села перевезти в хуртовину хуру реготу.

Навмисне ми ніколи не шукали собі веселощів, ми їх одкладали надалі, «на колісь», на той час, коли будемо мати на те, як каже Андрій, законне право. Проте ті веселощі ніби дражнилися з нами. Вони налітали до нас разом із Тетяною, передчасно. Лізли непрохані у вікна, у двері, робили гармидер, і ставало так тепло й затишно в цьому вакуткові, що іноді було шкода міняти їх на ті далекі, непевні сподіванки.

«А чому б не жити тут завжди?» — миготіла в такі хвилини думка.

...Різно стоїть у моїх спогадах за ті часи один вечір. Коли саме було тее — не пригадаю — так ніби у сні воно мені снилося. Цвинтар... місяць вповні, ніч ясна, сумовита...

Бачу: на піску коло брами дві химерні тіні: одна — кошлата, страхітна; друга — скидається на черницю. Іду ближче: о. Василь, коло його, на мое диво, Тетяна. Він якось по-молодечому вихитує гривною, торкає її плечем, щось потаємки говорить. Тетяна задумана, мов якась чужая; слухає мовчки. Побачивши мене, о. Василь хитнув їй головою, пішов, наспівуючи глас, Тетяна осталась. Стояла в тій же задуманій позі.

— Тетяно Гнатівно!

Мовчить, тільки плече здригнуло.

— Ви додому?

Мовчить.

— Що вам, Тетяно?

З тоскою, з довір'ям:

— Скажіть, бога ради, чого йому треба од мене?

— А що саме?

Скривилась, махнула рукою.

— Ой, який він мені огидний та бридкий, то я вам і сказати не можу... Доведеться, мабуть, покинути свою школу...

Було це, кажу, як у сні, швидко забулося, і тепер сплигло, як нерозгадана колись загадка...

Село було тихе... Школа стояла за селом і щовечора було видно, як світилися у селі на часинку каганчики, кволі, мутні — блиснуть і швидко гаснуть... Тільки вряди-годи непокійний дяк згвалтує темну ніч, з гуком, з брязком розбиваючи папліською попівські вікна. Погомонять — і знову тихо і темно, а під солом'яними дахами ніби шашелі гризуть.

VI

Жили осінь, жили й зиму, мов краї невідомі в своїй школі, як у ковчезі, перепливали. Під вікнами мінялися береги. Були вони ясні й смутні з золотими листопадами, із заходами огняно-червоними, узорами з листу осіннього помережані; далі пливли темними краями в туманах та

дошах... Пливали, пливали і на один ранок випливали несподівано на білі, казкові береги. Просвітліло од їх, і тихою радістю засяяло в сумних шкільних стінах. Перший випав сніг... Попливали діамантовими зорями, білими інеями при місяці, під морози співучі. Далі стали: мело, вікна снігом замітало, куріли скрізь гребні, як білі вулкани. Аж ось — знагла все рушило навкруги й загуло. В маленькі дзвіночки вдарили струмки, застугоніли потоки, разом, як по змові, рвнули бескеття, провалля, греблі, розлилися дунаями води. Де що було прибитого, де що снігами та морозами задавленого — все оживало, чепурилося, раділо. Лани, левади, сади зеленими пожарами спалахнули, пирскнули скрізь іскрами першого синьоцвіту... День, другий — і свінули поміж гіллями в саду шлюбні свічки: снігорожеві бутони в яблунні та грушовинні. Буйними гриватими кіньми, весільними поїздами посунули в небі завітчані хмари — бояри. І на золотій зорі вечірній, мов на шлюб споряджаючись, у стрічках вийшла з сіней у гості до ночі дівчина з очима, зіллям-чарою заправленими. А з тих очей крізь нігу і крізь мрію — гей, стережися! б'ють громи і яскратять грози! Ті пахучі грози під цвітневий вечір, коли хрецяті хмари, на обрії стіну змурувавши, грізні башти збудувавши, на вітанія весні молодій грохонуть громами, громами, заблищать мечами, синосаяйними блискавицями, мов птахами огняними, геть-геть зашугають понад садами, огняним цілуванням вітаючись, рожеву смагу на білий цвіт надихаючи. Гей, стережися!..

Андрій у своєму класі, я поруч, у другому...

Сліпучим блиском б'є у вікна гарячий весняний день. В класі стоїть стримане дитяче квиління, і вся сумовита кімната скидається на клітку, що туди накидано повно курчат. У вікна, як у дірку з нори, видно сине вгорі небесне мурування; тягне туди, як на шнурах. Розтикаю дітям сякі-такі завданки, підходжу до вікна... Обгортає зелена, п'яна лінь, а десь у грудях кольою стало щось нез'ясоване: чи то кудись треба піти, чи щось зробити, а ні — то когось побачити... В цей час за тоненькою стіною срібним дзвоником задзвенів несподівано в Андрієвому класі знакомий голос...

Два тижні вже ми не бачили Тетяни — прийшла.

Зразу в грудях затремтіло. Лінь, соняву мов свіжою водою зміло. Пориває бігати, сміятись...

Сам дивуюсь:
«Ого!
Та й що це во мною?»
За стіною весела про щось суперечка... Долітає Андрієве зіпання:
— Тетяно Гнатівно, дайте нам лекцію закінчити.
Далі люто:
— Тетяно, що-бо ви робите! Хрест мене вбий, сторожа гукну!..
...Шелестять папери, пишуть ніжки стола чи стільця, а далі: лясь! лясь! — звук паперів об мостину...
— Пробі, рятуйте! Розбій!
Діти голову вгору, наструнчилися:
— Дуріють! Дуріють!..
Махаю рукою: — Цс...
Вшухли...
За стіною дуріли: почалося якесь борюкання, тупотіння, придушений сміх... риплять парти, гуркотять двері...
В кінці — радісний вигук перемоги.
— Отам собі прогуляйтесь.
Затихло.
В коридорі чути тихі, мов кошачі, ступні...
Хтось із дверей радісно, на весь клас:
— Сюди йдуть!
Стукнуло в грудях: «Чи не сюди, справді?»
Так.
Тихо, крадькома одчинило двері, на порозі вона...
Коса набік, лице шаріє, як не займеться, поблискують очі — злодійкувато озирає клас.
Діти в галас:
— До нас! До нас!
Набираю ділового вигляду, впиняю. До Тетяни сухо:
— Ви до мене, Тетяно Гнатівно?
Заскалила око:
— До вас.
— Діло маєте?
— Маю. — Запишалась.
Помічаю — одмінилася за ці тижні, мов не вона: не та мова, не той сміх, погляд сміливий, насмішкуватий.
— Не полохайтесь — я на часинку. — Іде до стола. Стала близько поруч. Зразу не каже, чого їй: нагинається над столом, дивиться:

— Що це у вас за книжка?

В грудях загуло, як у млині, гаряче в лице... Луплю очі на книжку: чорт її знає, що воно за книжка!.. Перегортаю палітурку — тьху! — задачник.

Подивилась, одсунула набік.

— Слухайте, маю до вас пильне-пильне прохання. Обіщайте зробити?

— Що саме?

Позирнула на школярів, нижче схилила голову, почала говорити швидко, гаряче, таємниче. Що саме — зразу не збагну: пасмо шовкового волосся пече мені щоку, як огнем. Тільки по деяких окремих словах починаю дещо розуміти. Збираються виставляти десь «Наталку Полтавку»; вона — Наталка, я мушу грати Петра.

Зазирає у вічі:

— То згода? Кажіть, згода?

Почуваю, що кудись поплив. Хочу за що-небудь вчепитись, — не маю за що... Легкодухість опанувала зразу якась безсоромна, неймовірна: махнув би рукою на клас, на школярів, на все...

— Заждіть, — пригадую, аби тільки сказати, — ми ж умовлялись колись, що, як одпустимо школу, зразу за книжки сядемо.

Махнула з досадою рукою:

— Ой, успіємо...

І знову тихо, лагідно:

— Ну, кажіть — згода? Чуєте, «Петре»?..

Одступила назад, стала в позу, мрійно, захоплено:

Підеш, Петре, до тієї,
котру тепер любиш...

Рясно заляскотіли оплески в класі:

— Ще! Ще! Ой, як же ловко, ловко!

За стіною гукає з свого класу Андрій:

— А все ж таки з цього нічого не буде: отець Василь розжене вашу банду.

Тетяна кидається, як бойовий кінь, очі загорілись рішуче, завоюсто:

— Що? Отець Василь? Хай спробує тепер. У!.. — по-сварилась кулаком.

Діти:

— Що це буде? Що це буде?

Тетяна вийшла на середину класу, рішуче:

— От що, діти! Зараз ідуть усі додому, а прийдете знову аж у ту неділю прямо в театр. Вийшов такий наказ.

Галас, писк!.. Дехто з дітей — за книжки.

— Тетяно! Тетяно Гнатівно! — гримить за стіною Андрій, — ідуть на часинку сюди.

Примовкли.

— Чого?

— Листа забув вам передати, швидше!

Тетяна йме віри, помалу виходить із класу. На порозі спинилась, до мене:

— Глядіть же не зрадьте...

Далі приплющила очі, простягає руки:

— «Петре, Петре, де ти тепер? Може, скитаєшся десь у нужді та в горі і забув про свою...»

Пішла.

Трохи згодом чути: дзень! Ключ у замку і далі енергійна із-за стіни Андрієва команда:

— Замкніть двері!

Діти духом почули зрадливу Андрієву думку і з дивною легкістю перебігають у ворожий табір: з гуком, із галасом повискакували із-за парт, почіплялися за клямку:

— Держіть! Давайте ключа! В'яжіть мотузком!

З коридору почало щось дьоргати, та було вже пізно: хтось із школярів витяг з-під парти якогось патика й за-сунув за дверну клямку:

— Так оце ви такі до мене? Ну, добре ж! Прийдете в театр — ні одного не пушу...

Погомоніла за дверима, пішла ніби.

Діти не одходять од дверей, поприхилили уші, дослухаються.

Один підняв пучку вгору, повертає шустре личко, нишком, таємниче:

— Вони ще тут...

Справді, відчувається, що у цій тиші є ще хтось задуманий, молодий.

Хвилинка. Чуємо — так: луною пішло по коридору, мов там десь у кінці заговорила тиха-тихенька струна:

Чого вода каламутна,
Чи не хвиля збила?..

Порвалось...

Притаїли дух, замімили...

Так хочеться, щоб ще бриніла ця дивна струна, аж серце б'ється. Дожидаємо — нема. І відразу чогось одчулося, що тиша за дверима опорожніла.

Хтось визирнув у вікно:

— Пішли! Он-он пішли поза повіткою...

Подивився: тільки-тільки майнула синенька блузка поза шкільним садом.

Визирнули сумні стіни в класі, свінули такою нудьгою, що не знаю, куди подів би очі. Жаль, досада, злість, а чого, на кого, того до ладу і сам не скажеш. Пориває порозкидати книжки, порозчиняти всі вікна й двері... Ні, діла не буде, день мусить пропащий бути...

Пускаю діти додому.

Дотягнули до іспитів; школа опорожніла. Надійшов час, коли ми ще по давній нашій умові мусили щиро взятися до своєї підготовки. Згадали про Тетяну: давно вже вона очей не показувала. Переказували — не прийшла.

Зрештою Андрій довідався:

— Ну, тепер нашої Тетяни й на налігачі сюди не затягнеш. Розповідає: справа з виставами стала на певний шлях: у панський маєток наїхали із Києва гості, між ними — небіж пані, студент... Збирає парубки й дівчата, лагодить хор, буде на панському подвір'ї театр для народних вистав, Тетяна там днює й ночує.

Додає смутно:

— Шкода дівчини, я все ж таки думав, що з неї щось буде...

Трохи згодом:

— А студента того я знаю...

Поговорили, посумували.

Далі:

— Ну, що ж, — шкода не шкода — ми вже тому не зарадимо. Треба до своєї роботи братися.

Стрепенулися, мов живою водою окропило: де та й сила взялася, бадьорість.

Постановили: не збочувати, не давати собі волі, гонити без жалю весняні спокуси, молоді принади, каменем на все літо сісти за книжки.

VII

Квітувало жито, красувалося...

Здавалося, сторінки книг горіли під нашими очима. І вдень і вночі, і вдень і вночі.

Ніби тільки крізь намітку бачили, як сади одцвіталися, як майнула крилами, одлетіла весна. Заглянеш до його в кімнату: сидить над книжкою, як муровина, непорушний, мовчки ниже рядки очима, ниже й ховає, глитає, як жеретія.

Гукнеш:

— Андрію Марковичу!

Не одриваючись од книги, сердито:

— Га?

— Чи є ще порох у порохівницях?

Підводить голову: лице примарніле, чуб поплутаний, очі — туман застеляє... Коротко, спокійно:

— Хватить...

І знову лице в книжку, суворе, непохитно рішуче.

Ніхто до нас, і ми ні до кого. Заглянув тільки чогось разів зо два Запорожець, затурбований, не п'яний. Не сварився, не заважав, мовчки лежав на ліжку, курив, щось думав... Далі, чогось червоніючи, попрохав одного підручника для якогось свого товариша, пішов.

І попливали мимо моїх вікон ночі за ночами, проносили огонь і отруту. Співали півні за півнями, гасились заходи, за світанням розцвітали рожеві світання, дні спліталися в тижні, одлітали...

Сиджу...

В кімнаті тихо. На столі свічка шелевіє. Перед очима книжка...

Тихо, тихо в кімнаті...

Причувається: за спиною коло порога стоять мої жарти і сміхи примовклії, мов пустуни-школярі, що навколішки поставлені.

Короткий кашель... скрипне стілець, шелесне перегорнута сторінка — і здається, десь під дримотами заворушиться хтось інший, невсипущий.

...Підходжу до вікна, причиняю трохи віконницю, дивлюся в щілинку:

— Чи не світає?

Небо темне, ночнее; місяць не гасне, яскриться.— Ні, ще не світає.

Стою ще хвилинку — не можу одірватися, високо-високо в небі пливе самотна хмаринка: як та нічна казка, до місяця підкрадається, в прозорих шатах, в намистах, у срібних перах... Підкралася позаду, засяяла — і хвать, — місяцеві лице, мов руками, затулила, — і все внизу затьмарилось, засоромилось...

Зітхнув, вікно починаю.

— Ні, ще не розвидняється...

Знову до стола... Хвилина, друга — потонув у глибині мережаних рядків...

Щось шкряботить у віконницю — слухаю, мов крізь сон...

Гуркотить віконницею — чую й не проснуся.

І раптово ударили живі слова...

Слова, що ними обізвалася до мене німа перед очима стіна:

— Ви ще й досі не спали, книжник і чернець?..

Кидаюсь, зразу не вгадаю звідки, озираюсь: вікно одчинене. В його ніч зазирає, як срібне по шовку вишивання, а на його тлі у квітках, у намистах — засватана дівчина Наталка...

— Тетяна?..

Сміється:

— Я вас налякала?

Далі:

— Ось ідіть сюди. Швидше.

Виходжу.

Сидить, схилившись, на шкільних ганках. Лице трохи вблідло, під пасмами розмаяної коси очі сяють, палахкотять уші. Не знає, що почать, сміється:

— Гляньте, яка ніч! Яка ніч! Ішла оце житами сама-самісінька, а мені здавалось, що за мною музики грають, співають... Як хороше, боже, як хороше на світі!

Несподівано до плеча горнеться, очі склепила, сама, як у огні.

Ворушиться якась тривога.

— Що таке вам, Тетяно?

Підводить голову, розплющує очі:

— Думаєте — п'яна? — похитала головою, — ні, неправду кажуть люди — не пила й не буду пити.

В очах промайнуло ясне й правдиве.

— Слухайте... — І хоче вона щось сказати і боїться: ні,

ні, може, цьому ще неправда...— Слухайте... тільки не смійтеся з мене, дурної...

Вона прихилила мою голову і знизка промовила над ухом: — Кажуть — у мене талант...

Іскрою пронизало мене таємне слово, аж серце забилося.

А вона — схилила, як сирота, голову; здалося — гірко плаче. Підвела очі: горять radoщами, як золоті темної ночі зорі.

Розповідала: зараз оце вона з театру. Там були з столиці гості, що наїхали до пані. Після спектаклю всі товпились коло неї, вітали її, руки стискували і всі в одно впевняли, що у неї — талант... Що так не слід його занехаяти... Обіщали в город одвезти... учитись...

Од хвилювання Тетяна не могла спокійно говорити.

— Ви поїдете в город?

Зітхає:

— Ой, поїду...

Одчинивши своє вікно, світить цигаркою Андрій. Чогось кашляє та й кашляє.

— Андрію Марковичу, сюди йдіть!

— А чого там? — озивається суворо, так ніби йому до нашої розмови зовсім байдуже.

— Та йдіть до гурту — тут скажемо.

Виходить поважно, держиться суворого ділового вигляду, а в очах цікавість аж світиться...

— Що це у вас таке веселе? — питає ніби знехочу, а в самого очі так і стріляють — то в мене, то в Тетяну.

Кажу я, каже Тетяна, — розповідаємо наперебій.

— Що? Талант? Який талант?..

Слухає: нахмурені брови, неймовірний вигляд, а вже чогось зашарілися кінчики ушей. Суворо до Тетяни:

— Хто це казав вам?

— Всі казали. Артист там один був, професор...

Андрій не діймає віри:

— Може, якийсь професор магії та хіромантії.

— Ні, ні, справжній, видатний, відомий, — гаряче впевняла Тетяна, — такий лисенький, в золотому пенсне...

Андрій просяяв, і губи в його почали розсуватися в широченну осмішку. Аж ось знову спливає на обличчі хмарка, допитується нетерпляче, грубовато:

— Заждіть, а якими ж заходами ви думаєте вчитись?

На які кошти?

— Лідія Віталіївна обіщалась допомагати. Казала, що можна буде й стипендію добути.

Лідія Віталіївна попечителька багатьох шкіл у повіті, пані багата і впливова. Андрій поважає її.

Тепер він зітхає шумко, з полегшенням. Осмішка без усякого вже впину розлилася, як Дунай, очі засяяли, і він гаркнув з такою нерозміреною силою, що кинулись зо сну і захиталися на акації гілочку, а полем геть-геть пішла луна, одгукнувшись аж там десь, у сонному хуторі:

— От так Тетяна! От так Гнатівна!..— Далі швидко одкинув кашкета на потилицю, казав із незрівнянною ширістю, з безмірною теплотою й ніжністю:

— Значить, в науку підемо, в люди?

— Та й щаслива ж оця Тетяна: ми скільки мучимо себе, готуємося, не спимо дні і ночі та й самі ще того не знаємо, чи що буде з цього, а вона зразу, як на крилах — у саму столицю...

— Я й сама ще не йму віри, що цьому правда, ніби це тільки сон,— мрійно й радісно казала Тетяна; проте віри ширі, наївної було в неї, мабуть, більше ніж слід. Те чарівне слово, як блискавиця, осліпило її. Разом із нею і нас...

Легко зробилося надзвичайно. Хотілось вірити й вірилось в людей, в талант Тетяни, в науку, в свої сили, в свої ясні, радісні, прийдущі дні.

Ніби серед будня несподівано свято собі нарядили. Були, як п'яні, пустували, як діти, без ладу співали, без потреби реготалися; будували плани. Розмовляли про те, як будемо колись культуру на села переносити.

— Ге-ге! — сміявся Андрій,— пустіть-но мене тільки туди, а я тую культуру на плечах, в кропив'яному мішку додому притербічу!

Реготали:

— В саквах...

— На драбиняку!

— Гей-гей,— гукнув на всі груди кудись у поле,— одмикайте замки, одчиняйте брами, посланці з хуторів ідуть!

Із вікна сполохано визирнула заспана скуйовджена голова шкільного діда:

— Що таке?

Павза. Регіт, мов тріснула в повітрі й іскрами розсипалась ракета.

Згодом.

— Ну то як, Тетяно? Не зігнемось? Понесемо? У вас же сила — талант. Ви багато зможете. Чи, може...

В Андрія неспокійно спалахнув в очах ревнивий огник:

— Чи, може, дайте тільки з цих злидень вибратись, тоді і не доступиш до вас, забудете й шлях у село?

— Ніколи! Ніколи в світі,— гаряче перебила його Тетяна, не приймаючи в жарт. Помітно було, що вона про це думала.

— Чого доброго,— уже гірко казав Андрій,— там слава, розкіш, блиск — а тут що?

— Та чого ви напалися на мене? — разом і сердилась, і сміялась Тетяна.— Як би вже там не було, а коли у мене є той талант, то не продам же його ні за гроші, ані за тую славу!

Стала червона, як піон.

— Руку, Тетяно! — Андрій ловив її руку.

Тетяна вирвала її у його, блиснула гордими, гарячими очима, шукала якихось інших слів. Далі підвела голову до неба і лице її заясіло, стало бліде і таке покірне, покірне. Звела, як дитина, руки до неба.

— Дано мені малісіньку іскорку святую... Малісіньку-малісіньку... І освітила вона мое життя біднее, щастям нагріла мое серце... Та хай же погасне краще іскра в мені свята і хай буде марне мое життя й темної темніше ночі, коли оддам її в наругу чи в болото втопчу.

Почали впиняти:

— О, та й нащо так?

У неї на очах горіли росинки щастя...

Плакала...

.....
Марили, вірили, раділи...

VIII

Гай-гай!..

Ждемо день, і другий — немає Тетяни. Побачили — надвечір кудись мчали пани фаэтоном; між ними вона, як квітка. Мов і знать нас не знала — не глянула, як і не вона. Віри не доймали: чи то була справді та ніч обмарена, чи то тільки минуший сон. Довідались, що в театрі репетиція, пішли. Червоніє, одвертається, ніби чогось нас соромиться.

І дивуємось, і обурюємось:

— Що ж се таке?

День, другий. В селі почали дзвонити:

— З паничем зв'язалась, по житах волочиться...

— Ось що!..

Отець Василь лютий, як звір:

— Півчу покинула, співаків од церкви однадила — розпуста, сором.

Пророкують:

— Не буде з неї добра — поназдивитесь! Думає — довго будуть панькатись із нею — поки награтяться...

Гомін, шум...

Раніш мов її й не бачили, тепер і те згадали, що вродлива вдалась, пащекують:

— Не дурно Гнатиха дочку в шавлії купала — знала, для кого кохала.

А в мене, а в Андрія — жаль: так ніби люди нам на неї очі розплющили.

Книжки покидали. Як шалені ходили, кипіли.

...Цілий день у полі дзвонили коси, як у дзвони, шуміла стигла пшениця, як вода..

Вночі — не шелесне.

Довго блукав по ланах, бринів стернею. Лічив полукіпки, зорі дивився.

Сів на чийсь ниві на тугий, рипучий сніп.

Пливе тїнь, шелестить стернею: щось іде з другого кінця. Придивляюсь: хто це? Чи не Андрій не спить до цього часу? Ближче — він. Тоскний, самітний, ніби мій подвійник. Іде — нудьгу несе, бере досада: «чого ще цей...»

Підходить винувато, боязко. Гарячий куриться жаль у очах на виду, як у дитини, нетерпляче бажання щось розказати, пожалітись... Сідає на другий сніп, поруч, мнеться... Мовчимо.

Позіхаючи:

— А знаєте, за малим-малим не було оце пожежі: чуть не згоріла Тетянина школа...

По його позіханню, робленому, нещирому, я вгадую, що він має казати щось гостре, цікаве. Насторожився. Проте теж себе не виявляю, питаю ліниво, під ніс:

— А що таке?

— Тетяна наша з тим своїм залиціяником мало не спалила.

— З ким? — стукнуло в грудях.

— Та з ним же, з студентом.

— Як саме?

Розповідає: проходив він, Андрій, «випадково» коло її школи, побачив — в кімнаті горить свічка. Заглянув — аж там сидять вони на ліжку, обнялися...

— Що? Обнялися?..

Так, так... Звичайно, це йому не цікаве і він пішов собі далі. Аж геть туди в поле, до млинів пройшов. Вертаючись, бачить, аж у вікні жухає світ; зазирнув — щось горить. Туди: в хаті нікого, двері скрізь порозчиняні, долі коло горщика чиясь собака порядкує. Свічка на стіл впала: горять якісь папери, горить на вікні занавіска...— Не заглянь я в кімнату — досі б школа тільки курилася.

Виводить висновки:

— Так от я й кажу: ну, цілуйтеся собі, женихайтеся, та не кидайте огню в кімнаті непогашеного, бо це вже чортвіть-що виходить, аж правда? Тепер жнива, люд томлений...

Жаром ударило в лице, мовчу.

Зітхає:

— А шкода дівчини. Цей студент — відомий бабонюх. Я чув про його. В таких справах — артист, маху не дасть, не пожаліє...

— Сама вона дитина, не знає, що робить,— кажу, стримуючи себе.

— Воно, звичайно, було байдуже, коли б були вони одне одному рівня. А то ж все одно він її не візьме — пограється й покине.

Закипає чогось злість у грудях:

— Та чорт її нехай візьме, яке нам, зрештою, до цього діло? Може, це буде у її житті найкращий спогад.

Андрій не розуміє мене: тим же голосом спокійним, розсудливим:

— Навряд. Хіба ви не знаєте, які тут у нас люди? — проходу їй не дадуть. А, боронь боже, як ще буде дитина,— живцем загризуть, з'їдять...

Та «дитина» як гарячим залізом шпигнула мене в груди. Ревнощі люті, палючі пожежею спалахнули, вступили туманом у голову. Я визвірився на Андрія:

— Ну, а вам що до того? Що до того вам?

— Як-то що? Шкода,— тягне він задумано,— добре, коли знайдеться така добра душа, що візьме й покриткою, а як ні, що тоді?

Мені здалося, що за ту «добру душу» він потаємки має себе, і мое обурення росте через край. Хочеться дошкулити, в саме болюче влучить:

— За це не турбуйтеся, Андрію Марковичу, завжди знайдеться якийсь охотник до панських недоносків, що візьме й таку. Із отих, знаєте, що носять даровані з панської ноги приношені черевички, піджачки з панського плеча, «бруки»... Візьме, підлатає, почистить та й піде франтити, ручки в кишені позакладавши.

Андрій із жахом дивиться на мене, очі стають круглі, як гудзі.

— Слухайте, що ви кажете! То ж людина! Хіба можна рівняти її з якимось дрантям? То ж душа, жива душа!..

Захвилювався...

— Ай, душа, душа!.. Не що інше, як душу і візьмуть у неї, залишивши в нас один її труп, що буде довіку нудитися серед мужицького життя.

Дивиться:

— Ні, ви людина егоїстична, жорстока, несправедлива!

Перебиваю:

— Вибачте, Андрію Марковичу, треба бути святим дурнем, щоб не зрозуміти того, що...

— Е, це вже чорти батька зна що,— встає спокійний, ображений,— з вами сьогодні говорити не можна.

— Та який вас чорт прохає за це!

Пішов мовчки, з самоповагою.

— І к бісу!..

Ліг горілиць на покоси.

В лице дивилась зорями-очима смуглява жнив'янка-ніч. Одна з тих ночей, що її шкода стає збавляти марне, в самоті... Давило груди.

ІХ

Дні летять, як у огні. Гасав по полю, по кручах, гасив огонь у грудях, що палав там, як суха на вітрі гілка. Здавалося іноді, що вже себе переміг, поборов. Приходив в кімнату, дивився в визір'я: обличчя, як у заплаканого барана, в очах — солодкий туман. Брала лють на себе. Кулаком сварився в дзеркальце, ляскав дверима, гонив знову в поле...

А в селі як день, то новина: хтось одної ночі вимазав у дьоготь Тетянину школу.

Ворухнулась зла радість: гидко, проте... цього й треба було сподіватися... Ніби чогось полегшало.

Ранок...

Увіходить сторож дід, мене в руках шапку, головою хитає:

— Догралися наші — чули?

Жадібно:

— А що таке?

— Всіх порозганяла і театр забила. Панича в город одіслала, а Тетяну й у двір не звеліла впускати — вигнала.

Ніби стало жаль. Далі піднялась, закипіла мутна, гаряча хвиля:

— Так тобі й треба...

Почував якесь задоволення; чарівний образ, здавалось, почав бліднути, марніти...

Аж ось — ще один день:

...Втекла... забрала в матері з скрині скільки було грошей, в город за паничем подалась...

Здалека майнули правдиві, засмучені очі:

«Петре, Петре, де ти тепер?» Образ чистий, непотьмарений і знадний, як ще ніколи. Вхопився за голову руками...

Цілу ніч світилися на шкільному подвір'ї зелені бур'яни під місяцем, на дривітні горіли свіжі тріски, як срібло. Цілу ніч не спалося — тинявся сновидою коло школи. Рвав із грудей з корінням, із живим м'ясом... Боліло — був радий — так і треба... А як стала вже ніч пригасати, почув, що гасилося й моє з нею почуття... Погасало — це вже я бачив... І несподівано так стало чогось жаль, такий смуток, така взяла туга, що хотілось сісти в бур'яні, зарюмати, як дитина. Голою, обшарпаною, обікраденою здалася мені молодість моя...

Впала роса, мов розгублені ключі під місяцем заблищали в траві. Ліг грудьми на холодний спориш, довго-довго лежав, аж поки в грудях щось кригою взялося.

На сході світало. В другий бік — на кучерявих хмарах, як на хвилях, гойдався досвітній місяць, блідий, як мертвий труп старого діда, що за ніч любощами його замордовано — вночі замордовано, а на ранок викинуто в зелене на воді баговиння. Вертаюся до кімнати втомлений.

Беру визір'я: глибоко запалі очі, змарніле лице й строгий, сухий вираз на йому. Солодкого туману немає й сліду в очах: погляд задуманий, чистий... здалося навіть, що в

глибині очей промайнув блиск тієї холодної криці, що я її не раз колись помічав в очах у Андрія...

— Ага!

Осміхнувся.

Спокійно окинув думкою: — Ні, тепер уже ніщо не стане на заваді...

Х

Минає днів зо три — все гаразд. Коли ось: заходжу вранці до Андрія. В його якась жінка з села, селянка. Сидить на стільці, руки на грудях склала, заплакана. Андрій затурбований, задуманий, кусає губу, дивиться кудись у відчинене вікно: погляд блукає десь далеко-далеко. Вслухаюсь в розмову.

Андрій:

— Скажіть мені, тільки по правді: ви не гримали на неї, не дорікали, коли вона вернулась до хати?

Жінка кинулась:

— Ані словечка! Тільки вона на поріг, я одразу помітила, що їй недобре — то я й розпитувати не стала. Кажу: — Ну, оце й добре, що ти, доню, вернулася, — можеш мені в роботі.

Придивляюся до жінки — в очах, на обличчі ніби щось знакове. Зразу стукнуло в грудях: стій, либонь же це Тетянина мати.

— Роздяглася ото вона, сіла на лавці. Говорю до неї — мовчить. кине нехотя слово, друге — і знову, як води в рот набере. Потім помічаю: лихолі! Не спить, не їсть, як поставити кудись у куток ті очі — не ворухнеться, аж сумно стане. Почала я за нею наглядати, думаю, щоб не заподіяла собі чогось. Та хіба ж уследиш!

Очі в жінки відразу налилися сльозами, не здержалася, од плачу затремтіла.

— О, то чого ж плакати, Гнатихо? Добре, що на тому окошилося... — розважає Андрій.

Жінка зробила зусилля, впинила в собі плач. Витерла рукавом очі, почала спокійніше:

— А як ото вже одрятували її, я й питаю: «На кого ж ти, доню, хотіла мене покинути при старості моїй? Чи, може, ти на мене яке серце мала?».

— Ні, — каже, — мамо, ви мені ніколи нічого лихого не заподіяли — гріх було б це казати: світ, каже, мені спротивився...

Примовкла.

Андрій:

— Ну, як же тепер? Отямилась?

— Та так... ніби трохи одумалась, їсти сідає, словом озивається, тільки... ох... як подивлюся я на неї, а найбільше — на її очі, то так мені й здається, що не мило їй на світ дивитися ясний... Правду скажу: боюся, аж серце холоне, боюся, щоб не надумала вона знову чого.

Загадалася; далі кинулась, на сонце позирнула:

— Ой, засиділась...

До Андрія:

— То я вже буду прохати, Андрію Марковичу, вона вас шанує, послухається: поговоріть ви з нею, дурною, бо сама вже я нічого не вдю, і з якого боку зайти до неї — не знаю.

Далі пильно, з довір'ям подивилась мені в лице:

— І вас прошу, прийдіть із Андрієм Марковичем, може, гуртом швидше ті дурниці виженемо з голови.

Пообіщались. Пішла.

— Що ж таке, власне, зчинилося?

— А ви нічого не чули?

— Ні.

— В колодязі топилася...

Ніби аж потемніло в кімнаті.

XI

Вечоріло.

Вів мене Андрій городами. Буряки, капуста, картоплі... По межах соняшники рядами — посхиляли важкі голови, ніби щось погубили в межах. Між заплутами — величезні гарбузи, як голі діти... світять рожевими спинами. Мак, як військо, коноплі, як темні бори...

А по верхах грядок, ніби покропив хто фарбами: нагідки, чорнобривці, різнобарвні гайстри...

— Ну й земелька!.. Ех, та й земелька ж, — бубонить собі під ніс Андрій.

По городах то там, то в іншому місці порались люди. Стали. Придивляється Андрій, очі жмурить.

— Гляньте, а то чи не буде й наша Тетяна? — показав гонів за двоє на грядках росляву постать у жіночій свиті: схилилась, заступом копає картоплю.

Підійшли ближче; Андрій голосніше:

— Вона ж, вона і є!

Тетяна кинулась, підвела голову. Побачивши нас, здригнула; на обличчі промайнула нудьга. Стала, осміхається в'ялою, блідою осмішкою. Так, аби тільки, знечочу...

Щось нове на обличчі. Не те, щоб вона змарніла, — здавалося тільки, ніби на виду огрубіла; очі чужі, незнакомі, і водила вона ними помалу, неохоче.

Привіталися.

Андрій одступив трохи назад, од ніг до голови оглянув її вбрання.

— Дивіться, яка з неї дівега вийшла! Одягнеться у ту блузку та суконку — то її й непомітно: худенька, щупленька, а надіне свиту, запнеться хусткою — і гляньте — дівчина тобі, як тая тополя.

З байдужою осмішкою, мляво, Тетяна озирнула й собі свою постать.

Про те, про інше...

Далі Андрій рішуче кладе їй на плече руку. Заглянув глибоко у вічі, промовив суворо й ніжно:

— Слухайте, Тетяно, так що це ви надумали були?

Тетяна раптово зчервоніла й поставила очі в землю. Нахмурилась, почала швидко-швидко перебирати пацьорки на хустці.

Нескладно говорив Андрій, хвилювався, проте аж бризкала од його енергія, жива сила вітром віяла з його очей, од його рухів, од голосу. Одавало вірою од його слів незламною, як гора кам'яная.

Вона мовчала, як мур.

Казав:

— Перша невдача, і ви вже на дно сідаєте? Ви гадали, що життя — це веселий жарт? Ні, Тетяно! Справжнє життя — з хрінном, з кропивою жалючою, з полином. Нічого, що горенить, нічого, що часом запече так, що й слюзи з очей бризнуть — бадьоріше будеш, не заснеш, не закиснеш! Ех, Тетяно, Тетяно, не сподівався я од вас такого...

Сіли на обніжку.

— Ну, як ви могли, як ви могли зважитись на таке? Та це ж ганьба, це ж гріх, це ж...

Ні слова, мов і річ не до неї. Щипала на обніжку блакитно-огневі черевички, вибирала з них найкращі й механічно тулила в букетики; кидала додолу і знову рвала. Тільки все нижче схиляла голову та губи стуляла міцніше...

Упрів. Зняв кашкет. Енергійно провів рукою по чубові: надвечірнє проміння пронизало його кучму, руду, аж огненну, засвітило над нею веселку. Думав. Далі схопився, осміхнувся, рішуче взяв її за плечі, струснув нею, разом жартома й сердито:

— Тетяно, та ви чуєте чи ні?

Підводив їй голову.

Вона пробувала одвести од його очі то в один бік, то в другий. І відразу — зів'яла... Пирснули з очей сльози... Поривом припала до плеча...

Одвела голову. Втерла сльози. Поправила на голові хустку.

Осміхнулась:

— О, чого ж це я вас до хати не кличу!

Обличчя прояснилось, так ніби в погашеному ліхтареві боязко засвітилася свічка

Сідало десь у полі сонце, велике, червоновишневе. Далеко за лісом смутніло осіннє небо, як виплакані чийсь думні очі... Пішли до хати.

XII

В чубатих туманах вставало сонце та в тумани й сідало.

Дні короткі та й ті невеселі, а ночі...

Нецікава стала Тетяна: і погляд боязкий, мова тихіша, ніби й сама понижчала, з лиця спала. Боїться комусь перешкодити, набриднути, ходить городами, глухими улицями, лице в хустку коває. Буденна якась, сіренька... Зайде, трохи посидить — зараз тікає... Хотіли якось додому провести — сполохалась, аж почервоніла:

— Ні, ні — не треба!

— Чому?

— Тепер свято — скрізь люди вештаються... буде й того, що маю...

Зітхав Андрій, хитав головою: «Убили щось у дівчині...»

Один раз було тільки: сидимо якось у школі, розгомонілась більше, як завжди. Поживішала, спробувала щось навіть заспівати. Буває, так журлива пташка в клітці сидить, надувшись, нудьгує, мовчить... Пригріє сонце — вона зворухнеться й цвірінькне. Проспівала кілька слів, боязко озирнулась і замовкла. Сіла на парту, задумалась.

— І поспівати немає де: в півчу отець Василь не пускає, театр дошками позабивали... Живеш, як у темниці,— махнула без надії рукою.

Далі раптово хитнула головою, хруснула пучками, і в очах заяскрилася непокійна давня туга, горда, палюча тоска, таємна, невгасима.

— Чого дождити? Нащо життя? Нащо?

Схилилась до парти, плаче.

Витерла сльози, блиснула очима:

— Знаєте, коли я вперше побачила із сцени стільки перед собою людей, в мені ніби щось огнем загорілось, і я таку силу в собі почула, таку огненну, що аж самій стало радісно і страшно. Здавалось — театр поламаю, всіх людей од землі підйму...

Загадалась.

Було це, кажу, всього раз, далі знову погасла. Стала покірна, боязка.

На селі стало тихо. Переговорили люди... вирішили — схаменулась дівчина, за розум береться. Отець Василь — і той пом'якшав. Казав:

— Її одарував господь талантом, щоб вона в церкві прославляла ім'я його святее, а вона в ним на пляси та на грища — ворога роду людського тішити — от бог і покарав її за теє. Її зовсім од церкви треба було б одлучити, та бог з нею — хай прийде, попрохає — дозволю вже в хорі співати...

Думалось: затихне лихо, поросте травою, позаростають рубці — буде якось жити, а коли справді є в неї той талант, то ще, може, й не марне. Чи то ж мало їх, тих невідомих іскор, в народі, що так жартома, задарма гріють людям серце, темне життя їх окрашають? Не питають ціни тому святому дарові, та й не знають ні болю, ані того жалю...

Думалось...

XIII

І досі воно перед моїми очима, те незграбне будівництво з соснових дощок та обаполів — народний театр... Довго після того стояло воно із забитими дверима, чорне од дощів, сумне. Вільха, кущі бузини щільно тулились до його, по стінах вився дикий хміль; бур'яном, глухою кропивою стежки позаростали, завелися сичі, плакали ночами. Люди

навіть удень минали його, розповідали страшне. Казали, хоч би хто-небудь, добра душа, спалив оту озію. Ідеш мимо, то аж на серці холоне..

А про те, що зчинилось на тому меду в селі Ярках на другу пречисту, далеко прогула луна.

Вся в золоті сяjala на цвинтарі липа. Саме жовкло тоді на дереві листя.

Увіходимо.

В церкві людей — тиск. Хор свіжих, нагуляних за літо голосів співає бадьоро, шумко, хоч і не завсіди в лад. Пригинаючись і ховаючись за чужими плечима, стояла між співаками й Тетяна — вигляд суворий, замкнений, навіть ворожий до людей. Пригнічена, забута...

Кінчали службу.

В церкві стало урочисто, тихо.

Співаки заворушилися, захвилювалися, готуючись до концерту. Забринів по церкві камертон. Густо загули баси:

«Утоли болізни...»

За басами — тенори; далі крадькома увійшло сопрано, вибралося над усіма і раптово згори, з-під церковних верхів, сипнуло на людей дощем гарячих іскор: «...много-воздыхающія душі моєя...».

По церкві пішов шелест: — Хто се? Це тая сама?..

— Де вона, де?

— Ото в білій хустині? А змарніла як! Глянь!

— Цитьте! — Замовкли.

Мов густий росяний сад перед сонцем, натовп засвітився людськими очима. В церкві виднішало, ясніло, ніби відтуляли в ній вікна. А лице Тетяни вже сяjало, як свічка, лице живе, наївне, скорботою натхнене, з тими великими, ймовірними очима, що про їх люди говорити мусять.

«Ти бо чоловіком болізни одгониши і скорбі грізних розрішаєши». — Руки вгору, очі стрілою в небо — криком пронеслося по церкві, жива туга гострою колючкою встромилась людям в груди:

«...Ско-орбі розрішаєши...»

Здалося, скрізь із ветхих церковних стін посипався порох. Кам'яні лики святих злякано одлетіли кудись далеко-далеко; здивовані, стурбовані слухають цю живу, невтриману, з грішного світу скорботу, що вперше закричала тут поміж мертвими стінами.

Забувалося, де в церкві вікна, де двері.

Торкнуло щось у груди: «Оце, мабуть, і є той самий талант...»

Тетяна, здавалось, росла. Ніби почувши свою владу над людьми, вона виступила з ряду наперед, стала в гордій, незалежній позі, запишалась. Одчувалася сила. Сила нова, непокійна, жагуча, сила грізна, що од неї торохтіло сухе дерево й чорніла стара позлота в церкві, осипалася, як од вітру. Ось-ось, здавалось, розступляться темні стіни, стане видна далечінь зелена, синє небо та ясне сонце. Вівтар був забутий...

Щось стороннє, настирливе почало густо, шипіти, намагаючись звернути на себе увагу. Дедалі — дужче й дужче.

На клиросі поміж співаками почалася якась руханина, нелад в голосах; один із співаків злякано замахав руками, і хор замовк. Тоді ясно стало чути стриманий, а роздратований, гнівний голос:

— Годі! Замовкніть! Схаменіться. Тут святе місце, тут храм божий. Годі, кажу!

У малі двері з вівтаря визирав отець Василь, блідий, як глина, очі зеленяві, злісні. Дивився на Тетяну й шипів:

— Це ж що за вигадки? Нащо вони мені? Артистів мені не треба. Тут не опера.

Люди нічого не розуміли: презирались і перешіптувались.

Тетяна стояла рівна, як струна, і, як біль, біла. Помалу почала червоніти й зразу, мов квітка, розцвіла — полуменем зашарілася.

Промовила стиха:

— Що ж я такого зробила?

— Мовчи, грубіяно! Не смій мені суперечити в церкві. Тебе по правилу не слід би було й на поріг сюди пускати.

Очі Тетяни гнівно закурилися. Щось думала... Промовила стримано, проте так, що всі в церкві почули:

— Чого ж то так, батюшко? Мені коси ніде ще не стригли.

Церков завмерла. На селі подейкували, що хтось із селян застукав попа коло своєї молодиці. Хотів косу серпом одтяти — одкупився.

Піп затупотів ногами:

— Вон, негодяйко, з храму!

Тетяна йому грубо:

— Не маєш права, не твоя церква.

Піп:

— Сторож! Сторож! Виведи її звідділя, негідницю! Рябий, бородатий сторож, що стояв коло вівтаря, кашлянув у руки і рішуче став протискуватись до півчі.

Тетяна шпурнула ноти на піюітер, вийшла з клиросу.

Розштовхуючи собі дорогу, червона, гаряча, з потумененими очима, вона опалювала диханням людей і прямувала до дверей, як буря... Люди розступалися перед нею, як перед огняним вітром. Коло порога повернулася:

— Я поїду жалітисся... я до архирея... я... я...— побігла.

Піп їй услід, із глумом:

— Іди, іди, жалійся! Я за тебе ось ще не так візьмуся. Десь там тинялася в ката по балаганах, прийшла до церкви — бешкет заводити. Бачили таке? Артистка...

Люди чуманіли...

Раптово в бабинці між жінками одна кинулася, як зо сну, зірвалася із місця, побігла з церкви навздогін, мало не з ніг валяючи людей. Пішло по церкві:

— Мати...

Стояв тривожний настрій. Додому люди не розходилися: зібралися на цвинтарі, хвилювалися, гули.

До гурту підходив отець Василь стурбований, винуватий, з робленим суворим виглядом:

— Бачите, як ви своїх дітей навчаєте? Бачите, до чого доводить своя воля?

Із натовпу обізвався стриманий голос:

— Так то так, батюшко, коли ж і вам чинити так, як ви зробили, не годиться.

За ним другий, жіночий:

— Отак опаскудити, обплювати дівчину, та ще принародно в церкві. А спитати б, за що? Мало ще залили сала за шкуру?

Далі одно по одному загули з громади інші голоси, кидаючи виважені й стримані слова мужицького, грубого та гарячого, доймаючого жалю:

— Ну, нехай би вона й справді там провинилася, то й що ж: зразу йому камінь на шию та як щеня — у воду?

З другого боку:

— Чужа, бачте, дитина, та ще й сирота — то воно й не жаль.

— Молоде, дурне — що йому: побіжить та з того жалу й заподіє собі щось: кому буде гріх?

О. Василь вертється на місці, злодійкувато лупає очима:

— Нічого їй не станеться — вернеться.

— Та добре ж то, як вернеться, а як...

До гурту бігла Гнатиха. Зразу попа забули, всі до неї:

— Ну що, немає?

Бліда. Важко дихає:

— ...Скрина одімкнена, вся її дівизна, книжки, папери — все порозкидано, а її немає. До криниці бігала, до ставу — не знайшла.

Ламає руки, благає, плаче.

— Ой, рятуйте, люди, бо вже ж вона одно надумала.

Примовкли.

— Шукай її тепер, коли їй одна дорога, а за нею десять...

Дід — високий, суворий:

— Та нас же таки мир. Одне туди, друге туди, по селу, поза селом, може, хтось-таки та знайде. А нумо, люди!.. Треба ж якось.

З гурту хтось крикнув:

— А цитьте.

Зашуміли:

— Що таке? Що таке?

Нетерплячі голоси:

— Та ось цитьте — он щось гукає.

Всі змовкли.

Через майдан стояла економічна брама. За штахетом було видно під глухою вільшиною, з шальовок збудовану, казарму-театр. Коло одчинених дверей метушились парубки й дівчата, махали руками до цвинтаря гукали. Натопи скам'янів. О. Василь збліднув, закліпав очима. І тоді, коли стало тихо, як у вусі, з двору долетіли чітко слова... Опало, як огнем.

І раптово, мов рушчалась гора, весь натопи мовчки ринув з цвинтаря у ворота, в хвіртку, через штахет, спотикаючись, один одного попереджаючи... Бігли до панського двору, аж земля гула.

Високо-високо залетіло вгору в дні свої останні бабине літо, висвічує сивиною на сонці, короткими radoщами старечими осміхається, а ще вище, десь аж під холодним небом, із синього кришталю гарячою тугою рвуть повітря срібні дитячі дзвіночки:

«Погиб-шее ов-ча аз есм, воззови мя спасе...»

Мають короги фіолетові, темні, вихитуються стяги червоно-огненні, а за ними люди йдуть, а над людьми мари плывуть, завітчані, замаянні, рушниками пов'язані...

Ховали гвалтом. Одібрали ключі у титаря, одімкнули церков, взяли мари, короги.

Нарядили, несуть.

Перед поповими ворітьми процесія стала, замовкла. Хтось перескочив через тин, одчинив ворота — понесли мари, натовп, як вода, заповнив двір.

В дворі — ні лялечки; двері в попівські кімнати позамикані, віконця позачинені.

Поставили мари під кленами.

Мов вітром холодним подуло по людях — чуби наструнчилися, як дріт, в очах блиснуло колюче.

— Ламайте двері, чого там...

З гурту вийшов Андрій. Він виріс. Примарніло обличчя. Очима різав, як крицею:

— Стійте. Підждіть. Не так ми зробимо. Слухайте мене.— Вшухли. Підійшов до вікна. Загуркотів у віконницю:

— Скажи востанне: будеш ховати чи ні? Чуєш?

...Біжить з кухні підтикана наймичка. Коси розкошлані, бліда, злякана.

— Батюшки немає вдома.

Загули, заревли:

— Брешеш! Ховається! Боїться. Клич сюди його. Злякався?

Побігла. Всі посідали на моріжку коло мар рядком на призьбі, на тину між кіллями. Дождають. Брови хмурять. Мовчать.

Знову вибігла:

— Батюшка казали, що не вийдуть.— Сховалась.

Андрій встав і урочисто підійшов до труни.

Одкашлявся, обвів усіх очима.

Кругом пішло:

— Тихше, тихше!..

Кидав, як каміннями.

— Серед темної ночі у нашому закуткові, оцьому покинутому й забутому, засвітилася під убогою стрихою мушійською божа іскра...

Промова до людей — це була новина в селі.

Мов вітер, мов буря полетіла, затупотіли, зашуміли, кинулись до гурту з гарячими, жадібними очима, тісно оступили промовця, замовкли... стояли, як скеля німа...

...Хтось подав голос:

— На коліна!

Стали на коліна, всі натовпом; в повітрі затремтіли слова останньої розлуки... Прощалися.

— Тепер — додому! Всі до одного! — гукнув, як в трубу металеву, Андрій.

Зашуміли, загули, як під градом, заметушилися, покидали серед двору корогви, і швидко на подвір'ї — ні духу.

Впала залізна тиша...

Все поніміло, покам'яніло...

Тільки осіннє сонце забавляло покинуту дівчину, як дитину. Кидало їй з-над заходя в труну золотих зайчиків.

XV

Будували, сподівались — ударив грім: розбив, по полю розвіяв...

Сидимо, пожурились...

Книжки в кутку пилом поприпадали, погубили зшитки — в голові не те.

Похмуро світить лампа; стіною надворі осіння ніч; на серці — камінь.

Не береться розмова — все й без того ясно...

До о. Василя наїхали з міста урядовці чинити слідство. Туди ж сьогодні приїхав призначений в школу новий учитель. Цілий день бігали до нас знакомі з села люди:

— Ой, що ж то буде, що буде: всіх людей, що були на похоронах, тягнуть на допит — і малого й великого...

Знаємо, що буде: не побачимо ми вже того університету, мабуть, скільки будемо й жити... Оце буде.

Світ стемнів, невеселий такий став, нерадісний, неправдивий... Походить один по кімнаті, сяде, другий починає ходити... Нудьга.

Андрій дістає десь обтріпані карти:

— Сідаймо в дурня абощо...

Аж ось одчинило двері.— Сторож.

— А йдїть-но послушайте, що воно там кричить загородами.

— Де?

— Морока його знає. Либонь там коло болота. чи, може, в болоті. Кричить, ніби там його рїжуть або давлять.

Увійшли у двір. Тільки за двері — зразу мов чорним рядном накрило: темно, аж у голові морочиться. Слухаємо: гукає десь глухо, мов з прїрви. Далі починає тужити.

— Це якась п'яна марюка загрузла в болоті,— сердито промовив Андрій.

— А чи не буде ж це наш дяк? — кинув догадку сторож.

Мені вчулося теж щось у голосі знакове.

— Чи не він, справді?

Андрій не хоче вірити. Запорожець давненько вже поїхав із села, і була чутка, що він поступив десь в учительський інститут.

— Який там дяк? Де він тут візьметься? Це якась личина...

Андрій не доказав: голос у темряві несподівано з голосіння переходить у лірику, і з болота долітає:

Чого вода каламутна,
Чи не хвиля збила?..

Тетянина улюблена пісня...

— Тума с тебе взяла!.. Він! — стиха промовив Андрій і замовк... Тремтіло в грудях, ніби звідтіля, з яру, бив хтось у дріт. Було чудно і дивно. Образ дівчини, з тими дивними очима, сплинув, як живий, над болотом, в імлі нічного туману, таємничий і смутний...

Стояли, як понімілі, поки пісня не замовкла.

— Чого вас там носить нечиста? Сюди ідїть!

У відповідь радісний з темряви голос:

— Голубчики ви мої, братики, де я?

— Беріться сюди — побачите.

— Не знаю куди — кругом болото.

— Прямуйте на голос.

Стало чути, як щось почало бовтатися в калюжинах... плющати, і зрештою перед очима стовпом стала якась тїнь...

— Либонь це школа? Яким же це чином?.. Тут щось не так...

Мовчки беремо його за руки, витягуємо на ганок, іде покірно, як дитина, ковзається п'яними ногами, зіскоса позирає на нас. Увели в кімнату... Плеснув руками Андрій: чоботи, одежа, лице — все в Запорожця було вимашене в болото, викачане в реп'яхах, у колючках... Якась манія — не людина...

І коли б не ті молоді очі, що тоскно світилися на розмальованім обличчі, можна було б подумати, що він нарядився так навмисне, на сміховище людське.

— Чого вас понесло в ту прірву?

Декламує:

— «Серце мое раненное, смятеся дух мій і понесла мене ніч на крилах своїх».

Умили, переодягли... Розпитуємо:

— Чого ви приїхали? Казали ж, що ви в інститут поступили?

Нахмурився.

— Покинув.

Андрій аж крикнув:

— Як? Поступили й покинули?

— Роздивився — тюрма, взяв документи і втік.

Очі Андрія спалахнули обуренням, далі поійнялися глибоким жалем:

— Пропаща ви людина навіки,— махнув без надії рукою.

— Ця Годі...

Запорожець повів у повітрі рукою, мов написав останню рису.

Андрій смутно:

— Навчилися хлопці...

Затихло в кімнаті.

Мов над головою та хмара зайшла.

Сиділи похилені, аж поки пливла над ними та хмарина. Далі Запорожець підвів голову, очі зацвіли ніжним жалем, смутно-смутно осміхнувся... Пильно подивився одному у вічі, другому, хитає головою:

— Так, отак же...

Дивимось, про що це він?

Прищурих очі, знову:

Чого вода каламутна...

Легко, як водою, підвело нас із місця. Встав один, хруснув пучками, почав ходити, за ним другий...

— Так... талант...

Розмовляли довго-довго. Про Тетяну, про її долю... Про долю того кращого цвіту народного, некоханого, дощами неполиваного, що гнеться з торбами, сонцем запалений, смутний, скрізь попід позамиканими брамами мурованих шкіл.

Полагали спати. Тільки примовкли — знову кинулась, люто сипнула з усіх кутків густа стума, труїла, обмарювала: не там вікна, не туди стіни, вся кімната тоне кудись в чорне провалля.

Мовчали, проте одчувалось, що спати ніхто не спить. Запорожець лежить зо мною на одному ліжку, од його несе ще горілкою, чути, як неспокоїно б'ється в його серце. Ворочається, зітхає. Обізвався якимось словом, йому ніхто не одповів. Накрився кожухом, далі зірвав його з себе, схопився, сів. Рванув звисока, як у степу, з тугою, тоскою; заспівав:

Ніч темная
Та невидная,
Головонько моя бідная!

— Що це ви? Годі! Спати треба!

Разом загомоніли на його. З розгону бухнувся головою в подушку, замовк...

.

Гаснуть на стіні тихо-райдужні одсвіти огняних хмар. Темніє небо, смутно тьмариться сад, що осінні малярі його золотили та малювали.

А на заході важкі рядна небо застеляють. Тільки там десь у щілинку, у ту, що над самою землею, притьмаро світить червона стрічка вечірнього погасання, кожної хвилини міниться, тане... Ось уже самотньо сяє там один маленький вінчик... Вінчик із огняного маку, золотими нитками заплетений.

Вітер стеріг його десь за горою: шугнув, дмухнув темрявою, холодком повіяв, до хмар до самих помчав — задув, погасив...

Темно...

І зашуміло під вікнами море сухого листя... Море плачу, море сліз... Лавою, хвилею мчить воно, як те військо безталанне, що розбив його ворог, розвіяв, куди видно жене...

Зупинилося під чужою хатою спочити одну часинку, тремтить, тулиться одно до одного, крізь сльози шепче не-сміливу скаргу:

«Куди його, та й куди його проти ночі?»

ВЕЧІРНІ АРАБЕСКИ

В церкві людей обмаль — порано. Перед іконами блимають подекуди самотні свічки та лампадки. Стовпами стоять в церковних сутінях люди, по стінах хвилюють велетні-тіні — здається, що це — ліс, густий, одвічний праліс, що позаростав та позацвітав мохом.

Спереду — з обополів висока стіна, гіллям заплетена. В дірку із-за стіни, легенько ступаючи, вийшов чорний, патлатий Змій-Горинич, блиснув на ліс огняними очима й повернувся до стіни. Почав вичитувати ектенію. Одноманітно й настирливо бубонить йому у відповідь дяк на клиросі, вилискуючи червоною на носі саркомою; коло дякового голосу в'ється дзвінке сопрано хлопчика; дзвенить радісно, завоїсто.

Голос Горинича млявий, одноманітний, скрипить щось незадоволено про недугующих, страждущих, у морі суцхих далекім.

— Так. Так! Кожного разу відповідає йому нетерпляче радісний на клиросі завоїстий дзвоник: «Ну й що з того — так!»

Дражниться, язик Змієві показує.

Проти північних дверей стоїть, склавши на грудях руки, витесана з каменю статуя Сократа — церковний сторож Богуш; дримає і ввижається йому десь у лісі горілий пень, а коло його в'ється золотий метелик.

Зашуміло, загуло по церкві, подуло свіжим. Парами попливали в церков школярі.

Темний закуток почали густо заставляти зільниками з свіжими повними червоними жоржинами, і суморок тмяного закутку зарожевів. Поміж квітками зашелестів віт-

рець, заблищали скрізь чорні іскри — очі. Мов живі жучки заворушились.

Стає чудно: звідки вони, чого вони налетіли в цей закуток?..

Стоїть збоку селянин Хура з темними кущами замість брів, дивиться, і крізь власну думку снується в його друга, невиразна:

— Це, певне, зорі. Коли вони високо, то здаються срібні, а коли їх зігнати з неба на землю і подивитись на їх зблизьку, вони будуть такі чорні, блискучі, непокійні — от-от здіймуться і полинуть угору.

Линиво шарьогаючи чобітьми, совманиться в церков спізнілий маленький школяр. Либонь це той Микита, що встигає поміж словами диктовки намалювати на дошці двох чортиків. Він у снігу. З обох кишень свитки теліпається якесь мотуззя, визирають кінчики дерев'яних ковзанів, під оком — синіє гуля. Око блищить за гулею, як малісінька іскорка, але ж як зоріє, як яскриться вона з-під нахлобученої шапки! Він ще не збагне, до це він, в якому лісі. Озирається навкруги, і тільки нагледівши десь ікону, швиденько стягує з себе шапку.

Стихає стукотнява, школярі вщухають.

Учень старшої групи Петро Коваль з осторогою висуває з-за клиросу кудлату голову і боязко дивиться в той куток, де стоять старші учениці. Подивився і сховався знову. — «Нема». — Зітхнув і почав у думці робити незакінчену дома задачу. Несподівано чує — чиясь легусінька рука починає малювати в його на спині якісь літери. Трохи повернув голову, скосив очі і заглядив кінчик червоної хустки. Свічка, що блимала десь спереду, як у тумані, відразу, здалося, спалахнула ясно-ясно, на всю церков. Петрові стає гаряче в уші, душно... Не стоїться на місці. Нитки задачі поплутались, погубились...

Селянин Василь Хура, непокійний проти всього протестант, ставить свічку.

Тихий закуток у церкві, свіжий вітерок дитячого шесту нав'яв мир бентежній душі його, і його суворе, нер-

вові обличчя на хвилину стає задумане й наївне, як у хворої дитини в той момент, коли їй перестає боліти.

І він купує свічку...

Але з нею він не йде наперед, а тут-таки, в темному закуткові він вишукує ікону якогось невідомого святого, що йому ніколи ніхто, певно, за непоказний його вигляд, не ставив свічок, і світить свою перед ним. В очах Хури ясно визначається непокірна думка: нема чого мені лізти з своєю свічкою наперед до тих святих, що в золотих шатах пишавються — краще поставлю я своєму братові, шарпакові, цей швидше «унимание обратитъ», бо й сам у світі не мало, мабуть, горя бачив. Свічка розцвілася бліденьким прозорим світлом, і із стіни соромливо визирнув лик святого — полупаний, почорнілий. Хура оглядає його дбайливим оком, змахує, заклопотаний, краплі роси, що виступили на іконі, як сльози на запиленому обличчі дитини, облупує на носі святого давній віск і стає перед ним на коліна...

Коло свічки десь уродились дві головки: руда й чорна. Один розгортає книжку і, водячи пучкою по рядках, стиха починає по складах читати, другий через його плече зазирає мовчки в книжку, слухає. Тихий голос дедалі стає сміливіший і повертає до себе увагу молящих. Зрештою ясно стає чути виразний речитатив:

«Несе мене лиса за темні ліса, за високії гори...»

Із темного закутку несподівано висовується якась богобоязненна, трудяща рука в смолі і хапає читальника за ухо. Хлопець зопалу починає борсатись, але мозоляста рука, в правилах віри тверда й невмолима, держить ухо як обценьками. Потягла поміж людьми і читальника і його книжку кудись до дверей.

Петро почуває, як хтось сіпає його за рукав, злегенька штовхає в боки, тулиться до його плеча й тремтить од сміху. Сам він кусає губу, але не втримується й пирхає з розгону так, що всі навкруги богопочтиві обличчя озираються на його з дивуванням і з обуренням. Разом із тим... Ой! — У Петра так і похололо на серці, — разом із тим з'явилася у його над головою друга мозоляста рука в наготовленими цупкими, потрісканими пучками...

Петро нашвидку хреститься і попід рукою тікає з церкви.

Вийшов за двері і спинився, здивований: де це він? Куди це він вийшов? Коли йшов до церкви, тоді ще погасав тільки день; тепер — прозора темрява, і йому здається, що з однієї церкви вийшов він у другу, безмежно простору, безмірно високу... У високостях цього незмірного будинку мерехтять свічі на темному оксамитовому тлі. Мов через скляну стелю сіється од них на землю тихий світ.

Спадає йому на думку: чи у ті двері він вийшов? Чи не втрапив у якісь двері інші і не попав у другу частину церкви, до цього часу йому невідому? Мене в руках шапку, вагаючись надівати її.

Якоюсь хвилиною доносить звідкілясь недалеко дзвінкий сміх і гомін, мов з мішка висипався. Кидається, як водою обризканий, перелазить через цвинтарний штахет і прожогом летить з гори, підстрибуючи і підковзуючись.

Темніє мармуровий поміст — недавно замерзлий став. Тінями метушаться по йому школярі. Мало не півшколи якось опинилось уже тут.

— Йох-йох-йох!.. Квилить скрізь під ногами, ніби то, розсипавшись, розщекоталася щебетлива черідка пташенят...

Шугають скрізь, не згинаючись, тіні, хто на одній, хто на двох ногах. Разом з тінями без шуму підлітають із темряви і знову в темряву одлітають мандрівні загадкові огники — по двоє.

Посеред ставу, почеплявшись один за одного, сунуться по ковзалці довгими ключами тіні — грішні душі на темному лоні у ворона грають.

Петро, мов на човні, пливе в гурт; стоїть стовпом, тільки береги з лозами швидко-швидко побігли мимо його.

По одній, парами, цілими гуртками крадькома сунуться од церкви тіні і летять з гори, вимахуючи крилами, на берег. Деякі нашвидко прилагоджують до чобіт ковзани, інші на підборах, як на колесах, в'їжджають на лід.

Петро помітив, як на льоду щось зачервоніло і йому неспокойно стало, жарко. Червоне замайоріло ближче, і ось уже як вітер, як огняний вихор пливе на його червона хустка в парюю ясных очей. Впало на плечі й тремтить од сміху щось легусінке, щось запашне, як цвіт...

Біжать кудись поруч манівцями, пливуть, про щось розмовляють — про школу, про задачі, про вчителів — слухають свого голосу, що дзвенить, як музика.

Міниться під ногами і тихим виблиском грає полірований мармур, і яскряться по йому хвилі крижаного пороху. Біжать вони, біжать за ними золоті у небі зорі, забігають наперед, запобігливо висвічують їм ковзалки.

На шпилі, мов карусель, чогось вертиться церковця. Здається, що то виліплена школярами баба із снігу. Але зверху на їй... ой... блиснув сум святий, золотий — хрестом два складені блискучі мечі.

І Петрові знову здається, що вони — в якомусь величому храмі, і миготить у його думка:

— А чи годиться тут бігати, пустувати?..

Літає малий Микита на ковзанах, як птах. Нічого не чує, не бачить, тільки небо, що огнями шелевіє перед очима. Шапка на очі насувається, високо вгору голову задире — його в небо пориває.

І мріється йому, що то — така сила золотого терену зародила в густому, небесному тернику. Дивний золотий сад у небі чарує його, і він хвилину спить, летючи в просторах... і сниться йому сон короткий, як мить, і легусінський, як пух. Сидить він на срібній гіляці і патрає золотий терен із хвостиками, з листочками, похапцем напихає в кишені, за пазуху, в шапку; а серце і завмирає, і б'ється, бо видно вже йому із срібних обополів збудований курінь поблизу в тому саду, а в курені, в білій, як сніг, сорочці — сторож дід; срібна кудлата собака, що коло його ніг, підводить уші...

Стулившись щільно плече в плече, сидять вони на лісі. Над ними, мов діди-рабини в білому богоміллі, — ряд волохатих в інеї тополь. Вгорі перед ними, як шкільна дошка, шовково-блакитне небо; шовк увесь умережаний золотозоряним писанням. Чого тільки немає там: срібні ромби, блискучі трапеції, діамантові дуги і трикутники.

Сидять вони чемно, як у школі навчаються.

Петро водить пучкою по небу, як по мапі:

— Коли взяти оту блискучу зірку й провести од неї пряму до оцієї другої, то буде скидатися на Піфагорову теорему.

— Яку? Яку зірку?

— А эту, що трохи вище од Волосожару.

— А де ж той Волосожар?

Петро одчуває гаряче її на своїй щоді дихання, а нижче, на колінах, їхні руки з осторогою торкаються одна одної.

— Дивись... ген-ген миготить жмінька зірочок, ніби хто сипнув туди трошки золотого проса.

— Та де ж він? Де?

— Не бачиш? — Ось дивися сюди...

Але в цю мить він чує гаряче стискання їхніх рук, і всі зорі в небі захвилювалися, ніби рої золотих свічок, що понад ними подуло вітром. Всі небесні плани зразу переплутались, і не тільки Волосожару — вже Петро не може гаразд розгледіть ні однієї зірки.

Відразу обое змовкли.

Глянули одно одному в вічі.

Іншим голосом, мов друга, стиха, довірливо:

— Скажи, чого ти так дивився на мене в церкві?

Ще тихіше:

— Як?

— Отак! — Вона звела на його очі, показала два блакитносяйних камінчики.

— Ой! Як це вони так у тебе світяться? — захоплено кинувся Петро. — Ану, ще покажи, ану ще!

Вона хилила голову й ховала очі в хустку.

Брав її за голову:

— Покажи! Покажи!

Випручалась, стала, далі побігла-побігла, ніби злякавшись, щоб він їх не одняв у неї.

Гамір на льоду зразу збільшується. Здіймається якась метушня: сміх, вереск. Між школярськими голосами лунає сердитий крик старого Богуша.

— В церков! В церков, шалапутники! В церков, буяни!

Ганяється з клудиною за дітьми. Він без шапки, бородатий, з довгим чубом, і його постать нагадує біблійських пророків.

— Од бога гріх, од людей сором, завели таке, що за ними служби божої не чути. В церков, кажу, чортенята!

Школярі, як сполохані горобці, табунцями тікають од його то в один, то в другий бік. Богуш утомився. Помалу

він затихає. Минає небагато часу, і він, поклавши хлудину на плече, миролюбно патякає в гурті школярів, що тепер цікаво обступили його колом.

— Ну, от ви, учені, друковані, одгадайте мені задачу: треба було одному чоловікові перевезти через воду вовка, козу й капусту...

Тихо. В церкві погасли огні, на льоду — порожньо. Тільки одна самотня тінь тоскно сновигає по ставу — чиясь зблуджена грішна душа. Може, то ходить Микитка з синцем під оком... Шукає чогось, нудьгуючи й плачучи. Як стало йому душно, може, скинув він свою свитку та й поклав десь на схованку. А от того, де саме поклав, тепер ніяк і не пригадає.

Дома вже всі спали. Петро нашвидку роздягнувся і вкрився кожухом. В ногах гули жуки, очі злипались. Тільки стулив вії, відразу розплющились якісь інші очі, і перед ним завертілись і школярі, і лози, і церковця, як снігова баба, а в церковці — замість вікон повтикані рядочком жарини. Пливе кудись, аж ноги тремтять. Назустріч летять блакитні очі. Тихий знакомий голос шепоче якесь слово. І здається воно йому повним глибокого, таємничого змісту. Серце б'ється, обсипає всього холодом і жаром, так хочеться йому ввіймати те слово. Прислухається:

— Гі-по-те-ну-уза...

В повітрі посварилась і зразу зникла трудяща рука. Висунувсь лик святого. На церковці блиснув золотий сум... Сійнуло іскрами: перед очима розгорнувся таємний, чарівний, по бархотині золотими зорями списаний небесний задачник.

Пашисть і манить, хвилює задачами нерозгаданими.

І стоїть Петро сам-самітний в зачарованому золотому лісі.

ГОЛОД

Уतिकаний зорями, як жаром, тихо світив над селом серпневий вечір, і чітко печатувався на синьому безмежному дворіщі, як срібний герб, блискучими бляхами накованій, небесний шарабан — Віз.

Пізно.

...Трухлява веранда, абияк затулена рядном — сцена. Зала — весь шкільний двір. Людей — мов хмара у двір упала. Стоять, сидять, гуртами лежать на моріжку. Рясно в темряві поблискуюють цигарки. Гудуть соняво й ліниво голоси.

А за ряднами на сцені, як у казані: нервово забивають цвяхи, разом — гармошка, а над усім — азартна, безупинна, голосна сварка.

Десь у дворі застогнало з нудьги:

— Та починайте, бо вже ж пізно!

За ним з усіх кінців однодушне обурення:

— Доки це, справді, держатимуть нас? Півні скоро заспівають!

— Починайте, бо вже люди поснули! (На моріжку хтось, поклавши під голови шапку, висвистував носом.)

— Чуєте чи ні?

Із-за рядна швидко висовується рука:

Дзелень-дзелень.

Регіт:

— Которий уже це раз: п'ятий чи шостий? — Покірно втихають...

— А за віщо вони завелись там?

Хтось через плече:

— За те, що й завжди: Марко хоче грати молодого й Терешко хоче, той свого не попускає, і другий не попускає...

— І кажіть же ви: чорт і не взяв його...

Слово-друге про Марка.

А трапилась тому Маркові, казали, така пригода: на зелені свята, під час вистави, Марків партнер палахнув ізгарячу в його з обрізу, замість порожнього, бойовим набоем; на щастя, куля попала тільки в пахву і, місяців зо два одлежавши в шпиталі, Марко знову вернувся в село, накульгуючи, правда, та уси вгору накрутивши і шапку, як завжди, збивши набакир.

Сміються:

— Та й не кається, знову за своє!

— Де там вам кається: вертався вчора з шпиталю — додому не зайшов, покульгав зразу на репетицію.

Хтось голосно позіхнув:

— Оце актьор! Такого актьора...

Застрибали рядна на веранді, захитались, розсовуються.

— Стійте! Здається, таки починають.

— Сла-ава богу, дождалися!..

Двір прокидається — радість, гомін, давкотня.

— Тихше, тихше! Посідайте!

Два хлопчики, змагаючись за місце на ослоні, застрибали перед сценою, як півники: лусь! лусь! один одного.

— Посідайте, каменем би ви сіли!

Вшухли.

Жовто світить на сцені злидений каганець...

Тихо. Ждуть — не чуть.

— Та там же, здається, нікого й немає, — розчарований голос. Зразу зіпає щось за сценою з розпачем:

— Марино, Марино! Завісу вже підняли! Миколо, та пускай її, бо їй же треба на сцену виходить.

Вийшла: у квітках, у вишивках, щоки палають — мов в парні. Вбігла, похапцем, соромливо розбиту косу на голові підбирає. Далі — круть сюди-туди, до суфльора: морг, морг.

У будці, як у кадовбі, загуло на весь двір.

Із-за куліс здавлений голос:

— Тихше, ти, бугай!

Притих.

Двір німіє.

Аж ось виривається із-за лаштунків жагуче, пристрасне:

— Ти скандалу хочеш? Кажі — ти хочеш скандалу?

З публіки роздражнено:

— Та вам коли заціпить там чи ні? Отто, господи...—
Голоси тихішають за сценою, проте аж шипить у їх при-
страсть:

— Ти шкандалу хочеш? Ну побачимо!

— Побачимо!

Незабаром, гаряче дихаючи й поблискуючи очима, про-
товплювались до веранди три якісь зловісні силуети. Коло
самої рампи загрозливо поставали вряд.

Хтось злякано:

— Гляньте: батько Терешків, зять і брат!..

Проїшла тривога. Зашепотіли.

— Ну, це вже знову почнеться...— хтось безнадійно
махнув рукою.

Марина нашвидку, плутаючи, доказує абияк свій мо-
нолог і стає збоку, з гарячою цікавістю позираючи на
двері.

Із дверей задки виходив на сцену в синіх штанах роз-
мальований любовник: один кулак держав він наготові
коло грудей, другий витяг, обороняючись, вперед. За ним,
трохи накульгуючи, вітає другий, уже в червоних пта-
нях — розпалений гнівом. Нашвидку, замотуючи на собі
довгий пояс, він блиснув очима, як крицею, і зробив ви-
разний жест головою до дверей:

— Уступись, тобі кажу.

Публіка мимохіть підвелась із місць: зразу вдавалось,
що це незвичайної сили актьори блискуче почали свій
вихід.

Терешке скосив очі й мигнув до рампи. Троє, що сто-
яли перед сценою, штурмом, як орда, кинулись на рампу і
вмить стояли на сцені.

— Зійди геть!

Марко тривожно озирнув шеренгу родичів і, зразу по-
вернувши голову до публіки:

— Дядьку Митро! Сюди!

— Іди звідціль геть! — погрозово казав похмурий,
бородатий батько, — іди, бо однаково не будеш грати: си-
лою витягнем звідціль!

Несподівано сварка перелітає в публіку — загули, за-
лящали, заторохтіли — приятелі, матері, діти:

— Геть Марка, хай грає Терешко!

— Куди твій годиться недорікий Терешко? Марко грав
і буде грати!

— Марко — крутій: Варку мала грати моя Хима, а Приську — Марина, а він оддає Марині Варку, а Химі...

— Скинуть його, хай інший порядкує!

Діти:

— На галасування!

— Скинуть, скинуть!

Марко гримить:

— Мене скинуть? Мене? Ніхто мене довіку не має те-пер права скинуть! Я постраждав на цій сцені. Я кров свою...

— Та чого ви дивитесь: в шию його, чорта кривого!

Хлопчик, брат Терешків, що стояв поруч батька, скинув руки вгору, мов кидався вплинь, угнув голову в плечі — і з розгону — головою Марка в живіт.

Всі, як по сигналу, кинувши сварку, ринули на Марка.

— Дядьку Митро! Дядьку Митро! — одмахуючись кулаками, як од собак, гукав Марко.

В гурті:

— От, хай бог боронить: ще повбиваються...

— Завісу! Завісу!

— Дядьку Митро! — кричав Марко десь на дні кучі, що з-під неї червоніли тільки його штани, — дядьку...

Зацвірінчав невеличкий хлопчик:

— Дядько пішли за повітку, ось я зараз їх гукну! — і — вітром назад...

Та гукать дядька Митра вже не було потреби. Дядько ішов сам: глухо покашлюючи, як із бочки, ступаючи певними півсаженними кроками, з цигаркою в роті, з залізними вилами в руках, з кудлатою головою, як коренище, в якій стирчала солома, він протовплювався до сцени, легенько розштовхуючи людей, що летіли од його, як пір'я. Не торкнувшись рукою, переступив рампу — став на веранді. Велетенська, страхітня тінь од його і од його тре-зубця лягла на півдвору.

Все завмерло.

Кинув на поміст цигарку, обережно погасив її босою ногою, поставив вила ік стіні...

Ніхто й не зчувся, як щось зашуміло з веранди, гупнуло й застогнало.

— Го-го-го... — ревом покотилось по двору.

Другий!

— Га-га-га... — дужче.

Разом із тим, як один за одним лантухами летів із

сцени Терешків рід, хвилі реготу підіймались громовою гамою вище й вище.

Гвалт, лемент...

— Мамо, мамо! — чути в гурті схвильований, радісний голос, — це вони так приставляють чи це справді?

— Оце, сину, таке приставленіє.

Швидко сцена була порожня.

— Завісу!..

...Обізвався Терешко десь аж на задвірку:

— Ну-ну! Ти мене попомниш! Я знайду дорогу й до Києва! Халтурник! — Далі до людей:

— Товариші-громадяни! Розіходьтесь по домах, бо це вистава неправильна — це старий режим!

Загуло:

— Годі вже! Чули!

Свист.

...Перешуміло, перегриміло, стихло...

Хтось позіхаючи:

— Та це воно можна вже й додому йти, чи, мо, ще що буде?

— А вам, дядьку Якиме, хіба цього мало?

Сміх.

— Ну-ну! Це так кумедія! Такої і в Києві не побачиш.

Далі:

— Ох-хо-хо-хо! — Зітхання глибоке, довге, важке: ну що ж, ждали більше, може, таки менше осталось. Підождемо ще.

...Дзвоник.

.....

Почалося знову тим самим:

— Марино, Марино! Біжіть гукніть Марину!

На цей раз Марина зопалу влітає на сцену з повним ротом. Спихватилась, одвернулась убік, доідає, аж кривиться.

— Марино, удавишся!

Осміхається, крутить головою. Утерлась рукавом і, кокетуючи, зводить на публіку винуваті очі...

.....

П'єса була незграбна, давня, як пліснявий книш. Обстановка, грим, одіж — сміховище. Актори товклися по маленькій сцені, як коні в топчаку, крєктали, потіли, сопали.

Авдиторія німа була, як скеля, серйозна, уважна. Ди-

видись пильно, гостро, ніби бачили там крізь мутне скло, мутне, завожене й брудне, якийсь далекий, чарівний промінь.

Ні однієї посмішки, ні одного незадоволеного обличчя. Наморщені чола, витягнуті шиї, часом аж ошкірені зуби і очі... Жадібні, гарячі... і молоді ясні, і вицвілі, безцвітні... в усіх їх світилося одно: голод... жорстокий, звірячий голод, що трощить, не розбираючи ні кісток, ані пір'я.

А зверху тисячами ласкавих очей дивилось на їх темне серпневе небо, і шугали над ними золоті метеори, мов у горидуба граючи.

ПРИБЛУДА

(Із життя дитячого будинку)

...Гу-гу! — трубить над ним вітер, бляхою гримить... Гу-гу!.. А осінь угорі темні хмари над ним у отару зганяє, хмари дощем його січуть холодним, хмари дощем його поливають. А кругом його — смітник, кругом бур'яни сухі свистять, кругом дереза.

І вікна биті в йому, перебиті, і дах латаний, перелатаний, і сам він увесь такий закурений, обідраний, сумний...

Гу-у! — вітер над ним...

Та — шелесь! бур'янами, та — брязь! вікнами, та — гур-гур! трухлими дверима. «Одчиняй!» — «А чого тобі, губатий?» — «Мчу із поля мале покотиполе... одчиняй!»

Курява, темрява, дим...

В ідальні коло дверей — натовп: діти, завідуюча, якась чужа людина в окулярах — чоловік. Змокрила стіна полушана; коло стіни стоять двійко дівчаток, зубами од холоду бринять — голісінькі! Чоловік і завідуюча люті змагаються, махають руками, кидають один одному у вічі папірець. Діти слідкують — уважні, зацікавлені.

— Нащо, кажу, ви з дітей одержу поздймали? Ви дітей попростуджуєте.

— Це позичене. Ви мусите одягнути їх.

— Я вам сказала, що я не маю де їх діти! В будинок я не візьму їх.

— А я де їх діну? Де? — озвірився чоловік, — третій день вожуся з будинку в будинок... У мене сили вже немає.

— В наросвіту ведіть! — завідуюча.

— Ведіть уже самі — я водив!

— Слухайте сюди, ви можете що-небудь розуміти чи ні:

будинок на тридцять душ — у мене їх дев'яносто. У мене заразні хворі. У мене по троє сплять на одному ліжку; у мене ні білизни, ні чобіт... У мене хліба — ні кришки!

— Про мене, хоч на вулицю їх повикидайте!

— І виведу! От голісінких і випроваджу, та й побачимо, хто буде за це відповідати!

Дівчатка вичувато і злякано переводили очі з одного на другого, почувши цеє, одна — в плач, друга — в плач. Завідующа — зирк на їх — позгиналися, аж посиніли — не втрималась — у сльози!

Чоловік в окулярах, користуючи момент, папірець — на стіл, продерся поміж дітьми і, нашвидку витираючи на лиці піт, югнув у двері. Діти, що слідкували, — в регіт!

...Завідующа, схлипуючи, одягає гостей у якесь шмаття й присягається комусь: — Ні одного більше! Ні лялечки, хоч там що! Краще втечу.

Дівчата сміються, ляскають у долоні і дражнять хлопців — співають:

На городі качата —
Роди, боже, дівчата.
А хлопців не роди,
Бо то самі іроди.

За гомоном та стукотнявою — нічого не чути; за курявою — нічого не видно. В кутку коло груби — низка головок, як разок намиста. Аж мох на їх повставав — холодно. Губи сині, обличчя ніби борошном потрушені, а в борошно повтикані свіжі вишні — очі. Слухають казки, очима поблискують. Каже казку білоголовий хлопчик років десяти. Тихо. Пирскнув один од сміху, другий — і цілий вибух реготу... Трохи згодом — другий, ще дужчий.

Підходять до гурту інші.

— Що таке?

— Ось коли б ви почули, що оцей хлопець казав.

Оглядають хлопця: марний, обідраний, босі ноги всі в грязі.

— Та що ж це за хлопець?

— А й справді: у нас такого немає.

Слово, друге — на допит хлопця:

— Ти наш чи не наш?

— Ні, я чужий.

— А чого ж ти прийшов сюди?

— А я до вас гулять прийшов.

— Може, тут є в тебе товариш або брат?

— Ні, немає нікого.

Пильно придивляються до його, оглядають лахміття, виразки на ногах. З підозрінням:

— А ти ж не «голодаючий» часом?

Хлопець швидко й злякано:

— Ні, ні! У мене є папа й мама. Тут ми недалеко й живемо — на Глибокій.

Не ймуть віри.

— А чого ж це ти босий, коли в тебе є папа й мама? Ви бідні?

— Ні, чоботи є в мене, тільки мама заховала, щоб я з дому не сходив. То я босий утік. І пальто в мене є, і шапка гарна — все мама поховала.

— А як тебе звуть?

— Мишка.

Привітніше:

— Ну, то що ти, Мишко, казав тут, розкажи, і ми послухаємо.

Мишко заспокоївся, підтяг штани, очі засяли, аж луна скрізь заблищала:

Ой Морозе-Морозенку,
Ти славний козаче...

З усіх кутків так і гунули всі до гурту:

— І де ти, Мишко, так навчився? Чистий актор!

— Ану, ще!

Мишка знову: гребінь із кишені, та як утне на йому губами: так і пориває до танку, і очі в усіх засяли; плечима прихитують, та тільки зирк-зирк один на одного — шукають, хто б почав.

— Ну й Мишко!

Мишка тягне книжку із стола.

— Ти й читать умієш?

Мишко розгорнув книжку та як диякон у церкві:

— Братіє...

Та як почав, як почав...

Регочуть, аж хитаються.

— І де він там вчитав таке?

Хтось через плече зазирнув йому в книжку і знову — в регіт.

— В його й книжка догори дригом.

То ти не вмєш іще читати, Мишко?

— Цїєї зими папа найме мені гебернатку, буде вчить мене. І фартап'яно купить... Я буду музикант.

Усі серйозно Perezирнулись:

— Он як...— Далі й собі:

— А в нас, казала Параска Калістратовна, оцей буде професор, а цей — інженер, а оця і оцей — це будуть артисти.

Мало не всі в будинку, як визначала сама Параска Калістратовна, були майбутні великі люди. Всі, що на їх вказували, заклавши руки за спину, спокійно хитали головою, вважаючи, очевидно, все, за їх сказане, за всім відому, непохитну істину.

Потім хвастались:

— Еге! У нас неабиякий будинок — ми й французьку-німецьку мову учимо!

Один витяг із-під шафи обдертий підручник, вибив об коліно пилюгу з його, почав розгортати:

— Ось дивися, Мишко, оце — *дер штуль*, а це...

...Почали вибивати кописткою у битий чугун — дзвоник мусить бути. Всі зразу кинулись, усе покидали і, як та галич, з вереском, з криком ринули в столову:

— Обідать!

Мишко стояв на порозі.

— Мишко, іди й ти до нас обідать!

Мишко затурбувався:

— Ні, я не хочу! Це я так, подивитись.

— Чому? У нас сьогодні на обід *дер зуп* — без хліба, без солі й без круп, а зате з кістками.

Коло великого щербатого казана стояла підтикана чергова з битим черепком замість ложки. З казана випирали костوماхи, ніби в той «*der Suppe*» вперли цілий коров'ячий кістяк. Пара йшла, як із жлукта.

Кличуть:

— Іди, Мишко!

Мишко тихо:

— Я вже обідав.

Хтось цікавий:

— А що ж було у вас на обід?

— Борщ із м'ясом, і каша молошна, і чай з булкою в накладку і...

Мишко ковтнув слиню й замовк.

...Обідали. Здавалося, парив дощ: шуміло, плюскотіло, тріщали кістки, торохтіли миски. Ніяких розмов: лусне десь по лобі ложка, хтось із малих кусне сусіда за ухо — короткий виск, і знову до роботи.

Мишко стояв, схилившись на одвірок, нахмурений. Все одхиляє убік голову, ніби на той обід і дивитись не хоче. Тільки в горлі у його кавкало, мовби глитав великі камінці.

Надворі завечоріло. Засвистів, заплакав у холодній грубій вітер, загрюкала на будинку бляха. Заторохтіли крупы у биті вікна. Зацокотіла малеча зубами...

— Грїться! — Почали стрибати в довгої лози, в кобили. Хлопці спершу, далі й дівчата.

Двоє з хлопців тягнули в кімнату кілька дощок із сіднього паркана. Тута ж на підлозі пиляють, рубають. кришать на тріски...

Незабаром у панському напівзруйнованому каміні запалали дрова. Збилися до каміна, як циганчата.

Цілий день бігав Мишко з хлопцями, як свій; носив казаном воду од криниці, лагодив двері, підмітав, гомонів, сміявся. Стемніло — зажурився. Стоїть самотній коло вікна, смутно дивиться на темні вікна, мне свою брудну блаґеньку будьонівку із зіркою.

А вітер: гу-гу-гу! за вікнами, аж мурашки поза спиною...

За гомоном про його, було, забули, далі хтось побачив:

— Гляньте, Мишко і досі в нас!

— Мишко! Як же ти додому підеш! Чуєш, що то надворі? Там десь, певне, твій папа та мама скрізь бігають та шукають тебе.

Мишко низько схилив голову. Один — ближче до його, придивився: котяться дві сльозини в Мишка, як той горох, по лицю.

— Еге-ге! Та він, сукин син, чи не голодающий!

Мишко затулився драним рукавом і гірко заплакав:

— Я без-при-тульний...

Всі од каміна, обступили, дивляться:

— От тобі й папаша з мамашою!

— От тобі й каша з молоком, і чай у накладку з булькою.

Старші суворо до його:

— Чому ти зразу не казав цього, нащо брехав?

Мишко витер до сухого очі полою, насунув свою будьонівку на голову, важко зітхнув, мовчки пішов до дверей.

Стало жаль:

— Куди ж ти, Мишко, ми ж тебе не виганяємо!
Зажди...

— Що ж його робити?..— Почали щось між собою шепотіти.

Хтось із дівчат голосно запротестував:

— Хто його знає, що воно за хлопець, може, обікраде вночі, як той босяк Володькін, та й утече.

Один спалахнув:

— Та яке ти маєш право так на його казати? Ти докажеш?

Галя спохватилась:

— Та я ж не на його, я так тільки...

— «Так тільки»... «босяк»... А ми хто такі? Хіба ж ми не такі, як і він?

— Та я ж не на його казала, чого ти причепився?

У того вже загорівся якийсь жаль:

— «Босяк»... Та, може, він кращий за нас усіх у мільйон разів! Може, він артист-музикант буде! Розумієш ти, голова? Може, з його якась Моцарта вийде пролетарська? От що!.. Товариші! На раду!

На раду зібралися старші. В спальні, в темному кутку. Малеча — на варті. Радили на диво тихо, діловито й коротко. Вирішили — днів з скілька передержать Мишка потайки в будинку; далі, коли трохи покращає стан, уділити нагідний момент і всією бурсою прохати Параску Калістратовну прийняти хлопця до гурту. Сподівалися, що буде, як і раніш бувало, — покричить, посердиться, а далі заплаче й прийме. Вони вже добре знають її, реву.

— Ну, Мишко, тепер катай під ліжку, бо швидко, мабуть, вернеться наша плаксуха з міста.

Недовго вагаючись, Мишко тільки захурчав, куди показали. Далі вистромив голову, моргає весело, бадьоро:

— Товариші, пошамать би чого-небудь трошки!

— Нема ж, Мишко, нічогосінько, може, чого завідующа привезе на вечерю, тоді принесемо.

Мишко:

— Мені що-небудь, аби не нудило. От, скажемо, у кавані я бачив — дві кістки лежать.

Дівчата назбирали, принесли пелену кісток, принесли якесь шмаття:

— Ось тобі, Мишко, барахло — замотайся гарненько в його, бо холодно буде. Коли чого буде треба — гукни. Сам не вилазь.

— Товариші, коти в спальні: здається, шумить-гри-мить наша Параска!..

Висока, огрядна, в мужичих чоботях, голос, як труба, іде, як буря...

Зранку гасала по установах, змагалася, прохала, свари-лась, аж скрипла. Приперла на плечах пудів зо два борошна і трохи пшона. Прийшла, мотається сюди-туди, забула, що вже дома, не говорить — кричить: не дурно, видно, досталося те борошно.

— Семенові промивали ногу? Валі міряли температу-ру? Та чому сміття не винесено? Вікно хто розбив? А книжка чого ото під столом? Староста! Староста!

Влетіла в спальню, світить каганцем:

— О, я так і знала: ліжка не заслані, кімната не про-вітрена, бруд, сморід... Черговий!

Спинилась посередині, дослухається. Далі люто:

— Черговий! Черговий! Скільки разів я казала, щоб не пускали собак у помешкання! Хто черговий?

Вбігає черговий.

— Вижени мені зараз собаку і щоб було це в останній раз.

— Якого собаку? Тут собак немає у нас.

— Не базікай — роби, що велю! «Тут собак немає», — а ото ж хто кістку під ліжком гризе?

Черговий прикусив язика, почухав голову.

Далі певніше:

— Та то вам, мабуть, почулось.

«Собака» якась була розумна — замовкла.

Один по одному — на допомогу черговому збігся гурт:

— То почулось! Почулося! То, може, так що...

— Та то, мабуть, пацюк! — догадався хтось. Всі в один голос:

— Так і є! Пацюк! Учора Андрій убив одного чере-виком. Здорового-здорового!

Дивиться на дітей, віри не діймає: чогось поблискують тривожно очі.

— Хм...

Далі рішуче:

— А на лиш каганця, посвіти мені.

Нагнулась — до одного ліжка, до другого. Далі повертає суворе лице до дітей:

— Сором! А оце що лежить під ліжком? Візьми щітку, зараз мені вижени!

Змовкли. До чергового:

— Ну, кому я кажу?

Черговий не взяв щітки, нагнувся до ліжка, смутно:

— Вилазь, Мишко, засипались...

З-під ліжка висувалась біляста, нестрижена голова, червоне од напруги лице.

Параска Калістратовна плеснула в долоні, одступила:

— Що це?! Це вже нового знайшли!

Зразу, як по команді, оточили її з усіх боків: резонери, жалібниці, філософи:

— Параско Калістратовно! Параско Каліст... Це не простий хлопцев! Це найкращий за нас усіх! Роботящий. слухняний...

І далі з жаром:

— Це буде Моцарта! Моцарта!

Дивиться:

— Яка Моцарта?

— Аргіст, музика... Якби почули, як співає! Як грає!..

Ми його як-небудь... долі...

Затулила уші, кричить:

— І слухать не хочу! Мене під суд! Мене в чеку за це! Ми тут кубло зарази розведемо! Мене живцем з'їдять за це!

Сіпають за поли, за руки:

— Та ви ж подивіться, який він марний, ось яке на його шмаття! Гляньте!

Повертали хлопця на всі боки, демонстрували його лахміття.

Заплющила очі, одвернула голову:

— Не чую нічого й не бачу! — Проте пильне її око щось загляділо.

Зразу:

— Ану, стій! — Мовчки, поривчасто вхопила, розгорнула на хлопцеві шмаття, що його соромливо й старанно не давав він розгортати.

Під драгтям не було сорочки. Світились реберця. Схудле, марне тіло було порване, подряпане, скривавлене — живого не було на йому місця.

Кругнулась, як вихор помчала в свою кімнату, грюкнула дверима, аж по всіх вікнах злісно брязнули биті шибки.

Стало тихо...

Десь іздалека мерехтить, догоряючи, камін. Коло дверей завідує — гурт. Один шільно припав щокою до дверей, зазирає в щілинку. Всі дух затаїли — ждуть. Швидко одвів од дверей голову, очі блищать, радісний. Стиха:

— Не журися, Мишко, — діло, здається, буде: реве!

Всі нишком:

— Реве?

— Так реве, так реве, аж захлинається! Аж ніс їй почервонів! Витре носа хусточкою та й знову!

Невтримана радість, мов на крилах, підняла всіх, завертіла, тихо, без гуку. Вихором закружило лахміття, довгі рукава, обірвані лацкани, обмотки на ногах. Один водить рукою по руді, як смичком по струнах, другий товче кулаком, як у бубон, у надуту щоку; той — у боки, той навприсядки. І тихо-тихо, як тіні, тільки хуркає вітер та шугають, як у метелиці, золоті блистинки — очі.

Пострибають, знову заціміють, слухають: чути за дверима ридання, виразне, безсумнівне.

І знову — вихор радощів — ще дужчий, ще бурніший. Хтось подав тривожний знак, і всіх видуло з коридору, як сухе листя.

Вийшла умита, спокійна. Голос твердий, як криця:

— Іди сюди, як тебе...

Мов розв'язався мішок із гамором: крик, зик, пискотня...

— Мишко, сюди! Мишко, кличуть!..

Спинала всіх, зібрала кругом себе:

— Слухайте сюди — завтра має бути у нас ревізія: коли яка гава засиплеться, то дивіться...

Показала добрий-таки, м'язистий кулак.

Всі з жаром, з огнем:

— Ніколи в світі!

— Ось нехай тільки бовтне хто!

— У-у!!

Замахали кулачками.

— Подивіться, дівчата, є там у нас у коморі хоч яке-небудь сухе шмаття?

Хлопці показували дівчатам носи, язика й басками співали:

На городі стовпчики,—
Роди, боже, хлопчики,
А дівчат не роди,
Бо то — самі іроди..

Поскулювались, позамотувались, сплять. Усе — майбутні зорі нового життя. З темряви у биті вікна летять білі папірці — сніг.

Деренчать шибки, вітер над сонними ходить, лахміття торкає. Вскочить у трубу, прибере живого голосу, заводить, як по нотах:

Ой буде ж нас, не-не-не...
По го-ра-ах, по-о-о до-ли-нах...

Далі: дверима! Вікнами! Желізом на даху!
— Гу-гу-гу!..

НА КОНФЕРЕНЦІЇ (Пригода з комплексами)

Навмисне, чи несвідомо хтось пустив поміж учительство чутку, що на конференції буде одспівана «панихида» по комплексах, що наїхали авторитетні докладчики з силою відповідного до цього матеріалу.

Величезна зала, хори, проходи — все було забито схвильованою учительською масою. Проте з першого ж докладу жива маса зів'яла і злилася в монолітну крижану хмару, похмуру й німу: зразу виявилось не те... Деякі слухали, соняво лупаючи очима, як казань у церкві, інші скромно закопали очі в газету або, безпорадно вхопивши голову в руки, блукали десь в своїх невеселих шкільних думках. Вертілися в натовпі тільки голови завів, що у відповідних місцях докладу суворо і многозначно оглядали в натовпі підлеглих їм колег. Чітко, безжурно лунав голос докладчика, і здавалося, що це серед зими, в морози, прилетів і роззвірінчався якийсь відважний соловейко. На хорах за спинами передніх давно не слухають промовця. Перешіптуються. Часом сміялись; розважаючи себе, розповідали різні пригоди з комплексами й комплексницями, пригоди, що ними шуміло в місті учительське море. Редактор стінгазети Н-го місцевкому тов. Скрипка при цій нагоді запропонував прочитати оповідання чи фелетон, що недавно надіслано його було до редколегії. Цікавих зразу збився гурт. Жадібно оступили читця і, забувши про доклад, під сердите шикання і цикання завів напружено прослухали цю маленьку історію з однією комплексницею, історію, якій після того довелося довго в писаних примірниках ходити по руках чутливих до таких речей комплексниць і комплексників. Свіжа новина. Докладу не буде... Безпритульні прислужились. Почав розповідати. Трапилось так.

Почав таємничним голосом Скрипка.

«Мчала вона, полами віючи, на виставку. Під рукою — товстий, обшарпаний полотняний портфель, туго напханий комплексовою начинкою. Щось гризло її всередині й пекло; вона гаряче жестикулювала рукою в повітрі, сама собі шепотіла, пригадуючи подругу.

— Ну, уяви собі, Мусічко, що я захопилась... думала-думала, читала-читала, страждала, мучилась, а потім узяла й пересвідчилась, що комплексова система в школі... — Блиснули, як живі, непримиренні очі подруги-вчительки, гнівні, огненно-докірні... «І ти, Брутел!..»

— Ах, Мусічко, я бачу — ти не віриш мені. Ти думаєш, що я тільки для того, щоб догодити заву «страху ради», а я тобі кажу, що я щиро... Розумієш: щиро! Щиро! Щи...

Спіткнулась.

— Тьютю... дайте...»

Спина, що спереду весь час нервово вертілась, раптом повернулась, до гурту визвірилось сердце, роздратоване обличчя:

— Прошу, товариші, не заважати. За вами докладчика не чути! Компанія примовкла. Хтось нишком шепнув: «Зав. Н-ської школи!..»

Одступили далі. Слухачів збільшується. Читач почав тихіше:

«— Тьютю, дайте копійку!

Босе, обідране, замурзане, цокотить на холоді зубами, а личко таке миле, привітне, лукаві оченята чогось світяться прихованим жастом. Маленьке, як качан.

— Копієчку? Дам-дам. От не знаю, чи є тільки дрібні.— Настрій в комплексниці — покаяний. Вирішила — не буде міді — дати срібне. І полегшало їй, і сльоза у ніс шпигнула... Мимрить розчулена:

«Копієчку?.. Зараз, зараз...»

Переклала портфель під другу руку, стала шукати в кишені.

Аж ось портфель чогось заворушився, як живий, надувся, напружився і прожогом:

— Фрр! — як крилами з-під руки.

Крутнулась, витріщила очі: що таке?

Лавіруючи між людьми, портфель мчав по улиці все далі й далі...

Зрозуміла:

— А боже мій! Ловить! Держить!

Десь уже на розі двох улиць портфель тільки вспінув їй кинути останнє «прощай» і зник за рогом... Навіки...

Збиралась публіка:

— Що — гроші? Документи?

Вчителька шепотіла зблідлими губами:

«Комплекси... мої комплекси...»

— Убіг? Чули?..

(В гурті слухачів пішов шелест; кілька душ пирскали в руку.)

— Чорт знає що таке! — обурювалась спереду якась елеїно-молитовна фізіономія, — тут серйозна справа, а їм... Смішки...

Голова читача боязко висунулась із гурту, смиренно озирнула залу і кілька хвилин послухала щебету докладчика з лицемірно-почтивою увагою. Далі знову сховалась...

В гурті зашепотіло ще тихше.

«Сінна площа. Холод. Серед площі — жарко горять планки з чийогось штахету, кругом — безпритульна дрібнота.

Говорять про те, що хто вкрав і що має вкрати, складають плани якогось наскоку; мріють про «шпалер...». Говорять голосно, сміливо, не боячись, що навкруги — люди. Якась шапка невидимка закривала їх од людського ока і уха.

Аж ось із загону — бух! Перед ними, як із неба, товстющий портфель, аж дрантя на йому затіпалось... Радісний галас. Один підняв руку: «Ну, всі за мною, організовано...». І всі разом гучно вітали удачника:

— Вась-ка мо-лод-чи-на!

Щасливий Васька рукавом розвозив піт по лиці, згорда озираючи товариство.

Діти притихли. Збились до гурту. Живі, жадібні очі ринуться в портфелі. Один нашвидку викидає різне паперове шмаття: діаграми, схеми, малюнки, зшитки...

— Це, мабуть, тії... як їх, — комплекси... — незадоволено бубонить, — певне, вчителька... чи тая... вихователька...

— О, знову: комплекси, комплекси...

Очі в дітей розгораються голодним блиском, нетерпляче:

— Далі! Далі!

— Знову, знову... Тю, скільки їх напхано тут!..

— О, ще і ще!..

— Та й що за чортовиння?..

З портфеля, глузуючи, вилітали коники, пташки, санчата, куча їх росла, росла, набухала, набирала розміру стіжка.

Перевернув, потрусив спорожнілий портфель—висипались кришки з хліба і недогризок цукру...

Все.

І посмутніли очі, на щоках знову вставав зелений мох.

Той же самий із презирством глянув на Ваську, далі сердито підняв руку, як диригент:

— Ну, всі за мною, разом, організовано...

І всі в один голос, не змовявшись, винесли лаконічну резолюцію, злісну, переконану:

— Бу-у-у...»

— Тихше! Тихше! Увага! — раптом загуло скрізь по залі.

— Товаришу Скрипка! — загрозливо, на прізвище гукнув хтось на читця, і той під знайомим гострим поглядом змовк на півслові, зім'яв папірці й похапцем сунув їх у кишеню. Скрізь по залі зави старанно будили публіку й закликали до узаги. З естради гримів голос докладчика — вже не солов'їним голосом...

«Ми знаємо, що серед учительства є таких багато, а тому прямо заявляємо, що всякі виступи проти комплексної системи в школі будемо вважати за контрреволюцію! Ми вважаємо за необхідне оповістити так би мовити методичний терор! Ми будемо нещадними...»

Сміх зник. Шш... Шш... Тоскно зашуміло, як перед грозою, в залі, і приголомшене учительство покірно пригнуло голови під небесну кару. Свічками стояли поміж ними зави й помзави, піднесли «вказуючі» персти вгору.

МОРОЗ

Було це давно, що хіба старі-старі діди пам'ятають бородаті: стояли морози.

Стояли морози, сніги лежали білі...

В селі заходило свято.

Огняним їжаком, сердито настовбурчивши золоту щетину, сідало за снігами сонце, а проти сонця — дими з бовдурів: викиляючись, перекидаючись, вистрибом мчали у проворе небо, самі прозорі, сизорожеві, сині, мов помальовані

Це вгорі, а внизу...

Під ногами співає, під саньми тріскотить, ніби хтось сипле під полоззя жменями пістони; дзвониками дзвенять, шугаючи, діти з гори на громаках, як городні убехані опудала; біла повись пацьборками на деревах, пелехатим мотуззям — на людях, на конях, все біле, од усього живого біла клубочиться пара, люди, замотані, не йдуть — бігцем, як на пожежу, поспішають, гнуть нашвидку уші та, замість вітатись, тільки лунко перегукуються: «Ну, морозець!» або: «Це мороз — з очима!»

Стояв через поле сивий хмурий ліс, а понад тим лісом, в того краю, що приходить ніч, тумою насувала темна курява-мла, а з того лісу — вовком позирає розбійник-мороз, ночі дожидаючи: «Ось-ось... ось нехай тільки сонце зайде — я прийду до вас куті їсти...»

Нема вже тепер тії хатки в лісі, що кулями обставлені стіни у неї, й лісника немає. Тільки ліс.

Увесь день стояла в лісниковій хаті рожево-золота темрява, увесь день були замуровані вікна, і к вечору мороз рогом поліз.

На покуті — кубло сіна. В кублі — кутя й узвар. Коло

куті на лаві — діти: хлопчик та дівчинка. В хаті — самі.
А вже вечоріло.

Понапинали сорочки на коліна, продихають на шибках
ясні кружечки, мороза із лісу раз по раз у вікно викликають:

— Морозе-морозе, іди до нас куті з медом їсти та не поморозь нашої пшениці!

— Морозе-морозе...

Аж ось у снігах затупотіло, одірвало примерзлі двері. І на порозі, в клубках пари, обзивається.

— Іду-іду,— каже,— я давно до вас збираюсь!

Довга на йому кирея, під киреєю — жупан синій, чорна шапка з верхом червоним, а за поясом — блиснув срібний самопал.

Леле! Оце догукались!

Тільки сорочки захурчали на піч.

— А чого ж ви полякались, діти, я ж той мороз, що ви гукали куті з медом їсти! — Голос людський, привітний.

Повисували голови із-за комина, визирають.

А він знову:

— А де ж ваші, діти, тато та мама?

Переглянулись діти: зовсім не страшний. Одказали чемно: там і там.

Далі осміліли:

— Це ви прийшли до нас того, що ми вас кликали?

— Того ж, того.

— Ви мороз?

— Мороз.

Пошепотіли діти між собою та вже й у іграшки з морозом.

— А ви ж не поморозите нашої пшениці? — хлопчик.

Сміється мороз:

— Як дасте куті з медом, тоді не поморожу.

Дівчинка й собі:

— А ви нас не подавите? — Та й сховалась за комин, прищипулась, і язичок прикусила: слухає.

— Ні, діти, я таких не давлю.

Сидить на лавці, жартує, гостинцем манить дітей з печі, що в лісі у зайця одняв.

Осмеркло.

Аж і батько в хату:

— А хто це тут гомонить із вами?

Діти: стриб-стриб з печі, батька за поли, шепотять:

С. Васильченко. Фото. 1913 р.

— Тату! Тату! Хто це такий прийшов до нас?

— А ось побачимо! — бере, світить каганець.

А той з лави:

— Чи приймете за гостя, чи, може, з хати проженете?

— Коли добрий чоловік — приймемо, а лихого — може, й проженемо з хати, — весело промовляє батько, а сам каганцем присвічує та пильно-пильно до гостя придивляється.

— То вже самі гадайте, що я за людина — чи добра, чи лиха, — одказує той, — я, може чули, Мороз.

Зирк — діти на батька, а батько на лиці одминився, і каганець затремтів у руді. «Справді, мороз!» — майнуло в дітей у голові.

Каже тоді батько Морозові, і тиха його мова стала:

— Чого ж ви хочете од мене — я людина бідна?

— Того ж і прийшов я до вас, що ви бідний, — одказує Мороз. Далі розповідає: — Ваші діти гукали у вікно мороза куті їсти, а я йшов повз вікна та й почув; згадав, що сьогодні за день, думаю: «Дай зайду до людей у хату».

Уклонивсь тоді батько тому Морозові низько.

— То прошу ж я вас бути сьогодні у мене за дорогого гостя, — сказав, повернувшись до дітей, дітей суворими очима на піч гонить. Так де там: упилися в мороза очима, не можуть одірвати: хороший, як змальований, ласкавий — ні, думають, мабуть, не мороз, — дурять їх, малих...

Рипнули, одчинились двері, увалила повна хата пари. Увійшла мати, за парою нічого в хаті не бачить, роздягається. Сама червона з морозу, як рожа, весела.

— Ну й мороз, аж до ніг в'язне!

А гість на лавці:

— То ще, пані-матко, не мороз, справжній Мороз у вас сидить у хаті! — та й чудно якось засміявся.

Батько знішка шепнув щось матері, і діти бачили знову, як зразу здригнула вона й сполохано кинула погляд на гостя. Знову поліз угору чуб у дітей: «Ой, мабуть-таки мороз!»

Мороз почав націсь розпитувати, чи приїхав на свято пан до свого двору. Мати ряднами позавішувала вікна. Двері в сінях засунула. Розмовляють.

А діти з кутка все на гостя позирають, і дивно їм: людина як людина — молодий, чорноусий, а на голові волосся — ніби снігом припало і очі такі, як із льоду. Коли не дивиться на їх — здається, такий, як і всі, коли ж часом

ненавмисно погляне на їх тими льодовими очима,— так і пориває шугнути на піч.

Дала мати вечерю, посадила мороза за стіл, самі посідали. Випив мороз горілки, схилив голову на руку. Почав плакати мороз. Далі співати, та так жалібно, аж до серця достає:

Ой, Морозе-Морозенку, преславний козаче,
За тобою, Морозенку, Україна плаче...

Витер сльози, жаліється:

— Нема, каже, мені в світі пристановища,— як звірюка в лісі блукаю...

І не знали діти, чого їм так стало шкода мороза,— у дівчини аж покотились сльози. І мати зітхала, і батько хитав головою — жаліли, проте, коли батько давав йому чару, а мати страву подавала,— в одного і в другого тремтіли руки.

Повечеряв мороз, подякував.

Далі що було, про те розказують отак старі люди: здійняв, кажуть, із себе черес та й сійнув, як зорями по столі, щирими червінцями: так і осяяло в бідній хаті:

— Оце, каже, вам, діти, од мороза на празникове!

Та й пішов.

Батько вийшов провести його з хати.

Мати стала близько коло вікна, за серце взялася, слухає, затурбована, а очі, як зорі, горять. Разом до дітей стиха промовляє:

— А що, накликали мороза? Та й самі не раді!

Увійшов батько, мати забула, що казала, зразу до його:

— Ну, що — пішов?

— Прямо до двору подався! — батько легко зітхнув: очі в його теж чогось сяяли.

— Будуть пани мати гостя на свят-вечір! — додав він стиха, далі сполохано зиркнув на дітей:

— А ви чого роти пороззявляли? На піч!

Діти — до батька:

— Оце такий, тату, мороз?

— Оце ж такий Мороз, а ви думали, який він?

— А чого ж він ходить, і їсть, і говорить? Чого в його самопал за поясом?

Батько суворо повів по дітях очима:

— Дурні ви, діти! Це той розбійник, на прозвання Мороз, що вирізує паси на панських спинах,— чули? Ото ж глядіть мені — нікому про це — нічирк!

Ніч. Тихо. На вікнах усе хтось малює, квітки з білого мережить, а золотом крайки тоненько облямовує, і сяє в темній хаті, як у квітчастому ліхтарі золотому. Тріснуло. Заблищала на шибі тоненька наколота дуга, як золога нитка, і здавалося, що це той славний розбійник Мороз золотом яскрить із лісу у маленькі вікна.

ОЛИВ'ЯНИЙ ПЕРСТЕНЬ

Повість

I

Вимандрувало на село їх троє.

Перший — Валер'ян Ліщина, син учителя. Із себе таків, невеличкий на зріст, хоч має вже чотирнадцять років, худорлявий, гостроносенький, русявий, чуб довгий, підстрижений іззаду, як у професора. Блазка на ньому — з латками, пояс нижче живота; черевики на ногах батькові, великі; він їх носить, як сам каже, «до останньої капли крові». Всі його знали в школі: завжди в нього як не ячмінь на оці, то чиряк на шиї. Проте ходить він із такою пихою, що люди мимохить спиняються і дивляться на нього. Особливо коли він іде з редакторським портфелем під рукою. Як же: відповідальний редактор шкільної стінгазети. Правда, бачили його і в іншому вигляді — коли він сидів, в три погібелі зігнувшись, на брудній підлозі коло шахматної дошки, завожений, розхристаний, з блискучими од азарту очима, часом із булькою під носом, завжди готовий дряпатися нігтями за нечисту гру. Проте, вставши, зразу набирав свого звичайного вигляду всіма поважаного, енергійного й працьовитого редактора популярної в школі стінгазети.

Другий — Вітя Барановський — син трамвайного робітника; в кишені в нього завсіди буває повно лампочок, патронів, кусків проводу, часами обценьки, гвіздки. Де він усе тее добуває — із делікатності ніхто про те не допитується. До навчання хлопець явно ледачий, приходить у клас на другу, часом, на третю лекцію; очі затуманені, вигляд загадковий, сидить у класі — нічого не чує й не бачить, думає про щось своє. На перемінках кашляє баском і дуже боляче

С. ВАСИЛЬЧЕНКО

ОЛИВ'ЯНИЙ ПЕРСТЕНЬ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Обкладинка другого видання повісті С. Васильченка
«Олив'яний перстень».

штовхається. Дівчата стиха кидають йому сердито: «Вітька — босяк», — не сердиться. Коли ж у школі відбуваються святкові вечірки, Вітя зразу виходить на перше місце: без нього ніщо не зробиться — він і столяр, і слюсар, і головний монтер, і декоратор. Працює захсплено зранку до ночі не ївши, не пивши. Із себе хлопець рослявий, років п'ятнадцяти-шістнадцяти.

Третій — Кость Ясінський — біженець із Холмщини; документів у нього — ніяких, і скільки йому років — ніхто не знає. Може, п'ятнадцять, а може й сімнадцять — хлопець високий, стрункий, на губі уже ніби щось темніти починає. Чепурний коло себе, хоч ходить убеханий у якісь наросвітянські мішки. Дзеркальце в нього, гребінчик, чуб носить з проділем. Тихий, лагідний, усякому догідливий, до науки здатний. Одно тільки смішне було в ньому: дуже вже чемний до дівчат. На лекціях пише їм «летучки». Має грубенський у палятурці зшиток своїх віршів, читає їх дівчатам. «Дівчур» — дражнили його в школі.

Дівчур, волочур,
дівки штани подеруть,
із улиці проженуть...

II

Над Києвом спадав курний вечір. Цілий день пекло, як огнем, сонце, і в місті стояла неймовірна задуха. До того скрізь робили на вулицях ремонт: чистили каналізаційні труби, лагодили трамвайні лінії, штукатурли й фарбували будинки. Кипіли по вулицях казани з смолою, і сморід не давав дихати. а курява, що увесь день хмарою стояла над улицями, густа й їдка, різала очі, налазила в ніс, хрускотіла на зубах. Широкі вулиці великого міста, що по них раніш плавом плив усякий люд, тепер спорожніли: снували по них тільки тоненькі людські течії, як ті, що попересихали од спеки, багатоводі колись ріки.

Коли над містом упали вечірні тіні, з будинку української трудової школи поважно вийшов на улицю Валя й, заклавши руки за спину, помалу пішов улицею в напрямі до кіна. Коло кіна світився синій ліхтар і визирали страшні на стіні пики. Мов десь за синім склом в акваріумі рибки, мляво товпилася до дверей невелика купка людей. Ліщина спинився коло кіна і став розглядати сьогоднішню програму.

Щось ляснуло його по плечу.

— Здоров, Валю!

Ліщина зирнув на нього сердито, далі, впізнавши Вітю, зрадів надзвичайно: товариші не бачились з того часу, як у школі закінчилось навчання.

— А я думав, що тебе давно вже і в Києві немає,— сказав Вітя.— Ти ж збирав екскурсію на село?

Обличчя в Ліщини охмуріло, стало скучне, невеселе.

— Збирав,— сумовито промовив він,— та з нашими учнями хіба організуєш що путне. Комісії, маршрути, плани, а до діла прийшлося — так один — «мені зараз не можна», другий — «мене не пускають удома», а інші, тільки пустили з школи — порозбігались, що й з свічкою їх не знайдеш. Та так і розвалилась справа.. Ех.. Я вже не раз думав собі: піду я сам. Що мені таке?

У Валі блиснули очі: — Вітька! — ляснув він несподівано товариша по плечу,— скільки ще зосталось канікул?

Вітька подумав:

— Та ще більше місяця,— а що хіба?

— Знаєш що, Вітя,— махнімо удвох.

— Куди? — засміявся Вітя.

— В мандрівку, на села, слово честі — давай! Ну, чого ми тут будемо паритися в цьому Києві? Що ми тут побачимо? Літо зійде швидко, а чим його згадаєм? А там ще поле...

Гаряче, заповзято, як і раніш агітував школярів, Валя почав умовляти товариша.

Вітька щось думав своє. В його уважніше щурились очі, живішала усмішка, в очах блиснув лінивий огник:

— Хіба от що,— перебив він Валю,— чи не махнути у гості до Бондарів на Полтавщину... У них, казали, па-сіка є,— хоч меду наїмося.

Валя, швидко глянувши на нього, хвилинку подумав і ляснув у долоні:

— А справді! Вони ж колись кликали до себе... Як я забув!

Відразу, як живі, встали перед очима Бондарі — Василь і Настя: він у доморобній свиті, у великих чоботях, на голові у його селянська патлата шапка, через плече полотняна шанька для книжок. Привітне його обличчя в ластовиннях осміхається миролюбною усмішкою: «Та й за віщо ви завелися? От люди!» А поруч Настя: сірі очі під чорними дугами все ніби щось хочуть сказати, все ніби з

тебе сміються. Перед нею вертиться дзигною оте шалапутне Мазурчення, взялось у боки, копилить губу — дражниться:

Одчепися, препоганий,
ти ж мені не рівня:
що ти швець, вражий мнець,
а я бондарівна.

Так усі й звуть її у школі — Бондарівна.

Почали пригадувати, як Василь завжди не втерпить, щоб не підняти, коли побачить долі, «святий хлібець»; обдує на йому порох, у кишеню ховає: «оддам чийсь корові, щоб з'їла». Пригадували, як він завіряв, що в Києві день коротший, ніж у селі: «гур-гур — і немає дня».

— Ідем, Вітька! Єй-бо — ідем! Ну, руку?

Ліщина простягнув руку.

— Лясь! Лясь! — Погодились.

— Підем!

— Ну от,— зітхнув з полегшенням Валя і далі вже переходить до діла:

— Де живуть Бондарі — ти знаєш?

— Десь у Лубенському повіті... В Лубенському чи в Лохвицькому.

— От тобі й маєш! Треба знати докладно — в якому селі, в якій окрузі.

— Стій,— зразу пригадав Вітя,— Кость, здається Ясінський листується з ними. В нього можна довідатись про адресу. Ходімо зараз до нього.

У Валі блиснула ще одна нова думка:

— Може, і його умовимо з нами. Правда?

— А цей піде! — певно чогось промовив Вітя.— Неодмінно піде!

— І як воно гарно все виходить! — говорив весело Ліщина.

Швидко захопив за рукав товариша.

— Ходімо!

І хлопці бігцем подалися від кіна по курній вулиці.

III

В дитбудинку на краю міста діти вже полягали спати. Тіснота та духота повигонили дітей з похмурого помешкання: повкладались на веранді, на моріжку в дворі.

— Костю! Костю!

Хтось будив Костя, стягуючи одіяло:

— Вставай, он до тебе прийшли.

— Га? Хто? Що? Та одчепіться од мене! Чого їм? — спросоння змагався Кость.

— Діло, кажуть, пильне, вставай!

Кость незадоволений встав із постелі:

— Де вони?

Показали: в кінці двору, в тінях, стояли двоє якихось силуетів. Лінива постать Костя, скуйовджена, в одній білизні, похилталась туди. Підійшов, хмурячись і позіхаючи, протер очі, придивляється:

— Хто тут такий? — А далі впізнавши: — А-а-а! Здрастуйте! Чого це ви?

— Ходімо далі, щось скажемо, — промовили ті таємничо, як змовці.

Через город повели під тополю, що над кручею. Кость плутався ногами в городині, в бур'янах, насилу поспівав за ними. Посідали над яром. Валя почав розповідати. Кость слухав, чухаючись, не маючи сили продерти очей.

— Заждіть... Як же... Гм... Та куди ж ви, власне, думаєте мандрувати? — Зо сну Кость ще негарзд розумів, про що мова.

— Та кажу ж — до Бондаря на Полтавщину.

Десь у глибині заспаних очей блиснула в Костя іскра.

— Та це ви справді чи так тільки? — одкашлявшись, радісно промовив він.

— Як «так тільки»? Справді! — рішуче обоє разом промовили товариші.

— До Бондарів?

— До Бондарів!

— На Полтавщину?

— На Полтавщину!

— За двісті верстов? Пішки?

— Та хай буде хоч і триста — що нам! Не дійдемо?..

— Слушайте: ей-бо, ви дурите!..

Сон із Костя як рукою зміло.

— Отож бо! Нащо нам тебе дурити!

Кость зразу загоготів, зареготав, аж луна пішла ярами; не вважаючи на свій поважний вік, як сидів, він перекинувся головою вниз, покотився в яр, став там дубала, подригав ногами.

Обоє товариші чекали, сміючись, поки Кость переказиться.

Трохи втихомирений, він виліз нагору.

Згода!

Посідали тісніше. Радились гаряче, стиха. Постановили вирушити завтра зранку. Питання вирішали швидко одно за другим. І що брати в дорогу, і як казати вдома, і де збиратись, і кудю йти.

Сиділи недовго. Швидко розійшлися, щоб приготуватись в дорогу. Кость вертався в бурсу повною ходою, рішучий і бадьорий. Хто ще не спав із бурсаків, чули, як Кость гукав услід своїм гостям:

— Товариші! Не забудьте взяти з собою посвідчення!

Кость ліг на постіль, та вже спати було годі. Стояла, як жива, перед очима Настя, причувався її голос. Колись у школі на перерві він улучив був часинку, став із нею коло стіни на розмову. Прохав у неї на спомини хусточку. «Дивись, який швидкий,— так зараз і дай!» — одказала Настя. Потім озирнулась навкруги, пригнулась ближче й стиха промовила: «Зароби». Брязнула намистом і — швиденько од його, наспівуючи:

Що твоє листячко вода знесла...

IV

Ще не спала роса на траві, а вже три тіні стрибали по шляху аж за Дарницею: по боках дві довші, а всередині коротенька, енергійна, од якої стирчали, як у самоварі, редакторські уші. Кость ніс за плечима клуночок із харчами, у Віті віддувався в кишені наган («на той випадок, як нападуть бандити»). Ліщина ніс під рукою здоровенний редакторський портфель.

Повертались назад, кланялись:

— Прощай, Київ!

— Та неже оце ми таки йдемо?! — сам собі не йняв віри Кость.

— Мені теж аж не віриться чогось,— признався Вітя.

Як казати правду, то й усім їм не вірилось. Коли ж розгорнулось широке-широке степове море, як безмежний килим, що витканий різнобарвними картами, та коли розіслася неба голубі далі, як писаного, пішли, мов човнами попливли, по хлібах кучеряві хвилі — зелені та срібні та золоті, мандрівникам почало здаватись, що в ту глибіню

їх силоміць тягне. Тягне так, як ото буває, коли попадеш у прудку течію: тобі боязко, ти б уже й вернувся, а течія несе тебе далі й далі. Було і радісно, і боязко.

Ішли весело, аж підстрибували. Співали, гомоніли без перестану, не зчулися, як і вечоріти стало.

— Гей, товариші, час і про ночівлю подумати — сонце заходить!

— Успіємо ще!

А тимчасом сонце крадькома наниз — тиць, як у скриню, та й сховалось.

Стало хмуρο. Подув, де не взявся, вітрець холодком, отьмарилась золота пшениця, сумно так зашуміла-зашуміла. Раптом чогось стало страшно.

— Хлопці, що ми собі думаєм? Ніч заходить!..

Швиденько звернули до села по вузенькій дорозі, що спорищем позаростала. Ідуть.

Темніє все швидше й швидше. Вгорі блиснули зорі, мов сердиті чийсь у темряві очі: «А що це за люди? звідки? чого?». Жито зразу вирросло, як ліс.

Ідуть мовчки, аж спогинаються, серце б'ється дедалі дужче.

Аж ось земля стала пухкенька, під ногами хрустить м'якеньке бадилля.

Кость спинився, злякано:

— Хлопці, га це ж ми по грядках чешемо! Як хто побачить — по шії надає!

Всі спинились.

— Ще подумайте, що злодії або бандити.

— Заждіть, хлопці, — надумав Валя, — давайте йти спокійно, сміливо, а щоб не подумали люди в селі, що ми якісь бандити, — заспіваймо.

Всі зразу погодилися, завели тремтячими од страху голосами:

Ты крестъ-янин, я рабочий...

Аж ось зразу зашуміла недалеко гудина, загавкав собаюга. За ним недалеко другий, далі третій, четвертий... Зчинився в селі собачий лемент. Чуб угору поліз у хлопців, і що далі було, — вже вони не пам'ятають — мов од села вихором дунуло, і їх, як пір'я, понесло назад; летіли через межі, через воду, через колючки. Опам'ятались десь у полі, коли вже не було чути собак. Ноги в усіх горіли, ніби вони пробігли через жарке пожарище.

Далі пішли навмання. Щось виринуло перед очима — високе, як башта.

Стали.

Зблизька здавалося — стояв якийсь велетенський жук, розчепіривши навхрест ноги. Млин. Посідали під млином.

Вітя почав сердито бубоніти.

— Що таке? — спитав Кость.

— Додому треба йти, от що! — рішуче промовив, перегодя, Вітя.

— Чого? — похмуро обізвався Кость, — все одно доведеться в полі ночувати, а тут, принаймні, хоч затишок.

— Сиділи, зітхали.

— От тобі й клауна з сіном, і кожуха дасть дядько вкритись, і молочка зараз із-під корови, — бурчав Вітя.

— Та годі тобі, не бубони... Вертаться, так і вернемось. Діждемось хоч світу! — Валі було чогось страшно.

Сиділи мовчки. Далі один шапку під голови, за ним другі. Поснули...

— ...Ну вставайте, хлопці, та будемо йти додому. Намандрували вже, — будив товаришів Кость, похмурий і сердитий.

Вже припікало сонце. Хлопці почали потягатись, протираючи очі. Повилазили з-під млина, обтрушуються. Стали на шпилі, глянули: де ті всі подівалися нічні страхиття, — внизу стояло у вербах село, як викупане, а далі теж безкрає море золотих ланів і далечинь, що так і тягне до себе в глибину. А сонце тепле, ласкаве, ніби умовляє: «То чого ви злякалися! Край тут — гляньте, який веселий, люди добрі, тут не загинете!» Подивився Кость навкруги, звів тоскні очі на товаришів, почав благувати:

— Ходімо, хлопці, далі! Уже ж скільки пройшли! Це ж буде сором людям хвалитись.

На душі в усіх справді було якось важко, скучно й трохи соромно. Вагались не довго:

— Ходім! Гайда!

— Тепер, щоб не було — не вертаться!

Кожний ніби перепливав уперше Дніпро. Виплив на середину: хочеш — не хочеш, страшно чи ні, а вже треба пливти до того далекого берега.

Ідуть день, ідуть другий.

Перед очима мріють села, хутори, переліски, ставки, вігряки, розстеляється поле, поле — то срібне, то зелене, то золоте, а над усім небо чисте, як барвінок, синє, і далечінь, як дим. Пили свіжу воду з колодязя, купували молоко в баби, ночували, де прийдеться. В дядька на горішці, в дяка в садку, в школі. Скрізь цікаве, нове. Хоч би й школа: мала-малюсінька, ще не бачили такої зроду. В класі стеля низенька, вікна маленькі, мутні, і всього чотири парти. Довгі, нефарбовані, грубо сокирою тесані. Все таке убоге, а те ж і собі: і Ленін, і Шевченко, і «куточок», і «хай живе». Учителька молоденька. На всьому помітно — енергійно змагається із злиднями молодість.

Ночуючи, розпитували шлях далі, запасались харчами. Перші два дні йшли весело, співали, боролись. Потім почали сваритись. Так, ні за що. За дрібниці. Далі й сваритись перестали, ідуть мовчки.

А сонце парить, а сонце пече. День у день.

Ось насили-насили ноги тягнуть. Забули, де й куди йдуть. Несе кудись хвиля, кружляє між полями, а куди винесе,— самі добре не знають. Забули, який день у дорозі,— п'ятий чи шостий. Все поплуталось.

...Вечоріє. Тільки що сунуться по шляху дві довгі-довгі тіні, третя, коротка, кульгає далеко позаду.

— Валя, та йди швидше, а то завидна в селі не будемо! — сердито кричить Вітя.

— Я не можу! — стомлений і сердитий долітає голос редактора,— у мене виразка на носі.

— Доведеться і цю ніч ночувати в полі. От морока!

Недалеко шляху ріденький перелісок, поміж деревами стоїть у копицях сіно. Звернули до гайка; ідуть похмуро, мовчки. Розташувались. Сіно сухе, пахуче, а вечір теплий, земля ще пахтить денним сонцем, цвірінчать коники. Повитрушували з торби, що було, повечеряли, напились із криниці води. Вмостились під копицею. Обличчя в усіх помалу стали прояснятися. Простягли натомлені ноги.

А по синьому небі рядами, як покоси, сунули звідкілясь пухкі зеленясті хмарки; не хмарки — висушене лугове сіно. В покосах горіли зорі, як червоні суниці. Небо, як скоше-

ний луг, тільки що копиць не видно. Покоси кудись сунулись, ніби їх вітром перекидало, і незабаром небо стало чисте — все зарясіло тими золотими сунцями. Одна тільки запізнена хмаринка, біла, прозора, самотою пливла позаду, як покотиполе. Ліщина не зводив із неї лінивих очей і перебирав у голові, на що вона похожа: на морську медузу? — ні, на мітлу? — теж ні. Несподівано про те ж саме обізвався Вітя:

— Хлопці, а гляньте на оту хмарку: чисто ж Настина коса, Бондарівнина! — засміявся він.

Кость лежав боком — перекинувся. Швидко:

— Де? Де?

— І справді — таки коса!

— І таки Настина!

Аж посідали. Попідіймали голови.

— О, гляньте — ніби й обличчя її ховається в косах.

— Дивіться! І як воно таке робиться!

— Знаєте що? — вигадував Ліщина, — це ми десь, певне, вже близько від них, то це вона вилетіла нам назустріч.

— Кликати вечеряти! — Галушок гарячих їсти!

Ставало весело. Ніби аж запахло гарячими галушками.

А шовкова хвиляста коса ще пишніше розпускала в небі ті золотаві кучері, що аж сяють на краєчках, ховала в собі зажмурене жартовливе лице і помалу-помалу пливла над хлопцями, щоб гаразд могли розглядіти її мандрівники на тлі тихої ночі.

— Насте, г-о-ов! — гукнув до неба Вітя.

— ...асте-о-ов! — одгукнулось у сусідньому гайку.

— Чи варила на вечерю галушки?

— ...алушки...и...и...

— Єй-бо, мені здається, що ми десь уже близько, — запевняв Кость.

VI

Справді, було вже близько. Ближче навіть, ніж думали. Складали план, щоб спершу зайти в Лубни, а звідти вже, розпитавшись, у Липовий Кут. Коли ж другого дня зайшли в село й розпиталися, виявилось, що можна було йти в Кут навпростець, не заходячи в Лубни. Всього верст за 20. Де та й сила взялася. Аж пританцьовували і про виразки позабували.

У полі вже почалися жнива. Їдуть мандрованці та все у женців питають, та все питають, чи далеко ще до Кута.

Їм охоче відповідають:

— Верстов 12... Верстов 7...

А на останку:

— Ось же й він! Бачите, з яру липи виглядають; ото ж вам і Липовий Кут. А вам кого там треба?

Поблизу зацікавлених стає більше — поставали, дивляться: що воно, мовляв, за люди?

Аж ось од могили, що гонів двоє од дороги, зірвався чогось із гурту женців один дядько в білій сорочці. Кинувши граблі, він жене до їх навпростець через стерню, що є духу.

— Чого це він?

А дядько летить аж спотикається, — махає рукою. сміється, ближче... ближче...

— Та це ж Василь! — не своїм голосом, забувши про людей, крикнув Кость.

— Го-го-го! — луна покотилась за гони.

То справді летів той самий Василь Бондар. Засмажений, м'язистий, в полотняній широкій сорочці він таки скидався тепер на доброго дядька.

— Валя! Кость! Вітя! — розставляє він широченно руки, мов їх усіх хоче обійняти. Вітається гаряче, у вічі зазирає.

— Та невже це ви? Так ніби це сон. Ну й молодці — от молодці. так молодці!

Приглядається до кожного обличчя: змарніле, засмажене, полупласне, білі плями на них, як лишай, губи потріскані, ноги у виразках.

— Єй-бо — аж не віриться, — протирає очі Валя. — Ану щипни мене, Вітю, чи це я не сплю?

Стоять, регочуться. Цілим табуном звернули із шляху на стерню.

Василь розповідає нашвидку, як їх упізнали:

— Побачили перші мати: кажуть — «це якісь здалека ідуть люди». А Настя подивилась та й каже мені: «Знаєш, Василю, на кого скидається отой малий?» А я кажу: «На кого?» — «На Валю, — каже, — на Ліщину: і картуз насунув на очі, і плече вгору підіймає». Мені так і вдарило в голову: це ж вони до нас у гості.

Прийшли на ниву.

Стоять двоє коло нев'язаних снопів: одна старіша, висока, струнка, в очіпку. Енергійне обличчя, сірі очі у чорних віночках, мати. Друга з такими ж очима, в жовтій хустці, опустила соромливо униз вії, зашарілась, як мак, швиденько перебирає якесь стебло в руці — Настя.

Мати пишно і привітно дивилась назустріч хлопцям і ще здаля хитала жалісно головою: такі вони були марні, обшарпані та чорні. Очі та зуби тільки й блищали.

Поздоровкались.

— Приймаєте нас, тьотю, на жнива? Це ми прийшли до вас учитись працювати.

Сміється:

— Та й добре ж. То це ви аж із самого Києва пішки?

— Пішки.

— Нічого, добрі козаки.

Перегодя.

— Ну, козаки, сідайте ж ви під копою та спочиньте з дороги, а ми, діти, будемо кінчати, бо сонечко не стоїть.

Всі троє взялись до роботи. Проте хлопцям не сиділось, ті жнуть та в'яжуть, аж шумить, а ті поміж ними крутяться. Між роботою — гомін: «А як там Сусана?» — «А що робить Серьога? — і досі «ха-лод-ной во-ди» вигукує по Києву?» Сусіди раз у раз позирають на Бондарішину ниву: угадують, хто такий, чого.

Мимо вузьенькою дорогою рипить, як стара реля, блаґенький візок з горою снопів, поруч широченно ступає дід. Він ще здаля кидає погляд на нових людей. Спинив конячку, висякав носа, пішов од воза стернею до гурту. Підходить.

Босий, худорлявий, голова сива, борода сива, брови густі, чорні, суворі. Очі, як у молодого; з-під густих брів жевріє жарт:

— З Києва? Я так і знав. А чи умієте робити, хлопці? Чи косить та жать будете? Робили коли в полі, чи, мо, й серпа в руках не держали?

— Як прийдуть до вас, діду Маркіяне, найматися, тоді будете питати, — одказала за хлопців Бондариха.

Дід зразу пом'якшав.

— Та я нічого, я тільки так...

І справді, хлопці незабаром побачили, що дід жартує: очі сяяли вже миролюбно й весело. Почав розпитувати:

— А що там нового в Києві? Що пишуть у газетах? Як там Чемберлен? Ліга Націй? — чеше й не спіткнеть-

ся.— А чи правда, що вже вгадали машину, що погоду вгадує?..

І далі:

— Правду каже Тарас Шевченко: «Якби ви вчилися так, як треба»... — продекламував до речі вірші; далі виймає кисет, крекче й моститься вже на снопі сідати:

— У мене, знаєте... є така... книжечка...

— Діду Маркіяне, гляньте — віз ваш поїхав!

Конячка дідова, постоявши в задумі кілька хвилин, з власної ініціативи справді нап'ялась і рушила. Колія була глибока, трусська, і віз із снопами почав похитуватися з одного боку на другий. От-от перекинеться. Дід підтяг штани й вітром — до воза.

— Бач, бач яка? Ну, і хто тебе в шию жене?

— Що воно за дід? — спитав Валя.

— Це такий дід, що коли б не коняка, він би до ночі тут гомонів, — промовила Бондариха.

— Це наш студент кутянський, — додав Василь. — «Я, каже, всякому студентові докажу». Та ви ще узнаєте його добре, він такий, що не раз прийде. Це, мо, й набридне.

...Вечоріло.

— Ну, діти, тепер додому!

VII

— А ось і наша хата!

В темряві вирізалась контури похиленої хати з низенькою стріхою. Увійшли в двір. Попростягались на моріжку. В хаті світла не світили. З дверей вийшла Настя з рядом, на порозі стала.

— Василю, візьми рядно та розстели під грушею — вечеряти будемо надворі.

Кость схопився вперед Василя — і втому забув. Взяв із рук у Насті рядно:

— Насте, ти не сердися, що ми прийшли до вас? — тихо питає. Настя виступила за поріг, стала в тінь, по-важно, як гостинна господиня:

— Ні, я дуже рада. — І далі, подумавши: — Знаєш, мені сьогодні все здавалося, що хтось прийде. Все чогось поглядаю на шлях, все поглядаю...

— А ми вчора вночі бачили на небі твою косу, — не втерпів Кость, щоб зразу не похвалитись.

— Як же це? — зацікавилась, аж у темряві зашарілась Настя, мимохіть одкинула за плече товсту, як праник, косу.

— Кость! — гукають з гурту. Кость злякано кидає на швидку Насті:

— Хай розкажу після! — Хотів бігти, знову на хвилинку спинився, пригнувся, стиха:

— А потім ти мені приснилася...

Далі повернувся:

— Іду! — і вистрибом через колодку:

— Го-го-го!

Замість скатерті — на моріжку рядно, миска, дерев'яні ложки. Крізь віти груші де-не-де просвічує тоненький ретязьок місяця, кладуться мережані на рядно тіні од віття. Сідають круг миски, шумко, весело.

— Вітя, де ти там? Вечеряти!

Вітя, що гайнув уже скрізь по двору, до всього приглядаючись, виходить із-за хати, з садка, стиха:

— Що то у вас під хатою?

— Де?

— Та отам у садку: якісь пірамідки чи пам'ятники... Василь зареготав.

— Та то ж наша пасіка!.. То вулики стоять.

...Вечеряють.

...Кругом у селі тихо. Тільки в дворі у вдови Бондарихи гомінка вечере: вигуки, сміх — луна на все село...

Гості у Бондарихи з Києва.

По вечері пішли спати у клуню, на сіно. Мати казала — «в хаті буде краще», — так ні! — в клуню. Кость перед сном:

— Ну, хлопці, завтра ж у поле!

— Гляди ж, гляди, Василю, побуди нас завтра!

Василь тільки осміхнувся.

— Добре.

Вітя захріп одразу. Не пройшло й хвилини, ще всі гомоніли, аж він схопився, замахав руками.

— Що таке, Вітя? Вкусило щось?

Вітя пролупався, протер очі, сплюнув:

— Приверзлося, що опали бджоли.

Сміх.

То всі сміялись, гомоніли, а то одразу стало тихо. Тільки носами висвистують.

Як завжди, перший прокинувся Кость. Глянув туди, де спав Василь: тільки ямка на тому місці в сні; визирнув із клуні — сонце ген-ген піднялося. Почав будити:

— Хлопці! Вставайте, бо вже всі пішли в поле.

Помалу почали ворушитись, потягались, позіхали. Здавалося, спали одну мить. Озираються: на воротах — записка. Пише Василь: «Хліб, сало, огірки — в хаті на лаві. Снідайте й обідайте самі. Мати будити не звеліли. Ключ — у ступі. Одпочивайте».

— Ну, що ж. Так і буде.

— Ходімо тимчасом викупаємось добре.

Пішли до ставка.

Ідуть селом, розглядають, а село старе, бідне, стародавнє. Похилені хатки, ліса трухла, дворики в бур'янах, а по дворах — терниця, сани, мотовило визирає із-під стріхи — все дерев'яне, ветхе... Не село — музей старовини. Хлопцям чогось пригадалися поганські часи, що про них читали в школі. Бракувало тільки посеред села якогось ідолища, хоч, правду кажучи, днище, що стояло коло однієї хати на призвбі, дуже його нагадувало. Все змайстроване абияк і аби з чого, дерев'яне, трухляве. Так, ніби люди жили тут не цілі віки, а тільки оселилися вчора, щоб як-небудь пережити один тиждень або два. А ось і кооперативна крамничка, що скидається на курник, замкнена величезним залізним замком. Сільрада хилиться з гори, червона зірочка над дверима, така самотна, мов її буйним вітром занесло з Києва.

— Оце так село! Куди воно годиться? — бубонів Вітя. — Немов тупим ножем усе вистругане.

Викупались, розім'ялись.

Вернулись до двору. До дверей — замкнуті.

— Ага! Де він казав ключ?

Кость виймає записку, читає: «у ступі».

— А що ж воно за ступа?

— А морока його знає.

— І ти, Валю, не знаєш?

— Ні.

— От так штука! Що ж його робити?

Ходять кругом хати, у вікна зазирають. Видно: на лаві лежить хліб, стоїть горщик і ще щось рушником накрите. Хотіли одчинити вікно — на заціпці.

— Давайте шибку виймемо, — радив Вітя.

— Е, ні, так у гостях робити не годиться, краще підождемо.

Вернулись знову у клуню. Посідали хто де, позіхають. А після купання їсти аж-аж...

— Невже оце нам цілий день доведеться бути не ївши? Вже, мабуть, і обідати час.

— От так оказія!

Сидять, нудяться, ковтають слину.

На порозі в клуні виринули двоє малюсіньких хлоп'ят, одно трохи більше, друге зовсім як качан: обоє в сорочках. Очі, як гудзики — цікаві-цікаві. Держаться за руки, дивляться.

— А що, хлопці, скажете?

Нічого хлопці не казали, тільки боязко трохи відступили. Проте зовсім тікати не мали охоти.

— Як вас, хлопці, зовуть?

Не мавши що робити, почали розмову з дітьми. Діти соромливо презираються, мовчать. А очей не зводять і на позиціях стоять твердо.

Вітя, щось згадавши, раптово схопився з місця, до старшенького:

— А скажи мені, хлопчику, ти знаєш, що таке ступа?

Всі заворушились: — ага! ану!

— Гі! — засміявся хлопчик, лукаво, спідлоба позирнувши на киян. Оченята засвітилися: «Ото, мовляв, найшли дурня, що не знає, що таке ступа».

Товариші обступили, всі разом почали допитуватись, лагідно, улесливо:

— Скажи, дамо копійку! Та скажи ж!

Хлопчики одвертались, червоніли і сміялись-сміялись — брали за жарт. Напоследок старший осмілів і несподівано товстим голосом, виразно, слово за словом вичитав, звертаючись до Костя:

— А ти ж ото на чому сидів — хіба не на ступі?

Кость зирк — під боком якесь химерне приладдя, що раніш не звернув уваги.

— Та це ж, мабуть, вона й є!

Обдивляються, шарять у ній. Вітя витяг якусь химерну залізячку, з одного кінця закручена в кільце, на другому теліпається залізна платівочка.

— А це, мабуть, і ключ.

Знову до хлопчика:

— А правда ж, що це ключ?

Хлопець засміявся дужче:

— А то ж хіба що?

Вертять той ключ на всі боки, плечима знизують.

— Що ж із ним робити?

Хлопчик, видимо, зрозумів, що це за люди, осмілів зовсім, і в нього розумно засвітилися оченята.

— Ось ходітьте, я вам покажу.

Привів до хати, до дверей. Указує:

— Стломляйте в оту ділку. Ніл Ніл Не тим кінцем — і обоє маленьких зареготали: «Звідкіля, мовляв, ці чудні люди!».

— Дайте, я вам одчиню.

Взяло ключ, не достане до дірки. Командує — підніміть. Підставили дрәне відро. Хлопчина стеребився на нього, застромив ключ, крутить. Зуби зціпило, очі нахмурило, аж почервоніло. Манісінька ручка цупко повертає ключ.

— Ужел

Двері відчинились. Що за диво? Оглядають позубцьований засув, пробують замикати і одмикати. Сміються.

— Ну й справа!

Посідали на лаві, снідають. Малі поставали коло печі, знову не зводять допитливих серйозних оченят.

ІХ

Гарячі жнива... Людей у полі, як мурашок. Кияни ще не бачили стільки. Косарі — рядами, простоволосі, сорочки повипускали; ламають жито-пшеницю, як стіну, покоси кладуть. Біліють скрізь сорочки пригнутих женців; над возами понапинаті холодки, прип'яті пасуться коні; під возами — коліски, в колісках діти. А над усім музика: ірже десь лоша, лунко хтось клепає косу, гуде далі в степу машина, робітниками густо оточена. Метушня, руханина. Все це нагонить хвилювання. Віє од ланів силою великою, могутньою, бадьорою. Забули хлопці про свій Київ. Самі собі здавалися комашками в цьому краєві серед праці й золотого хліба.

...Хлопці жнуть жито. Так жнуть, так пильнують, хапаються один наперед одного, аж піт їм очі заливає. ПовернутьсЯ навкруги — самі собі віри не доймають: здається, що вчора були в Києві, тепер... тепер — на тім світі. Озираються, все лічать нав'язані снопи. Раз по раз Бондарихи питають:

— А дивіться, тітко, чи це вже на сніп буде, чи ні?

Бондариха осміхається:

— Та, мо, й буде.

— Ні! Ні! Там хіба півснопа, не більше! — невблаганно гукає Настя.

— Ану, жінці-молодці! Ану, робітники! — в жарт підганяє хлопців брат Бондарихи, Кирило, що жне з ними на спільній ниві.

Він з рудою борідкою, з веселими сірими очима та з русими, як у Насті, кучерями. Сам жне, а очі сміються. Все погукує:

— Ге, ге! А хто ж то з вас, жінці-молодці, стільки стебла за собою кидає? — Або: — А хто ж то на ту руку перевесло крутить!

Пішов пити води, по дорозі взяв чийсь сніп, струснув — перевесло розлізлося, як гниле, і сніп розсипався:

— Це так по-київському?

— Та хоч не завдавайте хлопцям сорому, пороблять трохи — навчаться! — оступається за киян Бондариха. Зв'язала свій сніп, переходить на постать до хлопців:

— Дивіться, хлопці, отак і отак треба робити! — Перев'язує їм снопи, крутить перевесла, учить.

Дожавши снопа, Кирило сідає на снопі перекурити, веселими очима позирає на хлопців; моргає сестрі:

— Ну, которого ж, Оксано, будеш зятем звати?

Бондариха випростує спину, теж поглядає на хлопців, підтримує жарт:

— Та я вже й сама не знаю, всі хлопці браві, гудити не буду.

— А одначе? Чи не отого кучерявого? — наживує Кирило оком на Вітю.

Вітя підводить голову, крадькома, по-зрадницькому показує на Костя. А Кость, мов і не чує, про що розмова: так працює, так пильнує, тільки уші та шия чогось зашарілися вогнем.

Кирило сміється.

— То ж то він до роботи так узявся, а я й не догадаюсь.

— Кость, ось про тебе говорять! — гукає Вітя.

Кость — мов і річ не до його.

— Та буде вже! Отак засоромили козака, — сміється Оксана.

— Що козак, то козак, а гляньте, чого це Настя загорілась? — неповинним голосом звертається до всіх Кирило. Далі до Насті:— Насте, не гори так, а то жито запалиш! — Настя сердито вертить головою:

— Оці ще! Як почнуть...

Бондариха:

— О, цей уже дядько! Ні старого, ні малого — нікого не минає, щоб не зачепити.

— Ну, діти, не стіймо, сонечко не стоїть.

...Сонце палить. Дедалі дужче, аж варить. Подихне вітерець, набіжить хмаринка — ніби мати рідна на голові чуб погладить. Далі ні хмаринки, ні вітру, сонце ніби нерухоме стало серед неба. Пече, аж у голові туманіє. Пов'яли хлопці, поварились, як раки. Вже й розмови немає. Тільки часом коротенько обзивавсь Кирило:

— А що, хлопці, та коли б оце той дзонтик?

Або:

— Оце б, хлопці, того кваску чи мороженого, що в Києві продають на Євбазі! Еге?

Бондариха одкашлялась:

— Може вже, хлопці, їсти похотіли? Ось зараз, діти, зараз будемо обідати.

Та довгий здався хлопцям той «зараз». Спина не розгинається, руки як дерев'яні, — не слухаються. Здавалось: ось-ось сам повалишся на сніг. То лічили снопи, а то забули. Позирали на сонце. На останку не витримав Василь, кинув серп на сніг.

— Мамо, вже, мабуть, будемо обідати.

Бондариха кинулась, мов проснулась:

— Таки й правда, а я задумалась та й забула. Кидайте, діти, буде вже.

— Ху! — витирають піт, над силу тягнуть ноги, мов їх зараз повипрягали з плуга.

— Потомились, хлопці? — співчуває їм Бондариха. — Це добре гостювання — тільки прийшли, а їх зараз у роботу позапрягали.

Обідати посідали під копами, в холодку. Василь витяг з-під снопів торбу і почав розкладати обід.

Дечого багато забудуть мандрівники з тієї мандрівки, та, мабуть, довго не забудуть того хліба, вітром обвіяного, сонцем присмаленого, що хрумав на зубах, як пряник, та того сала в капустиному листку, що розтавало на сонці, що мазали ним скоринки, та ще тих прив'ялих у ворочку

вишень. Брали добрі кимси хліба і не зчувалися, де вони дівалися з рук: танули, як віск.

— А що, хлопці, чи їли ви щось таке добре в Києві? Хлопці тільки загули з повними ротами.

Обід був веселий, гомінкий. Кирило сипав, як із рукава: про «бариню», про «дзонтик», про порошки для апетиту, про москаля, що ходив уперше косити.

Регочуть, аж давлються.

По обіді хто пішов по воду, хто ліг під копами спочити.

Ліщина гомонів безперестану, вираховуючи, чи вийшла б скирта до хмари, коли б позвозити всі на Україні копи до одного місця.

Бондариха чи спала, чи ні,— встала, пішла на суміжну ниву, де лежали вітром поплутані покоси. Підіймала колос, журно головою хитала. А вернулась, бідкається: пересохло на кострицю Маринине жито — висипається. За чуже жаль. Треба буде допомогти, сердешній, як своє впораємо.

Всі повставали і, потягаючись, пішли до своїх недожатих снопів.

Непомітно надійшов вечір. Радісною пожежею спалахнув захід, кинув червону стуму на лани, мов туман. Ніби під чарівним ліхтарем на екрані вирости рядами силуети кіп, як зубчасті дзвіниці. Шпурнули від себе, куди видно, велетенські тіні. Шугнуло вгору недожате на могилі жито, як ліс, живими тіннями в рожевій імлі заметушились жінці. Суворими, дорогими фарбами мальована убога їхня одіж.

Гаснуть лани й завмирають...

Самітно брижить десь остання коса — косар доходить ручки. На його смаглому обличчі замиріння і втома.

Жінка, зв'язавши останній сніп, бере з колиски на томлені руки дитину, стає нерухомо перед заходом, мов на малювання вирядившись. Вишнева печаль в очах її карих сєе проти вечірнього сонця.

Ось тихо заслоняє вже величну майстерню темна завіса, коваючи незрівняного майстра картину.

А вгорі, у темних мурах засвічувалися над житом-пшеницею гостинні свічі — зорі.

Вертались у присмерках.

Гнали череду, було курно. Як іскри, блискотіли в куряві зорі. З поля поспішали: засмажені, закурені, стомлені. Мовчки, без розмов. З косами, з серпами, з торбами. У дівчат і жінок під пахвою пучки волошок, материнки, вінки з жита. В усіх на виду — смуток і втома.

Ішли в поле до схід сонця, спотикаючись, роздирали кулаками невиспані очі, згинались од холоду. Нічого в світі так не хотілось, як спати. Здавалось, де впав би, там і заснув: у рові — в рові, в бур'яні — в бур'яні, хоч на камінні. Коли б це так удома — крик, бунт підняли б, — тепер ідуть. Починати роботу — чиста мука: руки болять, ноги болять, спина болить. Помалу-помалу, мов не своїми руками, беруться за серпи. Аж дедалі руки, ноги і все тіло ніби наливається соком, міцніє. Пригріє сонце, і втома зовсім розтає, як віск. Робота загоралась.

...По обіді з третьої різи біжить стернею смуглява дівчина. Чорноока, жива, з червоною на грудях краваткою. Ще ранком їдучи в поле, вона з возу віталась до Бондариних жінок.

— Здорова, Настуню!

Прибігла, обнялися. Цмок, цмок...

— Скінчила?

— Скінчила!

— А куди далі?..

Заторохтіла.

— Надовго, Соню? — обізвалась до дівчини Бондариха.

Соня повернулась:

— На жнива, тьотю.

І знову до Насті:

— Знаєш Насте, мені роботи-роботи! Обслідувати економічний стан села, в'яснити число незаможників, куркулів, зробити доклад про яслі, виявити число грамотних, неграмотних, жінвідділ, лікнеп, читальня...

Засипала, засипала, стулила губи, запишалась, похитує головою:

— Роботи-роботи! — а сама вже не зводить очей з гостей. Далі стиха щось нишком питає Настю, кидаючи допитливі погляди на хлопців.

— Товариші, — дипломатично звертається Настя до хлопців, — ось товаришка Соня пропонує...

Слово перехоплює сама піонерка.

Довіжливо, сміливо, як до знайомих:

— Товариші, я бачу, що тут у селі набралось нас стільки молоді, що могли б організовано повести якусь працю. Наприклад, виступити з кількома доповідями або...

— Слухайте, діти, що я вам пораджу,— встряла в розмову Бондариха,— те все, що ви кажете, може, воно удасться вам, а може й ні, а більше того, що вилами по воді, краще — підіть оце гуртом та зв'яжуть жито Марині Петренковій. Жінка руку обварила, сама не може, а жито сиплеться. Там його кіп на чотири, на п'ять — не більш. Підіть, діти, за сонця ще й зв'яжете.

— Зараз?

— Зараз.

— Згода! — весело, радісно.

А найбільше була рада сама Соня. Аж у долоні заляскала.

Сміялись: «От, мовляв, здивується вдова, як вийде з поле та побачить, що жито її зв'язане». Гуртом перебігли на сусідню ниву.

Зашуміло на вдовиній ризі, задзвеніло. Весело й шумко почалася праця, і гомін лунав далеко навкруги по чужих нивах. Люди спинялись, торопіли: «Що воно — комуна?».

Співали, реготали, жартували; зрештою, як водиться, завелися:

— Що? Що? Піонери? — загрозовливо із запалом кричала Соня.

— О, Соня вже й скипіла — що ж тут такого, кожний має свою думку.

— Бо мене злість бере, що все на піонерів: піонери — такі, піонери — сякі...

— Нападають на піонерів, то й є за що,— одрубала Настя.

— А за що? Ану скажи, за що? Ану?

— Та годі, от люди! — зводить на мир Василь.

Нехай у школі тільки те й роблять, що гризуться, чого ж тут? Всі ми тут однакові — пролетарські діти.

Проте впинити не було вже змоги.

— Що там — годі!..

Загорілась одна з тих гуртових суперечок, якій краю не видно. Махали руками, поблискували очима, літали сердито граблі по покосах, ламаючи зубці... Гомін, як на мітингу.

...Тихо кінчають роботу, мовчки, сопуть. Хто смутний, хто ображений, в кого ще чуб настобурчений. Скінчили роботу — не радісно. Посунули додому мовчки. По одному, по двоє.

— Насте, клич же Союю вечеряти до гурту,— звеліла мати. Настя прохала сухо з офіційною гостинністю.

Соня почувала образу, проте щось недоказане, нез'ясоване потягнуло її за гуртом.

XI

Вечеряли також під грушею, до місяця. Пробували наладити якусь розмову, не в'язалася. Ні, ні — та й виривались іскри ще не погашеної сварки.

Рипнула фіртка.

Мати:

— А годі, діти, либонь хтось іде.

Дослухається.

Загавкав собака.

— І хто ж це воно так пізно! А піди, Насте, проведи.

Настя пішла.

Вертається Настя, а за нею якась жінка з дитиною на руках. Вийшла на проміння на місячне, вітається:

— Добривечір, хліб-сіль!

— Хто це? Не вгадаю поночі,— приглядається Оксана.— Це ти, Марино? Чи не свариться прийшла, що мої жінці показували в тебе на полі?

— Так цьому таки правда? — зацікавлено промовила молодиця, підступаючи ближче.

— Удова! Марина! — кинулись. Похмурі, сердиті, скучні лиця прояснились, оджили відразу.

— Та зв'язали ж. Як там вони зв'язали, може, не до ладу, того не знаю, ну, а таки зв'язали.

— Чому не до ладу? — образилась Настя,— в'язали, як і люди в'яжуть.

— Чотири копи й вісім снопів вийшло, тітко! — весело додав Вітя.

— Ну, то як же це? — допитувалась молодиця.— Хтось вас послав чи хто звелів?

— Та хто їх там посилав — самі пішли,— казала Оксана.— Що їм, молодим та здоровим: пішли, заіграшки зв'язали, наговорились, наспівались, ще й додому завидна прийшли.

— Ну, кажіть же ви! — дивується молодиця,— а я почула, то й віри не поїняла.— Одкашлялась: — Вертаюсь оце з дитиною з левади, бачу, у Гордія вечеряють коло хати. «Гордію,— кажу,— чи не зв'язав би ти мого жита

завтра, а я тобі колись заплачу або одроблю». — «Ні, каже, завтра іду косити своє». Бідкаюсь, хто б же це послухав. Коли Погорілко старий за плечима: «Та чого ти, Марино, турбуєшся, жито твоє стоїть вже в копах!» — «Так, кажу, той саме тепер час, щоб хтось пішов в'язати вдовине жито». — «Так я ж тобі кажу, що твоє жито зв'язане». — «Хто?» — питаю. — «Школярі», — каже. А я ото ж таки чула, що до вас прибули з Києва товариші, й вірю, і не вірю. То оце й думаю, дай зайду, спитаю.

Почала призиватись у темряві до товариства, привітно осміхається.

— Так оце вони й є. Чим же мені дякувати, товариші, за вашу послугу?

Замахали ложками, руками:

— О, о, яка там дяка!

— Нічого не треба!

— Воно не стільки того жита, сама б зв'язала, коли ж одно що руку опарила, а друге — оцей, оцей, оцей... — почала гойдати на руках дитину, гаряче пригортати до грудей, зазираючи їй у вічі — оцей мені кателик руки зв'язав! Оце мое горе!

Призиваються до неї: лице марне, очі заклопотані, зашталі, рука зв'язана, як праця.

Почала знову:

— Посадила оце я його в дворі в коробці та, хай бог простить, і забула. Голова забита, ну зовсім він у мене з думки вийшов. Пішла аж до могил накопати картоплі. Як забула, то й забула, згадала оце аж увечері, як прийшла додому. Сюди, туди — немає мого Уласа. До сусідів — ніхто не чув і не бачив. Бідна головко! Як не своя бігаю по кутку, вже й не знаю, що й думати. Старі жінки радять: «Слухай, молодиче, вухом до землі, воно так не сидітиме, десь плаче». Почала я слухати. Побіжу на майдан, припаду ухом до землі, не чути. Побіжу на город — не чути. Аж у Мартиненковій леваді слухаю — десь гуде. Я ухом припаду до землі — і далі, послухаю — і далі. Ну й що ж ви собі думаєте? — в очах молодичі затремтів острах: — сидить мое золото коло самісінької криниці, а та криниця та ще без цябрини. Квіточки плавають по воді, видно, понакидало. І як воно туди само не впало, — я вже й сама не знаю.

Пригнула голову до дитини з острахом, з жагучою любов'ю.

— Ну, що б ти собі думав, коли б упав у криницю? Га? Кажіть?

«Золото» поважно, як учений у кріслі, сиділо на руках у матері, позираючи чорними очицями на місяць.

Зітхнула. Кинулась:

— Ну, це ж я забалакалась. Спасибі ж вам, товариші, за вашу добрість, за вашу послугу. Прощайте! Та ви хоч коли зайдіть до мене в хату, може, я розживусь на пляшку того проклятого самогону, то хоч по чарці вип'єте!

В запалих очах блиснула весела іскра. Всі зразу за-сміялись.

— Чого? — дивувалась молодиця. — Не п'єте! Ну, так посидите. Заспіваете.

Іде, приказує:

— Зайдіть же, зайдіть, — глядіть. Не погордуйте.

А на останку:

— Воно аж на душі полегшає, як почувеш, що є ще на світі добрі люди.

Пішла, повеселівши.

Оксана провела її очима.

— Весело! була вдачі молодиця; дівкою, було, всі вулиці гудуть нею; лихо приборкало.

XII

Ніби щось наворожила молодиця: пішла, зразу стало радісно й весело. Почалося так: Настя підсипала галушок. Валя глянув на Костя, підморгнув бровою...

— Пам'ятаєш: «Насте, го-ов!»

Кость пирскнув, похлинувся, кашляє. Вітя ложку од себе, хапається за груди: пирск! пирск!

— Що таке?

Розказують. Настрій міняється. Про суперечки не хотілось згадувати. Повечеряли — не хотілось розходитись. Була субота. Соня згодилась ночувати. Ніби магнітом стягнуло тепер Настю з Сонею. Обнялись, як улипли; довго, обнявшись, ходили по двору, гаряче про щось шепотіли, в закутку гаряче цілувались, сміялись. Збирались до гурту, чогось пригадували школу: школярів, учителів, шкільні екскурсії, вечірки... З'явилась думка — влаштувати в селі вечірку. Визначили день: тої неділі. Зразу ж почали складати програму, далі — скувалось щось подібне до лютючої репетиції: декламації, далі перейшли на пісні.

Настрій розгорався, як на вітрі жар. Кінчали однієї, починали другої, мінялись тони, пісні журні мінялися на веселі, революційні на побутові, шкільні на вуличні, і всі разом спліталися в одну довгу, що в ній перемішалося все: журба, сміх, тихий смуток і молодий запал.

То підкидається сміхом, як крем'ячами:

Ой прjala, чи не прjala,
Прости, боже, що збрехала.
І клоччя курить...

То знову, як продовження цієї — глибокий, чистий молодий смуток:

Кру... кру... В чужині умру.
Поки море перелечу,
Крилонька вітру.

На тину, коло воріт, як із землі виростають мовчазні, темні силуети, як тіні смутку за літами молодими. Жінки, чоловіки. Вийшла мати загонити спати, заслухалась:

— Так, гарненька пісня,— скупко похвалила вона. Проте, глянувши на це енергійне, задумане обличчя, на той прекрасний маленький вогник, що засвітився в її суворих та розумних очах, можна було зрозуміти, що та похвала високої ціни. Не погнала спати. Зітхнула:

— Та ви ж довго не загуляйтесь, діти.

...Згадали шкільні гри. Ніч, ясно, моріжок. Пішли по двору парами в ходячого сусіда, як, бувало, на вечірках по шкільній залі:

— Жито чи пшениця? Серп чи молот?

Віті несподівано в пару припадає Кость. Увесь вечір Віті здавалося у темряві, що Кость тисне руку Насті, раз навіть почулося, що коло тину вони поцілувались. Віті чогось забажалося узяти Костя під свою опіку.

— Слухай, це ти справді у любов надумав гратися з Настею? — тоном щирого «друга» запитав він Костя, а далі почав:

— Ти ось послухай, Костю, мене, старого друга твого: ти не жартуй із цим! Любов, брат, це тобі не шуточка... Любов, брат, до всього доводить. Ти парень молодий, ще нічого в цьому не розумієш, ти послухай краще бувалого...

І Вітя почав розп'якувати про те, що таке любов і до чого вона доводить.

...Дівчата полягали в коморі, хлопці, як і завжди.— в клуні. Було пізно,— проте не спали ні ті, ні другі. Мов пружинами зводило з постелі. В клуні пригадали okazji з ступою, розгомонілись.

— Та й нащо вона, ця бандура? — питав Валя.

— Це наша сільська крупорушка. Сім раз потом обіллешся, згоріла б вона йому, поки стовчеш на одну кашу. Я її, чортову марюку, колись хотів на дрова порубати, як на її ногу приморозив,— мати не дали,— пояснив Василь.

Вітя був насуплений — прояснів.

— Я вперше побачив її — думаю, думаю,— ніяк не прирозумію, для чого вона. З крилами, з головою. Аероплан— не аероплан, морока його знає, що вона за мачада.

Сміються.

— Василю, знаєш, що? — надумав Валя. Подаруй ти її у наш шкільний музей. От було б цікаво! Такого дива, мабуть, у Києві ніхто й не бачив.

— Беріть, спасибі скажу,— махнув рукою Василь,— бо вона мені колись таки одіб'є печінки.

Позбивались коло ступи. Розглядають. Василь зліз на ступу, почав демонструвати. Заскрипіла... гуп-гуп.

Регіт.

Оце так машина!

...Дівчата попідводили голови: почувся в клуні вибух реготу, ляскотня в долоні.

— О, це вже щось вигадали,— промовила Настя.

Дівчата заздро почали прислухатися.

Аж ось щось застукотіло в двері.

Тихий голос Костя:

— Дівчата, ви ще не спите?

Кинулись. Обидві разом:

— Ні, а що хіба?

— Ідіть, будемо ступу судити.

— Що?

— Суд над ступою вчинимо.

Соня схопилась, пішла по сінях.

— Суд! Суд!

Далі швидко те-се на себе — вискоком із сіней.

Ступу вже витягли із клуні. В синьому промені місяця стояло це химерне приладдя, як якийсь середньовічне диво.

Коло нього діжка догори дном, а коло діжки, як коло столу, поважно сидів на старих вуликах та пеньках нічний трибунал.

Босий, без шапок. у білих сорочках.

Голова:

— Прикладний суд над ступою громадянина села Липового Кута Василя Бондаря оповіщаю розпочатим...

XIII

Не пройшла марно праця молодого товариства на вдювиній ниві. В селі швидко розійшлася чутка, що із Києва надіслано на жнива школярів у допомогу незаможним людям. Одні казали, що їх душ із десять, другі — п'ятнадцять, а на другому кінці села запевняли, що своїми очима бачили, як виходила в поле артіль чоловік із тридцяти. І ось другого дня у неділю по обіді прийшов до Бондарів пристаркуватий чоловік, чепурненько вдягнений, починає прохати, щоб дали йому хоч на кілька день хлопця.

— Я чоловік бездітний, стара все нездужає — невправка. Я такий, — додав він, — що дурно й не схочу, що слід — заплачу.

— Хто піде? — переводить очі з одного на другого. Кожний огинається. Вітхнув чогось Кость:

— Це, мабуть, виходить мені іти. Хай так і буде — я піду до вас, дідусю.

Звечора й пішов.

Другого дня пішов до діда Маркіяна Валя. Дід давно його кликав до себе. Таки переманив.

А ще через день зник десь і Вітя.

Двір Бондаринин затих.

У полі скрізь виблискували стерні. Одні із селян ще не покосили, а інші вже почали возовицю. Цілий день з ранку до пізньої ночі вози хмарою збивали куряву, рипіли колеса, як у релі грали. Золоті гори плавом пливли по вузеньких дорогах із поля в селянські двори й клуні.

Кость швидко оговтався у бездітних людей. Днів через два, через три і старий, і стара кожному, кого не стрівали, хвалили свого робітника. «Та така вже люба та мила дитина: і привітна, і слухняна, і роботяща, де воно й зародилось таке, — краще, ніж яке рідне».

Про Валю та діда Маркіяна люди казали: «Злигався старий із малим, що їх і водою не розіллеш: скрізь удвох». Казали, правда, також, що в їх більше розмов, ніж праці:

«Покинуть оце складати снопи та цілими годинами й спечачаються, вимахуючи руками, той на стіжку, а другий з вилами коло стіжка».

Вітю незабаром знало вже все село: і старі, й малі. В одних людей він довго не сидів — літав по селу, як вітер: учора бачили його на одному кутку, сьогодні вже кашкет його майорить десь аж у протилежному; ранком сидить на возі, по шию зарившись у горосі, увечорі гарцює верхи на чийомусь коні. Де Вітька, там сміх, гомін, часом сварка: там вхопив косу — насилу одняли, там наварив каші, що викинули її собаці, а там завівся з жінками за попів та віру. Та так гаряче завівся, що обурені баби не в жарт хотіли йому зняти штани та нажалити його кропивою. Утік.

XIV

А в суботу ввечері, як була про те раніш умова, почали сходитись до Бондарихи. Прийшов Кость, сидить на перелазі з Настею, хвалиться: «Такі гарні люди, такі гарні, як рідні. Чого не вмію, учать, як сина.— Хвалиться: — Сам умію на воза накладати, наривати волів (у них воли), а сьогодні вже косив».

Коло перелазу з'являється Валя:

— Добровечір! От дід — так дід! — І зразу починає про свого діда. З жаром, із захватом.— Знає зілля, ліки. Про все знає, що не спитай. Історію України знає, Кобзаря мало не всього декламує напам'ять... І про Дарвіна, і про Маркса... Знаєте, коли б такому дідові та освіту...

До гурту підходить Василь:

— Ну, так пам'ятайте: завтра по обіді — вистава!

— І п'єска буде? — швидко запитала Настя.

— Аякже! — першою піде.

— Що ж це мені робити, що в мене немає червоної хустки? — затурбувалася зразу Настя.

Всі засміялись.

— Кому що, а їй аби червона хустка: — буде якась, хоч не червона.

Настя зніяковіла, розсердилась:

— Написано в п'єсі «червона хустка», то й треба, щоб така була.

— Ну, гаразд, десь позичимо, — миролюбно згоджувався Василь, — а головне — треба зранку встигнути зро-

бити репетицію, поставить декорацію, знайти решту акторів: хоч їхні ролі — по кілька слів, а все ж не можна без них. Потім треба зробити для суфлера будку. Шкода, що немає оце Віті.

— А то ж хто на призьбі сидить, чи не він?

Один по одному підходять:

— Це ти, Вітю?

Мовчить.

— Ніби не Вітя.

Василь підійшов до його ближче, нагнувся.

Сидить, насунувши козирок на уші, голову схилив.

— Ні, таки Вітя! — і далі затурбовано:

— Е, та він чогось плаче!

Всі гуртом до Віті. Вітя сидить нерухомо, як і раніш, схлипує. Затурбувалися:

— Чого це він?

— Дивіться, чи десь не набили, — він задержуватий!

— Чого це ти, Вітю?

Вітя крізь плач почав щось бурчати:

— Як ніхто мене не любить, усякий сміється, як я сирота...

Дивуються, серйозно:

— Як сирота, Вітю, аджеж у тебе тато є?

— Є! — крізь сльози вимовив Вітя.

— І мама є?

— Є.

— Ну, так який же ти сирота?

Вітя перестав плакати, носом чмихає.

Далі знову: затулився рукавом, як не заридає, гірко-гірко.

Всі перезирнулись.

— То що ж таке трапилось, Вітю? Може, набив хто?

За гіркими сльозами насилу вимовив Вітя:

— Як мені на осінь... у солдати...

— Ану заждіть. — Кость швидко нахилився: — Ану дихни?

— Еге-ге! Та од нього, голубчика, самогоном несе, як із бочки.

Всі зареготались.

Вітя був справді п'яний і п'яний люто: козирок зімнятий, у глині, сорочка розірвана, чуб скуйовджений, очі мутні, обличчя бліде.

Кость суворо:

— Та й де це ти так налигався, Вітю?

Вітя перестав плакати, почав щось сердито бурчати, далі лягав. Товариші хотіли одвести спати — вирвався, на моріжок упав. Хлопці — в сміх.

— Годі! Годі! — обурено спинила їх Настя.

Стала підіймати п'яного.

— Вставай, Вітю, та підеш спати.

— Я сам, я сам, Настуню! — Справді встав-таки сам, патякає:

— Настуню, ти одна мене розумієш, в тебе прекрасне серце, із тебе вийде знаменита людина, тільки не люби ти отого... отого... — Вітя люто тикав пучкою на Костя, — отого носатого, отого вирячкуватого... вухатого.

Не знаходив слів і сердито махав кулаками. Зрештою витягнув губи, почав передражнювати: «Чого являєшся мені у сні, чого звертаєш ти до мене...» Поет... Знаю, куди ти хилиш! Женишок! Зятьок!..

Далі блиснула якась рішуча думка:

— Насте, ти любиш мене?

Сміється Настя:

— Ну, аякже? — люблю!

— І я тебе! — Вітя нахилився і побожно, як ікону, поцілував Настю в щоку, що та тільки ахнула.

— О! — на обличчі у Віті, заплаканому й завоженому, просяяло повне задоволення. Однією рукою обгорнув Настю, другою ткнув Костеві дулю:

— Бачив?

Здійнявся шалений регіт.

Вийшла Оксана:

— Що таке? — І далі злякано: — Лихо! Де це він так набрався? Це чи не в Петренків на обжинках? Еге, Вітю?

Вітя повернувся до неї.

— Я босяк, я жулик, я... та я вас люблю, як рідну матір. Дозвольте поцілувати вашу чесну, трудящу руку.

Оксана заклопотано:

— Ну, добре, добре, сину, треба тільки йти сьогодні спати.

— Піду, вас зразу послухаю, піду, а вести мене, як жулика, не дозволю.

Вітя помарширував, похитуючись, до клуні.

— Ну й люди! — хитає головою Бондариха. — Треба було отак напоїти хлопця.

...Віті було погано.

Настя давала йому води, клала на голову компреси, ходила, як сестра-жалібниця. Гладила чуб.

Кость довго ворочався, не спав, раз по раз підіймав голову, дивився, що робить Настя.

Далі вкрився з головою, замовк. Аж ось знову схопився, розкидав постіль, почав одягатись. Ревнощі їли його, як іржа.

— Куди це ти, Костю!— спитала Настя.

— Піду до хазяїна — тут мені немає чого робити,— гостро одказав Кость.

— В чім річ?— затурбувалась Настя.

Кость хотів іще щось сказати, далі махнув рукою і, не озираючись, подався із клуні.

XV

Прокинувся Вітя пізно, як уже всі повставали.

Згадав: бруд, рвоти... фе... Гидко стало.

Зразу пригадав учорашній вечір, і од сорому стало йому жарко: «І-і! Наробив же я шелесту!»

Рішуче:

«Втечу в Київ. Тихенько, щоб ніхто не бачив».

Аж ось чогось стала перед очима Настя.

Тільки пригадав її, зразу тихий, ніжний холодок закурився на його щоці. Здавалось, іще й тепер чиясь лагідна рука легенько-легесенько гладить його кучері на голові. Мов скропило живою водою. Щось пригадав, кинувся, сів: «Чи я її цілував, чи вона мене?». Крізь сором, крізь похмілля відживало в грудях тепле, радісне. Пригадав: казала, що любить! Признавалась перед усім чесним миром. Це тобі, Вітька, не жарт! Так от же: вона тебе пожаліла, то ти її мусиш полюбити. Та не як-небудь — до гробової дошки! Ні, Вітя вміє кохати не гірше від Костя. І вірші зуміє написати не згірше Костя.

Вітя раніше сміявся з Костевих віршів, проте потай заздрив йому, гадаючи, що в коханні — вірші перше діло. І йому, звичайно, не обійтися без їх. Колись він пробував написати вірш — не вийшло, тепер здавалось, що напише. Та ще який вірш! Костеві й не снився такий!

Нашвидку вдягнувся. Знайшов у снін Валин зшиток, олівець, рішуче пішов шукати зручного місця.

Спинився в садку, де маленьке вікно проти зелення одсвічувало, як дзеркало. Почав визиратись: зіб'є кучері на

голови, напустить їх хмарою на чоло, тряхне головою — одірватись не може: не кучері, буйна грива коня вороного. Чистий тобі Пушкін, Олександр Сергійович. Усередині аж горіло, туман бив у голову; уже сам собою й вірш склався. «Ух, і напишу ж!» Пішов у поруб, що за ставком. Спотикається на пеньки, плутається в квітах — у жовтих, червоних, синіх... Пече сонце. Душно. Ніби сам пропахтівся квітками. Здається, не піт — пахучі краплі дрібною ро- сою виступають на лиці й на чолі. Сів на пеньку, вмить написав придумані раніш рядки:

Поки тебе я не бачив,
я щасливий був...
Тепер моє серце плаче...

Далі — як одрізано.

Вертається на думці якісь чулі, прекрасні слова, що ви- вершують вірш, а вхопити їх — ніяк не вхопить. До того й рима не дається.

Очі в небо, олівець в небо, думає; лізе таке на язик, що нікуди воно: гув, дув, чув... Гризе олівець, кусає, му- чить його, — ні, не напише. Повторяє по кілька разів, розганяється:

Поки тебе я не бачив,
я щасливий був...
Тепер моє серце плаче...

А кінець: мгу-гу-гу... А тут муха: то на шию, то на губу, то на щоку... Луснув себе по чолі, по губах! По- скріб голову.

«Ні, тут діла не буде». Перейшов у густі ромашки, ліг у гущавині. Щоб вернути розвіяний настрій, почав знову декламувати з притиском:

Поки тебе я не бачив,
я щасливий був...

Зашелестіло поблизу: жінка.. Боса, в руках дубець; стурбованими очима розглядає по порубі. До Віті:

— Часом ти не бачив тут рудої корови?

І далі:

— От лихо!

Швидко побігла далі. Настрій у Віті чогось підупав. А тут сонце смалить без жалю.

— Піду кудись в інше місце, в тінь.

Рів. На рові груша, густа-густа, дика, мов дротами переплутана. Під нею, як під наметом. Отут, мабуть, піде робота. Сів — незручно; ліг — муляє; перевернувся на живіт — коле щось; сяк-так уместився. Аж ось курним шляхом знайомий чоловік снопи везе, плечем підбичовує. Чуб у остюках, обличчя, як мара, піт, мов дьоготь, стікає з чола. Порівнявся з Вітею:

— А що, Вітю, в холодку, мабуть, таки краще, ніж косити в полі?

Сказав бадьоро. На закуреному обличчі блиснули сміхом зуби, а слова одгукнулись у Віті докором.

«Чи не піти краще до хати — там ніхто не буде заважати».

Вернувся до двору, походив, поникав; зайшов у пасіку, ліг горілиць на траві. Небо сине-сине, по ньому білі хмари, ніби хтось порозвішував сушити тонку, дорогу білизну, а попід нею — пливе він сам разом із пасікою, із садком, мов на якомусь завітчаному пороні. Думки розблукались, не впіймаєш ні однієї. В голову лізе уперто, настирливо щось інше:

«А що, якби покуштувати медку?» Або задивиться на бджіл: «Яке маленьке, а, дивись, яке розумне і трудяще!» ...Спохвотився: «Ні, не закінчу я свого вірша». Смуток щипає Вітю, і він декламує вірш, який є, незакінчений, вкладаючи в його всю силу почуття:

Поки тебе я не бачив,
я щасливий був...
Тепер моє серце плаче:
умгу-гу-гу, гу-гу.

І цей останній, невияснений рядок звучить йому таємно, ніжно і смутно. Здавалось: коли б знайти йому відповідні слова, вони б пронизали Настине серце наскрізь...

— Вітю! Снідять іди! — гукав Василь у дворі. Вітя пригадав вчорашнє, зігнувся, попід лісою, городом, межею — вискочив у поле на шлях. Шляхом ідуть люди волами і йдуть піші. Вітя побачив знайомих:

— Куди?

— На ярмарок.

Вітя охоче пристав до гурту.

Дід Маркіян викохує сад «по книжках», і немає ні в кого на селі кращих сортів груш та яблук... А вродило цього року — листу не видно. Посеред саду старезна яблуна, всипана райськими яблуками, аж гілля кілля підважені; під яблуною — солом'яний курінь. Коло куреня — яблука, груші, сливи — в коробках, у відрах, купами. На низенькому ослончику, в величезному солом'яному брилі сидить Валя, коло нього дід Маркіян. Кінчають партію в шашки. Грають вони завжди на «інтерес»: проспівати тричі півнем, оббігти кругом саду або пройтись «гусячим кроком».

Це таке пішло в селі в моду. Гра скінчилась без виграшу. Дід зітхнув, почухав голову, постояв — хотілось ще, все ж вирішили — іншим часом.

— Так ти дивись тут, Петровичу, поки надійде стара (по-батькові дід почав величати Валя з того часу, коли довідався, що Валя — редактор), а я на часину на село піду.

Розглядає по саду. Побачив дітей коло тину:

— А чого вам тут треба? Га? Яблук? Гони їх, Петровичу, лозиною від ліси, бо цьому краю не буде. Бач, які? Яблук?

Далі, щось згадавши, вернувся до дітей:

— Ану, скажіть: хто ви такі, яких батьків діти,— тоді дам.

Вимуштрувані дітлахи стали в шнур і в один лад проказали, як на лекціях, із «Кобзаря»:

Славних пладідів великих
плавнуки погані...

— Отак! — промовив задоволений дід Маркіян.— Дай їм, Петровичу, сукиним синам, по яблуку.

Пішов, осміхаючись у бороду. Валя відчуває себе, як у своєму власному. Взяв граблі, сінце з-під яблунь вигрібає; покуштує малини, надкусить кислу сливу і лусне нею об дерево; струсне грушу. Ліг горілиць коло куреня, дивиться на небо, мріє: «Умовляє він діда Маркіяна їхати в Київ і поступати на робфак. Там звертають увагу на великі здібності дідові. Минає кілька років й увіходить у славу по всій Україні славетний лікар, якого вся Україна так і зве: «дід Маркіян». «Повезіть до діда Маркіяна»... І от раз Валя сидить у своєму кабінеті (він редактор великої,

популярної газети на всю Україну), аж ось увіходить сивий, шановний дід, приглядається до Валі: «Невже ж це ти, мій славний, юний друже?». Обійми, стискання: «Так, так, це я, мій сивий, славетний друже, пам'ятаєте...»

Голос за спиною:

— Сторож спить і не бачить, що в саду злодії.

Валя кинувся: Настя осміхається, гризе яблуко.

Завжди, коли надходили близько до Валі дівчата, він почував неспокій. Так і тепер: миттю, за звичкою, махнув рукавом під носом, чи немає там чогось зайвого, озирнувшись своїм костюмом і, тільки звірившись, що все в нього в порядку, принаймні спереду, заспокоївся.

— Заходь, Насте, до куреня.

Настя підходить:

— Я на одну хвилинку.

Озирається:

— Як же у вас тут гарно-гарно...

Ходить по саду. Валя, як гостинний хазяїн, все показує, розповідає, пригощає то тим, то іншим. Пильнує тільки того, щоб не стати спиною до Насті. Пригадав — там на штанях дірка. Настя підтакує, киває головою, пробує сливи, груші, а думає щось своє. Далі переходить до діла, перебивши Валю:

— У мене до тебе, Валю, прохання. Оце я збираюсь на ярмарок. Треба неодмінно купити червону хустку і разом треба прорепетирувати хоч би з одним Костем п'єсу. Щоб не гаяти дурно часу, я вирішила взяти з собою Костя і дорогою зробити з ним репетицію. Так оце я прийшла за рукописом. Ти вже переглянь його?

— Уже... чи то пак, ні... Та я раз уже його суфлірував, то я не боюся...

— А, може, й ти підеш з нами?..— Настя прищурила око: — будеш нам суфлірувати дорогою. Побудеш на ярмаркові — цікаво! Добре?

— Я...— Валя пошкріб під брилем, почервонів.

— Ходім, а то ти все чогось тікаєш од нас. О, бач, уже й почервонів.

Худеньке обличчя Валине справді почервоніло ніжно-ніжно, аж синенькі жилки виступили на чолі. А вона дивилась на нього синіми, як квіточки, очима, що з них от-от пирсне сміхом.

— Та не червоної, — протягла вона і сама почервоніла, а рукою скинула бриля й разом погладила його по дов-

гому професорському волоссі. Валя стояв нерухомо, як скований. Настя набрала серйозного вигляду.

— Ну, я вже не буду... Так збирайся, Валю, швиденько. До обіду ж треба вернутись, бо після обіду вистава. Соня вже й квитки попродала.

Коли Валя знов zostався сам, перш за все побіг у курінь, де в старому дідовому козирку бачив з ниткою голку. Скинув штани, почав латати...

XVII

Валя надів білу сорочку, полатані штани, розчесав свої русі патли, знайшов рукопис, пішов до Бондаря. На майдані мусив спинитися: коло кооперативної крамниці — гурт селян. Сиділи на моріжку й грали в «підкидного». Спокійно, методично. Після кожної партії розправляли плечі, закурювали і потім цокали пальцем по лобі тих, що позоставалися в дурнях. Валя не втримався од спокуси, щоб не постояти. Далі присів, зазираючи в чужі карти. Потім упрохався разок згуляти. А після цього про все забув і сидів коло гурту з блискучими від азарту очима й з червоною гулькою на лобі, дожидаючись, коли йому знову дадуть змогу одігратись. Зазиравав через спину в карти, нервово совався, нетерпляче підказував. Улицею йшли вже Кость і Настя.

— Ось де він! Валя, чого ж ти сидиш тут,— ходімо ж з нами!

Валя скривився, чуває голову:

— Я зараз.

Постояли, підождали:

— Валя, ми ж тебе чекаємо!

З досадою:

— Та зараз же. Ідїть, я вас наздожену.

І полегшено зітхнув, коли ті сховались у вуличці.

А на рундуці коло крамниці, як уродився, дід Маркіян; розмахує руками, щось доводить людям, задирливо позираючи на Валю.

Валя прислухався і його почало непокоїти. Дід знову, мов навмисне, плів те, що вчора звечора:

«Дні тепер стали менші, чим колись були, стираються».

Не витерпів Валя, схопився:

— Маркіяне Васильовичу,— стримано почав він,— ви людина розумна, і я вас поважаю, проте мені дивно, на-

віщо ви морочите людям голову тими дурницями, що самі в них не вірите: «дні стираються», та хіба день — то це така монета, що може стертись. То вигадали «птиці з залізним носом», а тепер «дні стираються». Та нехай би хто говорив, а то ви, людина грамотна, можна сказати, вчена.

Дідові ніби цього тільки й треба:

— Ну, гаразд. Нехай ми говоримо дурниці, хай ми дурні, а от ти учений, редактор, а чи знаєш ти, що таке «клеточка».

Розпочинався звичайний на майдані диспут.

Люди заворошилися: про цю «клеточку» знали вже всі. Попідіймали од карт голови:

— Ану, ану, Валю?

— Знаю! — певно промовив Валя.

— А я тобі скажу, що ти цього не знаєш! — задириливо промовив дід.

— Парі! — запалився Валя, аж схопився.

Забили заклад.

Валя одкашлявся і почав:

— Клеточка, клітинка — це значить так... кожна рослина, кожний живий організм складається з маленьких частинок, що їх звать кліт...

Одностайний регіт не дав йому закінчити:

— Не туди, Валю, понав!

— Не в ті ворота заїхав!

Валя оторопів: регіт був добродушний, певний, щирий. Наперед вискочив руденький, босий, у білих штанах чоловічок і одрапортував:

— Клеточка — це значить от що: так, як треба, щоб люди були безродні, без отця-матері, от їх будуть виводити у такій клеточці, як, скажемо, курчат.

— Хто це вам наказав такого?

Виявилось, якась лікарка читала в селі лекцію.

— То вона, певне, не так казала?

— Ну, скажи, коли ти вчений, як саме.

А дід однією рукою взявся за бік, другою велично показував уже на верх шовковиці, що росла за тином:

— Отож лізь, вражий сину, на цю шовковицю та прокукай мені разів із десять зозулею, щоб не задавався, що все знаєш.

— Та підждіть, та як же... — почав, було, сперечатись Валя. Загули. Зареготіли:

— Не хочеться?

— Ну, добре, ну, добре,— мимрить збитий з пантелику Валя,— хай буде так... тільки...

Швидко, швидко покарабкався на дерево. Незабаром у гіллях кувала хрипко зозуля.

А дід Маркіян гладив довгу свою бороду, походжав коло тину, намішкувато око шурує:

— І де вона видралась така зозуля, що в спасівку почала кувати?

— Київська, бачте, вчена,— реготали люди.

Зліз Валя червоний-червоний, кусає губи, напружує всі сили, щоб утриматись: от-от бризнуть із очей сльози.

Замовк, затих, тільки чмихає носом. А дід Маркіян моргнув через плече сусідам, задирає знову:

— От він усе про те, що немає відьом та домовиків, а взять би хоч те саме радіо... Носяться з тим радіом, як дурень із ступою, а що воно таке, ніхто тобі не пояснить, не докаже до пуття.

— Може, таке радіо,— додає другий,— як завелось ото в Богданах. Чули?

Почав розповідати. Завелось щось на горищі, дмухає сажено по хаті, дмухає по сінях. Їсти вимагає, та щоб чогось доброго, бо на голові й миску розіб'є. Та щоб і самогонокки півпляшки. От які тепер позаводились. Прикликали священика одслужити молебен у хаті. То що ж ви думаєте? Той править, а воно підспівує на горищі: «Господи помилуй»... От тобі й радіо...

Регіт пік Валю огнем. Найбільше допікало Валі те, що не знав він, з чого, власне, сміються.

— То це, по-вашому, і радіо — домовик, чи як?

— Домовик не домовик, ну, то й не людина,— допікав дід Маркіян,— домовик, то той хоч сидів тихенько на горищі, що хто там його почує й побачить. А тепер таке понаставало, що все на люди випирається; ось, розповідають, у Харкові: тут базар, тут мира — не протовпишся, а воно з піддашша привселюдно реве без сорому на весь ярмарок. Та як реве: в ушах закладає, коні лякаються. Он як тепер повелось. А поспитай: що воно,— дід скося зирнув на Валю,— так він що тобі скаже: «радіо», мовляв, та й годі...

Валя, що сидів, сумно схилившись на руку, раптом обурився, підвів голову:

— Та що ви кажете, Маркіяне Васильовичу? Про це ж якраз пояснюють в журналі, що надсилають вам у хату-читальню. Там є й про це саме радіо в Харкові.

Дід шанував книжку і ніколи не казав, що в книжці брешуть. Тому він пішов на інші викрутні.

— А я от кожну книжку перечитую всю, а такого, як ти кажеш, не бачив. Це ти, хлопче, щось вигадуєш.

Нахабство дідове перевертало Валі все в грудях. При людях він вів, на думку Валі, нечесну гру.

— А як докажу? — промовив він стримано.

— Не докажеш, Петровичу!

У Валі спалахнув у очах захоплений невтриманий азарт. Вирішив дати останній дідові бій, генеральний, жорстокий:

— А як докажу! — схопився він із місця, аж зблід.

— Ну, та й запальний же хлопець! — сміються люди, — не кається.

Дід Маркіян скоса, пильно зирнув на Валю:

— Буде вже того, що раз доказав.

Валя в'їдливо впився очима в діда:

— А що, злякались? Злякались?

— Чого там «злякались», ну, доказуй, — побачимо!

Ні хвилинки не гаючись, Валя вихором помчав од гурту, кинувши:

— Я зараз вернуся!

Тільки зник Валя з очей, дід одмінився, засміявся ясно й щиро.

— Я вам скажу, такого хлопця, де його і знайдеш: буде колись, вражий син, справжній редактор і добрий редактор.

— Та й азартний же хлопець, як та іскра.

Говорили, сміялись, хвалили.

А Валя тимчасом злітав уже до хати-читальні, вхопив під столом якесь число «Знання», обшипане кругом на цигарки, і вже мчав назад.

Задиханий, сів на ганку, витер рясний піт, радий. Далі почав мовчки, нервово перегортати книжку, шукаючи в ній потрібне місце. Знайшов відділ «Наука й техніка» — спинився. Всі обсіли, обступили його навкруги. Дід, стоячи, через плече спокійно позирав у книжку. Тикаючи в слова пучкою, Валя почав читати популярну статейку про радіо. Складена вона була просто й цікаво, ілюстрована малюнками. Люди заслухались з такою увагою, що швидко за-

були й про парі. Найбільш уважно слухав сам дід. Після того, як її дочитали, повернулися очі на діда:

— Ну, що ви, діду, скажете тепер? Га?

— Тепер, виходить, черга за дідом лізти на шовковицю,— зареготав хтось із гурту.

— Ні, воно, може, й не личить дідові лізти на шовковицю, а нехай краще провезе на собі редактора кругом майдану та й буде на тому.

Сміялись.

Дід винувато скривився, комічно лупає очима.

— Коли так, то й так: сідай, Петровичу,— дружньо промовив він,— твоє зверху.

Треба сказати, що присуд він лаштувався виконати широ,— хвицав ногою, як справжній жеребець, іржав... Сміявся сам, сміялись люди. Ух! У Валі аж у грудях забилося, аж ноги затрусилась, так хотілось скочити дідові на плечі і погарцювати на ньому, як на коні, в одплату за ту «зозулю». Аж ось відразу пригадалися йому недавні мрії: «Це ти, мій славний, старий друже...», і сльози здавили йому горло. Сором залляв обличчя, і він швидко замахав руками, подався назад.

— Бо з ним! Не хочу! Бо з ним! — Перша образа слізьми сплила йому на очі.

— Та чого дарувати? Дід тобі не подарував, не даруй і ти йому. Викунай себе із сорому,— підбивали люди.

— Ні! Ні! Ні за що не сяду!— рішуче заявив Валя,— ні за що на світі!..

І крадькома витер сльозу. Пересміялись, поговорили. А незабаром Валя сидів посеред гурту, як професор між студентами. Аж вуха йому горіли. Дід сидів задоволений, аж сяяв.

Прибіг Василь: спітнілий, томлений, нещасний:

— Валю, та іди ж хоч ти допоможи! Люди вже сходяться на виставу, а в нас нічого не готове. Ті ще тільки на ярмарок пішли, Вітя зник десь зовсім...

— Зараз, зараз!— винувато промовив Валя, згортаючи книжку.

— Так воно щось-таки буде сьогодні? — звертались до Василя люди.

— Буде! Неодмінно буде! Приходьте!— рішуче запевняв Василь.

Ярмарок, як марево в степу. Перше, що впадає в очі,— проти сонця стоїть на прогалині посеред ярмарку спітнілий дядько, бриль на потилиці, в руках — батіг, а на виду, як на рахівниці, грають веселі рахунки. Все, як на екрані: рухається, жестикулює, сміється, а згуку ще не чує. І тільки тоді, як Вітя в гурті сільських хлопців стежкою зійшов з гори і попав у ярмаркову гущу, йому відразу мов одтулив хтось уші: ярмарок шумів і гув, як буйна зелена діброва. Море сміху, море гомону-гумору, а в цьому морі то в одному, то в другому місці лунають нотки смутку. Ось стоїть жінка з курчам під пахвою. У очах сльози. Коло неї смутний дід. Жінка жаліється дідові на лиху свекруху, а за спиною у неї закоханими очима дивиться на курча бадьорий, спітнілий єврейчик без шапки, щупає курча поміж пір'ям, сіпає молодицю за рукав:

— Тітко, тітко! Чуєте, тітко! Що за це курча?

Молодиця озирвається на його, потім на курча, нашвидку витирає рукавом сльози:

— Шість гривень.

— Му-у! — реве на весь ярмарок зголодніла корова.

— Гей, Вітю, не одставай! — і Вітя помічає, що його далеко вже, як водою, однесло од знайомого гурту. І знову спиняється: що це таке? — по ярмарку, мов розщобетались якісь невідомі птахи, що печуть щebetом, як огнем. Розслухується: скрізь по ярмарку лунають пристрасно-жагучі пісні — жебранки старців. Ось поблизу виривається натхненний спів якоїсь старчихи-поетеси, що разом співає й імітує ліру:

А дайте, що я не бачу, як темна ніч наступає,— гм-у...

А дайте, що я не бачу, як чорна хмара налягає,— гм-г...

Та коли б же я світ сонця видала, то я б ваших стежок-доріжок не засідала... гм-у...

Раптом за плечима:

— З дороги! З дороги! Розступіться! — з повним возом мішків, сам стоячи на возі, спітнілий, без шапки, навпростець жене волів очмарілий дядько, високо в повітрі помахаючи батогом.

Натовп розсипається, як гора піску, і знову все зливається в один шум.

— Гу-у! Гу!..

А десь коло вітряків, де крутиться карусель, усе глушить безжурний бубон:

— Ярмарок! Ярмарок! Ярмарок!

Вітя востаннє почув здаля голос:

— Вітя, де ти? — і вже більше не бачив їх на ярмарку.

Коло млина на завідні сидять парубки, і відтіля дують якимось вітром-стихією, що несе тебе вгору, в блакить, гойдаючи, як у колиці:

Та й не дала тому коза-ко-ві

Ні ща-стя, ні долі...

І вже здається, що весь ярмарок пливе десь високо вгору, гойдається в запашних небесних просторах.

А зразу за ярмарком починається степова тиша. Гонів двоє — і ярмарковий гук затихає, як писк комариного рою. Ще кілька кроків — і вже тільки лопотить в уші степовий вітер та верба край шляху кволо махає вітами, мов бореться з дрімотами... далі, як свічі, куряться живим іще смутком степові могили... із-за могил встають примари татарської орди...

Вітя блукав по ярмарку, як у сні. Все забулося: вчорашній вечір, Настя, сьогоднішній спектакль. Правда, десь у йому глибоко гуло, як струни од вітру:

Поки тебе я не бачив,

я щасливий був...

Проте це було поза свідомістю, а його думки були всі на ярмарку. Крутився на каруселі, пив квас, купив довгий, в червоному папері, цукерок. Ідучи додому, думав про те, як він усіх здивує, розказавши, що був на ярмарку. Насті ніс подарунок — цукерок. Переходив через греблю. Ветха, старенька гребелька заросла з обох боків темною сумовитою вільшиною. Вітя почув якусь тиху розмову. Далі над водою, на прикорні сухої вільхи він побачив: сиділа якась пара — парубок і дівчина, що, видимо, верталися з ярмарку. Вітю щось торкнуло: підслухаю. Пройшов під пересохлою греблею, став за товстим стовбуром, глянув — і щось бухнуло Віті в грудях: не може бути! Поруч сиділи Кость і Настя. У Насті виблискував на руці олив'яний перстень, очевидно, недавно куплений на ярмарку, Кость хватав її за руку, намагався зняти перстень. Настя борилася тільки для блязиру, і перстень незабаром був на руці в Костя. Далі Кость почав казати, що дід із бабою,

що в їх він працює, умовляють його зостатись у них за сина, що вони обіцяють спорядити йому господарство, оженили його тут у селі...

«Еге-ге-ге... Ось яке діло!» — ударило Віті в голову. Справа видавалась цілком серйозною. Аж ноги затремтіли у Віті — не встояв на пеньку, плюснув у калюжу, помчав з-під мосту лепешником у лози. У грудях шуміли струни, як буря.

Брала на Настю лють і жаль: «Не далі, як учора, перед людьми присягалася, що мене любить, а сьогодні вже з другим! Ні, зраднице, так воно не буде! Отой твій перстень не сьогодні, так завтра буде у Віті на руці, а як ні...»

Повний гнівних слів і всяких нахвалок, Вітя грузнув по коліна в болоті, спотикався і механічно шепотів:

Тепер моє серце плаче...
Угу-гу-гу-гу...

XIX

Спектакль зі співами, з декламаціями і, як водиться, на «користь». Про це подбала Соня. Помешкання — недобудований «гамазей» за селом, п'еса — твір Василя на одну дію, що ставили в школі: «На баштані». Дійових осіб багато, на ролі без слів заохотили школярів місцевої чотирьохрічки. Головна розпорядчиця — Соня. Бігала, забувала їсти, вночі не спала. Їй, було, запропонували ролю — засоромилась, почервоніла, замахала руками: «Куди мені, грішній», і смутненько зітхнула. Грати вона дуже хотіла — боялась. Уже сонце схилялось на захід, як прибули з ярмарку Кость та Настя з новою червоною хусткою. В театрі — аж гудуть. За сценою вдягаються, гримуються. Усі хвилюються. Василь — спокійний, як завжди. Кругом його безладдя, суперечки — він гримує Настю з кам'яним виразом. Його підганяють, сіпають, закидають питаннями — він ще байдужніший, ще спокійніший. Тільки пильно придивившись до його очей, можна було вгадати в ньому приховану напруженість, як у того вола, що з осторогою вивозить снопи з грузької нерівної дороги.

За сценою вже стукотять ногами. Соня стражденно:

— Починайте! Та починайте ж бо!

Настя не встоїть на місці, тупає ногами:

— Швидше! Швидше! Бо як стемніє, що будемо робити? Грати при каганці?

Василь приплющує на неї одне око, як на малюнок.
Тягне:

— У-у-спіємо.

Одступив крок назад, повільно милується на своє малювання. Розмалював сестру до свого смаку. Всі на мить примовкли — очей не одведуть:

— Як картина!

Василь гордо витирає руки:

— От тепер можна й третій дзвоник давати.

До суфлера:

— Валю, гляди ж вивозь!

Настя знала, чого домагалася червоної хустки. Така була вона в ній привабна, так та хустка була їй до лиця, що тільки вона з'явилась на сцені — так і вбрала в себе очі всієї аудиторії: захоплення, заздросі, зачарування — все пішло шелестом. Проте та ж хустка мало не провалила п'єсу. Суфлер Валя, що на його була одна надія, бо репетиції не встигли зробити, — цей суфлер теж не міг одірвати заморожених очей од Насті в червоній хустці, кивав їй, моргав з будки, поки загубив у зшитку ті слова, які мав подавати. Замовк.

Соня припала до лаштунку, дивиться; за серце взялася, аж зблідла, аж присіла.

Суфлер шарпав нервово листками рукопису. На сцені — мовчанка. Соня вхопилась руками за голову, бігає: «Скандал!».

Сяк-так Настя пригадає ролю, за нею інші. Грають без суфлера, плутаються. Суфлер червоний, сконфужений, знижує плечима, виправдуючись, щось собі мимрить, шарпає сторінками, хвилюється. Вибігає за лаштунки Кость — піт патьоками, за голову хапається.

— І що він робить! Що він робить! Провалив п'єсу!

Вискакує Настя, як буря, очі віють іскрами.

— Усе пропало! Усе! — До Костя:

— Ну, а ти? Ти пам'ятаєш, що ти мовов?

Соня кидається до одного, до другого, благає:

— Тільки не сваріться! Братики, голубчики, ради бога! Чути ж у залі.

Настя ніякої уваги.

— Ганьба! Страмовище! — репетує вона на все горло, червона од обурення... Раптово прислухавшись, пурх — на сцену, як птах, а там дзвенить уже її голос: тихий, мело-

дійний, замріяний, мов одразу якимось ковалем перекований.

Тимчасом суфлер надивав-таки в зшитку відповідне місце, повеселів, бадьоро закивав головою. Пригноблені партнери відживають, гра набуває певного піднесення, захоплення.

Соня влипла коло щілки, ні на мить не одводить очей: лице в неї міниться, як на вогні, і на ньому, як на чуткій платівці, одбивається все, що діється на сцені. Це був прекрасний живий малюнок за лаштунками, що його ніхто не помічав. Острах, що тремтів крилами у темних очах, раптом мов здуло вітром, очі блиснули зірницею: гра налагоджується, кращає. Далі густими рожами, ніжними трояндами, вогневим маком розцвітав у неї на щоках успіх п'єски.

І ось іскра в очах сяє ясніше, ясніше, раптом бризнуло діамантами: відчувається бурхливий, радісний, переможний кінець... На губах у неї тремтить уже невтриманий сміх, і руки мимохить, як заведені, розставились до оплесків...

Соня шалено заляскала руками: як од бурі, затіпалися на голові в неї стрижені патли, звуків не було чути — потонули в загальному громі, що ним загула відразу мовчазна аудиторія.

— О-ох! — знеможена, радісна, не сіла — впала Соня на маленький ослінчик, що стояв під стіною за лаштунками. Лежала нерухомо.

І коли б хто зумів намалювати ці притомлені очі, що в них визирали дві блистинки, щасливу до страждання усмішку і всю її недбайливо розкидану постать, під нею правдивий був би напис: «Повне щастя».

Далі пішли співи, декламація — одно від одного краще. Цілу бурю оплесків і навіть сльози викликає вірш: «Якби ви знали, паничі», якого продекламувала Настя з високим піднесенням і щирим артизмом. Настю як на руках не носили. А Кость і Вітя — мов почамріли. Вони бігали за нею слідом, щось шепотіли, тикали в руки записочки, вона — слухать не хотіла, а записки недбайливо, не читаючи, ховала кудись у рукав.

Коли програму було вичерпано й вечірка перейшла на загальні пісні і танки, Настя пригадала, що їй треба ж нарвати на городі натини корові, і вона разом із Сонею одразу зникла. Хлопці бігали, шукали, парили парка — як у воду впала. Ні її, ні Соні.

Тимчасом звечоріло.

Город у Бондарихи, як квітник. Хто не був в ясну ніч на городі,— придивіться. Що сад — то сад, а треба придивитися на город: гляньте, як блідо-зелену листату шерепу капусту обмерезав місяць золотими ниточками, гляньте на гарбузиння, що в йому стоять калюжки розтопленого золота, на ряди голованів-соняшників, що розійшлися по межах, мов що загубивши... на картоплю, на буряки, на все те добро, що ним натопкана свята земелька. Подивіться, а далі пригадайте, що все це незабаром дивним чином перетвориться в сміх, у радість, у дзвінкі пісні, що все це зацвіте рожами на щічках того марного хлопчика, що «під тином у старій ряднині», блисне в його погаслих очицях тими діамантами, що й у світі немає їм рівних. Оттоді відчуєте ви таку поезію, що аж серце од неї заб'ється. А особливо після голодного року. Правда! Хоч не ви той город садили, не ви поливали, і не перепали вам із нього ні єдиної картоплинки.

Між городиною в Бондарихи жартовлива рука бризнула квітами: королевий цвіт, кручені паничі, чорнобривці, майори, нечесаї пани, царська борідка. Все це гордовите панство топчється тепер поміж капустою, по грядках квасолі, лізе на тин, зазирає через лісу у маленьке віконце. «Чи не продали б, хазяєчко Насте, хоч клуночок картоплі! Ага! Картопельки! Заждіть же, прошу, трошечки тут, бо саме нашій хазяєчці часу немає». Сидить Настя на городі, на рядні з буряковою натиною. Коло неї — Соня. Сидять, записочки до місяця читають.

— Що його робити, Соню, то я й сама не знаю: і той розсердився, і другий розсердився, і той пише, і другий пише. Костеві дала поносити перстень, а Вітя побачив — проходу не дає, все...

Аж ось щось зашелестіло на городі... Проти місяця тінь... таємничий схвильований голос:

— Насте, на хвилинку!

Настя придивилась:

— Ой лишечко, це ж він і є! Це Вітя!

Голосніше, спокійно:

— Це ти, Вітю?

Вітя виразним шепотінням.

— Мені треба тобі щось сказати: на одну хвилинку! — голос різкий, нетерплячий.

Настя встала й підійшла. Вітя зразу почав їй щось говорити швидко, гаряче. Настя спершу слухала уважно, далі — в сміх. У темряві на весь город залунало здивоване й веселе:

— Вітя, та що ти мелеш!

І не дослухавши, махнула рукою, зареготалась, побігла.

Вітя їй услід гаряче:

— Насте, це не жарт! Насте!..

Настя вернулась червона, як буряк. Стурбована, здивована, чогось засоромлена, вона кусала губи й сама собі сміялась. А очі сяяли, як дві блискучі зірки: і сміх, і сполох, і сором, і перші заграви якоїсь у них радощі.

— Що він тобі казав? Насте, що він тобі казав? — жадібно допитувалась Соня, зазираючи їй у вічі. Настя одвертала од неї лице.

— Та нічого, дурниці.

— Ні, я бачу по очах, що він тобі щось цікаве казав, — допитувалась Соня, — бач, яка ти...

Соня надулась...

Настя затулила лице руками:

— Хай, колись розкажу.

— А чому ж не зараз? Чому не зараз?

Настя почала прохати:

— Сонечко, серденько, не допитуйся сьогодні. Після я тобі все-все розкажу, а тепер не питай...

— Ну добре, ну добре, — згоджувалась Соня, а сама від цікавості аж горіла, — а коли ж ти скажеш — завтра?

— Завтра або позавтрьому.

— Добре, а сьогодні скажи тільки, про що він казав. Не все, а тільки трошечки... Про кохання? Правда?

Настя засміялась, затулилась руками і без слів стала душити в обіймах Соню.

Соня випручалась із обіймів, плеснула в долоні.

— Я так і знала!

Зітхнула.

Незабаром Настя не втерпіла, розповіла все:

— Дурноверхий Вітя витіва таке, що й на голову не налізе: вимагає завтра піти записатись у загсі.

— Що? — Очі в Соні стали великі, як сливи.

Далі:

— А скільки ж йому років?

— Шістнадцять чи навіть п'ятнадцять... — засміялася Настя.

— Усього? — І далі подумавши: — Хоч, правда, бувають випадки...

— Тю, що це ти, Соню, здуріла?.. Та що це ти вигадуєш?.. Чуєш?

Повалила Соню на гичку й почала лоскотати.

— Та який же дурень запише нас?

— Ні, ти стій! Ти зажди! У нас у Лубнах такий був випадок...

І Соня, випручавшись, розповіла про один випадок, коли в загсі записали на шлюб неповнолітніх.

— Соню, та це ти справді? Чи воно ж мені в голові? Оце було б добре! Оце так! — реготали, дуріли. Перегодя Соня зітхнула:

— Щаслива ти, Насте, що в тебе... — І Соня не скінчила. Загадалась чогось. Зігнулась, скривилась, очі понялися тоскою, пригасли. Далі крутнула непокірно головою, блиснули очі, блиснули на них сльози, схопилась і, прикусивши губи, пошуміла городиною.

— Соню, ти вже додому?

— Бувай здорова! Мені треба йти! — і зникла в межі поміж пшениччям.

Настя підклала руки під голову, лягла горілиць в межі, на холодній гичці. Дивилась у небо на зорі, що цікаво зазирали на город. В очах сяяло дівоче щастя. Сама не знала, з чого вирвався легенький, як хмарка, смуток, спів:

Зеленая рута, жовтий цвіт —
не піду я заміж — піду в світ.
Та й розпушу косу по плечу...

Знову затулила соромливо очі, засміялась. Зразу схопилась, стала згортати рядно з гудиною.

...Тихо, щоб нікого не збудити, увійшла Соня в свою хату. Звідусіль чути сонне дихання. Спала мати, спали покотом на полу менші діти. Хата мала, низенька, повітря важке, дихати тяжко. Знайшла на карнизі каганчик, за-світила. Тихенько прочинила в городчик маленьке віконце, укрила блаженським ряденцем маленького братика. В кутку стояв маленький столик, змайстрований з якоїсь ляди; на ньому — книжки, зшитки, а над ними гасло: «Ми світ новий збудуємо». Нижче — невеличкий портрет Леніна, школярської роботи. Соня зняла дбайливо з шиї червону краватку, поклала на стіл. Далі сіла на маленький ослон-

чик, підперла руками голову і звела заплакані очі на суворого вождя.

...Видно од місяця, аж моріжок, як удень, зеленіє. Клу-ня відчинена, постіль постелена, хлопці всі в зборі, не сплять. Після такого дня не заснеш одразу.

Василь сидить на порозі в клуні, пригадує моменти з недавньої вистави, переживає все наново і сміється, і жестикулює, вигукує, а того й не помічає, що його не слухає аж ні одна душа: так, ніби гомонить він із місяцем. У хлопців досить було в кожного свого. Валині думки вернулись до денного диспуту; вимошуючи собі постіль, він ламав голову: «І що ж воно за «клеточка»,— чорти його голову знають».

Кость лежить нероздягнений, коліно -- вгору, крадькома позирає на перстень, виспіває кілька слів з однієї пісні, впивається ними, як п'яниця чаркою:

...бідняка поцілувала.

Вітя широченними ступнями ганяє по двору. Вигляд у нього рішучий, ніздрі роздуті, брови насуплені, гуде крізь зуби:

— Ні, треба питання ставити рубал Р-рубал..

XXI

Другого дня було Маковія. Бондариха пекла паляниці й пироги з яблуками. Настя серед двору вимішувала свині дерть у цебрі. Була аж червона од пари, розбилась од роботи коса. Виріс Вітя в бойовому наряді: поверх блузки — грізно одвисав наган (замість куль у нього, правда, було натикано жолуддя). Рішуче підійшов до Насті і мовчки подав згорнутий папірець. Настя одкинула ліктем пасмо коси, що падало на спітніле обличчя, кінчиком пучок взяла лист і, не читаючи, схвала його за пазуху. Вітя, не озираючись, пішов на город. Там він пригнувся за бузиною і в дірочку крізь лісу почав зорити за Настею. Настя нашвидку скінчила роботу, витерла об хвартух руки, вийняла лист... Далі сполохано озирнулася по двору. Звірившись, що там нікого немає, розгорнула папірець і почала читати. Лице спалахнуло, зачервоніло, як огонь. Швидко сховавши папірець, подалась до хати.

— Ага! — задоволено подумав Вітя.

А Настя, нашвидку передягнувшись, вже мчала до Соні.

Соня сиділа коло свого столика, низько схилившись над паперами, підводила рахунки вистави.

Настя влетіла у хату, як вітер,— зразу до Соні:

— Ой, Сонечко, голубочко! Чи ти знаєш, що мені всього осталося жити дві години?

— Як? — теж схвилювалася Соня.

Настя вийняла папірець. Обидві схилили до нього голови, читають:

«Прошу відповіді на вчорашне. Ще раз повторюю, що я не жартую. Дожидаю за городом коло груші... Даю дві години строку, а тоді...»

Далі замість слів — рішучий малюночок олівцем: два трупи в полі, до яких злітається зграя вороння.

Малюнок справив на дівчат особливо сильне враження.

— А самопал є в нього? — злякано спитала Соня.

— Наган! — смутно одказала Настя.

— Що ж тепер робити!

— Я вже й сама не знаю, що мені робити... І всього ж тільки дві години, дві годиночки дав строку...

Соню хвилювали різні почуття. Одразу одно з них спалахнуло, погасивши інші. Оченята блиснули не по-дитячому гордо, схопилася, стукнула кулаком об стіл:

— Та яке ж він має на це право! А як ти його не хочеш? А як ти його не любиш! Що це таке? Рабство?.. — Почала схвилювано ходити по хаті.

Швидко-швидко. Сіла поруч.

— Настуню, доручи мені поговорити з ним — гаразд?..

Настя погодилася.

— Тільки швидше ходімо, бо мені боязно, щоб він чого не заподіяв собі.

— Дурниці!

— Еге! Коли б ти його бачила, Соня, який він сьогодні: очі, як у п'яного, а сам червоний, як огонь.

Незабаром дівчата шуміли городами, аж спотикались.

XXII

Вітя марширував за городом попід вербами. Хмурих брови, поправляв наган коло боку, одкашлювався і шепотів щось губами. Іноді вибирався на рів і дивився у двір — тоді на обличчі його з'являвся злодійкуватий вираз. Потім знову хмурився й ходив уздовж рову.

У дворі в Бондарихи щось загуркотіло, і незабаром Вітя почув радісний голос товаришів. Став на рові, виглядає. У дворі стояв віз, на возі якась діжка. Метушились Валя, Василь, Кость. Між ними дядько Кирило. «Це щось цікаве», — торкнуло Вітю. Проте вирішив бути твердим: «Не піду». Почав знову ходити. І сидів, і лежав — ніхто не виходив. Тимчасом запал проходив, і брали позіхоти. Тоді він люто починав водити очима та скреготати зубами. Аж ось із двору голос Василя:

— Вітя, гов! Вітя, де ти?

Вітя витяг голову, щоб обізватись, далі, схаменувшись, стримав себе.

— Вітя, іди ме-еду їсти! — гукав Василь. Тут уже Вітю мов щось шарпнуло за плечі, і він вибриком подався до хати. З грудей у нього випирало якийсь радісний, дикий викрик.

У хаті й коло хати — весела шатачина. Сінешні двері, що від пасіки, — навстіж. Туди й назад бігають, хустками замотані, хлопці з стільниками. Пахне кізяковим димом. Вітя увійшов у хату. Скрізь по лавках, по вікнах, на припічку стояли макітри, миски, глечики, повні меду. На долівці посеред хати стояла та сама діжка, з корбою збоку і з дірочкою вниз. Василь крутив корбу, в діжці шуміло, і в дірочку товстою цівкою плинув свіжий, вишневий мед. Хлопці насилу встигали підставляти посуд. Одну миску не вспе поставити, а друга вже повна. У діжці шуміло, аж ходив шовковий запашний вітерець коло неї. Пахло медом і здавалось, що це шумить весняний медовий дощик, запашний і веселий.

— Де ти був, Вітю? Глянь, скільки ми вже меду накачали! — весело казали хлопці.

Вітя в хаті тримав байдужий суворий вигляд — ніби все це для нього не цікаве. Увійшла Оксана: весела, ласкава, аж сяє. В руках — свіжі паляниці, пухкі, білі.

— Ану, діти, до меду! — Взялися до меду.

Ламали паляницю, вмочали в мед, смакували.

— А ти ж, Вітю, чого не пробуєш? Ти ж, казали, охотник до нього, — звернулась до Віті Бондариха. Вітя зробив на своєму обличчі вираз «тепер мені не до меду», проте, ніби нехотя, уловив кусочок паляниці. Умочив раз, покуштував, умочив удруге... і вразу, ніби його прорвало, зареготав на всю хату:

— Аж ось коли я до тебе добрався!

Одломив од паляниці кимсу і підсунув ближче до себе полумисок. Аж виляски йшли по хаті. Усі вже понаїдалися, він ще мотає, тільки злодійкувато блискає з-під лоба очима, чи ніхто на нього не дивиться.

Кость злякано:

— Вітя, луснеш!

— Всю миску виїм!— захоплено й рішуче промовив Вітя.

— Ну, всієї миски, не бреши, не виїси,— почав задирати Валя.

— А я кажу: виїм!

— Що ставиш?

Забили, як водиться, в заклад. Вітя ставив свій наган. Валя — лижви.

Вітя почав сьорбати вже ложкою, без хліба.

Оксана лагідно звернулась до Віті:

— Буде, сину, на цей раз, бо щоб не завадило, не шкода того меду, тільки я боюся...

Оксана не доказала: Вітя несподівано вирівнявся і залупав очима. Вхопився за живіт і почав мінитись на лиці. На чолі рясно виступили дрібненькі краплинки поту. Далі, як перший грім, загурчало у Віті в животі.

— От, я ж казала, що так буде! — затурбувалась Оксана.

Вітя хапається за груди, за живіт, в'ється, як риба: «Ой, боже мій, це, мабуть, я вмру!»

— Ага, тепер «умру»? — сердито докоряв Кость.

— Ведіть його, хай ляже!

І Вітю повели під руки, блідого, з потухлими очима.

XXIII

Опівдні прибігли Настя з Соною. Шукали Вітю. Бігали на город — нема, дивились у дворі, в пасіці, в хаті — нема. Стоять серед двору, турбуються:

— А що, як він собі щось заподіяв?

— Чого доброго, він шалений!

Дивляться одна на одну великими зляканими очима.

— Кого ви шукаєте, дівчата? — обізвався з клуні Валя.

Зразу до його обидві:

— Віті не бачив?

— Вітя ось у клуні, тільки зараз до нього не можна...

— Чого? — і голос затремтів у дівчат.

— Так... хворий.

Дівчата зблідли:

— Що ж таке трапилось!

— Та нічого... видужає, — чогось не хотів казати Валя.

Раптом Настя в плач:

— Чому ти не кажеш?

Валя здивовано глянув на дівчат:

— Та чого ви турбуєтесь? Нічого йому не станеться... — меду обжерся, тепер болить живіт...

Слова були сказані, мабуть, голосніше, ніж було треба, і долетіли до Віті: на снопах вирвався виразний стогін од болю й одчаю.

І в Насті, і в Соні на лиці промайнуло хмарою розчарування. Далі одна на одну звели очі. Одна затулилась рукою — пирск, друга — пирск, і, слова не сказавши, бігцем — на город. Незабаром було чути, як там заходились вони од буйного, шаленого, невтриманого реготу.

Згори почувся крізь стогін нещасний голос Віті:

— Валю... І нащо... ти... сказав? .

XXIV

Надвечір Бондариха верталась додому. У дворі на осиковій колодці сиділа Настя з Костем. Побачивши матір, обое розсунулись. Оксана була на селі, здибалась з матір'ю Соні. Та розповіла їй про Настину пригоду. Вертаючись, Оксана осміхалась і кусала губу, проте очі поблискували сердито.

Спокійно до Насті:

— Насте, а йди до хати!

Настя почервоніла, стурбувалась:

— Чого, мамо?

— Іди, там побачиш! — і пішла, не озираючись, в сіни. Настя низчала плечима і швиденько пішла за матір'ю.

Довгенько не було її, а коли знову вийшла, була червона, як буряк, сердита, люто блискала очима.

Підійшла до Костя, суворо насупила брови:

— Дай сюди перстень!

Вигляд у неї був злий, рішучий, і Кость не насмівся змагатись — зняв з пучки перстень, оддав. Настя підійшла до ліси і шпурнула в чужий сад.

Кость охолов.

— Насте, нащо це ти?
Настя, не озираючись, швидко подалась кудись на
город.

XXV

Зранку другого дня в дворі кипіла робота. Троє сусідів в спілді з Оксаною найняли машину — треба було за день помолотити, повіяти, дати увесь лад. Працювали всі: Кость, Василь, Настя. Безперестанку гула машина, хмарою стояла курява, виростали гори соломи. Цвяхали батоги; бадьоро лунали вигуки; закурені, в соломі, в остюках метушились люди, як тіні. Для Віті сьогодні — бенефіс. Без шапки, чорне, як хмара, обличчя, мокрий, розкуйовджений чуб... — він керує машиною, сердиться, лається, як це подобає доброму машиністові. Головний машиніст здав машину на його руки й покурював цигарку, даючи часом дрібні тільки вказівки молодому помічникові.

— Знаю! — незадоволено відгукувався Вітя, — вченого вчити — тільки псувати.

Настя працювала за двох.

Поважна, серйозна, ні осмішки, ні жарту. Обзивалась тільки тоді, коли її питали. Проте іноді мимоволі кидала на Вітю збоку лукавий насмішкуватий погляд. Коли його Вітя помічав, хмурився: мені зараз, мовляв, немає часу для дурниць! В мене робота, в мене — люди, мені не до любощів!.. І люто гукав на погонича:

— Пас! Пас порвеш! Куди ти дивишся?

Жарт тонув в очах у Насті, і вона проймалась повагою до молодого, енергійного машиніста, ховаючи сміх до зручнішого часу.

Кілька днів гарячої праці — і все забулося. Правда, Кость потайки лазив у чужий сад шукать персня — проте не знайшов; зітхнув і вирішив на тому змиритись. І справа з любощами, з перснями, з наганами, здавалось, була зліквідована вкрай.

XXVI

Отже виявилось — ні! Не така це справа, щоб так легко було вкрай її зліквідувати. Лист. Пом'ятий, завожений, мабуть, довго десь ходив по руках. Лист був на Валю, а писаний до всіх. Був він повний докорів, що так довго не давали про себе вісті, що, може, там сидять дармодами

на чийсь шиї. У кінці — суворий наказ, щоб небарно вертались до Києва.

Хлопці ніби прокинулись од сну. Передосіннє небо повите було в голубу задуму. Голе поле одгонило сумом. Прилітав уже, як новий гість, легесенький смуток-вітер. Раптом встали перед очима у хлопців Київ, школа, шкільний гамір, забуті на цей час учні, вчителі. Почали готуватись до від'їзду. Валя бігав по селу, енергійно стягав для шкільного музею різні цікаві речі, що в час перебування в селі наглядів у селян: старовинний великий коряк, уламок мережаного чумацького ярма, вулик, якесь череп'я. Гордощами його був величезний мамутів ріг, що днів зо три канючив він його для музею в одного селянина.

Вітя захопився агітацією поміж селянськими школярами, намовляючи їх їхати з ними до Києва вчитися в семиріччі. Казав, що їхня школа в Києві охоче приймає селянських дітей, одводить для них при школі помешкання, дає безплатні сніданки. Наговорив, наобіцяв, і бідні хлопчачки, що давно мріяли слідом за Бондарями учитись у Києві, остаточно почамріяли. Завжди ходила за ним табунами, як за батьком. Настя ходила смутна. Вона далі не мала змоги вчитись — мусила залишатись у селі. Одного разу в товаристві знялася жвава розмова про те, хто де буде вчитись далі. Перед кожним слялись широкі шляхи: всі школи були для них одчинені, всі фахи можливі. Гаряче сперечались про те, яка школа краща, яка потрібніша, яка кому більше пасує. Хлопці легко міняли фахи: інженера, художника, лікаря. Тільки Кость твердо стояв на одному: він обрав собі за фах агрономію і широко розгортав перспективи: профшкола, вища школа, командировка за кордон... аж тоді праця десь у селі...

Настя сиділа осторонь, слухала мовчки. Її якось тепер не помічали. Під час гарячих Костевих сподіванок-мрій вона встала й непомітно вийшла. Кость подивився їй услід пильними очима. Переждавши трохи, він вийшов за нею. Настя сиділа в сніях на ослончику, схилившись на скриню, і ревла, аж коса тремтіла. Серце заболіло в Костя: чи це ж та Настя, весела, енергійна, що з усіх глузувала?! Сів коло неї, взяв за руку. Не підвела голови, а руки не приймає, легенько тисне.

— Насте, чого ти плачеш?

Настя зашепотіла:

— Всі будуть учитись, всі будуть жити в Києві, а я одна в цій ямі буду нидіти; всі мене забудуть, бідну, нещасну...

— Я, Насте, ніколи-ніколи тебе не забуду! — гаряче промовив Кость.

Настя знову заплакала. Витерла сльози, підвела голову, промовила рішуче й певно:

— Забудеш!

Кость гірко похитав головою:

— Не знаєш іще ти мене, Насте! — І далі широко провадив: — Слухай, Насте, що я тобі казатиму, тільки не думай, що це так собі, жарт. — Кость ближче підсунувся до неї. — Люди, що в них я живу, полюбили мене й умовляють, щоб я в них залишився за сина. — Голос у Костя затремтів: — Я, Насте, сирота, що надумаю — зроблю, ніхто мене не вплине: хочеш, я зостанусь тут у селі? Хочеш?

Настя здригнулась, кинулась:

— А школа?

— В селі я й з цією освітою найду собі працю, — сказав Кость твердо, як одрубав. У Насті блиснула радість, далі злякано хитнула головою:

— Ні-ні, тобі треба вчитись. — І трохи переждавши, ще певніше: — Ні! Так, Костю, не можна; їдь — доучуйся, я на шляху твоєму не стану.

Настя трохи подумала, і в очах у неї блиснув огник іскристий, рішучий, аж щоки зашарілися:

— Їдь, Костю, у Київ, їдь за кордон, а потім приїдеш до нас у село... — Почервоніла, тихіше: — А я тебе буду дожидати, якщо справді не забудеш. А якщо й забудеш, то знай: я тебе за те не осуджу. — Далі лице в неї стало смутне і ніжне: вийняла з-за пазухи хусточку, розв'язує вузлик... І... мов сонце, звідти блиснув Костеві той обжурений, здавалось, назавжди загублений, закинутий у бур'яни олив'яний перстень.

Мало не крикнув із радощів:

— Де він узявся?

Настя дивилась на перстень з любов'ю й смутком:

— Скільки я, бідна, греблась у бур'яні, скільки пожалила та поколола рук і ніг, поки таки знайшла його. — Далі зачервонілась і опустила вії:

— Ти колись, Костю, прохав його в мене, — візьми, коли хочеш. Тільки одного прошу я в тебе: коли знайдеш

кращий, золотий, то цей мій, бідний, нікому не покажуй, щоб не насміялись із нього. Вийди на Дніпро та й, щоб ніхто не бачив, укинь у воду.

XXVII

Сонце підбилося під обід. Ворота до Бондарихи у двір одчинені, двері в хату — теж навстіж. В хаті — людський гомін. Посеред двору кінь, запряжений у віз. Василь в новій свитці і Валя в своїх шкарбанах складаються в дорогу: скринька, клунки, постіль, мішки з речами для музею. Вештаються з таємничим виглядом сільські хлопчачки-учні, шепочуться з Вітею. З комори до хати бігає заклопотана Настя. На поріг вийшла Бондариха, зачервонілась — чи од чарки, чи од смутку.

— Ану, діти, до хати! Всі! Перед дорогою всім годиться посидіти.

І свої, і чужі — всі пішли в хату. В хаті — повно людей: прийшли виряджати київських гостей і дід Маркіян, і веселий дядько Кирило, і Марина з своїм «золотом» на руках, тепер у керсетці і в кольоровому очіпку, і названі Костеві батьки. Сиділи на лавах, на ослоні, стояли коло печі, попихкуючи цигарками. На столі — горілка, миски в закускою. Оксана ласкаво припрошує всіх до столу:

— Всі, всі сідайте! Зсуньтесь тісніше, всім місця хватить.

Почала частувати. Черга доходить до Віті. Вітя спустив очі вниз:

— Ні, я не п'ю! — І почервонів. Оксана не домагається.

— Цур їй, діти, не пийте! Нехай наша така доля, що як не вип'єш цієї погані, то й веселощів нам немає, — ви собі підете в світ, знайдете щось краще. — Подивилась на Василя й Настю, блиснули сльози.

Дід Маркіян:

— Та не журися, Оксано, бач, яких вихохала? — кивнув головою на Василя та Настю.

Оксана крізь сльози:

— А поки то їх вихохала...

— Ну вже правда: кому-кому, а що вже цій бідній Оксані довелося зазнати...

Загомоніли:

— Знає вже добре, як орати, як і сіяти.

— Така вже наша вдовина доля,— зітхнула Марина.
Оксана підняла голову й заспівала до чарки:

Усі гори зелені,
тільки одна гора чорна,—
тільки одна гора чорна,
виорала бідна вдова...

Зразу Василь і Настя спустили очі вниз, посмутились. Віті здалось, що починається якась служба: він чогось устав і знову сів.

...Виорала, зволочила,
слізюньками примочила...

— Було, ні світ, ні зоря — клунок на плечі, цього на руки, цю за руку...

І Оксана почала розповідати про своє гірке вдовине життя з малими дітьми.

Свідки цього — Настя й Василь — тепер сиділи задумані і серйозні.

Хлопці-княни слухали й розуміли все те, з чого в школі сміялись: і те, що Василь і Настя за очі матер взивали «вони», і нащо здіймали у класі з підлоги «святий хлібець»... А чорна земля, що стільки шуму-грому збивається за неї на світі, здавалась уже їм заповітними, здавна оміряними скарбами, що не даються до рук людям... та земля, що вся од краю до краю народною тугою повита, сльозами вдовиними примочена. Рішуче хитнув головою синьоокий Кирило, повернувся він до Василя й Насті, далі витер вуса і заспівав:

Мати ж наша, мати,
не журись ти нами,—
ми повиростаєм,
та й розійдемось самі...

— Так-то...— До Оксани:

— Не журися, сестро, того, що було, вже, мабуть, не буде. Почало розвиднятись — буде день.

Загули люди:

— Хоч не ми — діти наші, а таки зазнають чогось кращого.

Василь щось шепнув матері на вухо. Оксана кинулась.

— Ну, що ж, діти, як пора, то й пора.

Заворушилися, встали, цілим натовпом висипали з хати; прощались.

— В час добрий!

— Ідьте та й знову приїздіть до нас на літо! Тут ми вас, може, й поженимо,— жартував хтось.

— Пишіть листи!

— Присилайте газетку!

А дід Маркіян до Валі:

— Та розпитай там, Петровичу, про «клеточку»!

Дядько Кирило сів на віз, узяв віжки в руки. Цвяхнув батою, і віз заскрипів із двору. А в селі гомін.

Два школярі, яких загітував Вітя, в останній день мало не бунт вчинили проти батьків та матерів, що не пускали до Києва вчитись. Чути було — десь бідкались:

— Ну, й що ви скажете — збаламутили дітей, що тепер і ради їм не даси.

Один з торбиною тікає до воза без шапки, наздоганяє його мати, б'є шапкою по плечах і кидає її йому в руки. Другий, червоний і заплаканий, проте з радісною перемогою, турманом вилітає разом із торбиною з сіней на вулицю, з материним буханом у спину, замість благословення в дорогу. Рушили з піснями. Настя довго стояла, схилившись, на воротях, поки не стало чути пісню. Увійшла в хату, взяла зшиток, в якому написали київські гості «на спомин». Зараз Настя не хотіла читати — лишала надалі; проте не втерпіла, щоб хоч деяке слово не вхопити очима. Ось Валине кидається у вічі:

«Прощай, Насте, твій образ навіки... Побачу тебе в ореолі...»

Ось Вігине, коротеньке: «Не забудь київського шалапута й босняка Вітьку Барановича!!!»

А ось Кость: швидко, схвильоване, гаряче писання. Знаки вигуку, знаки запитання... Настю впекло, як іскра, слово «навіки»...

Щирістю, молодим запалом, гарячими надіями віє Насті від цього дрібного писання, і любо їй дивитись на нього тепер, не читаючи. А читати буде коли: спереду багато осінніх днів та сумних вечорів, довгих, самотніх. Буде, буде вона їх читати, та й не раз...

Потяг (товаровий), що в нього пощастило мандрівцям упрохатись із своїми речами, далі Дарниці не пішов. На щастя, вертались з таборів червоноармійці в місто — все добро школярське взяли на віз.

...Торохтить шинованими колесами по бруку військова гарба, парою биндюгів запряжена. Мішки, скриньки — всі найтяжчі хлоп'ячі речі — на возі; за возом — креше чобітьми сільська ватага. Місто ще далеко, а вже відчувається якийсь могутній водоверт, що від нього подихає бадьорий хвилюючий вітерець. Коли ж перед очима встало, як марево у хмарах, велике місто, і стіною виступили, розгорнулися зелені кийвські гори — горді й холодні, на горах — інші гори, стіни, мури, мережані будинки, золочені верхи, суворі й байдужі; коли внизу під горами крицею блиснули сині Дніпрові хвилі, а над ними вгорі вирости сади, арки, мости, монументи, — бідні новаки-селючата поніміли, і серце їм занило. Крім невеличких клунків у руках, вони нічого не мали, в цей невиданий світ вступаючи. І міцно-міцно стискали вони в руках всю свою економічну базу — ворочок з сушеною локшиною та засохлу хлібину.

Свіжі, бадьорі, ніби накачані за літо смоком, ще обвіяні духом пашні й сіна — вертались кияни до міста. Той свіжий, хвилюючий вітерець, що подував на них ще здалека, тепер зростав.

Раптом прокинулось громове царство: переможно заревів пароплав, розкидаючи гук по горах і просторах, суворо гриміло десь залізо, верещали дзвоники трамваїв. Здавалось, там шумить, кипить унизу вогненне море, видимаючи вгору шумовиння. Підіймається воно до хмар, грає на сонці кольорами і застигає багатопверховими будинками тонкої архітектури, золотими банями, монументами.

І в громі і блиску тоне десь далека-далека хатина Бондарів у степу, блідне заплакана Настя на воротях, розходиться в туман...

Все забувається.

Тільки що ж то так сяє і гріє на руді в Костя? Що то не тьмариться серед кам'яних мурів і золочених кийвських верхів?

ВІКОНЦЕ

(Замість казочки)

Було воно над землею і виходило на пустиню, засмічену, колючим бур'яном зарослу. Мимо самого вікна протоптано вузьку стежку. Тією стежкою на роботу й з роботи ходили робітники, їхні жінки з кошиками на базар, діти до школи. Всі бачили те віконце — таке воно невеличке, всього з чотирьох шибок. Рамця трухлі, і в одній шибці папером заліплена дірка. Густа п'тьма вовною випирала з того віконця, а в тій п'тьмі завжди можна було бачити дві золоті жаринки: очі, як дві блискучі сережечки на смітнику, що вигравали коло самої шибки, як живі. Спершу блискучі сережки, а далі й дитяче личко, мов із паперу викраєне, прозоре й марне. Мов водою їх винесло із темного льоху до вікна, до світла. Очиці були вишневі, з золотими бризками і цікаві-цікаві, як не вискочать крізь шибку. Кожного, хто мимо йшов, вони так і ловили на отой свій золотий гачок, намагаючись спинити. Люди мимохить зачіпались за гачок, озирались і осміхались.

В кімнаті було сумно, невесело. Стіни голі, почорнілі од кіптю, змокрілі й брудні. Під стіною проти самого віконця стояв тапчан, старий, обдертий, як старчиха, а під тапчаном стояла, ніколи не проходила ніч. І вдень не любила Маріка того тапчана. Не любила й боялась: під ним ховалася вова. Коли в хаті було видно од віконця, коли там був тато або мама — вова боялась вилазити звідти, а як починало вечоріти, а дома тільки сама Маріка, вона й висуне звідти і почне колоти маленьку Маріку тоненькими голочками по спині, по грудях, залізною лапицею ворухить Маріці коси на голові. Притулиться тоді личком до шибки й не повертається, поки не рипне в хату тато чи мама.

— Маріко, ти знову коло вікна? Чому ж ти мене не слухаєш? Побач — будеш кашляти, тато буде сердитися і віконце затулить.

Голос ішов знизу, з темряви.

Дитина одразу вазить од вікна:

— Ну, добре, я вже не буду.

А ввечері, як спати лягала, знову до віконця: «Я трішечки...»

— Мамо, ось гляньте-гляньте, хто воно стільки золотих квіточків на воду понапускав?

— Де ти таке бачиш, доню?

І мати теж прихиляє голову до віконця.

— Отам, мамо, високо-високо...

— То, дитино моя, зорі ночніі.

На хвилину обидві задивилися: справді, там, у високому небі, мов золоті лілеї порозцвітали на темній воді.

Потім мама вклала Маріку спати й казала їй казку. Ту ж таки, що й завжди. Про братика-голуба, що приносив сестриці подарунки. Підлетить до віконця, затуркоче: «Бурку-ку-ку, сестро моя, бурку-ку-ку, вийди сюди, бурку-ку-ку, щось тобі дам». Сестриця виходила, і він давав їй усякі гостинці.

Віконце виходило на схід сонця, і ранком світило з його в хату, як із золотого ліхтаря. Ух, як боялась тоді вона того віконця! Назад, назад, рачки під тапчан — сховається, ніби й зовсім немає її в хаті.

Удень тато пішов на роботу і мама кудись зійшла з дому — Маріка сама в хаті. Не одходить од вікна: щось до когось щебече; сама собі, як пташина. Дивилась, дивилась — надумала: «Піду». Піду у той світ широкий, ясний та золотий. Черевичків немає — ганчір'ям ноги обмотала. На голову хустку с'як-так: «Піду». Приловчилась, двері одчинила, вичвала на двір.

Як ударить же світ! Як блисне сніг, як ухопив її мороз щипати — і головка закрутилась, і серце забилося, і сльози з очей, що вже нічого й не видно. Спіткнулась, голими рученятами в сніг, а він — кусать, а він — колоть. Насилу втекла. А в хаті довго і гірко плакала, дуючи на червоні пучки, що туди позаходили шпари. Перещеміло, нагрілась — знову до вікна. Глянула — і сльози засяяли в очах самоцвітом. Все забула, все простила тому зрадливому сві-

тові, тому холодному й колючому, за те, що ясний такий та широкий.

А тільки рипнули двері, Маріка назустріч матері, як пір'їна, радісна, щаслива:

— Мамо! А я ходила до братика в гості, подарунків набрала!

— А що ж він подарував тобі, доню?

— Подарував сине платтячко, а поясок жовтий, а пряжечка срібна. І черевички з червоними китичками, і рукавички теплі-теплі.

Дивується мама:

— А-а! А де ж ти їх діла, ті подарунки? Може, продала і гроші пропила?

— А отам лежать! — махнула Маріка кудись у куток рукою, не дивлячись, куди.

— А покажи ж мені, дочко, покажи!

Маріка іде в куток, дивиться заклопотано, далі підводить великі очі, стулює губи, б'є об поли руками, як доросла, дивується.

— Нема! Де б же йому дітись? Хм... Це, мабуть, вова вкрала. Так і є, що вкрала.

Свариться пучечкою під тапчан:

— А нащо ти вкрала мою суконьку? Нащо вкрала?

І мати, як її відгук, за нею:

— А нащо ти вкрала Марічину суконьку?

— Ось я ж тобі!

Маріка вертиться по хаті, до печі, за рогач.

— Ось я ж тобі дам, як красти!

Осміліла, розчервонілась, аж уші палають: штурхає рогачем під тапчан, викликає:

— Ану, вилазь сюди! Ану, вилазь!

Вова злякалась, не вилазила. Тоді Маріка набралася духу, почала сама її тягнути рогачем з-під тапчана. А вона хитра — побачила, що лихо їй, перекинулась у брудне ганчір'я, у цвілі черевики-шкарбани й інші непотрібні злидні, вогкі, аж мокрі. Фе, як ткнуло од їх погано!

Маріка сміялась і раділа, і біла вже, біла вову рогачем і за суконьку, і за черевички, і за все, за все...

А вночі, як спала, бухкала так густо, як велика.

— Знову дитина коло вікна сиділа! Щоб я її не бачив більше там! Чуєш? — сердито бубонить батько.

Мати мовчала.

Ударили морози. Віконце геть замурувалось — нічого в його не видно. В хаті — пара ходить. Холод, темрява.

У темряві сидить коло столу тато з мамою, сваряться про дрова, про черевички, про хліб. Тато сидить похмурий, на руку схилився, мама гризе осушок хліба, сердито блимає на тата очима. Непривітні якісь, як чужі. І все, що в хаті, сумне, набридле. Очей ніде діти.

Аж ось на шибці ясніє цятка. Щось гаряче, щось золоте продирає, прогризає в замурованій шибці дірочки, процілює.

Весело, уперто. Вишнево-золотий промінь пронизав темряву, і на брудну стіну — стриб! — райдужний, мальований зайчик.

А на вікні сонце вже кружалочку процілювало та сміється. Мов хто силою потяг Маріку, припала, як улипла до шибки. Думала, надворі темно, як і в хаті, але там... Ой!.. Такого світу, світу, такого ясного!.. Сніг виблискує, а небо сміється, мов сині, веселі очі, а люди закутані, як позолочені ведмеді — туп-туп. Мов навмисне нарядились, щоб весело було. Діти, санчата, все, мов на пружині заведені цятцьки. І засвітились оченята, — загомонила, защебетала, зашабарчала.

Мимо вікна біг цуцик — спинився. Такий смішний. Змерз, зігнувся, зубами цокотить, а до жарту охочий, хвостиком по снігу крутить. Очей з Маріки не зводить, цікавих, довірливих, із блистинками, як золоті дробинки.

У Маріки теж уже сині бриніли од холоду губи, під благою сорочиною хвилями ходили дрижахи, проте очі уперто не хотіли гаснути — блищали. Сміялись, іскрами пирскали.

На її блідому, посинілому личку вони здавалися двома свіжими тернинами, уткнутими в борошно.

— Цюцю! Цюцюню!

Раз і вдруге гукали на неї — не чула. Аж ось за спиною грізно:

— Кому я кажу?

Батько сердитий, великий, страшний.

— По ночах бухикаєш, як із бочки, а ще лізеш? На піч! Чуєш?.. — як грім.

Така малісінька Маріка, така легенька, мов вітром її здуло. Кусаючи губки, розгублюючи по дорозі сльози, як блискуче намисто, швидко, швидко з табуретки, шаміль-шаміль на припічок. На піч. Мовчки, без слів, злякано озираючися на батька.

— Отаке зелене, отаке погане, а лізе чогось, сліпма лізе до вікна. Казав — затули чим-небудь, чого одволікаєш? Чого ждеш? В хаті собаки не вдержиш, а їм світла, бач, мало.

— Та яким же чортом заб'єш, коли немає чим? — злісно обізвалася мати.

— Соломою! Драним мішком! Ганчіркою!

На печі раптом у крик.

— Цить!! — аж шибки дзенькнули.

Замовкло в хаті, ніби хтось придушив усе.

Тільки чмише щось на печі, кавкає, мов глитає камінці.

Надвечір мороз пересівся, й шибки у віконці поодтавали. В хаті маленькою зірочкою світив бляшаний блискунець-каганчик. До каганця мама латала старий лейбик, швидко, сердито одривала зубами нитки, поблискувала з-під нахмурених брів очима.

Осторонь сиділа Маріка, самотньо, сиротно. Нап'яла сорочку на колінця, до колінця щічкою притулилась, дивилась кудись убік од матері. В очинях світилась велика дитяча печаль, безнадійна, мовчазна.

Мати зиркнула на неї раз і вдруге — скривилась, в очах блиснув гострий біль. Схопилась, мовчки, поривом поцілувала дитину.

Кинулась, засяяла Маріка, в очах і надія, і жагуче благання; як легенький папірець до магніту, влипла до материних грудей, шию ручицями увила. Тулиться, аж серце стукає, шепоче швидко, гаряче:

— Мамо, матусю... рідненька...

— Чого, доню? — ніжно промовила мати. І так тихо, ніби боялась, щоб материного голосу не почули хатні злидні. — Чого, доню?

— Не затуляйте віконця, не затуляйте! Не затуляйте!.. Я виросту велика, куплю вам нове плаття і черевики, і все, і все... і татові... Не затуляйте, матусю... — шепоче, як із гарячки.

— Дитино моя! Там же дюдя, простудишся — умреш...

— Ні, ні! Я вже не буду близько, тільки не забувайте.

— Горе мені з тобою... — озирає худенькі ручиці, сорочку драну. — Ну, хоч я попрошу тата, мороз уже пересівся, може таки забувать не буде.

Цілувала маму, так цілувала. Сама вже розцвілася, забігала по хаті, загомонила.

— Мамо, я дивитись не буду, я тільки витру віконце.

— Ну, витри вже, витри,— смутно осміхнулася мати.

Взяла ганчірку, так дбайливо, так люблячи витирає заплакані шибки.

А як лягла Маріка спати, їй здалося, що скригнуло віконце. Глядь — аж воно одчинене, а на лутці птах стоїть сміливий, вільний. Сам сивий. Золотим пилом притрушений, держить у роті черевички з червоними китичками. Поводить живими очицями. «Що воно?..» — хоче крикнути Маріка. А він на всю хату як заспіває: «Бурку-ку-ку, сестро моя...»

Ухопив сон маленьку Маріку на крила, виніс у темне віконце, полетів туди, де світ золотий, червоний, зелений, ясно-голубий.

Уночі наказувала комусь спросоння: «Не забивайте ж віконця».

Прокинулась Маріка — ще було темно в хаті. Лежить, ворочається — вже й спати не хочеться, а в хаті темно та й темно. Гукнула до мами — немає, і тата теж немає.

Уже пішли?

Аж он щось кольнуло в груди, схопилась похватцем із печі, серце болить, дужче, дужче... До вікна... Знадвору сунеться з його в хату, як із хліва, брудна солома. Так ніби хтось великий, дужий стусонув її чоботищем з усієї сили в груди. Закричала, залементувала.

Днів зо три не можна було дати ради дитині. Капризувала, плакала, їсти не хотіла, далі помалу вщухла. Залягла на піч і майже звідти не злазила. Та й чого? Дивитись на оті осоружні стіни з брудними візерунками од патьоків чи на отой нудний годинник, що геть павутиною, як наміткою, заснований, що давно вже мовчить чогось, як мертва голова. Вгорі, на другій стіні є, правда, друге віконце — півтори шибки, та з його тільки й видно, що над самим вікном гнилий чийсь баркан. Та й не достати туди! А вона осміліла тепер, ходить по хаті.

Згадувала братика, жалілася: «Братику мій милий, братику мій любий — так мене вова біла, так мене біла, і мама біла, і тато бив...». Плакала.

А далі й про братика забула, про все... В хаті ніч та й ніч.

Нема веселого, нема радісного, нема ясного нічого в світі.

Сохла дитина, як травина. І мама, і суворий тато ніби лагідніші стали. Питалися:

— Що тобі, дитино моя?

Говорить не хотіла, очі од їх одвертала.

— Хоч би вже вмирало або що... — почувла колись Маріка.

Думала: «Хай... дарма».

З печі раніш не видно було плям на стіні, не видно було набридлих речей у хаті. Далі — очі звикли до темряви — бачили найдрібніші плямки. Щоб не бачить — далі в куток ховалась.

Капало з стріх, гула скрізь вода. Синє сміялось небо. Під стріхами зацвірінькали горобці...

Весна...

Вдома, як і завжди в будні, не було ні тата, ні мами. Маріка сиділа на печі, мляво одівала свою безруку й безносу ляльку. Потім нудно стало, поклала ляльку збоку, сама лягла горілиць, склала ручки на грудях. Сама не знала, чого почала плакати. Якісь слова невиразні, невідомі їй, пекучі, жалісні миготіли їй у голові, а сльози котились все рясніші й рясніші.

Аж за вікном щось:

— Цвінь-цвірінь...

Стрепенулась, підвела голову.

Причудлося:

«Бурку-ку-ку, сестро моя, бурку-ку-ку, вийди сюди».

Замиготіло в очах, синє, золоте, червоне... Забилося, так забилося серце. Раптом здалося Маріці, що в неї крильця. Самі стрепенулись, несуть.

Схопилась, злетіла з печі до віконця, до дверей, до тієї

шибки, що вгорі, по стіні дертися... Бігає по темній хаті, метушиться, аж піт на ній виступив.

Надибала качалку, за качалку — тарах по віконцю, випихає солому. Задихалася, ні, не сила, хоч би ж щілінка!

Глядь — а в темних затулених шибках, як у дзеркалі, все там — і брудна стіна у плямах, і нудний годинник у паутині, і той осоружний тапчан... А з-під тапчана... Ой!.. вова лізе за спиною.

Крикнула, зомліла.

Прийшла вова, вибрала Маріці очі.

На ранній весні, коли вже дерево зеленими горобчакми обсіли пуп'янки, Маріку вивели на двір. Сліпеньку.

Побачило її сонце, так і шугнуло на неї золотим промінням:

«Моє маленьке!..»

ГОСТІ

На заході понад лісом шумує ярмарок, осінній, роковий — з волами, з козами, з краму усякого горами, з вина червоного водоспадами. Проти нього, на пригорі, поміж старих сосен палає в малиновому пожарі дача, коло дачі, вихльоскуючи нетерпляче батогами, стоять візники, на веранді, притьмарена рожевою млою, мов у повітрі, прозора картина:

Гості...

Легенька одіж на них, як цвіт, горить в огні і не згорає, в молодих очах у них одлискують мальовані озера, і самі вони, учні й учениці художньої студії, видаються тут посланцями з невідомого вирію-краю. Поміж ними, в середині — мальовнича пара:

Дід...

Темне обличчя дідове проти заходу сонця позолочене, срібні його вуса мов у огні пригоріли, орлячі очі одблискують, як огненні стекла, глибоко в очах мріє із сивої давнини далекий сон. Коло діда хмелем в'ється білокучерява студійка з негасимою печаттю юності на смуглявих щоках. Горить.

Як червоний п'юн у зільнику. Над ними віє весняним садом, пташиним гамом, п'яним чаром молодощів.

А до веранди зіходилась уже знакома аудиторія, — одно за одним, несучи в червону імлу солом'яні брилі, зелені очіпки, сорочки селянського полотна, засмажені святкові обличчя і тихий вечірній жар у очах, виходив зразу од роботи прощатись із гостями співучий дідовий рід: син, теж уже дід, невістки, онуки — хазяї дачі.

Ще не доходячи до веранди, вони тепло осміхались:

— Чи дід, чи й ні? Гляньте — коло якої примостились? — струною забринів голос невістки.

Син:

— Е, та ви дідові багато й не давайте, бо як уп'ють-ся, то й співати не будуть.— З веранди грудні, пестливі звуки, мов торкнув хто клавiші рояля:

— Не хоче дід чогось співати сьогодні, прохали, благали — ні співати, ні чарки пити не хоче.

В різні голоси заспівали родичі:

— О-о, діду, чого ж це ви?..

— Шкода, а ми оце саме налагодились слухати...

— І коли це було, щоб дід співати не хотіли?

— Діду!.. Ну ж бо...

Заохочуючи діда, молодиця заграла очима й стиха повела голосом:

Ой верніться, літа мої,
Хоч до мене в гості...

Дід глибоко зітхнув, рішуче хитнув головою:

— Ні.

Син пильно подивився на нього, і тiнь пробігла по його обличчю.

— Ну, коли не хочуть то й не силуйте. Вони у нас не прохані... Це щось їм...

Зітхнув.

— Дев'яносто без трьох! — похитав він головою, — з заліза нехай буде людина, і та перегорить!

Гості одразу звернули очі на діда: ніхто цього не думав — на вигляд дідові шістдесят, може, й п'ять.

Дід одхилив голову, мов не про нього.

Одспівав своє дід...

Замість дідової пісні забриніла тиха музика вечірньої, не першої про дідові літа розмови:

— Не було й близько такого співака, як дід, та, мабуть, скоро й не буде. Торік приїздив сюди на дачу один професор, то казав, що є десь якийсь артист, — і співає, як наш дід, і схожий на діда — то оце, мабуть, їх двоє тільки і є таких на світі.

Наспівався за свій вік, нагулявся. Одспівав панщину, чумакував — співав, п'ятнадцять років, співаючи, по забродах бурлакував... Робив тяжко, ну вже, було, як і загуляє! Може, чули — є така пісня: «Пропив воли, пропив вози», — так ото, мабуть, про нашого діда і пісню ту складено.

Музика смутної мови на хвилину змовкає, і невістка спиняє на дідові очі, повні жалю й любові.

— Діду, це ми про вас!

Дід — як і не чує. Як пара голубів, старий з кучерявою буркотаять про щось про своє. Дівчина уперто чогось липнула до діда, поблискуючи в молодому захваті очима, в чарку йому наливала, щось дідові шепотіла, мов чаклувала, і дід паленів, як залізо в горні, хвилювався... Сердито од коней гукали візники:

— Гей, ніч уже заходить!

Тільки швидше, тепліше заграла мова:

— І от дивіться ж ви: стільки жили на світі, а ще не хочуть умирати, ще розпитують, де те в світі таке зілля, що літа старому вертають, ще до молодих горнутья... Та боязкі стали та неймовірні: ви, кажуть, хочете мене...

Аж ось одразу хитнулась од діда дідова сусідка, червона, радісна й сполохана, хитнулась, як од того полум'я, що, довго дувши, таки його роздмухала.

Червоний, як перець, дід розгорнув вуса, кашлянув — і мов разом забринів пучок струн.

Розмова увірвалась одразу, розвіялась; мов силоміць усіх хтось за плечі повернув до діда. З жадібними очима ближче до веранди швидко потупотів дідовий рід.

— Будуть співати!

Ще не вхопили мотиву, ще не дочулися слів, як затремтіло щось у дідовому голосі, мов дороге скло під далекий грім, і десь уже із-за скелі невідомої, стрепенувши крилами, полинули довгою низкою дев'яности без трьох дідових орлів...

Із-за гори кам'яної

Орли вилітали...

Не зазнала я розкошів —

Вже літа минають...

Ніби запашним вітром подуло од тих далеких літ... Димом на зелені ліси пішов смуток, вишневим жалем засяла на заході хмара, на порубі поміж кущами журно захитались, закурили надвечірні мальовані тіні, сині, рожеві, фіолетові, золотисті, хитались, зітхали: «Літа минають, вже літа минають...»

Важко дихає дід — трудно йому. Перелетів гору, на другу духу набирає, на вищу.

Метнув чубом, як крилами...

І вже десь у преславній Одесі по ринку, прогулявши без просипу не один день і ніч не одну, поміж возами, поміж базарного люду, гукає дід до своїх хлопців, до забродців приказ:

Запрягайте коні в шори,
Коні воронії,
Та поїдем доганяти...
Літа...

Несподівано спіткнувсь дід чогось на цьому слові, мов водою те слово захлинуло дідові в горлі.

Нахмутив брови дід, блимає сердито очима, щось бубонить...

Ніздрі роздуваються, дихає важко, гаряче.

Заніміли всі, чекають.

Знову вишнево засяяли очі, знову замріли в очах базари:

...Та й поїдем доганяти...

Низько, до самого столу схилив дід сиву голову.

Стало тихо.

Зглибока, тремтяче зітхнув дідовий син:

— Ні, вже, мабуть, не співатн дідові...

Хтось щиро, стиха, з болем:

— Який же жаль!..

Мовчки, тихо, суворо під'їжджали до веранди візники...

А з дідом одразу щось непевне: застогнав дід, зубами скрипнув, в один бік метнувся, в другий — незчулися, як ухопив обіруч руку своєї молодой сусідки.

— Діду! Тату!— в кілька голосів разом крикнув сполоханий дідовий рід.

А дід жадібно припав уже губами до ніжної смуглявої руки, мов цілющу воду з неї пив, молодящу.

— Оце дід!— здивоване, бадьоре вирвалось із гурту.

Дівчина спершу злякано шарпонулася од діда, далі схопилась, засміялась, відважно, по-молодому вхопила в обійми сиву дідову голову, і зразу всі почули, як задзвенів край недоспіваної дідової пісні.

Зашарілась, ухнула, сіла, затуливши обома руками лице.

І стоїть уже дід — молодий, як до вінця: мов обвіяла, обсипала дівчина поморщене лице його ніжними пахущими червоного маку пелюстками.

Виляски, сміх, гамір...

Озирнувся дід — і обмарило його: приверзлося на мить — літа вертаються.

І руки тремтять, і очі сяють, і горить у дідові кров:
— Коли так, та коли так же...

Швидко пригнувся головою до коліна, зубами розірвав зашиту кишеню, витягає потайний гаман, ремінний, старий...

— Музиків!

Сміються.

Коли надумав дід — пізно.

Слухає — шумлять уже молодим вітром:

— Час їхать.

— Їхать! Їхать!..

— Прощайте, діду, на той рік сподівайтесь!

І вже на возах...

Стрепенувся дід, задихався, до коней:

— Не пушу!

Син хапається за голову:

— Це вже буде мороки з дідом.

Шепнув кілька слів двом своїм синам, молодим бороданям, дідовим онукам. Лагідно, почтливо, проте міцно, як залізом, взяли діда під руки.

В піт діда кинуло, рвонувся, аж онуки заточились:

— Стійте, кажу вам!

Візники — по конях, гості — за шапки, тільки шапка-ми помахали...

Полетіли, як привид чарівний, неблаганні, неповертані...

І погаснув недовгий дідовий сон.

І знову сідали йому на плечі дев'яносто без трьох...

Примутіли од туги дідові очі. Озирається, не впізнає... глухо до онуків:

— Ви хто такі?

В очах і в голосі зростає тривога:

— Стій! Куди це ви мене тягнете?

Зразу шарахнувся назад, як сполоханий кінь упершись невидючими очима у захід:

— Де це горить?

На заході, на вишневому камені, на півнеба розкинувши заграву, розпалахкотівся огонь, полум'ям сягаючи аж до ніг. Здавалось, перед очима шугали всі іскри, і ось-ось займеться як не рукав, то пола на одежі.

— Що це горить, питаю?

— Схаменіться, діду, ніде нічого не горить, роздивіться краще — то так сонце заходить. Ніч буде. Спати час.

— Ой, брешете.— Дід — гарячий увесь, тремтить...

Гостро, допитливо дивиться у вічі онукам, і не йме він віри ні лагідним осмішкам, ні спокійним очам. Бо знає дід — не мають вони до старого жалю — сміючись, жартома в огні хочуть живого спалити.

Гнівом, тугою загоряються очі в діда, жили напружились, як мотуззя, м'язи на руках випинаються, мов ремінні. Упирається дід у землю ногами, аж землю рие, аж груддя піску розлітається з-під ніг, і геть аж у селі оддається усім тут знакомий, неспокійний дідовий Арсенів голос:

— В огонь діда! Спалить діда!..

А десь уже за лісом, в смуток молодий повивши, кудись односили гості дідову пісню:

Ой, догнали літа мої
На калиновім мості...

І пахло в повітрі п'яним зіллям, тим чарівним зіллям — молодощами. Зелено падали сосни.

* * *

Стою, схилившись, на веранді один, задуманий. Перед очима — мій вечірній театр, грандіозне видовище кольорів і тіней, що ними, здавалось, зринали на сонця заході події й турботи за минулий день.

В театрі догорає; тільки десь у куточку над лісом темні силуети акторів дограють останню сцену: коло жаркого осіннього огнику в густій темряві ночі сидять пастухи в степу... до їх наближається мандрівник — постать-монумент. Заклопотаний, смутний, мов, шукаючи волів, з степу прибудувився... Шапку знявши, голову схиливши... Питається, і тихий його голос: «Не бачили, не чули — не їхали мої літа?— Які ж твої літа?— Мої літа мальовані, а їхали кіньми вороними — як громи гриміли.— Еге, чоловіче,— і бачили, і чули: за круту гору помчали твої літа кіньми вороними».

І потьмарився в тонах зелено-оксамитових тихий ліс.

Над лісом загорілась срібна сережка, засвітивши золоте паутиння межі гіллям старої сосни.

АВІАЦІЙНИЙ ГУРТОК

I

ДО РОБОТИ

Петро Михайлович, учитель, приїхав з Києва пізнім потягом і прийшов до школи, як у селі вже давно спали. Але на ранок, ще тільки зійшло сонце, весь гурток сидів на шкільних східцях. Школа була ще замкнена. Не бігали, не бурушкались, говорили стиха. Петра Михайловича не хотіли будити, бо знали, що приїхав пізно Дорікали Петрові Ткаченкові, що не додержав слова: умовлялися поки що мовчати про свої заміри — він не вдержався, роздзвонив уже всім у селі.

— І завжди цей Петро...

— Такий вже задавака — може, ще нічого не вийде, а він...

— Як не вийде? Мусить вийти! — рішуче промовив Петро.

— На словах — то ми всі робітники, побачимо, як на ділі.

— А що на ділі? — скипів Петро.

— Що? Перший почнеш вередувати... от що.

— Хто? Я? — схопився Петро.

— Та... годі, Петра Михайловича збудите! — спиняв Матвій.

— Так що ж він бреше!

— Що бреше, а пам'ятаєш, як у драмгуртку підвів з виставою?

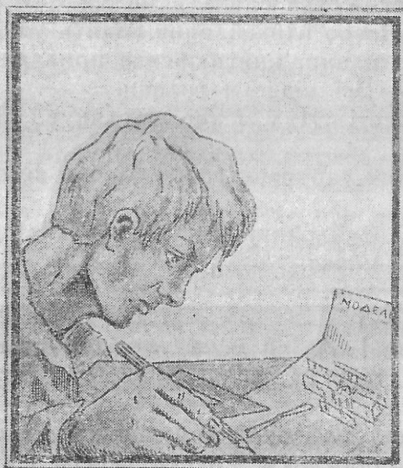
— Так, по-твоему, то я підвів?

— Ну, от! Заведіться. Ніколи в нас без цього не обійдеться. Годі, кажу!

— Так що ж він, хамро!..

А. ПАХАРЕВСЬКИЙ
ТА
С. ВАСИЛЬЧЕНКО

МОЛОДІ АВІАТОРИ

ВИДАВНИЦТВО
"Т.А.П.У.К."

Обкладинка книжки, де вперше, як її частина, був надрукований твір
С. Васильченка «Авіаційний гурток».

Петра Ткаченка поривало посваритися, але він втримав себе, крутнувся, сплюнув, пішов од гурту в садок.

— Куди ти, Петре?

— Ану вас...— пішов поза школою.

— От бачте, який він.

— А ви не знаєте хіба Петра? Не зачіпайте краще його.

— Та доки ми будемо панькатись з ним? Записався в гурток, то й хай по-товариському поводить себе!

— Я пропоную виключити його з гуртка, коли він не вернеться сьогодні на збори! Годі вже!

Із-за другого рогу школи вискочив Петро, радісний, схвильований, мов зовсім не той.

— Товариші!

— Що таке?— сухо спитали його.

— Знаєте, Петро Михайлович сидить уже в майстерні, а кругом нього плани, книги, всяке приладдя...

— Та ну?— Всі підвели голови.

— Слово честі. Я у вікно заглянув. Гайда в майстерню.

Схопились, як табунець горобців, і з веселим гомоном побігли.

— Петре Михайловичу! Петре Михайловичу, можна?

— Можна!— каже.

Упхались гуртом.

— Добридень!

— Добридень! А ви вже тут. Я оце хотів сам трохи роздивитись, а коли прийшли, розглянемо всі вкупі.

На великому столі були порозкидані пилочки, напильники, рубанок, обценьки, бруски дерева і багато іншого приладдя, потрібного для будування моделі аероплана. З другого боку лежала чимала купка новеньких книжечок, посередині був розгорнутий великий аркуш паперу, над яким сидів із олівцем у руках Петро Михайлович, заклопотаний, задуманий. Розсипались кругом столу: той за книжки, другий тягне брусок, інші через плече Петра Михайловича зазирають на папір.

— Що це за риба намальована?

— Е, ні, так не можна, друзі мої. Про все довідається у свій час, а тепер закликаю до порядку!

Ущухли.

— Покладіть ви речі на місця!

Поклали.

— Перш ніж почати працювати із цим приладдям, мусимо одю роботу — показав Петро Михайлович малюнок на папері — розібрати по кісточках і знову скласти. Це рисунок моноплану!

— То будемо моноплан будувати?

— Моноплан! Моноплан! А що? На мое вийшло! — радів Андрій.

— Прощу посідати — поговоримо до ладу!

Посідали:

— Перш ніж почати з вами працю, мушу сказати вам от що: ви, певне, негарзд уявляєте собі, яку складну роботу беремо ми на себе: робота має бути морочлива, довга і, може, здаватиметься навіть нудною.

— Ні! Ні! Робота цікава!.. — гаряче запротестували з усіх боків.

— Ви послушайте мене! — спинив їх Петро Михайлович. Я ще раз скажу — робота може здатися в який час нудною. Треба буде перечитати і зрозуміти оді книжки, треба гарзд вивчити малюнки, треба багато виконати дрібної роботи. Ви в цій роботі ще нічого не розумієте, я хоч придивлявся до цього в Києві, але теж не зовсім певний у собі — і тому заздалегідь треба приготуватись до всього. Може, по-першу не буде нам удачі. Але я вірю — коли візьмемось за діло терпляче, уперто і уважно, ми доведемо його до краю. Літун обіщався нам допомагати: коли буде потреба — будемо писати йому листи або їздити у Київ.

— А за скільки днів ми зробимо наш аероплан? — спитав Андрій.

— А як ви гадаєте?

— Днів за три!

— За два!

— Добре візьмемось — за день зробимо!

Петро Михайлович усміхнувся.

— А я гадаю, що було б добре, коли б ми його зробили за місяць.

— О-о-о! — загули кругом, — менше. Це ви навмисне нас лякаєте. Де там тії роботи на місяць.

— Ну, побачимо, а тимчасом я все ж таки попереджаю: робота має бути довга і серйозна — хто не почуває в собі досить для цього сили, хто не надіється на себе, — краще завчасу одмовтесь, щоб потім не гальмували справи.

— Всі, всі будемо працювати!— загуло.

— Ну, усі, то й усі! Тоді зберіться сюди по обіді, сьогодні й розпочнемо.

— Як по обіді? Зараз!

— Зараз хочете? Гарзд! Я хотів тимчасом дещо сам переглянути, коли ж ваша така охота,— почнемо зараз.

Посідали так, щоб усім було зручно.

— От це буде перша спроба — побачимо, які ми будемо в серйозній праці. Ну, візьмемось до цієї риби. Петро Михайлович розправив план на столі, всі щільно обсіли його, приготувались. Почали. Петро Михайлович взяв у руки олівець і почав пояснити план:

— Оце має бути рама, або фюзеляж... Чуєте: фюзеляж... До нього прироблюють всі інші частини аероплану. А це — крила, або підтримні поверхні. Аероплан так, як і паперовий змій, тримається в повітрі через те, що повітря тисне на ці його поверхні; отже, ці поверхні мають бути якнайлегші, а разом із тим і міцні... Ми зробимо поверхню з однієї суцільної дощечки або з оцих брусків. Вони звуться лонжеронами.

— Як, Миколо, звуться ці брусокки? — раптом звернувся до малого Миколи, усміхаючись, Петро Михайлович.

Микола на той час позіхав.

— Ло.. лоро...

Всі засміялись.

— Лонжеронами, Миколо, не спи.— повторив йому учитель і став говорити далі.

Миколка почервонів, спідлоба озирнув усіх, напружив увагу.

Увійшов дід. Навшпиньки пішов у куток, набрав стружок на рукав... Вертаючись, спливився коло гуртка, заглядає в плани, слухає. Слухав-слухав, далі сумно хитнув головою, зітхнув важко-важко. Петро Михайлович почув, повернув голову:

— Чого це, Назаре, так тяжко зітхаєте.

— Трудно... не полетите!

— Чого трудно?— сміється:— напевне полетимо, Назаре. Побачите.

— Трудно... вже бачу, кого сюди треба,— показав на план,— тут треба тих, що ходили колись у золотих гудзях, в окулярах і канти на штанах... а куди нам...

Молоді авіатори обурились:

— Що нам золоті гудзі? Що нам окуляри, канти! Ми й без штанів зробимо те, що вони в золотих гудзях робили.

— Не кажіть...

Пішов. Хитає головою, бурчить:

— Трудно... ой, трудно..

Учитель поділив своїх «авіаторів» на гуртки, доручив кожному робити ту чи іншу частину моделі та розказав, з якого саме матеріалу що робити.

Після першого дня роботи всі, одначе, члени авіаційного гуртка побачили, що справа справді не така легка, як їм зразу здавалося. А на третій, на четвертий день дехто зовсім охолоди до справи — особливо з менших. Щиро взялися до роботи тільки троє: Петро, Андрій і Матвій, і на них покладав усі надії Петро Михайлович. Та ще Марійка так захопилася думкою про маленьку машину, яка буде літати, що не пошкодувала свого намистечка, оддавши з нього буслинку для упорного підшипника. Ті, що взялися до роботи, особливо піонери, виявили жваву колективну ініціативу: хто ніс матеріал, хто їздив до Києва, коли що треба, хто весь час сидів у майстерні і т. ін. Молоді авіатори, обміркувавши справу, постановили: вибрати відповідальних членів, які будуть робити моделю, всі ж останні можуть не завжди бувати при роботі, але в курсі роботи мусять бути всі. Взялись за роботу ті ж таки троє: Петро, Андрій і Матвій. Згодом пристала до них і Оксана. Морочились із планом довгенько. Не можна сказати, щоб засвоїли його, як слід, але всіх брала нетерплячка, щоб як швидше взятися до роботи, і Петро Михайлович, зрештою, згодився в тій надії, що в процесі роботи деякі малозрозумілі деталі будуть вияснені краще. Майстерня зразу поживішала. До роботи! У відповідальних майстрів аж серце забилося: чи вийде ж що з їхньої роботи, чи не осоромлять себе? Бо вже про їхній замір говорили не тільки в школі, почали говорити й на селі. Хтось пукав уже на гурток злі й глузливі жарти: «Наші авіатори плетуть із лози аероплан, щоб летіти на місяць»... Гадали, хто б же це? А ті, що слухали доповідь про авіацію, сперечалися з ними, розвіювали плітки та нерозумні вигадки.

II

ВОРОГИ

Проти школи через майдан стояла крамничка з вивіскою «Бакал'їная торговля М. П. Латкина». Крамар Михайло Латка, маленький чоловічок зі злими зеленкуватими очима, часто стояв на порозі своєї крамниці і пригладився до школярського заняття, яке щодня гуло з ранку до вечора в школі й коло школи. Латка всією душею ненавидів цю нову школу. Ненавидів він її за «безбожництво», за нові порядки, за «мужицьку мову», а особливо за кооперативну крамничку, яку заснував при школі гурток учнів. Кооперації боявся він, як вогню, і часом цілими ночами не спав, гадаючи, що з ним буде, коли кооперативний рух охопить село. А розмови про кооперацію із школи справді переходили в село, між дорослих, і більш активні селяни вже гуртували потроху коло цієї думки інших. Латка був певний, що це все йде од школи, і при всякій нагоді ганив її перед селянами, як тільки міг.

Він завжди знав, що робиться в школі, і щодня розмовляв про неї з покупцями, що заходили до нього в крамничку купувати. Довідався він і про авіаційний гурток. Він не йняв віри, щоб із нього щось вийшло, і сподівався, що отут-то він найбільше посміється з школи. Одважує він що-небудь покупцеві, а сам спідлоб'я озирає його, що воно за людина. Звірившись, що людина плоха і темна, він і починає стиха:

— Ваш хлопчик, здається, ходить до школи, не чули, що воно там робиться тепер?

— А що таке? — турбується селянин.

— Та, кажуть, ніби вже такі стали учені, що аероплани будують, літати збираються...

— Аероплани? Школярі? — дивується селянин.

— Як же, як же, роблять аероплан. Чемберлена воювати збираються!.. — Далі Латка сумно хитає головою: — Була колись школа — діло було. А тепер... — махнув рукою.

— І що ж, вийде щось із того, що ото вони аероплана надумали? — питав зацікавлений селянин.

— Та куди там! Разі ето мисленно, щоб якісь сопляки такое дело зделали. Очі одводять, що от, мовляв, яка у нас наука у школах. Всього вміють, все знають, що на небі і на землі й під землею... насправді... Охо-хо...

Входять люди, дослухаються. Латка не поспішає їм продавати, і помалу в крамниці набивається повно людей. І починається:

— Таки й правда: яка тепер школа, які тепер учителі... Ось мій п'ятий рік ходить, а що толку, одна розпушта. На святках якось пристав батюшка, питає: «Скажи, мальчик, знаєш тропар хрещенію», а він йому й пече:

Раз в крещенский вечерок
Девушки гадали...

А Латка додає, а Латка допікає:

— Встане — не молитесь, пообідає — лоба не перехрестить... Аероплани, моноплани, чортоплани, а спитай, чи хоч один з них «очинашу» знає...

Всі так і гунули:

— Де там! Хіба їх цього вчать!..

Дядько високий зауважив:

— Мій почав теж був у ті аеропланчики ходити, ну, та я його швидко одучив. Посилаю його до церкви в неділю, а він мені: «Треба, каже, сьогодні в школу — аероплан робимо». — «Як? У неділю?» — Та за лозину, та по плечах, та по спині. О, сразу присмирнів і літати забув.

За ним інші:

— Що це за вигадки? Хіба це боже діло? Рибі веле-но плавати — плавай, пташці літати — літай. В біблії он сказано...

І пішло:

— На мене — взяв би я того аероплана та потрощив на голові до тріски і школу таку запалив! Нащо вона нам?

— Раніш аеропланів не знали, а хіба так жилося?..

Стоїть Латка, ручки на животі склав, уже мовчить, тільки слухає та все зітхає та головою прихитує.

III

ЩО БУЛО ДАЛІ

Почалася робота. Столи, табурети, навіть підвіконня в майстерні заставлено різними приладдями. Той струже, той клеїть, інший на спиртовій лампочці гріє чайника, вгинає у парі перед носком чайника платівки з китового вуса. Петро Михайлович ходить од одного до другого,

приглядає, учить, радиться... Роблять саме рамці. Робота кипить, але галасу немає; навпаки — що щільніше, що щиріше бралися до роботи, то коротша була мова. Чути було тільки:

— Подай! Принеси!.. Що далі?..

Приходили інші члени гуртка, дивились, подавали те, інше, хапалися виконати ті маленькі завдання, які часом їм доручали. Розмовляли нишком, хоч ніхто не забороняв говорити вголос. Навідувався дід Назар. Прислухався, як нові майстри вільно кидались невідомими для нього словами: нервюра, стабілізатор, стерно повороту, придивлявся, як горіла в їх руках робота — і вже не грала прихована під сивими вусами у нього усмішка. Працювали з ранку до вечора. Силою вже Петро Михайлович одсилав їх обідати; іноді бувало, що він сам про це забував, тоді всі залишались до вечора без обіду. Приносив хто-небудь хліба, і майстри похапцем, не кидаючи роботи, сяк-так перебивали голод. Всі аж примарніли.

IV

НЕСПОДІВАНИЙ ПРИХИЛЬНИК

Одного дня надвечір увійшла в майстерню якась (із різкою) жінка, ввічливо поздоровкалась, стала коло порогу, дивиться.

— А що скажете?— не кидаючи роботи, спитав її Петро Михайлович.

— Оце я прийшла до вас розпитатися, Петре Михайловичу, чи вони таки за ділом сюди щодня ходять, чи, може, тільки пустувати.

Петро чогось почервонів, усміхався..

— Всі, що тут, як бачите, коло праці, а може де є такі, що й без діла блукають,— сміється Петро Михайлович.— Ваш котрий?

— А отой білоголовий,— кивнула на Петра жінка.

— Е, тітко, цього не руште, цей у нас перший майстер.

— Ну, а я вже думала так,— в жарт не в жарт почала вже весело молодиця,— тільки застану, що він тут отирається без роботи,— так і займу лозинякою: ви ж таки подумайте — схопився зранку, не поснідав, куска хліба

не взяв — повівся. Жду обідати — нема, жду полуднувати — нема. Та що ж це за лихо таке? І це щодня. Давай, думаю, піду хоч лозиною зажену! — До Петра:

— Ну, скажи мені, оце ти і їсти не хочеш?

— Ми вже їли тут.

— Видно і по вас, що їли: бач, аж очі позападали.— Озирнула всіх, похитала головою, мовчки вийшла за двері і незабаром уносить: величезний горщик ряжанки й цілу хлібину, ложки. В хлопців аж очі заблищали — раптом почули в собі вовчий голод.

Поставали кругом столу, тьопаять, аж виляски ходять по майстерні. Дякують та прихвалюють.

— Та й що ж це таке буде у вас, що он аж люди загомоніли в селі? Літати чи що надумались? — розпитує.

Петро Михайлович починає розповідати їй про модель. Слухає, усміхаючись, але очі уважні.

— А вражі люди аж гудуть: нащо воно того вчитися, який із того толк? Щоб колись ото полетів та шию собі зломив. Ну, а я, правду кажучи, люблю, як ото воно гуде над головою. Отак би й полетіла, коли б хто узяв! — Усміхається.

— Ось ми, як колись збудуємо аероплан,— мимрить Андрій з повним ротом,— посадимо вас і полетимо з вами аж за море-окіян.

— Ой не дуже тільки далеко, щоб хоч назад утрапити. Сміються.

Як виходила, до Петра Михайловича:

— То ви вже, Петре Михайловичу, не дуже томить їх... Хоч обідати пускайте. А то мій уже зі сну говорить. Оце якось побудив усіх: «Стерно,— кричить,— стерно зламаеш»...

Прошається:

— Ну-ну — побачимо, яке з цього пива та вийде диво... Може, тільки потуманите людей та й по тому. Тоді й додому не вертайся. Чуєш?— посварилася на сина. Засміялась, пішла. Ніби аж повеселіло, пояснило в майстерні. Петро Михайлович до Петра:

— Ти б свою матір грамоти навчив.

Петро:

— Вони трохи грамотні.

— Ага, то ж бо то й є,— промовив Петро Михайлович.

ЩОСЬ НІБИ ВИХОДИТЬ

Минуло кілька днів. Зробили кістяк рами. Наробили поперечин, але ніхто з майстрів якось не був певний того, що їхня робота до діла. Взялися робити підтримні поперечні. Робота, що вимагає пильності, уваги і важкого терпіння... Члени гуртка, що приходили вчитись і допомагати, дивилися на роботу з недовір'ям і починали говорити між собою, що з цього нічого, мабуть, не вийде. В селі почали вже глузувати, питали то одного, то другого хлопця: «Коли ж це ви будете вже літати?»

Проходив якось Петро повз крамницю, Латка побачив його, кивав ручкою, сам п'янький:

— Ну як? Швидко ваш аероплан буде готовий? Я щодня виглядаю...

— А вам нащо?

Латка хитро посміхнувся:

— А я думав музику найняти, щоб марша грали, як ви будете летіти...

І справді, щось таке надумав він. На майдані завжди гралися діти — пасли поросят, гуси, качки... Латка гукнув їх до крамнички, щось довго гомонів з ними, сміявся, на школу показував. Після того діти завжди, коли побачать школярів, кидали гратися й починали дражнити:

— Літуни, літуни, ідуть без штанів.

Хтось навіть склав на селі вірші і пустив між люди. Чи не сам, мабуть, Латка:

А у нашому селі
Завелися літуни.
До неба літали...
Та в болото впали...

Ні Петро, ні Матвій не звертали на це уваги, але Андрій, гарячий і гонористий, турбувався, лаявся, кулаками сварився...

— Ну-ну! Побачимо ще!

Але незабаром почали помічати за ним щось інше.

Руки були в нього умілі, зрозумів він усе швидко, і робота в нього завжди кипіла. Приспівував, сміявся, пританцьовував, а то зразу помітили — чогось осуворів до роботи, став в'ялий, — сам не робить, тільки все критикує, до всього чіпляється...

Одного дня зовсім не прийшов у майстерню.

Доручили Матвієві довідатись — чому. По обіді прийшов Матвій, сумний, задуманий. Розповідає: переказував Андрій, щоб його виписали з гуртка.

— Чого?

— Казав, що з цього нічого не вийде, тільки слави наробимо. Тепер бігає з малими дітьми та змії пускає. На всьому його кутку змії аж гудуть, цілу повітряну флоту розвів.

Сів коло столу Петро Михайлович, задумався. Пожурилися хлопці... Якось уже й робота не йшла до рук. Скучно без Андрія, та й робота без нього надовго затягнеться... А, може, ще й не вийде нічого...

Петро Михайлович ніби догадався про їхні думки:

— Коли й у вас, хлопці, теж є така думка, то кажіть вразу.

— Чи вийде що, чи не вийде, а кінчити, я гадаю, треба,— роздумливо казав Матвій.— Взялися, повинні кінчити!

— Ні, справа таки вийде,— після задуми гаряче промовив Петро, мало не стукнув рукою,— мусить вийти! Будемо кінчати.

— А до того я ще скажу вам, хлопці, от що,— промовив Петро Михайлович,— не будемо варті ми доброго слова, коли будемо кидати на половині свою роботу. Путящого робітника так із нас ніколи й не вийде. Ні характеру, ні волі, ні витримки... Так і будемо цілий вік починати і не кінчати. І вийде з нас не активна людина, а якась ганчірка. Тому моя думка теж така: що б не було, а діло довести до краю. Хай протягнеться ще місяць, два — все одно. Зразу не вдасться робота, розпитаємось у тямущих людей, почнемо наново, а не будемо кидати, не будемо розкисати. Під боком у нас Київ, а в Києві люди, які нам охоче допоможуть: чого самі не доберемо — поїдемо, повежемо до Києва; не буде за що — пішки підемо... І коли твердо захочемо, я певний у тому, ми справу доведемо до бажаного краю. Кажіть, не покинете діла, поки на половині?

— Не покинемо, хіба вже не знаю що.

Гаряче стиснули один одному руки.

Не зчулися, як у роботі пролетіло скільки днів.

Зробили нервюри, приготували поперечини, подушку. Коли нервюри стабілізатора й підтримні поверхні були

прироблені до своїх поперечин, почали натягувати на них полотно... Прийшлося добре — діло йде, як слід.

Приходили рано, розходились на ніч. Часом при світлі працювали. Вже не чули, що там і говорили про них на селі. Часто то один, то другий і ночувати залишались у школі. Зробили стерно поворотів, стабілізатор... Озираючи свою роботу — повеселіли, підбадьорились. Зразу якось почули, що діло на лад йде, що в них щось вийде.

— А знаєте що, хлопці? Коли буде у нас справа і далі так іти,— радо потираючи руки, казав Петро Михайлович,— через два-три дні у нас модель буде готова.

У хлопців аж серце забилося:

— Невже так швидко? Не може бути!..

— Ага,— засміявся Петро Михайлович,— тепер швидко, а пам'ятаєте, як ви спочатку хотіли всю модель за один день зробити.

Пригадали хлопці, теж стали сміятися. Погомоніли, посміялися і знову до роботи.

VI

ПІЗНЬОЇ НОЧІ

Звечора Петро Михайлович довго писав листи. Зранку дід Назар збирався на базар у місто, і треба було скінчити їх сьогодні. Написавши листи, Петро Михайлович пішов до діда Назара, щоб передати їх. Переходячи через клас, він побачив, що двері в майстерню одчинено, там горить світло. Лунав голос у порожніх класах. Підійшов ближче. На стільці коло столу сидів Назар, перед ним в одній сорочці, босий стояв Петро, в одній руці кусок черствого хліба, другою вимахує, очі аж блищать. Щось говорить... Прислухався:

— І не тільки, діду, вона буде світити нам у хаті, електричність — це такий кінь, що коли ми зможемо його запрягти, він усе буде нам робити: орати, молотити, возити. Село наше засяє вночі, удень загудуть електричні млини, на полях забігають трактори... О, тоді, діду, заживемо...

Мимоволі заслухався Петро Михайлович, не хотів перебивати, пішов посидіти на ганок. Думав собі: як цей хлопець швидко зростає розумово, міцніше — недавно ще був дитина.

Сів на ганку. Ніч була темна, зоряна. Село спало. Через майдан рипнула хвіртка, почувлися веселі, п'яні голоси, безладна пісня. «Либонь це од Латки,— подумав Петро Михайлович,— чого це вони?» Далі догадався: «Еге, голубчику, це ж ти самогончиком підторговуєш».

— Де...е ...я...я...— п'яним затягнув хтось голосом, далі зразу перестав, кричить — голос лине до школи:

— Гей, ви, інженери, подавай мені зараз той самий чортоплан, хай везе додому...

— Завтра, завтра, Федоре Івановичу!.. Не гвалтуйте!.. вставайте, біда мені з вами!— чути коло нього улесливий голос.

— Ні! Я докажу їм, безштанькам!

— Завтра, завтра, Федоре Івановичу!.. Не гвалтуйте!..

— Так і є!— подумав Петро Михайлович.

VII

ГОТОВО

Далі пішла робота певно й швидко наближалась до кінця. В майстерню почали навідуватись члени гуртка, далі — все більше й більше і незабаром шуміло вже там, як у вулицю. Всі побачили, що справа виходить, допомагали, підбадьорювали, хоч це було вже тепер і зайве. Зайшов якимось і Андрій, тихий, змарнілий, прохав, чи можна йому подивитися. Йому, звичайно, дозволили. Дивився Андрій на роботу і часом було помітно, як у нього загорались очі, щоб вхопити щось зробити чи допомогти, але втримував себе: його ніхто не закликав, а самому було соромно. Часом повертався і рішуче виходив із майстерні, але незабаром вертався знову, так, ніби його хто силоміць тягнув сюди... Стоїть, руки на грудях склавши, очей з роботи не зводить, а очі так і їдять роботу... Помітно, хоч і не був давно в майстерні,— все зрозумів уже... Часом, коли що не так робилося, аж кривився, аж тупав на місці — не міг витримати і хоч істиха, боязко підказував, давав коротеньку пораду.

Прийшов день, коли мали скінчити роботу. Ще зранку зібрався увесь до одного авіаційний гурток; поприходило багато з інших гуртків побачити роботу своїх товаришів. Кінчали, коли було повно в майстерні людей.

Приробили підтримну поверхню до подушки, подушку до рамців. Прикріпили стабілізатор, установили стерно...

Петро Михайлович подивився веселими очима на учнів, промовив урочисто:

— Тепер на оці два гачки надінемо резиновий шнур, і наш аероплан буде готовий.

Швидко і напружено, навіть трохи хвилюючись, докінчував Петро останню роботу. В майстерні було так тихо, ніби не було там ні духу... Одступив:

— Готово!

На столі стояв невеличкий чепуренький аероплан — ну, зовсім, зовсім такий, як літають, тільки що маленький.

— Слава!.. Слава!..— залунало в майстерні; зашуміли, вахвилювались.

— Стійте, заждіть,— спиняв їх Петро Михайлович,— рано ще радіти. Тільки тоді, як аероплан наш полетить, ми можемо сказати, що діло довели до кінця.

— Полетить, полетить,— гукали всі.

— Ну, це ми ще побачимо. Зараз уже вечоріє, крім того, надворі вітер, сьогодні вже пускати не будемо.

Нетерплячі, а особливо менші, аж танцювали, щоб сьогодні пустити, але старші вже мали витримку й казали, що краще пускати аероплан завтра зранку, якщо не буде вітру.

— Рано ми не будемо пускати, пустимо годині о дванадцятій,— радив Петро Михайлович,— об одинадцятій годині прибуває на нашу станцію потяг, а завтра цим потягом обіцяв прибути до нас... знаєте, хто?

— Хто, хто такий?— зацікавились школярі.

— Обіцяв прибути до нас товариш Микола, отой літун, що ви бачили його в Києві на аеродромі, пам'ятаєте? Я йому писав у листі про нашу роботу, про те, як вороже поставились до нас у селі, і він обіцяв приїхати до нас і прочитати нашим селянам лекцію про авіацію. Товариші піонери повинні цю справу взяти до своїх рук і оповістити всіх, особливо молодь.

— От добре, от добре,— пораділи школярі, аж у долоні заплескали, коли наш аероплан не полетить, він нам розкаже тоді, що треба зробити.

— От через те я й радив би не пускати нашу модель до його приїзду.

Всі погодились на цьому, а піонери з комсомолом взялися оповіщати село про приїзд літуна й авіаційні збори.

VIII

СМІЙСЯ, ВРАЖЕ, ТА НЕ ДУЖЕ!

Другого дня, як навмисне, зранку погода була на диво гарна; ясно світило сонце, на небі — ні хмариночки: синє, синє, аж прозоре; і дерево стоїть тихо, листом не колихне. Цвірінькають горобці, гомонять на майдані діти. Була неділя. Коло школи зібралися не всі школярі. Дожидали гостя з Києва, забігали наперед, визирали. Зрештою побачили: од станції верталися Петро й Андрій, що ходили зустрічати літуна. Верталися самі, помалу, невесело.

— Ну що, немає?

— Не приїхав. Кожну людину, що виходила з вагонів, оглядали, не бачили й похожего.

Було досадно: його ж так сподівалися, його так дожидали. Нащо було обіщати.

Вийшов Петро Михайлович, теж дивувався:

— Мабуть, йому щось перешкодило. Та ще він колись прибуде до нас,— заспокоював.

— Як же тепер — будемо самі пускати? — запитав його Петро.

— Звичайно, спробуємо пустити самі, ідїть винесїть моделю.

Винесли. З галасом, із гамором.

Малі діти, що пасли на вигоні свині та гуси, спершу на школу ніби не звертали уваги; коли ж тільки винесли моделю, один чогось помчав до Латки, а всі інші, як по команді, кинулись до гурту; стали трохи осторонь уряд, повакладали нащось за спину руки, дожидають...

Аж ось рипнула фіртка у Латки. Іде до гурту приливаний, черевички аж блищать ради свята, осміхається улесливо й яхидно.

Школярі незадоволено стиха гомоніли:

— О, Латку вже чорт несе сюди. І чого йому треба? Він же сміявся з нашої роботи.

— Того ж і треба, щоб посміялися з нас, коли не полетимо,— казали наші. Всі нелюбо спідлоба позирали на Латку.

А він ніби того й не помічає: ручки заклав за спину, стулив губки, дивиться такий добрий, улесливий, хоч до болячки клади його.

Андрій стиха:

— І так би й дав по...

Петро Михайлович озирнув свій гурток:

— Ну, хто ж перший?

Зашепотіли схвильовано: «Бери ти, бери ти...» — боялись.

Взявся Матвій. Підійшов, накручує резину.

— Розступіться! — Всі розступились.

Підійняв угору, кинув...

Модель задирчала і... носом у землю.

Всі так і зів'яли:

— От так же...

Раптом мала дівтора з-за спин руки, як не затрублять у гарбузові дудки, як не задеренчать у гребінці, як не забряжчать у черепки, ціла оркестра. Гурток людей, що спинився, ідучи з церкви, в регіт. Латка одвернувся, пхикає в руку. Між школярами пішло сумне: «Не полетить, не полетить».

І стоїть дід Назар збоку, журно головою хитає:

— Зарізали, острамили школу...

— Заждіть. Це ще нічого не означає, — чути бадьорий голос Петра, — може, ще він полетить. Здається, Матвій не так кидає його — треба трошки вниз.

Закрутив резину, підняв, кинув...

Упав, як каменяка.

Регіт за спиною дужчий... галас...

Підійшов Петро Михайлович:

— Щоб воно значило, — озирає моделю, пробує рукою всі частини. Наблизився Латка, теж сумно хитає головою, але в маленьких очицях поблискує задоволення:

— Не летить ваш аероплан. Петре Михайловичу, не летить...

І хитає головою Назар:

— Ех, краще б не страмилися.

Петро Михайлович щось трохи поморочився коло моделі, мовчки підняв, кинув...

Модель теж не полетіла.

Назар махнув безнадійно рукою, повернувся, пішов до школи.

А голоси за спинами сміливішали:

— Вони думали, так то й полетить.

— Якраз ця школа цього й научить. Та ці учителі...

— Та що тепер за школа...

І пішло...

А малі стрибують, верещать, трублять — як малі ди-
кунці.

Зрештою Андрій не витерпів: підбіг до дітей, вихопив
у одного гарбузячу дудку й почав їх тіпати нею по пле-
чах. Порозгонив.

Одходили люди, повипрямлялись, ніби їм од цього аж
полегшало. Гомонять, сміються, з ними пішов і Латка.
І було видко, як він розповідає їм щось смішне, вимахує
руками, показує, очевидно, як падала модель, і сміється,
аж до землі присідає.

Один по одному відходили од гурту й школярі, ліниво,
скучно.

Коло моделі залишилися самі майстри та Андрій із
ними.

— Ну, що ж його тепер будемо робити...

— Нічого, не будемо сумувати, товариші,— почав Пет-
ро Михайлович,— я гадаю, що діло ми поправимо. Зараз
ми не будемо його пускати, щоб не попсувати його зовсім,
а пождемо, поки приїде до нас товариш Микола. Я думаю,
що він усе ж таки прибуде. Через день, через два, може,
через тиждень... Він нам діло поправить. Та, може, тут
і поправляти немає чого... Може, тут треба тільки що-не-
будь одігнути, що-небудь підкрутити... Коли б тут був
літун-фахівець...

Його перебив Петро:

— Гляньте, що то Андрій робить?

Андрій вже пригнувся коло моделі, мовчки щось по-
рався коло неї, аж частини рипіли.

— Андрію, покинь! Андрію, моделью зламаєш.

— Та він моделью ламає!!

В Андрія тільки очі горіли... Ніби й мова не до
нього.

— Андрію!..

— Одніміть од нього моделью!

Але Андрій вже випрямлявся й піднімав угору моделью.
Підняв, кинув із розгону... і стало диво: аеропланчик за-
хурчав і рівно, гарно, як живий великий метелик, пролетів
трошки над землею... Петро Михайлович по годиннику
налічив п'ятнадцять секунд. Вирвався такий крик радості,
що його почули мало не по всьому селі. Діти, що гралися
у глинищі в хатки, повистромляли з ями голови, побачи-
ли, і з вереском, із галасом, кинувши свої цяцьки, в піску
і в глині побігли до гурту, люди, що порозходились із

майдану, спинялись, повертали і здалека дивились, що там зчинився за крик.

Моделя, трохи пролетівши, сіла, і Андрій легенько підхопив її, як дитину, на руки. Всі до нього юрмою.

— Що ти зробив із ним? Як ти пустив його?

Андрій аж сяяв од радощів. Розповідає:

— Я тільки одхилив трохи стабілізатора та резину закрутив не так туго, як ви.

— Як же ти догадався?

Андрій і сам не знав; сміється:

— Хто його знає.

Спробували ще раз.

Полетіло ще краще.

Діти шапки, картузи кидають угору, перекидьом...

Швидко вертаються назад ті, що пішли з майдану, аж піт на лобі блищить. Біжить Назар, аж спотикається, з городу, радий, шапкою махає, сміється... Вискочив із хати Латка, в одній жилетці, з ложкою в руках, видно, сів тільки обідати... Очі тепер у нього злякані, великі.

— Товариші,— гукає Андрій, і очі сяють у нього завзяттям і щастям,— підемо тепер із нашим аеропланом по всьому селу, по всіх вулицях.

— Ходім, ходім!— загули.

Збільшувалась за ним юрма, збільшувався гомін: «Що таке? Що таке?» Срізь по вулиці із тинів, із-за воріт ви-зирали голови, простоволосі, в шапках, заспані, розкуйов-джені, молоді в кольорових стрічках. Забіліли сорочки, заясніли вишивки, спідниці, мов живим цвітом завітчало всі по шляху тини й загати — це шумко й радісно йшли молоді піонери в селі. І шуляться, ідучи з церкви, якась стара бабуся під тином, прихляється, хреститься, з остра-хом позираючи на це диво, що ось завелося в їхньому селі. Стоїть Петро Михайлович один серед майдану, вуса накручує, посміхається.

А молодий гомін дзвенить, шумить десь аж на друго-му кінці села.

ІХ

ХАЙ ЖИВЕ АВІАЦІЯ!

Коли з другої вулиці вертались школярі на майдан, за ними тягнувся вже довгий хвіст. Діти, молодь, дядьки, плентались навіть десь іззаду старі, зігнуті діди з цінка-

ми. А посеред натовпу, над аеропланчиком маяли вже червоні прапори з плакатами: «Хай живе авіація!», «Підтримуйте нашу повітряну флоту!», «Всі на допомогу авіації!». Спинились усі серед майдану. Гуде, як на ярмарку. Підходили нові й нові люди, дивились, руками лапали, прохали, щоб ще раз пустили аероплан. Пускали без ліку. Гомоніли люди:

— От тобі й наші! Яке втяли!

Інші намагались трохи розхолодити людей:

— Та хіба воно справжнє! Це ж тільки виграшки дитячі! Цяцька!

— Зробили маленьке, зуміють зробити і велике!— казали інші.

— Не так-то легко зробити велике: ось у мене є маленький хлопчик, Костик. Він у мене оце колись возика зробив. Зовсім схожий на віз. Ану, хай він зробить великий?

— А ось ти робиш великого воза, а чи зробиш ти отаку птицю, щоб літала, як оце школярі зробили?

Регіт.

— Так бачите... то одна річ.

— Ото ж бо то й є!

Дід Назар цілу аудиторію зібрав коло себе:

— Ні, браття, це не пустякове діло! Тут усякі плани треба. всякі науки — фізика, граматика... Це тільки інженери колись робили, та й неабиякі інженери! От скажемо: невр... невр... неврюри, стабі-лі-затори... Що це вам, іграшки?

Крутився у натовпі і Латка:

— А як ви гадаєте?— дехто до нього.

Латка очима сюди, очима туди, ручками круть-верть.

Х

ГОСТІ З НЕБА

Хтось голосно:

— Так то воно так, а все ж це тільки маленьке журавлення. Ні, ви отакого мені журавля зробіть, як ото...— І височенний дядько підняв ключку вгору. За гомоном ніхто не чув, як високо над селом гув справжній аероплан. Всі підвели вгору голови.

— Оце журавель! На цього наклади пудів з півсотні — повезе.

— Ні, мабуть, ним тільки хіба пір'я возити.

— Повезе, — домагався хтось, — бач, як гуде, як добрий бугай.

— Годують, мабуть добре, то й гуде!

— Та чого це він кружляє на одному місці? Чи він блудить, чи він світом нудить?

— Гляньте! Чи не думає оце він тут сідати?

Всі примовкли.

Чийсь схвильований голос:

— Так і є. Сідає! Чого це він?

Аероплан робив над селом круги, спускався все нижче й нижче, сідав над майданом.

Вже можна було забачити людей на ньому. Хтось із школярів крикнув на все горло.

— Це ж наш літун... Товариш Микола.

— Петро Михайловичу! Гляньте, Петро Михайловичу, де ви?

А Петро Михайлович не чує: сам уже закинув голову вгору, сміявся щось, гукав і махав своїм кашкетом.

Загуло на майдані, загомонило, замаяли шапки вгорі, затіпались в повітрі чуби. Але гомін на майдані став шухнути, тонути: могутній і радісний рев велетня-птаха все поглушив...

Рівно, ніби з гори по ковзалці, аероплан злетів на землю, легко торкнувся коліщатами землі, трохи прокотився по майдані й став.

Вискочив товариш Микола, веселий, несподіваний, мов із неба прилетів. Звіталися.

— Як же ваша модель?

Показують.

Якийсь дядько:

— Ану-ну, погляньте, чи ковалівці до чого-небудь здатні, чи, може, тільки їм змії з паперу пускати?

Літун уважно з усіх боків розглядав модель. Підійшов другий товариш, що коло стерна сидів — здався збоку старшим — а справді — таке гарне, симпатичне обличчя, дивиться.

— Робота досить чиста.

Літун:

— Літає?

Всі весело:

— Го-го, ще й як!

Літун накрутив, підняв, кинув: полетіло.

Засміявся літун:

— Чудово! Ніхто не допомагав? До літуна ніякого не звертались за допомогою?

— Ні, ні, самі!

— Це навіть дивно, це дуже рідкий випадок, щоб при таких умовах зразу модель удавалася. Признаюсь, моя перша модель не полетіла!

Розповіли йому, як спершу модель теж не хотіла летіти, як сміялись з них, як потім Андрій догадався, що зробити, усе, як було далі.

— Молодці, товариші! Браво! — аж очі засяяли в літуна.

Далі до людей:

— Ну, як же тепер ви скажете, громадяни, путяще це діло — авіація, чи це тільки одна забавка?

— Та хто його знає... Одні так кажуть, другі інакше. Воно нам, правду кажучи, без діла, то ми не дуже до нього й доскіпуємось. Нам на ньому не літати.

— Ні, громадяни, так не можна ставитись до цієї справи, це діло наше спільне. Це ви так кажете, що мало знаєте або й зовсім нічого не знаєте про авіацію. Чув я, як дехто з вас вороже зустріли ваших сільських молодих піонерів, що почали учитися цього діла, і навмисне прибув сюди, щоб побалакати з вами про цю справу. Мені здається, коли ви мене уважно послухаєте, то самі побачите, що авіація і не така пуста справа, як вам здається, і не така вже далека вам, як ви про це думаєте. Будете слухати мене?

Загули:

— О, а чому не слухати? Просимо дуже.

— Нам треба, щоб з нами говорили.

— Давно вже треба.

ХІ

ПРО АВІАЦІЮ

Збились тісніше. Ті, що стояли далі, підійшли до гурту. Малеча посідала спереду, на моріжку, дорослі стали стіною. Літун став на аероплані, щоб усіх бачити, й почав:

Мал. 5. Восною 1923 року вахрежкі світових грабіжників англійці лорд Керзон післав намій Робітничо-Селянській владі нахабного ультиматуму. Оцім плакатом відповіло Т-во Друзів Повітрофлоти в ТАПУК і почали збирати гроші на повітряну оборону. Одна за одною почали видітати у повітря ескадрилі: „Ультиматум“ три еск. ім. Леніна „Ілліча“ т. Держинського і Червоца Повітрофлота вес росте й росте, а Керзона вже давно ділько війн: він вмер у-осени 1924 року.

Одна з ілюстрацій книжки Л. Пахаревського і С. Васильченка
«Молоді авіатори».

— Перш за все,— запитав він селян,— для чого, на вашу думку, потрібні нам аероплани?

— Звісно для того, щоб воюватись,— одповіли селяни

— Так,— підтвердив літун,— це правда, авіація може бути великою й могутньою зброєю під час війни. Буржуазні держави це добре розуміють і хапаються, як можна більше, набувати військових літаків. Отже, й ми — хочемо чи не хочемо,— але мусимо мати свою військову повітряну флоту. Але це все тільки до якогось часу. Справжнє ж велике значення авіації — не в тому! — Далі він говорив про те, що авіація, яка служила до останніх часів для військових потреб, незабаром буде служити культурним і науковим цілям. — Вже й тепер,— казав він,— почали будувати аероплани й дирижаблі для перевозки вантажу й пасажирів, для наукових дослідів. Прийде час, і вони будуть служити для зносин між далекими країнами, що між ними лежать пустелі та непроходимі ліси й болота... — Казав про те, що і в сільському господарстві теж авіація буде мати значення, що вже й тепер в Європі і у нас навіть із аеропланів фотографують землю й роблять межові плани, трують сарану на полях...

— Зразу навіть трудно уявити собі,— казав він,— скільки всякого полегшення, скільки користі принесе людині авіація.

Слухають уважно, але погляд гострий — помітно, не дуже ймуть вони цьому віри. Зітхає хтось:

— Ехе-хе. Коли то тільки буде цеє...

— Та чи й буде...

— Як же воно не буде, коли вже воно майже є в людей. В Німеччині після війни вже почали будувати пасажирські й грузові дирижаблі, які хоч і не так швидко літають, як аероплани, зате можуть піднімати до 2000 пудів вантажу.

— 2000... — загуло в натовпі. — Ой щось мені того...

— Авіація росте неймовірно швидко,— казав далі літун,— ще недавно вважали, що найбільше без перепочинку аероплан може літати 25—26 годин, але в Америці вже літають більше 37 годин. Тепер аероплан без перепочинку може пролетіти до 3000 верстов, а за одну годину може пролітати мало не 400 верстов.

Загомоніли, гаряче замахали руками:

— Не було цього й не буде!.. Що він морочить голову, 3000 верстов... Де це видано?

— Це він уже трохи теє...

— Товариші, я не байки прибув вам провадити. Кажу те, що люди давно вже знають. А це видано було, щоб до вас у село прилітали з Києва? Що це, байка?

Тож і школярі:

— А пароплав — байка, а машина — байка, а оце-о — байка? — показують на свою модель.

Притихли. Стриманіше:

— Не знаю, хто тільки буде на ньому літати?

— Хто буде літати? Будьте певні, всякий полетить. Колись, як повелися були залізниці, хіба наші діди не виходили з попами та з корогвами проти потяга, як проти нечистої сили, а тепер що ми бачимо — часом не дотовпишся і в вагон. Що? Може, неправда?

Сміються. Пом'якшали.

— Ми їздимо по залізниці, плаваємо пароплавом, лю-бісінько будемо літати в повітрі. Та коли зважити добре, то на аероплані далеко менше буде небезпеки, ніж, скажемо, в потязі. Вже й тепер кажуть, що з аеропланами менше буває катастроф, ніж із потягом.

Повеселіли, жартують.

— Воно, правда, тут гайки вже не одкрутиш.

— І моста не зірвеш...

— І насипу ніякого й ремонту не треба — вигода видима...

— Треба сказати, що тепер будують такі аероплани, що можуть сідати не тільки на землі, а й на воді. Так звані гідроаероплани. Лети, куди хочеш — через моря, через пустелі, через непроходимі хащі...

Один не втерпів, здвигнув плечима, усміхнувся:

— Це зовсім, як у тій казці. Оце якось мій школяр купив книжечку про Іванушку-дурачка, так там те ж саме: сів на горбоконника, не вспів озирнутись, як уже і в столицю дімчав!..

Сміх. Хтось додає:

— А я читав, як один іще на такому килимку летів...

Почали гомоніти, сміятись. Сміявся й літун.

— Бач, про це ви знаєте всі, а про справжні чудеса ніхто й не чув! А я ще скажу, — казав він далі, — що й у казці не вигадано нічого кращого од аероплану. Навпаки, на аероплані, мені здається, далеко зручніше літати, ніж на різних кочергах, мітлах, жлуктах та килимах. Там сиди та й трусись та держись.

Сміються всі.

— Та ще й добре держись,— уставив хтось.

— Що? Мо, доводилось?— Сміх. Інші:

— Та годі! Тут діло, а вони...

— Інше діло на аероплані. От, скажемо, тепер у Парижі: треба вам у Лондон, купуєте собі квиток, увіходите, як у вагон... Повно людей, в кріслах, в канапах порозсідалися, книжки, газети читають. Підняло, понесло вас — вам байдужісінько. На протязі всієї аеролінії, що тягнеться на 380 кілометрів, у різних місцях прив'язані аеростати, що вказують дорогу — вже не зблудить. Кожних 60 кілометрів — аеродром; там — станції, полустанки з сигналами, з маяками. Про якусь небезпеку вам і в голову не приходить. Подорожуючи, розмовляєте радіом з тими станціями, над котрими пролітаєте, розпитуєте передні станції про погоду чи слухаєте концерти — чи то з Парижу, чи Лондону. Поки те-се — не зчулись, вже й у Лондоні. Ні, я все ж таки з більшою охотою полетів би на аероплані, ніж на якомусь жлукті,— додав він сміючись.

Довго ще говорили, часом жартували, сміялись, але помітно вже було — думніші стали очі в людей, більш довірливий голос. Кінчив літун побажанням:

— Хай же живе наша червона авіація, хай росте, шириться вона у нашому багатому, талановитому краї! — Шукав очима школярів-авіаторів:— Хай живуть молоді піонери, що кинули у вашому селі перше проміння свідомості щодо цієї великої, для всякої країни необхідної справи!

Дехто аж загорівся:

— А що? Хай і наших знають! Наша Ковалівка теж неабищо. Молодці школярі.

— Слава! Слава!— Вхопили на руки Петра, Андрія, Матвія, далі всіх членів авіаційного гуртка, більших і малих, гойдали вище голови.

XII

В КИЇВ ПО СІЛЬ

— Громадяни! Товариші!— махає руками літун,— увага! Маю ще вам сказати дещо.

Помалу затихли. Усміхаються.

— Хто хоче проїхати на аероплані до Києва й назад? Можна взяти двох — одного з більших школярів, друго-

го — коли із дорослих хто охочий. Хто сміливий? Хто на голову міцний?

Зашуміли, загули і незабаром із членів гуртка вийшов наперед Петро, якого товариші вибрали одногосно, схвилюваний, радісний. З дорослими справа улагодилась не так швидко. Всі хотіли, але всі боялись.

— Хай ось Максим Мичка летить: він на морях плавав.

— Ні, Мички шкода — дітей багато, хай летить Григор — він бурлака, у нього ні жінки, ні дітей...

Регіт.

— А жінкам можна?..

— Можна!

Зацокотіли, тоненько загомоніли жінки:

— Марусю! Бабу Грибиху! Тетяну! Москалівну!..

Веселий чоловік:

— Люди добрі. Прошу вас слізно: беріть мою!.. Хай голови не гризе мені!

— Тетяну! Тетяну!..

Мало не силоміць випхали наперед високу, струнку молодицю, ту саму, що принесила хлопцям у майстерню горщик ряжанки. Засоромлена, червона, аж пасмо коси вибилося з-під очіпка, а очі сяяли сміливо й весело. До Петра:

— Ну, сину, коли гинути, то гинути разом. Що там не буде — полетимо!

— Оце так! Мати з сином... Оце молодиця!

Тимчасом літун захопив собі на допомогу кілька душ людей, школярів, нашвидку поясняв їм, як треба буде пускати аероплан. До матері й сина:

— Ну, тепер, сідайте! Сюди ось...— Вийняв годинника:— без чверті чотири!

Тетяна, сідаючи, весело й схвилювано до людей:

— Ех, хоч раз у житті вирвуся з цього пекла! Прощайте, люди добрі, не згадуйте лихом!

Кругом загоготіло:

— Це родимий літун! Вона й дівкою була угара!

— Гляньте, то їх прив'язують, чи що б то?

— Аякже, щоб часом перекидя не полетіли!

Матір і сина поприв'язували, наділи на голову шапки з довгими ушима, літун дав їм поради, як себе тримати під час літання, тоді заліз у аероплана, покрутив стернами й крикнув щось механікові. Той декілька разів повернув пропелер... Зашумів двигун, загув гвинт. Механік з допо-

магачами вхопили аероплан, держали, як дикого крилатого коня, що поривався летіти...

— Пускати?..

— Заждіть! Заждіть! — наузбіч проштовхувався якийсь дід з мішком під пахвою. Кричить:

— Купіть мені, коли вже таке, то, будь ласка, півпуда солі у Києві! Там дешевше, ніж у нашого Латки! Купите? Все одно дурно будете літати!

Сміються кругом, сміється літун, рукою махає — давай, мовляв. Дід кинув мішок, літун підхопив його, поклав на аероплан. Гукнув:

— Півпуда солі? Добре!

Перегукнувся знову з механіком... Крикнув:

— Пускай!

Пустили. Аероплан покотився по землі, одірвався од неї, помчав угору.

Глянув Петро вниз — серце замліло.

Механік, люди, майдан, школа — все шугнуло вниз, як у провалля... І здається, що аероплан гуде, дирчить у повітрі на одному місці, а під ним тоне, летить кудись усе: і ліс, як бур'янець, і озеро, як чорна на штанах латка, і все село маленьке, як малюночок на папері.

XIII

У КИЄВІ

— Де це ми?

Кругом люди, гомін, сміх... Трава. Якісь будови...

Либонь це той самий аеродром. Так ніби хтось могутній перекинув їх із села аж сюди... Встають, ноги тремтять. Літун гукає на когось:

— Автомобіль у нас вільний?

— А що таке?

— Після скажу...

Гуде автомобіль.

Сіли. Загув.

Летять мимо телеграфні стовпи, крамниці, будинки... люди піші, люди на возах... трамваї, височенні будинки.

Задирчав автомобіль. Став. Перед очима — скляні двері, над ними великими літерами:

С о р о б к о п.

Літун із дідовим мішком з автомобіля, у двері, сховався...

Дві-три хвилини — виходить із клунком. Крикнув автомобіль, мчить...

І вже перед очима знову аероплан...

Скільки хвилин і...

— Дрр...

Затремтів птиця-звір, і вже внизу сади, як бур'яни, Київ, як невеличкий малюнок, менший, менший... зник...

XIV

ДІЛО БУДЕ

В селі не розходились люди, посідали коло школи, дожидали. Повільно гомоніли про міське життя, про сільське, про нові порядки. Позирали на небо, прислухались. Механік вийняв годинника, заклопотано заглянув у нього:

— Двадцять п'ять хвилин пройшло — час би вже...

— Так швидко?! — дивуються.

— Треба, щоб уже вертались, — певно, з тією сіллю забарились.

Жартували з дідом:

— Ні солі, ні мішка...

Аж ось один із школярів:

— Гуде...

Схопились з місця — всі на майдан, попіднімали голови вгору.

Дивляться, шукають у небі очима. Радісно:

— А он же й він!

— Де? Де? Ага! Бачу!

Підлітає аероплан, гуде радісно, весело, бадьоро... Виходять.

Обступили, оточили:

— Ну, як? Ну, що? Дуже страшно?

Петро й мати сміються, точаться, як п'яні:

— Як тепер чудно тут! Немов би й село не те...

Хтось згадав:

— А солі дідові, мабуть, не купили?

— О, я й забула — єсть.

Передають дідові клунок. Всі до того клунка:

— Гляньте! Справді! Де купували? Почім? Бачте, діду, це б пішки коли б ви доплентались до Києва?

Дід подививсь на аероплан, подививсь на клунок подумав і до людей:

— А чи знаєте, що я вам скажу, люди добрі? Єй-право, мабуть, з цього діло буде!..

XV

УРОЧИСТІ ЗБОРИ

Перед тим, як одлітати, літун зайшов у шкільну майстерню. Там зібрався весь авіаційний гурток. Члени гурткової президії, Петро й Матвій, закінчили цієї весни школу і на їх місце треба було обрати інших. Голова гуртка, Петро, одкрив збори. Озирнувся — нема секретаря.

— Секретар! Де ж секретар?

Андрій стояв осторонь, як чужий, чогось невеселий, задуманий.

— Я ж... виписався з гуртка,— стиха промовив він.

Всі якось про це вже й забули були, тепер згадали.

— Як же тепер? Другого вибирати? Чи, може, знову приймемо Андрія? Як ти, Андрію?

— Коли приймете знову, то я...

Загули:

— Прийняти! Прийняти! Він усе ж багато працював коло моделі. Він і моделю догадався, як пустити. Прийняти! Голосуйте!

— Заждіть, товариші,— спинив їх Петро,— Андрієвої заяви ще не розглядали наші загальні збори, і коли він зараз зречеться її, то нам не треба буде й голосувати, я так гадаю.

— Правда,— загули,— сідай, Андрію, на своє місце та більше так не роби!

Андрій, червоний і радісний, швидко сів на своє місце.

Одчинили збори. За почесного голову обрали товариша Миколу. Вітали його бурхливо, радісно. Подякувавши за честь, товариш Микола сказав промову, коротеньку, але щиро й гарячу. Він казав, що сьогоднішній день для нього справжнє свято, що в нього зростає певність і віра у розвиток, у велике майбутнє авіаційної справи у нашому краї, коли він дивиться на ці молоді, ще дитячі, завзяті обличчя. Казав: «Коли ви, діти, змогли вже в своєму селі порушити між дорослими селянами цю великої ваги справу, що ж зможете ви зробити тоді, коли набудете сили

й знання й коли з такою любов'ю й завзяттям оддастєся справі авіації». Закликав поширювати свою роботу в школі і в селі, учитися, набирати членів, поширити в селі осередок допомоги авіації. Обіцяв держати з ними зв'язок, допомагати всім, чого буде треба. Радив тепер же накреслити план дальнішої роботи. Андрій відразу загорівся:

— Далі, я гадаю, нам треба збудувати справжній аероплан.

Всі засміялись.

— Ого, куди вхопив!..

— Аероплан не аероплан, а планер, я гадаю, ви могли б тут збудувати,— промовив літун.

— Планер! Планер!— загули збори. Щоб літати, як Яковчук!

— Стійте,— спинив усіх Матвій,— будувати, то будувати, але з чого ми будемо будувати? На які кошти?

Всі примовкли.

— Справді. Це питання цілком слушне і його треба уважно обміркувати,— сказав товариш Микола.

Далі товариш Микола запропонував, щоб хто-небудь із членів гуртка списав усю роботу гуртка коло моделі, всі пригоди, які довелось пережити гурткові, й одіслав у редакцію авіаційного журналу «Повітряна флота», що видає його Центральне правління товариства авіації та повітроплавства у Харкові. Зрештою вийняв авіаційні значки і роздав членам гуртка. Дійшовши до маленької Марійки, він спинився здивований.

— Невже й ця дівчинка — член вашого гуртка?

— Аякже. Член та ще й активний. Це наш бібліотекар!

Погладив по голові, дав і їй значок. Так і спалахнула вся з радощів, а очиці так і прикипіли до блискучого значка.

Коло дверей стояло душ із п'ять учнів, не беручи участі в зборах.

— Це теж із вашого гуртка?

— Ні, це прийшли записуватися у гурток.

— Ого, зразу п'ять душ!

— Е, це ще не всі...— Почали рахувати, хто ще казав, що хоче записатись у гурток.

— ...І Микита, і Петренко, і Кошіль, і Гончаренко, і Василь Підгірний, і Макар Підгірний...

— Дивіться, який урожай у вас сьогодні,— сміється літун. Тимчасом Андрій щось гаряче почав шепотіти між товаришами, показував значок, махав руками, доводив щось, позираючи на Петра Михайловича.

— В чім річ?— помітивши це, спитав товариш Микола.

— Петро Михайлович теж член нашого гуртка.

— А, правда. Я й забув.— І товариш Микола, сміючись, подав значок і Петрові Михайловичу. Той теж засміявся, а потім поважно пришпилів значок до тужурки. Поруч Петра Михайловича стояв дід Назар; товариш Микола подивився на нього, подивився на учнів. Всі зрозуміли: «Дати й дідові?» — «Дайте! Дайте!» — Дід почервонів, засоромивсь — тікати; придержали, до свити причепили.

Посипались оплески, вигуки, радісний сміх...

Товариш Микола сказав, що, на великий жаль, він мусить зараз одлітати, і став прощатись. Веселою гурмою висипали із школи, пішли до машини. Як одлітав аероплан, кричали:

— До побачення! До побачення!

XVI

В НЕВІДОМІ СВІТИ...

Зайшла ніч, але село ще не спало. Чути було сміх, го-мін, парубочі вигуки, десь у вербах дівочі співи. Зайва, не витрачена за день сила дзвеніла й гула, шумувала в селі, розгонила сон і тишу. А вгорі без ліку блискучі далекі світи зоріють. Все небо, здається, двигить і тремтить такою незміримою силою енергії, такими могучими невідомими законами-таємницями, що з давніх-давен хвилюють людину, будять думку; зорі тягнуть до себе, надихають бажанням піднятись до них... На горі за селом росте над ровом стара груша, що її знають в селі і що на ній побували малими теж, мабуть, усі. Спереду темніє смуга: через поле стояв ліс. Над лісом жевріє Марс, як жарина. Під грушею чути тиху, спокійну розмову...

— А я читав, що один вчений подавав таку думку: зробити таку гармату, щоб стріляла на сотні верстов, і зробити велике ядро, в якому можна було сидіти людям.

— Зажди, а чим би вони дихали там?..

— А дихали б вони он як...

З біноклем у руках, з блискучими значками на грудях сиділи на рові Петро й Андрій. Дивились у бінокля на Марс, говорили про те, що, певне, живуть там якісь живі створіння, можливо, розумні, що колись людський розум дійде до того, що знайде спосіб, як завести зносини з цією планетою, що непокійний людський дух, раз пробудившись, вже ніколи не перестане пориватися туди.

— Може, багато буде невдач, катастроф, жертв, але це не спинить уже людину!— казав Петро.

— А ні!— згодився Андрій.— Ти ж таки подумай — побути там, де ще ніхто ніколи в світі не бував! Дізнатись про таке, про що, поки світ стояв, поки жили люди, ніхто не знав, не відав!..

— Подумаєш — аж мурашки полізуть... Здається, все б за це відав, все покинув...

— Так... є за що хоч би і вмерти!..

Затихли, задумались.

— Я тепер розумію того Ікара, що не послухався батька і полетів до сонця...

— Якого Ікара?

— А ти хіба не читав? Це є така стародавня казка...

І Петро почав розповідати одну з відомих найкращих старогрецьких легенд про того відважного хлопця, що рискнув життям, щоб побачити сонце, полетів до нього і впав у море.

А Марс вибирався над лісом все вище й вище.

КАМ'ЯНЕ ЦАРСТВО

Мати зранку взялася виряджати рудого Прокопця на люди. Випрала, викачала сорочку, майже до півдня латала подерті штанці. Латка на латці, одні чепурненькі рубчики — а все ж ціле, не світить тілом. Там чужі діти, і хоч не гулять із ними посилала вона хлопця, а все ж матеріному серцю шкода було посилати обідране. Хоч була хора — злізла з полу, сіла на лавці, латала. Латаючи, повчала:

— Підійдеш, поздоровкаєшся. а далі й попросиш.

— Як же його, мамо, прохати: «дайте милостині» чи як? — казав худенький — одні кісточки в шкурі — хлопчик в ластовиннях.

Мати сама не знала, помовчала. Рішуче:

— Скажеш, дайте копійчку на хліб, бо мати нездужає, а діти малі... — і мати довго почала пояснити, чому вона мусить посилати хлопця старцювать...

Хлопчик перебив її:

— Ні, мамо, так я забуду.

Мати й сама бачила, що занадто багато казала слів, проте не вміла навчити коротко.

— Як попросиш уже, то попросиш.

— А як будуть сміятись з мене: скажуть «старець»!

— З чого ж тут сміятись? Хіба це з добра посилаю тебе... — І мати знову почала роз'яснити йому, що тут нема встиду, не даючи прямої відповіді. — А як котре на-сміється — бо з ним, — добавила вона.

— Його бог покарає — правда, мамо? — вирішив останній свій сумнів хлопець. Йому і боязко було, і хотілось піти туди, де інші люди, де багато цікавого, нового.

Од села до дач було верстов зо три, полем, житами.

Прокопець ішов, повний думок. Парило сонце, шепотіло жито, красуючись. Вітерок полоскав хвилями пітний чуб Прокопцеві. Прокопець часом спинявся перед придорожною вербою або кущем, знімав картуз і шепотів щось губами. Учився.

Ось близько тінисті сосни. Між ними — хати, вікна, веранди.

Б'ється серце у Прокопця, одкашлюється... Червоніють кінчики ушей, рішучістю загораються очі...

Іде...

Недалеко од дач, між житами, озерце — кучеряве, заросле по боках і всередині кущами, різними квітками, білими ліліями. Налетіло сюди пити різноцвітних, мов з дорогих камінчиків, бабочок... Сів... Так хороше... Мрії аж шумлять, а йти важко, як на огонь...

Думає: пан дав карбованця... Мріялось легко, радісно, але йти не хотілось, як у вогонь.

Життя на дачах... Голі пані... собаки гризуть кістки... варять варення... десь [хтось] кумедно співає. Скрипка. Гамаки... Книжки... Діти грають в теніс... волейбол. Руки за спиною.

Підійшов, одкашлявся, — голосно, тим голосом, як пастихи просять сірника в проїжджого:

— Дайте копійку! — Вийшло грубо, зовсім не так, як хотів.

Одразу, ніби його хтось хльоснув по щоці і по другій, одхилив голову, вхопив зубами губу, заплющив очі... Угнув голову, ніби дожидав, що ось його зараз почнуть бити по щоках, по голові, по всьому.

— Чого тобі?

— Мати казали, щоб дали копійку!..

Зуби зціпивши, підходив до інших і інших...

Кожний раз набирився духу, мов підставляв лице під удари. Вертався — була ніби пика побита. Копійок із сім добув.

Другий, третій день — звук, сміливіший став. Не так уже червонів. Прибавляв слово — пожалуста.

Але було надзвичайно тяжко, і навіть страх брав, коли Прокопець до кого звертався, а воно мовчить, як глухе. Тільки почує прохання, побачить хлопчика — і ніби який мертвий вітрець збіжить на обличчя, і воно скам'яніє.

Не обізветься, не повернеться, скільки не стій, скільки не прохай. Бувало тоді так важко, що аж під серце підступало і піт виходив на чоло. Одходив, як потовчений, опльований, ногами поштотханий. І таких було більше.

— Йй-бо, мамо,— розповідав він дома матері,— краще, якби він мене набив... А то отак... Може, він думає, що не до його... Може, він мертвий... або що! Може, це я до сосни.

Далі привчився дивитись, як на ляльок...

В суботу наїздило — зразу починали трошити на верандах, не згірше собак...

Звик дивитись, як на живих ляльок, що звідкілясь набрались у лісі й завели тут цікаве й химерне життя.

Діти в трусиках, в мальованих шапочках, гладкі, за смажені, гралися гуртами у великого м'яча. Великі теж дерев'яними молоточками качали дерев'яні м'ячі поміж дужками. Між деревами повішені були сітки і в сітках [лежали] з книжкою в руках, мов величезні риби у володі. Часом Прокіп сідав у піску коло дітей і довго дивився на гульню, часом забуваючи, чого він прийшов сюди. Встрявав у розмову з дітьми, далі кидався, зітхав важко й одходив.

В картузі, що носив він його вдвоє стуленим під пахвою, уже було сім копійок грошима, кусків зо чотири сахару й ошимок булки. Він стиха радів, що буде з чим вернутись додому. Навіть гордий був. Уже поділяв він цукор між маленькими сестрами, думав, на що підуть гроші. Треба до десяти копійок догнать,— подумав хлопець.

— Дайте копійку!— стрижений, худий.

— Катись колбасою!— одказав той.

Добре, хоч не мовчить,— подумав Прокіп і осміхнувся йому.

— Дайте копійку!

— Та ти ж уже був сьогодні!

Роздивився — правда. «А бодай тобі...» Хіба отуди. Але там собаки. Всі запевняють, що собаки не кусаються, тільки гавкають. А все ж чогось страшно... Он отой здоровенний, овчарка — вже й уші підняв, ні, не піду.

В грудях, мов крила, що забилися.

А собака дивиться на його, як людина лиха: «Ага, боїшся... ось я ж тобі...» й підвівся... Гарчить, люто позираючи.

Хлопець убік, сміються: він не злий.

— Нічого, він не вкусить... Не бійся... Джімі! Назад!..

Але Джімі, не слухаючись, кинувся на малого, збив із ніг.

Розначливий, переляканий дитячий крик пронизав ліс. Вже не було солідного й хазяйновитого дядька: кричала дитина. Страшну силу має той дитячий крик. Всі, хто був ближче, кинулися обороняти, мов оживши.

— Джімі! Джімі!

— Пішов геть!..— Одтягнули.

— І що це йому сталося, він же не кидався на людей.

— Що, злякався?

Хлопчик лежав у траві, блідий, наляканий, плакав. Козирок лежав далі, порозкочувались копійки, сахар.

— Еге!— хтось придивився,— гляньте, та в його груди прокушені!

Вся сорочка спереду була закривавлена.

ОСІННІ НОВЕЛИ

(Присвячується 1905 р.)

ЛИСТ ДО МОЇХ ЧИТАЧІВ

И с каждой осенью я расцветаю вновь...
Легко и радостно играет в сердце кровь,
Желания кипят — я снова счастлив, молод,
Я снова жизни полн...

А. Пушкин

Згадуючи осінь, я завжди пригадую такий малюночок: Ясне осіннє небо. Перший морозець і... «отдаленные ссдой зимы угрозы»... Під дверима дзвенить земля од тупотіння, а повітря — од гомону. В кімнату впихається цілий гурт шкільної молоді: граблями — руки, калиною — щоки і іскрами — очі. Прибігли з лісу. В кімнаті потемно... В грубці — гора золотого жару, дихає запашиим теплом. Одпихаючи одно одного, з сміхом і гомоном товпляться до грубки... Ось одна, пробуючи рукою комин, гукає в захопленні: «А гарячий!» — і потім на ухо подрузі щось прошепотіла лукаво, од чого подруга зашарілася... Я все ж почув, швидше одгадав те лукаве шепотіння-жарт: «Отакі в Панасика щоки». — «А ти звідки знаєш?» — сміючись і дивуючись, і шаріючи рум'янцем, підозріло питає подруга.

Чи є тут хоч тінь того осіннього суму?

Ні, я ніскільки не соромлюсь і не вагаюся назвати осінь найлюбішою мені в рокові добою, ні крихти не вагаюся, бо в цій моїй любові до неї і тіні немає тієї зневіри чи того чорного смутку, що їх завжди чогось сполучають із цією, в дійсності життєдайною, частиною року.

Люблю я осінь за те, що навіває вона, як ніяка пора інша, струмені творчої енергії, що все те найкраще, що робилося і що зроблено мною, робив я цією порою

Люблю я її і за те, що коли опадає в саду пожовкле листя — ця довчасна примарна краса його, — ночами крізь

голе, обшарпане гілля стають видніші довічні зорі, ще глибші, ще ясніші, а в людей спадає з очей полуда і прокидаються ті здорові думки, які дрімали в голові чадної весни та м'ясного літа.

Хмарне небо?.. Негода?.. Дощ?..

Ще мало го вабила мене осінь тими жаркими терновими огнями, височенними, кучерявими, тріскучими, що ми, сільські пастушата, розкладали в полі холодного, похмурого ранку з сухого картоплиння. А скільки радощів, молодих надій бринить в тому галасливому ярмарку, що осінніми днями гуде в тумані коло різних шкіл, бризкаючи на проходящих живою, цілющою водою! А вечори!

А вечори.

Погляньте на ці осінні на заході сонця вечорові хмари — це ж театр живий: скільки фарб, скільки руху! Скільки огню! Гляньте — як легко на очах перебудувалися ці хмари на довгу валку сполоханих символів-тіней, символів бурхливих днів. Ось були кам'яні стіни, а ось уже, дивися, вихитуються балагули, скарбом дорогим навантажені, а коло їх люди: попригиналися, панічно женуть коней, мчать, скільки є духу, не видно звідки і куди — невідомо...

Мальовані човни, а в їх... — гляньте — закутані панни, за ними блискучі пливуть лицарі-верховні... Усе лине, усе мчить, ніби тая несе його повідь... Одне одного попереджає, і вчепивши, одне одного перекидає в безодню... А над ними... Гляньте, що діється, що діється! — бані на церквах хитаються, валяться мури, в порох розсипаються башти, дворці й палаци... світ валиться! Старий світ іде на руїну!..

...І за коротку мить — скільки грандіозних картин промайне перед зачарованими очима, розбуджуючи сонну думку, хвилюючи кров!

Кому вони повинні нагнати сумні настрої? Тільки не вам, шановні мої читачі. Правда, осінь чарує мене й тими смутками, коли разками намиста одлітають журавлі в ірій, односять за моря наші роки, коли в холодному, ясному осінньому небі і вдень, і вночі повно їхнього плачу, німого, стриманого, ніби вони кришать там гаряче каміння: крру! крру!.. «Нащо літа пускаєш марно?..»

Я не боюся з цього скувати собі іноді коротке свято смутку. Бо що таке цей мій смуток? Це той животворчий

дощик, що в спеку освіжає сухую землю, це той свіжий вітрець, що продимає очі, як жарини, що прохолоджує гаряче обличчя, що глибше роздимає в серці огонь творчий, любов до вільного, радісного життя. Огонь ширості і правди — завзяття...

Ні, випускаючи збірку своїх осінніх новел, я зовсім не турбуюся за те, що вони навіть комуся із вас, дорогі мої читачі, занепадні настрої чи пригасять у когось жагу до боротьби: в кого буйно загориться любов до ясного життя, той знайде зброю, щоб люто боронити його од чорних хижаків, од того чорного, смертельного суму, що віють на нас вони своїми хижими крилами.

Знайде зброю, знайде й шлях.

ОСІННІЙ ЕСКІЗ

Постіль біла, стіна німа —
І сон не береться:
Чорні очі, біле личко
На думці снується.

Народна пісня

Пробудившись, я тихо підвівся й сів на ліжку, як і не спав.

Надворі осіння ніч — вітряна й видна. Низько у небі стримить, як золотий серп, пізній місяць — блискучий-блискучий, мов недавно викуваний. Через його спотикаються хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Біжать вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями. А внизу видно дерево — чутке, заплакане, шумке: загуде десь вітер — воно тремтить уже й плаче, як живе. Ущухне вітер — і воно примовкне, дрімає, а поміж ним ходить тоді щось невидимкою і немов руками обриває сухий лист.

Щось мені примарилось.

Наснилось мені — прийшла подруга мого найпершого гуляння, промовила до мене слово — і всі мої оджурені, давно розвіяні, забуті радощі так затремтіли в мені, що я кинувся. Сиджу тихо, сам осміхаюся, а очі бродять по темряві. І чую — просипається в їх гарячий смуток.

Годі, мабуть, спати.

От того же дня, когда
улетел из 264...

Осенние новеллы

Сентябрь
Норманн (Степанович)
Златоустович

1. Роды.
2. Миссия сир. (Диз. Мисси. сир.)
3. На Камчатке мисси.

7. Осенние новеллы.

Юри:

Детские
Сказы
Поздравл.
Сказки
Книжки

Роды, Роды, Роды...
Ноби восточные сагитки.

Книжки
Мисси. сир.

А. ризи новеллы...

Сказки, и другие, и другие, и другие...
Великие новеллы, и другие...

Книжки:

Моя книга. Для детей, и другие, и другие...
До Москвы!

Сторінка автографа одного з планів до «Осенних новел».

Завітала до хати пізно гостина, серед ночі свято нарядила, то вже сну не буде на мене. Розкладу, розвішаю свої згадки, як молода дівизну, розстелатиму, до місяця розглядатиму, аж поки не згасне у небі остання зірка.

Бачу я себе о тій порі, коли ходив із старою та завоженою граматикою в руках і з радісними, золотими надіями в грудях.

Під кленами — маленька рублена комора на городі.

Визирає із-під великої стріхи, як дитина з-під батькової шапки.

В коморі — столик, ліжка, оберемок шкільних книжок.

Я лежу з книжкою на ліжку, хоч більше думаю, ніж читаю. До екзамена оставалося мало, і всю оту купу книжок я знав уже розказати од палітурки до палітурки, проте далеко заходити од їх було якось боязко, немов мали вони втекти од мене. Та й марилося якось охотніше, коли лежали вони перед очима: не з чого ж іншого, як тільки з їх будував я мости, якими лагодився піти од батькової мужицької хати в ту країну, де, як кажуть, усі кози ходять у золоті. Розгортаєш то одну, то другу книжку, звіряєш, як скупий, свої скарби, чи все на своєму місці, чи не забув часом чого-небудь. Тоді — книжку на груди, очі заплющив і шугнув, як крилами, в такі хмари, що й голова піде обертом. У коморі темненько, в саду тихо — іскрою літаєш над грішною землею, і немає стін, і немає впину по всіх шляхах на широкому світі. І несподівано спаде на думку: «А який найбільший город в Аргентині?» Спинаяешся, боязко лупаєш очима: чи не отакій... ой, здається, ні! — і летиш сторчача із хмар, нашвидку розкидаєш книги, шарпаєш листками, аж серце б'ється.

Знайшов — так. Зітхається легенько — слава богу.

Спочинеш трохи, покладеш до серця свій затяганий, чорнилом залитий чарівний талісман — і ще сміливіше, ще вище здіймаєшся вгору.

В таку годину шелестів іноді бур'ян за коморою, і незабаром летіла до мене в двері надкушена кислця, шматок соняшника або з кавуна лушпина.

Мерщій беру книжку в руки й насуплюю брови.

Склавши руки на грудях, перед дверима стоїть сусіда, мій давній товариш — Мотря.

Зорить очима, мовчить.

Лице суворе, очі в якійсь задумі, а сама вертлява, як дзига. І чорняве-чорняве, як жук, тільки що не загуде.

Знаю, що так не минеться — буде гарикати під дверима, буде витівати, поки не зволоче мене з ліжка. Проте не ворущусь, до останнього терплю.

— Може, тобі принести сюди перину?.. Чуєш, пане? Як до стіни.

Стоїть, розглядає.

Далі зирк туди, зирк сюди, швиденько, як метіль, влітає в комору. Лице без осмішки, очі бігають, як у злодійчука. Моргне чуть помітно:

— Давай цілуватись! — кине швиденько, нерозбірливо.

Чую, що вся моя вченість злазить з лиця, як стара шкаралуща. Мовчу, перегортаю сторінки в книзі, підвівши брови, знову схилию над нею голову, хоч не бачу там уже ні одного слова.

Торкає легенько в плече.

— Чуєш, кучерявий, давай! — кивнула бровою, немов отряха-школяр, підмовляючи в чужий сад за грушами.

Аби не засміявся, я починаю плаксиво зіпати, щоб було чути аж на городі.

— Ну й що це мені за кара господня!..

Мов вітром винесе Мотрю з комори.

На дверях миттю повернеться, мовчки скривить лице — і зразу виходило, що й сліпий я, отак кривобокий, опудало злюще, мокра тютя, — мельне — і як водою вмило.

Іноді разів зо три на день зазірала вона отак до мене в комору, проте дедалі їй ставало все тяжче одірвати мене од книжок. Скільки не зачіпала вона — я був німий і глухий, а коли прилипала вже дуже гаряче, я починав гомоніти на весь сад. Цього вона найбільше боялась: кидала докірливий погляд і мерщій тікала. Проте забувала швидко й не барилася одвідати знову. Довелось піти на мир. Погодилися на тому, що я пускатиму її в комору, аби сиділа тихо. Зайшовши в комору, вона на диво щиро додержувала свого слова: сидить, бувало, із якою-небудь роботою в руках, немов і нема її тут; так, бувало, й піде, слова не сказавши. Я теж часом зовсім забував про неї над своїми паперами та книжками. Іноді тільки ловив несподівано на собі її очі — глибокі, пильні, допитливі.

— Ну, хоч скажи ж мені — що вони пишуть в отих книжках? — стала якось розпитувати мене.

— Та й нащо воно тобі? — одмагався я, — все одно зразу не врозумієш.

— Ну, а одначе ж? — допитувалась вона уперто.

Щоб одв'язалась, я починав ліниво, без охоти розказувати.

Слухає, бувало, слухає, оком не зведе, далі осмутніє, хитає головою:

— Господи, і яка ж я дурна на світі вродилася — нічого не бачу, нічого не розумію, ходжу, як сліпа — і кому мене треба, отаку дурепу... Тільки й знаю: ги-ги-ги! та га-га-га! — перекривила вона себе.

І задумається надовго.

А то раз напосілася: зроби та й зроби диктовку.

Школи вона не скінчила, читать книжки не мала охоти, і я не розумів, для чого здалася їй та диктовка.

Беру з недовір'ям книжку, щось диктую, осміхаючись.

Понаписувала вона такого, що я, розглядаючи, зареготав, як шалений. Вона вихопила свій папір, не давши мені дочитати, почервоніла й утекла сердита.

Більш не згадувала про це, тільки було помітно, що почала чогось частіш задумуватись.

За день до мого од'їзду я востаннє похапцем передивлявся свої книжки. Мотря, як бувало й раніш, сиділа на ліжку й пильнувала коло вишивання. Сьогодні вона з самого ранку не виходила з комори. Робота в неї кипіла в руках, а в голові — видно було з лиця — снувалися, не переставали якись свої думки.

День був гарний, погожий. У городі і в саду ясіли свіжі, живучі осінні квіти: різнобарвні гайстри, палка красоля, гвоздики, гарячий, як кров, королевий цвіт. Між зеленим морем листу на дереві подекуди визирали, як сивина в голові, пожовклі листочки; на рові од поля палав уже куш глоду; вище над деревом снувало біле, як срібло, блискуче бабине літо, а вгорі прослалося небо — чисте, спокійне, холодним чаром повите.

Дмухнув у комору вітрець, свіжий, аж бринить.

І чогось мені стало радісно, так радісно, що аж серце затремтіло. Здавалося, що радощі збігалися до мене струмочками з усього світу. Десь дожидало мене таємне, блис-

куче, принадне, як чари, життя, а тут усі привітні до мене, люблять, надії якісь покладають; навіть ось ця непосида — і та примовкла, сорочку мені дошиває.

Я, глянувши на неї, осміхнувся.

Мотря подивилась на мене і знову схилилась над роботою.

Глянула вдруге, почервоніла — і шитво, як блискавка, полетіло кудись у куток...

Гасаємо по грядках, по малині, між бур'янами, жалимо одно одного кропивою, кидаємось реп'яхами.

Чути коло воріт — мати гукає Мотрю до хати.

Ми кусаємо губи, щоб голосно не сміятись, бігаємо мовчки, як тіні, а лиця горять, як віхті соломи. Шелестять тільки бур'яни.

Впіймав за руку — подряпану, з пухирями од кропиви, червону й гарячу.

І на моє диво Мотря одразу перестала пручатись, схилила голову й зітхнула. Я чогось випустив її руку, приглядаюсь до неї.

— Так оце ти вже завтра й поїдеш? — тихо спитала вона. Потім додала з докором:— Тепер, бач, пустуємо, а колись прийдеш, то й «здоров» не скажеш.

Мені стало смутно й чогось шкода.

«Здоров», може, й скажу, як побачу, а забути — не минеться», — спливла думка.

— І таке витієш! Чого б то я тобі «здоров» не казав! — щиро суперечу їй.

Повеселіла.

— Ну, то вийди увечері до перелазу — скажу щось, — соромлячись і хитро спідлоба визираючи, промовила вона:— вийдеш?

— Що ж ти скажеш? — притихши, допитуюсь.

Клокнула язиком і лукаво прищулила око:

— Щось гарне, гарне!

Повела головою й очі приплющила — таке гарне.

— То краще тепер скажи, — починаю умовляти її, — увечері надійдуть товариші, то, може, й часинки такої не влучу. Скажи!

Бачу — мнеться.

— Ну? — заохочую її.

— Ну, добре, — згодилась. Лице зразу осмутніло, зробилось таке щире, довірливе.

Підступила ближче, червоніє, очима кліпає, набирається духу сказати щось.

І зразу, мов сполохавшись:

— Ух!..

Спалахнула, закрилась руками і пурхнула од мене, як птах.

«Чи не чортеня?»— відразу, мов вітром, понесло мене за нею.

Впіймав за плечі, повертаю:

— Ану ж скажи мені «те гарне!»

Вона одхиляє лице од мене, як од огню, дивиться не хоче, тільки й мови:

— Ой-ой-ой...

Хилиться додолу, як п'яна.

Бачу — не скаже вона тепер мені ні одного слова.

А на задвірку стали на розмову матері.

— Оце, сусідо, маю на вас серце,— скаржитись жартом Петриха моїй матері,— унадилась моя дівка в комору до вашого парубка, що кат її і в хаті вдержить. Уже бралась страмити її, то й ухом не веде. Хоч би ви зайняли коли її од комори.

— Хай наговориться, бо вже скоро не буде ходити,— вітхає моя мати.

Мотря стоїть уже в себе за лісою, визирає з-під малини. Лице палає, сміливе, отряхувате, а чорні оченята як не випалять.

Дивляться на мене, допитуються без слів:

— Так вийдеш? Гляди ж!..

Такою й одбилась вона в моєму пам'ятку назавжди.

Не згадаю тепер, через що саме, тільки того вечора до перелазу я не виходив. Так і поїхав, не почувши од неї того «гарного».

Не довелося мені бачитись із нею в житті — шляхи наші пішли різно, проте вона несподівано виринала в пам'ятку через довгі роки і виринала не раз, випливала дедалі зіркою все яснішою й яснішою і линула од мене все далі й далі..

Незабаром після того, як поїхав я вчитись, Мотря надіслала мені в школу листа.

Пише свої каракульки так щиро, старанно і просить-просить, щоб не сміявся я з їх.

Поділяється зо мною радісною звісткою: вона теж

думає вийти в люди — вблагала матір пустить в город до дядька. І, боже, скільки нових надій заворушилось у дівчини! Радиться зо мною, у всьому щиро признається, як братові. А в кінці листа пише: «Тепер не жалкую, що не сказала отоді тобі «щось гарне». Краще подожду, а як те збудеться, що я надумала, отоді скажу. А то що ж? Я — дурна, ти учений — яка з нас пара?»

...Бідна дівчина — як вона кохає, як вона береже оте своє «щось гарне»!

І стало мені шкода, що я давно вже забув і про неї, і про її гарне.

А як ліг увечері спати — довго увижалось мені: виглядає між деревом небо — темне-темне, аж чорне, а по йому дужою рукою розсіяв хтось срібні скалки, так вони і влипли до темного оксамиту — і горять-горять, аж міняться. Таке було небо вечорами на нашому кутку. Сплять усі, повечерявши. Поховались хати між деревами. Дворики маленькі, уличка вузенька, дерева високі та гіллясті. Сумно тоді одному й боязко.

А вона сидить на перелазі сама, чорними жучками позирає на зорі, дожидає.

А як стало пізно, помалу пішла до хати.

Коло дверей зітхнула: кому я потрібна, дурна така дівчина...

І ворухиться в мені перший жаль:

— І чому було, чому не прийти?..

— Треба буде написать... Може, й справді щось із неї буде!

Треба... заховав десь листа — тільки його й бачив...

Минуло чимало років — і крила поважчали: не зносять уже так легенько на хмари. Та й мости у ті хмари поламав уже якийсь дідько. Граматику десь запроторив: збояв, виявилось, негодяща.

І пісні не ті, і думки не ті, не та уже й мова...

Ідемо якось з товаришами із свого села, либонь різдвяними святами.

На узловій станції наш поїзд мав чимало стояти, і ми, вийшовши з вагона, розбились якось між людьми.

Я здивав знакового й загомонівся.

Смиче мене щось за рукав — озираюсь: стоїть один із товаришів, задиханий, чогось радий.

— Ходім швидше, — кличе тебе Мотря!

— Яка Мотря?

— Та твоя ж сусідка! Пам'ятаєш, що ходила до тебе в комору?

Блиснули передо мною чорні очі, давні, знайомі, і я відразу все пригадав.

Поспішаємо.

— Наказала привести тебе, хоч би там що, — нашвидку розкажу дорогою товариш, — вона їде курським поїздом. Така стала, що насилу впізнав.

— Ідемо з Марком по платформі, — розкажує далі, — коли назустріч — панянка з ридикюльчиком, поспішає до вагона. Чорноока, струнка, смуглява, як циганча. «Десь я немов бачив її!» — думаю. Глянь, а Марко вже навперейми їй осміхається...

Б'ється в мене серце — ох, коли б не спізнитись!

— Служить де чи додому їде? — питаю.

— Не розпитав до ладу — десь у друкарні коло свого дядька. Казала про якісь курси, про якогось студента, що готує її на ті курси...

Свистить паровоз.

— Швидше!

Кругтись поміж якимись закоулками, поміж вагонами, До нас наближався поміж людьми Марко. Очі радісно одсвічують, а на лиці жаль.

— Е, опізнились, а дуже хотіла бачити — все позирала на станцію. Обіщала сказати тобі «щось гарне», та так і поїхала. Я вже допитувався, що саме, казав, що тобі передам — не сказала. Каже — може, доведеться колись побачитись, тоді сама скажу.

Мене мов хто пучками крутнув за серце, хотілось побігти слідком за поїздом.

А товариші розказували про неї нове й нове і кололи в серце новими шпильками:

Мабуть, читала й чула багато, та, видно, й бачила у світі дечого чимало. Проте більше мені кажуть про неї не стільки ж слова товаришів, як їхні очі — зачаровані, задивовані, блискучі, в яких миготів мені чарівний образ, мов живий.

Товариші поговорили ще трохи у вагоні й забули, повернулися до своїх турбот, а в мене ще довго щеміло в грудях.

Тішу себе думкою: напишу додому, довідаюсь, де живе вона, будемо мінятися листами, а схочу, то й туди поїду —

хто мене вдержить!— поїду, побачу і знову почую «щось гарне».

Де там!! Минуло три дні — все це однесло водою, потонуло в безодні, а знову вирине тільки тоді, як зжене хвиля два маленькі човни серед широкого моря.

А чи зжене — не вгадаєш...

Мури, мури, грати, кайдани, рушниці, замки...

Золоті надії, дитячі химери — розбило, розвіяло, як грім пір'я. Кинуло за високі стіни, між темні вікна.

Оце тобі й увесь світ широкий — од стіни до стіни!

І здається, що нема вже на світі ні сонця, ні радощів, ні сміху.

І схне серце, гаснуть надії, вмирають бажання...

Лист — коротенький, листівка.

На їй — штемпель далекої, чужої тюрми. Хто там у мене знакомий? — дивуюсь.

Читаю підпис — нічого не говорить: може, знакове що, а може й ні, не пригадаю. Рука — чужа. «Дорогий товаришу, — мені з дому написали, що ви теж у неволі. Кріпко-кріпко стискаю вашу руку! Мені поки що не пишть — я на пересильній. Адміністративно на три роки в Нарим!..» Читаю — чимсь свіжим, бадьорим так і пре од листа, як вітром із рідного степу.

— Хто б же воно?

«Гора з горою не сходиться, може, стрінемось коли-небудь». Далі дрібненько дописано: «Отоді вже, мабуть, скажу вам «щось гарне».

Немов сонце за ґратами засвітило. Не можу радість схвати. Підходять товариші, осміхаються чогось теж, приглядаються до мене.

— Що, на волю? На поруки?

Куди там — краще!..

Дзвеніли кайдани, лунали прокльони, стогнали-гули пісні про неволю, гриміли замки — нічого не бачу й не чую. Ходжу, як обмарений, осміхаюсь... І чую — одживають десь у грудях свіжі струмочки, підводяться зів'ялі надії.

Потім зразу немов хто гарячою крицею торкнувся до заснулого серця — і, як пожежа, спалахнули бажання, загорілася туга за волею — гостра, як ніж.

Жить!..

І знову — старенька комора осміхається із зелення, як дитина з-під великої шапки.

Очунюю потроху, ходжу з палицею по городу, по садочку, спочиваю на старому ліжку в коморі. Здається, що вчора я тут вилежувався з граматикою...

Шелесне бур'ян за коморою — легенько тьохне в грудях.

Легенько, бо зразу зітхнеться: немає Мотрі, та казали, що їй не буде: поховали Мотрю десь в Наримському краю.

Замість неї часто одвідує мене стара Петриха, учащає, як колись, бувало, дочка.

Прийде, принесе свіжої малинки в полумиску, коло мене поставить, сама сідає на ліжку скраечку.

— Наснилася мені цієї ночі знову,— почне, бувало,— що їй досі ходжу, як у тумані. І почне розповідати новий про дочку сон. Далі знову про те ж:

— Ні, коли б таки так її, сердешну, не били, де б у неї ті сухоти взялись? Приїхала, як рожа повна.— І я вже в котрий раз слухаю, хвилюючись, про те, як приїхала Мотруня в гості, як на другий день налетіли в хату жандарі... Саме в хаті топилась піч, почала, моя голубка, в огонь якісь листи кидать... Побачили — за косу та об землю, та чоботищами в груди... Сусіди плачуть, а їм нічого, звели закривавлену, нагаями погнали... І що то за люди, що немає у їх краплі жалю...

І Петриха втирає краечком хустини старі очі.

Чим її розважиш? Починаю рвати серце їй і собі.

Я починаю говорити їй, як звірі-люди, не кохавши, ногами не встававши, взяли чужу дитину, побили, покартали, присудили в чужу чужину. А як чужу кров судили, то матиного серця їй не питали. І лежить частка матиного серця десь далеко за ріками, за городами, за чужими країнами, засипана чужою землею. І мало там сонця, там сніги біліють, і гудуть там днями й довгими ночами одвічні бори. І ніколи сніги не розтають там, і вітри не одвівають.

І сумно, і далеко линути туди матиної думці темної ночі до дитини на розмову...

Слухає Петриха, очей не зводить, а в очах — сльози стоянами.

Далі помаленьку бере в руки хусточку, до очей підводить:

— Ох, чужа сторона — гірчицею сіяна, забудьками сажена...

Плаче.

А в мене збудилася вже своя туга, гірка іронія, така суха та пекуча...

...Гора з горою не зійдеться... Так, не зійдеться гора з горою, та прийде ж колись та година, що хоч пилинку, хоч суху билину через степи, через байраки, од одної гори до другої буйним вітром занесе, а з тії чужини не буде вже звістки, поки й світа сонця, поки дня і ночі...

Кажуть — щастя... доля... воля...

І гасає людина по світу, спотикається, плаче, радіє — шукає його по світу: коли жити, то тільки в щасті... Коли здобувати, то тільки волю...

Далі скажуть йому: тебе одурено, щастя — примара, його немає на світі. Ні щастя, ні волі!..

В плач! У галас! Не pomoже.

Пожуриться-пожуриться та, забувши про те щастя, почне собі кувати таку-сяку долю. Так, аби котиться в світі, як те покотиполе. Мандрує, світ розглядає — і добре йому: сонце світить, вітер повіває. Притомилося — прип'ялося до верби в дорозі та її спочине; десь сопілка грає — послухає, осміхнеться, пожуриться разом із вербою, дивлячись, як лист з неї сипле, прощається та й покотить далі. А настигне ніч та негода серед голого степу, отоді постережися, покотиполе, бо нема тобі затишку! І виллють на тебе хмари свої дощі всі до останньої краплі, за довгу ніч навітається досхочу тобою вітер лютий, аж поки те сонце блисне.

А припече сонце — то знов радіє на широкий світ.

І любо йому, що ніхто у світі не знає, як сікло його темної ночі дощем холодним, як глушило громами, блискавками палило. Що ніхто не бачив, як тремтіло воно під грізними вітрами, вчепившись десь на ріллі до чорної груди холодної. Других — нема в світі радощів...

Так прилине ж щось пізно осінньої ночі, розбудить, засмутить, спокій зруйнує.

Скаже: і щастя є на світі, і радощі, і доля, і воля!

Мара, омана нічна!..

— Ні, єсть! Єсть! — криком кричить у грудях серце, тремтить. — За мурами, за морями, украдене — тільки єсть! Шукай! Питай! Змагайся! Однімай! Розбивай мури!

І не береться сон — ходжу, картаю себе думками, розважаю згадками.

А до вікна припадає гілля — тужить, побивається своїми жалями. Хмари в небі, як хвилі — вирують, вергають валами; горить між ними місяць, як вершок золотої скелі серед моря, горить, бризками сипле.

А вітер ганяє, а вітер гасає — шматує, ламає те бідне, обшарпане дерево, безвісти листя односить.

Утомиться, притихне на часинку, далі зашумить, загуде люто-люто; брязне гіллям у шибку, ніби шпурне мені межі тихі стіни оберемком нових спогадів, свіжіших жалів.

На тобі добро твоє, втішайся та збавляй ночі довгої, осінньої.

ВІТЕР

Кругом гуде осінній вітер, і в моїй кімнаті, як у млині. У вікно видно: угорі шастають білі хмарки. Мов стара срібна підкова в розкопаній могилі, мутно сяє в хмарках місяць. Під вікнами кружить сухий лист, аж курить, і увижається в імлі, що на вітах сидять, вимазавшись у сажу, поети-пустуни, зривають сухе з дерева листя і грають, як у пищики.

Третій вечір шумить мені вітер — щоразу інше. Спершу він нарядився за приятеля, інтимного й балакучого оповідача — отого, що зайде з двору до вікна, одчинить його, схилиться на руку й заведе розмову без краю.

От-от, здається, перестане, вже затихає, і одразу зашумить-зашумить, навіть не передихнувши. Слухаєш-слухаєш, ляжеш спати, заснеш, не дослухавши, і глухої ночі прокинешся, підведеш голову, а він все так же невтомно: гу-гу-гу!.. бу-бу-бу!.. і вже вчуваються в його шумі лісові розбійницькі легенди.

Сьогодні — він музика, під вікнами гуде гілля струнами, і кругом будинку — гомін — не гомін, стоїть могутча симфонія — «Сон». До неї химерно вплітаються бадьорі суботні інтермедії далекого од центру кварталу: то несподівано запильгучить напідпитку гармошка, і перед очима пропливе, як веселий привид, обличчя з підбитим оком,

то виразно долетить тихе посвистування смутного під барканом вуркагана.

Обплутав мене знову, як хмелем. Давно вже збирався до театру і давно вже час іти, а я сиджу коло вікна, одітий, і не можу ворухнутись. Мені видно, як на балконі лазить кленове листя, як перегортаються зелені ясенові пальці, мов малюнки з тінями рентгену, як у чавунних перилах тихим золотом сяє привіт за мільярди миль од якоїсь невідомої зірки.

Раптом гомін і сміх. Крешуть каміння зашкарублі черевики студентів, орішками цокотять покривлені каблукі студенток. Коло мого вікна одна чогось зітхнула, стиха кинула початок давньої пісні, мов зронила на брук з повного кошика квітку.

Зронила й забула, щось веселе згадавши, засміялась, загомоніла до гурту. Гурт, як привид, зник. А до мене в кімнату тихо завітали зронені, як зітхання, слова:

Мала мати одну дочку
Та й ку-па-ла у ме-до-о-чку...

Пісня давня, пригашена, та осінній вітер продув на їй курявий пил, і засвітилась вона золотим бляском. Впала вона мені в груди, як іскра в кужіль, запекла, задиміла, загула, і я мимохіть почав тихо наспівувати:

Ма-ла ма-ти одну дочку...

І видніє, і тепліє в моїй кімнаті. Коротенький уривок пісні бринить мені поемою обточеною, закінченою, повною жалю і смутку, поемою із маленької низочки чарівних слів. Пригадується дитинство... Ой, щось мені пригадується...

Аж ось жужмом, жмутами засяяли в очах червоні жоржини... Жоржини, жоржини, аж у хаті темніє од їх. Далі зашумів вітер, земля застугоніла, підкотили вітрові коні гриваті, примчали мені з далекої ночі вінок молодичь, червоно мальованих, заплаканих. Оце вони, ті жоржини.

Вирядились коло порога, як щедрувальниці:

Мала ма-ти о-дну дочку...

Геть-геть десь визирнув краєць місяця за хмарою, мов уночі колісь вийшла до тільної корови моя мати з каганцем.

Вікна в хаті позатуляні, на стіні на гаку — каганець. Вінком кругом столу — молодиці. Не вперше вони зійшлися до нас. Мене, школяра, на той час вигонили з хати. Тепер я притаївся на печі, крадькома визираю із-за коми-на. Бачу — на щоках у молодиць незграбно, сяк-так намальовані огневі маки, червоні жоржини, полумневі рожі. На мить мені спадає на думку:

«Чи не отим червоним, що на столі в графині, малювали вони одна одній щоки?» Так: брали колоски з соломи, умочали в червоне й возили по щоках.

Спершу співали, далі полька Домця, Кошелева невістка, що син його привіз із Варшави, де служив у москалях, почала ридати, припадаючи до столу. Билась, ридуючи, об стіл головою. Далі спустила з плеча сорочку. Заголіла спина... Мені чогось стало страшно: розмальована в молодиці спина цятками синіми, як квітками, як червоними биндами. Всі, як одна, пригнулися молодиці: «Каті!», «Нелюді!».

А Домця, ридуючи, причитувала: «Краще б ти мене, моя мати, не кохала, як рожу. Останню на мене не тратила копійку... Ніж мала мене за багатого давати, краще б ти мене маленькою в криниці притопила...»

Я тоді не зміг удержати сліз на печі і почав чмихати й пирскати. Подумали, що це кіт. Потім викрили. Мати сердито випихала мене з хати в плечі, молодиці гуртом страмили мене, а я, засоромлений, не бачив дверей, на порозі спотикався, безсилий приховати крадені сльози.

Не пригадаю, коли встав з місця, коли почав ходити од стіни до стіни, коли на всю кімнату почав виспівувати:

Мала мати одну дочку
Та й купала у медочку...

Мої гості, рожеві молодиці, прихитували головами, рукавами витирали сльози.

І співали, і плакали, і пригадували — вистачило б до ранку, — вирядив силоміць. Витерли вони сльози рукавами, сіли в зелені вітрові тачанки, пошуміли кудись у ночі глибінь...

Час іти. Проте чогось сиджу на місці, як прикований. Тихо наспівую тієї ж. Як отрута, знову увійшла вона в серце, в голову, в кров... Не можу одірватися од слів, як

од того каменю-самоцвіту, що, чим довше дивишся на його, тим дужче хвилює, п'янить...

Мала мати одну...

І знову: мов із вітру впали дві голубі фіалки у чорній хустині. Потім повно зазвіло їх: фіалки, фіалки... поки не загув вітер, аж рамою затряс...

Висадив мені новий десант—два темні силуети, дві черниці, що ночували у нас колись у дворі на сні, мандруючи з Ніжина до Ржавця. Одна старіша, друга—років шістнадцять, дитина, кохана і пещена. Мовчазна, як могила, біла, як муровина, під очима випалено, а очі—фіалки. Сумні вони, нерадісні, а все ж віє од них тепле, молоде, як вітер весняний. Мене тоді, юнака першого гуляння, обпоїв той вітер, як дур-зіллям.

...Мала мати одну дочку...

І знову встають згадки: наш двір уночі, стіжок сіна під старою розлогою яблунею, а над ними тремтить угорі сузір'я—от-от випадуть із нього зорі, як дорогі камінчики з голубої брошки. Я в клуні—вони в дворі коло стійка. Крізь лісу мені все видно. Пізно. Там сплять давно. Мені дримається. Раптом—схопилась, як буря,—крик, молодий, жагучий: «Нащо мені наряди, нащо багатство—я жить, жить хочу! Вася! Вася!» Стара хапає за сорочку:— Аннушко!

Аннушка зрозгону впала на постіль, заридала. Стара черниця буркотала: «Поклади на себе хрест! Сотвори молитву, отгоні іскушення!».

Ридання глухо затихало, і здавалось збоку, що то темної ночі дотушують повну огню й життя молодість...

Другого дня стара черниця розповідала про Аннушку моїй матері... Звичайна купецька історія: дочка—одинця... Наймит Вася... Батько-самодур... Фінал—монастирські стіни...

Хто це співає в хаті, що аж луна ходить:

...Мала мати одну дочку
Та й купала у медочку...

Я одчуваю, що спогади знову облутують мене, ще трохи—і я не вирвусь од них. «Мені треба! Хай ще на-завтра!».—одмахуюсь руками, як од бджіл,—виноградом

застеляють двері. Де не стану — ноги ув'язнуть, як у глину, куди гляну — очі до стіни, як до смоли...

Виплутуюсь, мов із гарбузиння, одриваю дві фіалки, як реп'яхи. Вітер одвіяв у степ їх, як два голубі цвіточки, як дві жарини. «Тепер іду!..» Беру шапку. Аж раптом — «ану зажди!..» Чую — вітер шумить щось нове, таке щось палке, таке щире, таке рідне, що кидає в жар. Краї виводить:

...Та й купала у медочку...

І забілили весняні сади, як у снігу, горами — білий цвіт, білий цвіт, а над ним тремтять блиски, як тихого вечора зірниці, а той тихий блиск хвилює і б'є мене в груди, як молотком: «Знаю вже, знаю про що це!..»

Скупчую волю, як віжки в руках, беру шапку, гашу огонь, рішуче беруся за ручку од дверей: «Годі! Цьому краю не буде».

«Отже, не годі!» — уперто й загрозово залізними листами загуркотів вітер на даху. Ударили вітрові гармати.

«Гвалт! Рятуйте!»

Шугнув вітер завісу вгору, і на дверях — картина аж очі сліпить: сяють на сонці, як у снігу, вишневі сади у цвіту... Травною зеленіє майдан. До вишень прив'язані сидлані коні і цвітом обсіпані їхні розпатлані гриви... Убога хатина, коза коло хати... Суру із сіней витягли за косу... Вирвалась, тікає, куди втрапить. Тільки не втекти їй! Кругом — драгуни.

Сусіди — коло своїх дворів, як глина білі. Уста стулені, як німі. Розмова очима. Заблискали шаблі, як зірниці, і од того блиску болісно кривились обличчя в сусідів, ніби бив він їх у груди ціпом. Посвистіли шаблями, сіли на коней. Лежить на майдані, як зрізана квітка.

«Моя Сура в школі перша, моя Сура — красуня, моя Сура — талант... Хай учиться... Сама хліб сухий їстиму, їй — усе...»

Хитають сусіди головою, а в очах аж курить чи то пісня, чи жаль. Причувається:

Мала мати одну дочку
Та й купала у медочку...

Я випустив із рук од дверей клямку: «Куди я, власне, рвуся? Чи то справді так уже треба мені сьогодні з дому?»

Як погасив огонь, так і сиджу в темряві з шапкою на колінах, у вікно дивлюся: місяць палить хмарки, присвічує. Дерево хмуриться й сердиться, що світять на його, голого, смиканого та тріпаного. І промайне тоді на мить у тихій імлі: між гіллям сидять поети-пустуни, в усі вікна гудуть. Шумлять вони одну за другою свої пісні-поєми, все — варіанти на тую ж тему, один за другим кращій, один за другим палкіший, і тільки раз по раз причужаються все ті ж, повні жалю й чару, тихі, як зітхання, їхні кінці:

Та й купала у медочку...

Та й купала у медочку...

ЧАЙКА

...Не вперше ти мене питаєш: чи давно я дома бував або чи не мав із нашого села од матері хоч якої звістки... Сестро моя, зеленая рудо... Уже ж я цілими роками дома не буваю, і дома не буваю та й вісті не маю. Тільки тії й вісті, що учора увечері із нашого краю вітри-поштарі пролітали, коло моїх вікон зупинялися, у вікна гриміли, бряжчали, ніч не давали спати...

(З листа)

По садах вітри гасають, а над садами зоріє небо осінне. Маленьку хату оступили кругом високі ясени. З ясенів спадає сухий лист на трухлу солому, падає додолу на зів'ялі півники, серезжками чіпляється в бур'янах. Крізь бур'яни блимає низеньке віконце, блакиттю мальоване, у віконце шматок білої стіни видно в хаті, а на стіні на білій з-під чола позирає невеселий селяк у шапці. Чорнобривцями завітчаний, у рушник прибраний, а сам думний та сумний...

Очима до його сидить на полу мати — праву руку на груди поклала, а на ліву — голову схилила. У тій лівій закам'янів звернутий аркуш поштового паперу. Ходила прохати сусідського хлопця, щоб листа написав синові — грамотія дома не застала. Сіла, думає, щоб чого не забути.

Так-то, не думавши, не гадавши, довелося з отим селюком засмученим у старій хаті невеселого доживати віку...

Вітри гудуть, а ясени скриплять, а матері дримається. Дримається та й вчувається, що то, пустуючи, по гіллях гойдаються діти.

Го-ой-да! Го-ой-да-ша!..

Було у матері їх, синів, троє. Максим — найстарший, Петро — середульший, третій — той Андрійко безталанний. Четверта дочка — Маруся.

Максим у книжках кохався, Петро любив майструвати, а той Андрійко безталанний усе малював хату з ясенами. Дочка була, як рута, — швидко взяли на сторону багаті люди. Стали сини зростати. Як були маленькі — голова в матері боліла: в того чобіт немає, в другого — свитини, третьому — на книжку немає де взяти... Попідростали — заболіло серце: треба їм раду давати, а яку? Ні в хаті, ні коло хати... Хотіли далі вчитись, так за що? «Летіть, діти, в світ долі своєї шукати».

Порозлітались.

Всі троє по наймах. Шлють додому листи нерадісні. Обкладється мати в сирітній хаті тими листами, дивиться на їх темними очима, сусіди жаліється: — Оцеї пише: «гірко», а цей пише: «важко». А що вже цьому Андрійкові безталанному, то й за всіх краще: і вихорів, і виболів... Було його і в Таврії, і в Одесі, і по шахтах, і по Кримах, і по Римах...

Сумує: чи всім у світі така доля вдовиченкам, як моїм трьом?

Аж ось мов буря:

Воля!..

Зіхались всі три до матері, обшарпані, марні, проте веселі. Раз у раз повна хата гомону — сперечаються, співають, та все з тієї книжки вчитують, що привезли з собою.

— Хоч би ж ви й мені сказали, про що ви в тій книжці читаете?

А той Андрійко безталанний — він змалку на серце чуткий — розгорнув він тую книжку, кличе матір:

— Ось сядьте отут коло мене...

Та як вчитає-вчитає з неї, як у золоту сурму засурмив:

Чи ми ще зійдемося знову?

Чи вже навіки розійшлись?..

Так і облили матір сльози:
— Бачу я, діти, що знову буде хата моя сиротою.
Куди ж помандруете?
— Поїдемо, мамо, учитись.
— І Андрійка береде?
А він скривився, сірома, та ніби в докір:
— А хіба уже як мені, то й вік ходити з темними очима?
— Та як на мене, то хоч би і всі учились, тільки за що, діти?
Обізвався старший:
— Не журіться, мамо,— іде правда на землю. Всі бідні будуть учитися, хто хоче, без плати.
Зітхнула:
— Не-е буде сього, діти, мабуть, поки й вашого віку!
— Буде!— аж очі заблищали.

Повинно быть, бо сонце встане
І оскверненну землю спалить!..

Дівер був у вдови — брат покійного чоловіка, багатий. Худобу мав, поле. Високий такий, завидючий, сухий дід. Сам сивий, а очі чорні, як у цигана — ненажерні, мстиві. Почув, що всі вдовині сини їдуть до науки, затурбувався: боявся, щоб справді братової злидні не вийшли в люди.

Раніш у хату, було, не нагляне — тепер прийшов; постеріг, коли не було синів у хаті, заходить:

— Що це ти надумала, братово! Чи з твоїми ж злиднями дітей учити? Нащо воно тобі? Давай в найми — хай учаться робити.

— Знають, брате, вони тих наймів. Добре вони сидять їм у печінках.

— А ти на легкий хліб хочеш їх вивести? Ой, дивись, не вгадаєш!

І почав:

— Знаєш, які тепер часи? Ця воля недовга буде! Гляди, щоб замість легкого хліба з великого розуму в острог на казенну пайку не попали!

Аж розсердилася мати:

— Чи попадуть там, чи ні, а ти вже кричеш над дітьми, як чорний ворон.

Почервонів, розсердився:

— Я до тебе по-доброму, а ти так до мене? Як ти така, покладу гнів на тебе до самої смерті і на поріг до тебе не ступлю. Не ходи й ти до мене!

— Не бійся, брате, не оббивала я до цього тобі порогів, не буду й тепер.

Пішов.

Пороз'їздились, як і не було.

А як од'їжджали, ставили з того сумного селяка, що в книжці, на стіні малювання.

— Оце вам, мамо, щоб не самі були в хаті. Змалку рідного ми не знали, то буде оцей нам за батька. Він нас розуму навчає і на стежку ставить.

Осміхнулась мати, розглядає:

— Бач, якого знайшли собі!..

Та й завітчала і в рушник прибрала.

Зима морозна, люта. В хаті холодно, вікна понакипали. Лежить мати на холодній печі, стогне. Недужа.

Не дотримав дівер слова — зайшов.

Не розважати чи допомогти — суму та жалю нагнати.

— Що, невісточко, пануєш? Маєш три сини, як соколи, а сама в холодній хаті кригнеш? Ге! Думала — гроші будуть слати, аж і вісті од їх немає. Може, де сидять уже? Тепер недовго.

Ходить по хаті та все бистрим нелюбим оком на стіну, де той портрет висить, позирає. Наостанку не витерпів:

— А це нащо повісила? Бач, ще й у квітки прибрала! Було кого прибирати. Та це ж той острожний, що по тюрмах все життя волочився. Це ж ледащо всесвітнє. Не хотів робити — тільки людей бунтував. Спали! Або давай я спалю.

Стогнуци, обізвалась:

— Хай висить. Не руш!

— Ой, дивись, щоб і тобі чого не було за його! Думаєш, подивляться, що стара?

— Дарма! Мені буде, не тобі!

Розсердився.

— Тьху на твій розум! Ну, лежи ж!

Пішов.

Поки був у хаті, держалась. Пішов — заплакала:

— Сини мої, сини Коваленки, нащо ж ви мене покинули, стару!

Не чуть, та й не чуть...

Минула зима, прийшла весна, літо приходить. Аж так: пішли чутки: почали людей у тюрми брати.

Болить материне серце — віщує щось. До ворожок — а ворожки, старі відьми, теж щось чують — всі в один голос: «Недобре, сестро, випадає твоїм синам, та й не одному, а всім».

А дівер ходить поміж людьми, серце матері крає:

— Не іначе, як сидять. Усіх таких беруть — і їх позабирали. Ге! Вони думали, що це так уже і буде їхнє зверху. Не так виходить!

Накрякав старий ворон. Рано восени, ще не впало з дерева листя, як грім, прилетіла в село до матері звістка: «Рятуї дітей, стара чайко, бо гинуть!..»

Один село проти пана поставив — сидить у Києві, другий не пішов цареві служити — посадили в Катеринославі, а третій, той Андрійко безталанний, все дошукувався правди, поки дали йому правди такої, що тепер лежить у Лубнах у лікарні, помирає.

А пишуть про це не самі вони, пише дочка Маруся та, пишучи, разом і свою долю проклинає: «Краще втиснитись, чим піти бідній за багатого». Просить-благає — провідайте!

Стрепенулась мати, продає одежину, продає полотно. Полетіла, як чайка.

Вік прожила, по світах не бувала, на старість довелось...

Їхала до Катеринослава — завершила дочку провідати.

Якраз у час попала: сидить дочка коло столу заплакана, марна... Побачила матір, на плече впала, ридає: матінко, рідная, пропав мій вік!

— А що, може, б'є?

— Нівечить і б'є мало не щодня!

Розповідає: раніш іще не так, а це як забрали братів, жити не дає: брати твої вороги мені, і ти мені ворог. А це був мені од Максима лист, хотіла якого рубля послати. Побачив — бив. «Не смій, сяка-така, тим босякам грошей слати!»

Грюкнуло в сніях — затремтіла.

— Чого це ти, дочко?

— Він! — Благає: — Мамо, голубко, може, буде бити, не кидайтесь боронить!..

— Не буде того, щоб при мені мою кров тут нівечив, — краще з хати піду.

Увійшов п'яний, червоний, світить очима, як скалками:

— З ким ти тут шепочеш?

Побачив — не поздоровкався.

— Ага! — матір виписала. Думаєш — злякаюсь. Може, і ця прийшла по гроші? Старці чортові!

— Не по твої гроші я прийшла — свою нещасну горювальницю провідати.

За сакви, за костур:

— Прощавай, дочко, виходь за ворота.

Він:

— Ще й двері одчиню!.. — Одчинив.

Пішла з двору не оглядаючись.

Геть-геть вийшла за село в степ — аж чує — за нею стугонить: летить, кричить, плаче:

— Мамо!

Простоволоса, з свіжими синяками.

— Я ж вас, мамо, стільки років сподівалась, як свята. Верніться, хоч ніч переночуєте!

— Не подоба мені, дочко, і одну ніч ночувати в твого ката.

Посідали в степу. І наговорились, і наплакались. Наостанку радить мати:

— Кидай його, дочко, хай він горить із своїм добром. Кидай, бо пустить твій вік на марне.

Задумалась дочка. Далі заплакала:

— Я вже про це, мамо, не раз думала; дітей жаль. Вони ж загинуть за таким батьком.

— На те не вважай — бери дітей з собою. Якось будемо жити. Оце моя тобі остання, дочко, рада.

Прощаючись, дочка виймає вузлик, за слізьми його не бачить. Вив'язала з вузлика три срібні карбованці, дає матері.

— Будете бачить, передайте братам кожному по карбованцю.

— Не буду я, дочко, брати в тебе цих грошей, не буду й передавати: обійдуться мої сини і без його грошей.

— О, мамо! Та це ж мої гроші! Та невже я не заробила в його, щоб...— Не доказала. Заридала гірко-гірко: — Я ж і так, мамо, нещасна, нащо ж ще й ви завдаєте жаль та сліз!

Шкода стало: взяла.

Іде — печуть її ті карбованці огнем.

Дійшла до міста, знайшла убоге дворище та й повкидала ті карбованці. Нехай знайдуть, може, чийсь діти...

Гуркотить машина.

У вагоні повно всякого люду. Коло вікна збився гурток, посередині стара жінка з латаними саквами. Плаче, побивається, чужим людям, як рідним, своє горе розповідає: про синів, про дочку, про зятя. І знову про синів: про Петра, і про Максима, і про того Андрійка безталанного. Плутає імення — голова забита. Розкаже раз, другий — знову починає про те ж:

— Приїхала в Катеринослав до Петра, там сказали, що його надіслано вже в Харків. Поки поїхала в Харків, а вже його і там немає. Кажуть, треба було, бабо, раніш приїздити, бо вже твого сина послали аж у той Нарим...

— То так і не бачили?

— Постояла коло воріт, подивилась на ті страшні стіни муровані, виплакалась та оце їду до Андрійка... До цього їду, а третій, Максимко, з думки не йде, бо й до його ж треба, бо й тому горе...

— А де ж, бабо, цей уже твій Максимко?

— А Максимка посадили в Києві.

— Теж у тюрму?

— В тюрму ж — не куди.

Збоку сидить панок, перснями грається. Чмихає носом, вертиться на місці, не всидить... Далі не втерпів:

— Добре ж учила, бабо, синів, що одного й другого в тюрму посадили. Може, й третій туди б попав, коли б не хворий? Га?

Дивиться на свого сусіду, осміхається. Примовкла жінка, тільки зігнулась, скривилась-скривилась, так ніби він тими словами колючку загородив їй у груди...

Добре і тут нагодилась: із станції прямо на кладовище...

Скільки золота, золота того сумного, осіннього...

Скрізь — поміж хрестами, поміж могилами, по лавочках, навіть на пам'ятниках і хрестах... На кладовищі од його аж сяє... Коли вперше глянеш на це море жовтого листу, зразу аж серце стеньється: на мить помріється обмареним очам, що то повно скрізь весняного сонця, його золотого, гарячого проміння. А глянеш удруге — і серце занне: нема сонця — то золота печаль. Сум...

Над свіжою могилою — молодь, шумить, як зелений сад. Стоїть тихим чаром подих юності. Близк молодих очей, запальні промови, гомін...

Жінка... сакви на плечах. Марна...

Плаче.

Оступили:

— Що таке? Хто ви, бабусю?

— Ох, діточки мої, та це ж мого Андрійка ви тут поховали!

Зашуміли:

— Мати! Мати!

Дали виплакаться. Розпитували, далі почали про сина розповідати: один поспішає розповісти перед другим.

— А чи знаєте, бабусю, що у вашого Андрійка був талант?

Зводить на їх заплакані, зацікавлені очі:

— Як се, діти, талант?

Пояснили:

— Маляр був би з його людям на диво та на радість.

Розмовляли, разважали, поки й сонце зайшло.

— Ходімо, бабусю, з нами, ми вас переночуємо.

Затурбувалась:

— Ні, ні. Оставьте мене, діти, тут.

Не домагались... Тихо-тихо розійшлись, залишивши стару у сина в гостях одну.

Так і просиділа над свіжою могилою всю ніч, при зорях розмовляючи з сином. Припадала головою до могили, питала:

— Чи ти оце чуєш, сину, що я говорю до тебе?

А як почало видніти, умилась росою, пішла до базару, питається:

— Де б я тут найнялась хати мазать або води носити?

Київ... По бульвару плентає, як нічна тінь серед білої днини, стара жінка. Коло личаків — курява, як димок, — всилу ноги пересуває. Чи невидюща, чи на ноги недужа. На плечах — сакви, в руках — костур. Спинилася коло лавочки, де веселою юрмою сиділа молодь. Дивиться на юнаків, хоче щось спитати — очі засвітіть щирістю та й знову погаснуть — боїться.

Помітили. Привітно:

— А що вам, бабусю?

Губи ворухаться — щось каже — не чути.

— Голосніше, бабусю, не чуємо!

Підійшла ближче:

— Скажіть, будьте ласкаві, де у вас тюрма пересильна?

— Далі. Отам-отам! Бачите оті тополі, так за ними.

Одвідувать когось ідете?

— Максимка, сина... Іду та й не знаю, як мені туди доступити. Кажуть, що, може, й не пустять.

— Під слідством?

— Еге ж, еге — під слідством.

— То, мабуть, таки й не пустять.

— Радили прохати начальників, може, зглянуться, що я стара та дуже здалека.

— А звідкіля ж ви, бабусю?

— Ох, сяду я, діти, коло вас та трохи спочину.

Сіла на лавочку.

— Здалека я, діти, дуже здалека: може, чули, е там село...

А незабаром вже розповідала і про дочку, і про Петра, і про Максима. А надто про того Андрійка. Все пригадала. Згадала і те, як лежав недужий колись, вернувшись з Криму, кавуна забажав.

— Дуже любив їх він змалку. Скривився: «Так оце б я, мамо, кавунця з'їв, так з'їв...»

А в неї лежав у скрині срібний карбованець — збиралася восени хату крити, — пожаліла — не купила.

Зітхнула, похитала гірко головою:

— Кажуть: талант... Гіркий, сину, був твій талант.

Витирає очі полою:

— Сину мій безталанний, та коли б же я була знала, що ти ще й людям будеш до чогось гідний, то я б тії й останньої ночі недосипала та тії людям мітки пряла...

Оточили, слухають, як води в рот понабирали. Очі дедалі смутніють, обличчя темніють, ніби в хмару зайшли.

Хтось зітхає з глибини:

— Погостювала бабуся в дітей.

— Отож такі гості: з дочкою в чужому наговорилась степу, а в сина насиділась на могилі. Не знаю, як пощастить тут... Ох!..

Задумалась.

Кинулась — бере сакви на плечі:

— Піду я вже. Коли не пустять, то хоч подачу, може, приймуть. Купила груш, сливок трохи, булочку... Треба б чогось кращого, так грошей обмаль. І то мусила заробляти: найнялася хату мазати... У місті, у євреїв...

На хвилину спинилась, і в очах пролинула якась хмарка. Зітхнула, похитала головою:

— Отам іще життя! Тії бідні діти, як бур'ян ростуть. Та в чиряках, та в болячках, та нестрижені, та замурзані. Я вже сама їх і помила, і постригла, і ліків їм дістала. «Дивись, кажу, Хайко, — це до матері: — щоб ти мені отак і отак робила!» А то народить — народила, та й покидала, як щенята...

— Прощавайте, діти... Спасибі за раду.

Грати...

Повно їх нагнали, повно — сісти немає де. Всі молоді, як зелений ліс. Гомін, співи — ніби на свято зібрались. Стелять собі шлях далекій:

Куди вони йдуть,
Там бори гудуть...

А один молоденький, безусий — зовсім дитина, з «Кобзарем» у руді, як із молитовником, все коло вікна отирається. З ранку до вечора. Все йому цікаво, що там на вільному діється світі: дядько на возі і чиясь коза...

Кличе:

— Товариші, а подивіться, що воно за жінка сидить проти наших вікон. І вчора цілий день сиділа, і сьогодні сидить. Сидить та все на вікна позирає.

Один по одному — стовпились коло вікна, крадькома виглядають за ґрати, гомонять:

— Бідна бабуся — певно, десь до сина примандрувала!

— Та, видко, й не зблизька — одіж якась незнакома.

Почали вгадувати: один каже — так ходять на Волині, другий — понад Десною.

— Буханчика з калиною привезла, сердешна, синові,— жаліє жвавий хлопчик.

Максим лежав на нарах. Снилась йому сю ніч хата під ясенами і півники в городчику, і брат Андрій — вже не хворий, веселий-веселий, радісний, як тільки малим бував... Цілий день, як обмарений, ходив, думав про долю, що розігнала їх по чужинах...

Почув розмову, устав, підійшов до гурту. Визирнув і собі через плечі у ґрати... Думає: такі свитки носять і в нашому селі. Нагнувся, придивляється. Далі зразу — одного в один бік, другого в другий, мовчки порозпихав товаришів, прожогом рванувся до вікна. Очі заблищали, сам загорівся, серце билося, аж збоку було чути. Продерся до ґрат, тикається лицем то в одну дірку, то в другу, далі лицем до холодного ґратища, як прикипів.

Крикнув на всі груди:

— Мамо!..

Всі аж кинулись од його.

— Мамо Ковалихо!

Жінка на шляху здригнула, підвела голову, повела очима по вікнах. Побачила, схопилась, біжить до стіни. Плутається з саквами, руки вгору підіймає, як крила, мов до ґрат летить зривається. Щось говорить — не чути.

Мов із гнізда чорний крук стрибнув їй назустріч. Навперейми руки розставляє. Стала, благає, кланяється, руку до серця кладе.

Наставляє проти грудей багнета.

— Мамо! Тікайте од його, то скажена собака!

Не чує: нагинається, ловить його руку цілувати.

Люто шарпонує її за плече, повернув до себе спиною, турнув межі плечі кулачищем.

Упала лицем на шлях, аж сорочка блиснула. Покотились сакви, посипалось із сакв: хлібець, полотняна сорочка, кілька грушок...

Із-за ґрат, як грім:

— Шкура! Гадюка! Буде правда на вас, на катів, буде суд!

Тремтять ґрати.

Знову хатина між ясенами. Коло хати — пустиня, все позаростало бур'яном. Обійшла город, подвір'я — вертається знову до хати.

В хаті вже дівер. Стоїть коло стіни, з гвіздком у руці. Очі горять, як у вовка, сам аж тремтить... гвіздком на портрет націлюється...

Скрикнула:

— Що ти хочеш робити? — вхопила за руку.

— Пусти! Я йому, острожникові, очі повиколою! Це ж він дітей твоїх занастив, це ж вони пішли його слідами до своєї погібелі.

Рветься до стіни. Одіпхнула, стала між ним і стіною.

— Се, брате, дурне! Порядкуй у своїй хаті, а не в мене. Аж задихалась.

Співали півні.

Одні й другі — сидить мати, як сиділа.

А вітри гудуть...

Вітри гудуть, а ясени риплять, а матері дримається...

Затріщав каганець — гасне.

Глибоко-глибоко зітхнула, підвелась, налагодила гніт.

Стала посеред хати, на того селяка, що на стіні, очі зводить...

Не любить його дівер. Боїться. Все збирається колись порізати або спалити, а стара звикла до його, як до живої душі в хаті, мовби поріднилася з ним.

Підійшла до малюнка, обсмикала рушник, краще квіти порівняла. починає говорити до його стиха:

— Скажи, сумний, скажи, невеселий ще й нерадісний: куди мої діти позаводив? Де мені їх шукати? Куди листи слати?

Витерла сльози, зітхнула:

— Як то в тій пісні співається:

Писала листи ніченьками,

А печатувала слізеньками,

А пересилала тими буйними вітроньками...

— Чи так, сумний?

Мовчить, невеселий, мов із заліза кований, не гляне, бровою не поведе — твердий, як криця. Тільки з думно-

го чола, як огнем, пашить, та ще причувається: ніби по-
таємки гуде в старій хатині бунтар — золотий дзвін:

І буде правда на землі...
Повинна быть, бо сонце стане
І оскверненну землю спалить...

ФІАЛКИ

(З юнацьких спогадів)

Осінь... Мені — дев'ятнадцятий.

Сорочка в мене крамна, «фантазі», шнурочок із роже-
вими китицями, а живу я у матері, в старій-престарій
селянській хаті.

Цієї весни я скінчив учительську семінарію, і тепер
день у день дожидаю призначення в народну школу на
вчителювання. Ще не затихла в голові моїй музика моїх
школярських років, а, проте, в мене — думок-думок. Про
темряву народну, про бідняцьку недолю... Ходжу, як
у тумані. Дійсність — як сон, і сні — як дійсність...

Один із моїх товаришів у своєму до мене листі при-
рівнював нас у цей час до дівчини, що незабаром дожидає
в хату сватів.

І на те дуже скидалося: було і боязко, і радісно, і чо-
гось смутно.

А од товаришів все летіли листи: той поїхав на По-
ділля, другий їде на Волинь. Моє серце завмирає: куди ж
мене, в який мені випаде закуток?

І яка буде школа, які люди, діти?..

Щодня ходжу на пошту, певну маючи надію, що ось
сьогодні неодмінно буде мені пакет, і щодня вертаюся
звідти лютий і на пошту, і на поштаря, і на все — нема.

Так ішов час.

День — у нудзі, ніч — у думках. Працювати для на-
роду в мене, кажу, було велике бажання, та що саме ро-
бити і як, правду кажучи, — того я не уявляв собі. Роз-
питати — нікого, книжок таких добути — ніде.

Одного вечора думав: хто б поміг мені у цій справі
з місцевої інтелігенції? Ні, нема такого. Десь тут хтось
колись був такий... Ще за школярювання в сільській
школі було чутко... Забулось... Почав перебирати давнє
шпаргалля. Може, пригадаю. Знайшов засушену фіалку

у книжці, чимсь пахне, не розберу. Все молоде, юнацьке так і затремтіло в мені... З тим я й заснув.

Тоді приснився мені сон... Приснився мені ліс. Дихав фіалками. І приснився мені син нашого вчителя, Славко — білоголовий кучерявий панич. Учився він разом із нами, селюками, колись у містечковій п'ятилітці, з нами ж і товаришував.

Приверзлося, що цей Славко — в білому кашкеті, блідий і переляканий, тікав од мене десь у лісі, закриваючи щось під пахвою, щось наше, школярське, дороге, миле...

Ганяючи за ним, я гукав:

— Ану, покажи, покажи, що там у тебе таке?!

Він поза ставом, я за ним, він — у ліщину і зник...

Я прокинувся безмірно обурений. І довго ще билося в мене серце й стискалися кулаки.

Ранком довго думав про той сон, щось намагаючись пригадати. Ївесь час воно в мене вертілось на думці, проте не пригадав... Тільки все пахли фіалки, все стояв у голові туман, все весною віяло. Непереможно потягнуло провідать той ліс.

День видався хмарний, і ліс був повитий осіннім сумом. Угорі гуло вітри й стояли шуми.

Вгорі гуло й шуміло, а внизу налягав сон, аж очі злипались. Кругом — ні живої душі. Тільки в гушавині хтось рубав дубовий пеньок, і він глухо дзвенів на осінньому вітрі, як казковий під землею дзвін. Не дивлячись стежок, пішов я блукати по лісі, як сновида. Іду... Понад ставом, гребелькою в ліщину... Крізь дерева голубіє дах якогось будинку. Де він тут узвсяся? І тільки не швидко пригадав: та це ж «Голуба Дача»! Цей будинок я пам'ятав ще тоді, як малим ходив у ліс по суниці. Стояв він тоді пустою, із забитими вікнами та замкненими на великий замок дверима. Тепер — двері одчинені, вікна — одтулені, на вікнах привітно визирають квіти. Колись щось я чув про нього... Що саме?

І чого, і як мене принесло сюди? Стало якось чудно. Глянув убік — одразу аж у грудях тьохнуло: високо підіймаючи голову вгору, червоними од осіннього холоду пучками ловила китицю горіхів на пригнутій ліщині дівчина.

Руда коса в неї, і вся на ній одіж була облутана лісовим павутинням. З одного боку на рові коло неї лежала її червона хустка з голови, з другого — книжка. У фартусі — повнісінько нелущених горіхів.

Почувши за спиною шелест, вона швидко озирнулась. Заглядавши чужу людину, вона засоромилась і випустила з рук ліщину. Потім, придивившись, щось нагадала, і в очах блиснула гостра цікавість, навіть радість.

Привітно, як старому знайомому, вона кивнула мені головою.

— Оце добре, що я вас побачила. Я давно збираюся вам щось передати.

Чуманію.

— Мені?!

— Вам! Вам!

Стало якось чудно... Дивлюсь, а в неї очі — не очі, а справжні дві блудящі зірки: загадкові, спокусливі, чудні! Мені прийшла навіть у голову дика думка: чи не зустрівся це я в лісі з мандрівними огнями, що заводять людину в блуд? Перед цим я чув, таке розповідали про одного музику. Дожидаю, що далі.

Сідає на рові, висипає з пелени нелущені горіхи.

— Ідіть, допоможіть лущити! Та чого ви боїтеся? Я не кусаюсь,— засміялась, і чудною покотився в лісі той сміх луною.

— Сідайте! Ближче! Отак!

Я мимохідь корюся.

— Все блукаєте, все думаєте, як буде на вчителюванні? Угадала? До речі: чого це вам і досі не дають місця? Ха-ха-ха! Та не бійтеся — я людина, а не якась обмара!

Сміюся довірливо, тру рукою чоло: зовсім заморочила голову.

Заводимо звичайну розмову про вчителювання: як учителювати буду, що робити.

Далі — перебиває:

— Забула вас спитати — ви й досі пишете вірші?

Починаю хвилюватись: що за притичина! Рішуче одмагатись:

— Ніколи не писав і не буду!

Лукаво прищурила очі, хотіла щось сказати — примовкла. Хтось гукав:

— Марусю! Марусю!

— Зараз! — гукнула.

За штахетом з палісаднику я побачив сивого діда з довгим на голові волоссям. З сокирою в одній, з трісками в другій [руці]. «Чи не він це й дзвонив у пеньок?»

Маруся почала вкладати свої горіхи.

— Татусь кличе! — І знову ті ж лукаві, примружені, загадкові очі-огні...

Осмішка дедалі прояснюється, в очах спливає щось тепле, інтимне, щире:

— Так не пишете? Не писали? А ви не знаєте часом, чий це буде вірш... Про «посланця» од народу?..

І почала декламувати:

Чогось вчора дуже рано
Впала осіння нічка...
— Чого ж в тебе не гасилась
Допізна, сину мій, свічка?..
— Не гасилась в мене свічка,
Нічку осінню, нене,—
Завітали серед ночі
Думи в гості до мене...

— Колись знала всього — забула. Ви не знаєте?

Я стояв, як на жару. Уші палали. Вірш був мій. Не згадаю тільки, коли саме писаний.

— Ну, що? — не зводить з мене чудних очей.

І раптом мені здалося, що вони мені по знаку: чи десь я їх бачив, чи вони мені колись марились... Нетерпляче питаю:

— Як, звідки взяли ви цей вірш? І що ви за людина? Дивиться пильно, непевно осміхається:

— Невже і досі не догадались? — І далі:

— А чому ж це ви не питаєте, що я вам хотіла передати? Приходьте завтра, передам. Тільки ж неодмінно приходьте! Чуєте? А то ви такий, що вас треба на повіді тягнуть... Завтра про все довідаєтесь. Надобраніч.— Засміялась. Пішла. На ходу підвела голову до неба, декламує: «Чогось вчора дуже рано...»

Стою, дивлюсь услід, зачудований, помалу напливає радість: «Ну, здається, буде з ким коротать осінні дні...» Хай тепер пакет підожде. Вертався, нічого не бачив, тільки над головою зорі. Аж черевики побив, спотикаючись на пеньки.

Додому прийшов пізно. Тихенько, щоб не збудити матір, засвітив світло, сів за стіл, підпер голову рукою. Невелика, здається, радість, а дивиться: в убогій моїй хатині мов зорі з неба впали: сяяли золотом, віяли такими

гарячими radoщами, що не вмiщалися в маленькій хаті з низенькою стелею... В голові питання — натовпом:

«Коли я написав той вірш? І як він міг утратити до неї? І що вона має передати мені? Що вона, власне, за дівчина? Звідки вона знає про мене?.. І звідки, загалом, ця мені радість?»

Аж ось знову перед очима промайнув Славко в білому кашкеті.

І знову щось замулило в пам'ятку, аж у грудях тьохнуло. Здавалось — от-от усе пригадаю. Ніби аж заворушилось воно в мені, присипане сухим торішнім чи позаторішнім листом...

Аж несподівано мої очі хапають казенний пакет на столі, що вже давненько штовхав мене в груди, і я кидаюсь, ніби хто бурхнув на мене відро холодної води: «Нагулявся!»

І сказати правду: спершу неприємне було те пробудження, як лікарська операція. Проте — на одну тільки мить. Одразу вибухнула нова радість, як повідь, затопила першу. Гарячі хвилі пішли по тілу, загорілись щоки, запалали уши: «Свати! Ось вони, нарешті!»

Розривав пакет. і руки тремтіли мені, ніби виймав звідти свій жеребок-долю.

«У Київщину, у Канівський повіт...»

У хаті стає мені душно і тісно, все вкручую лампу, виходжу у двір, під зорі. Лісова обмара розвіялась, як хмарка. І погасли мандрівні огні одразу... Так, мабуть, і не згадав би...

Аж довелось згадати. Та не тільки їх.

Все, здавалось, було готове в мене в дорогу, проте днів на три ще вистачило біганини: білизна не готова, черевики стоптались, родичів треба було перед од'їздом усіх обійти. Мотаюсь, уже й забув, чого це мені часом запахне фіалками.

У неділю мав од'їздити, а в суботу, вільний од усякого клопоту, думав: «Кудись мені ще треба було?..».

Коли це мати:

— Забула сказати тобі: он у косинчику лежить книжка, що вчора передала хутірська жінка.

— Яка книжка? — підходжу до косинчика:— Оце, може?

Беру з косинчика якийсь товстий зшиток в палітурках із клейонки.

— Отож він і є.

Обірваний, обсмиканий, у жовтих водяних плямах, розбухлий, як в'язка сіна, видно, бував у бувальцях.

Дивлюсь, занижую плечима:

— З якого хутора? Яка жінка? Чи не вийшло якоїсь помилки? Може, кому іншому?

Аж ось мій зшиток набирає якогось ображеного вигляду, мов той давній товариш, що не впізнаєш його в старому лахмітті.

«Гай-гай! Та це ж той наш давній школярський журнал! Де він узявся?» — І запахло дужче глухої осені фіалками.

Щось тепле й ніжне розлилося в грудях, по всьому тілі.

— Мамо!.. а хто ж... й звідкіля ж?..

Перегортаю сторінки і разом хочу про щось спитати в матері, а про що саме — вже й не згадаю, бо очі вп'ялися в знакомі школярські сторінки зшитка і губи самі собою роздираються в широченну осмішку.

Перед очима вставали зоряних теплих вечорів школярські мандри до лісового ставу, і нічні купання цілою ордою, і крик-гук, і фонтани срібних бризок, що летіли до золотого місяця, обкладеного мандрівними хмарками, і колючі, веселі дрижаки на одіванні, коли руки ніяк не попадали в рукава сорочки... І темний ліс, і русалка, і наш кучерявий «дід». Хотілося гукнути: «Діду, аго-ов!..» — у хаті, як у лісі.

Спогади про сільську школу прикували мене коло стола.

Місце наших таємних зборів — дуб у гущавині лісу, кучерявий, рясний. «Дід» — ми прозвали його. «Діду, гов!» — ще здаля гукали до його. «Ов-ов!» — одгукувався «дід», а ми й раді: справді, мов живий.

Ніде в лісі не росло кращих фіалок, як коло «діда»: прозорі, як блакитні хмарки, а головне — всі до однієї пахущі... Багато їх стрівав я після того, усяких, та вже вони не пахли мені так, як ті мої перші, юнацькі... Отож ходили ми до «діда» по фіалки. У «дідовім» же дуплі ховали і той наш школярський журнал.

Вірші на містечкове крамарство, сатири на міщанство, карикатури на місцевих прикажчиків, кавалерів і крамарів-панночок — такий, по більшості, зміст журналу. Крім, звичайно, шкільного життя.

Ми з'являємось із нашим журналом в школі, на колодках між парубками, на співках між хористами і хористками. Вигляд у нас таємничий. Так, ніби на кожного з нас от-от чекала тюрма й кайдани. Дехто з нашого гурту запевняв, що нашого «діда» взяла під догляд місцева поліція, що бачили, як швендяють у лісі, слідкуючи за нами, шпигуни. Слава про нас гуде в містечку.

Незнакомі обивателі нам бадьоро підморгували, якісь панночки нам привітно осміхались. Казали, що якась із них хоче ввійти до нашого гуртка. Загалом — охочих пристать до нашого гуртка і не одіб'єшся...

Довго не приймали до гурту Славка: з панночками водиться — непевна людина. Зрештою — упрохався.

А приймали в гурток урочисто. Для Славка це був щасливий день. Схвилюваний і радісний, глибоко відчуваючи вагу моменту, він стояв коло «діда» і складав урочисте обіщання товариству на вірність. Слово за словом він вичитував за товаришами лісову присягу:

— Клянуся «дідом», його корою і листом...

— І корінням! — грізно гриміла, підказуючи, громада.

— І корінням!.. — покійно вичитував Славко.

— І насінням!

— І насінням!

— Гризи кору з дуба!

Славко совісно береться гризти шматочок одлупленої з «діда» кори. Наказували:

— Гляди ж, Славко, не плещи своїм панночкам чого не треба!

Останні цього літа збори коло «діда». Мало не весь наш гурток цієї осені роз'їжджається із містечкової школи вчитись далі: в учительських семінаріях, у технічних, у фельдшерських — куди тільки була змога з нашою освітою. Вирішили — з'їхавшись на те літо на спочинок, вести журнал далі, а тимчасом гарненько сховати його на зиму тут же, в «діда».

Наостанку я вписав у журнал свій вірш. Вірш мав заголовок «Посланець». Зміст—думи учня-селянина перед тим, як має для науки кидати рідну убогу хату. Вірш відповідав загальним настроям і всім дуже сподобався. До вечора то од одного, то од другого задумано виривався початок вірша:

Чогось вчора дуже рано
Впала осіння нічка...
— Чого ж в тебе не гасилась
Допізна, сину мій, свічка?..

Дехто навіть списав того вірша собі на спомин.

На тому й закрили збори.

Зшиток загорнули в хустку, далі — в лубок, заховали в потайному дуплі, високо на тому ж дубі. Листом присипали, притоптали.

— Прощай, «діду», до того літа!

Аж довелося ще раз одвідати «діда» цього літа.

Одного теплого липневого вечора я в гурті міських хлопців-співаків пішов у ліс купатись. Співали, гомоніли, доставали в кущах світляків. Розповідали злободенну чутку про те, що тут, у лісі, бачили баби русалку. Сперечались: одні вірили, другі — ні.

Коли проходили недалеко од «діда», хтось спинився:

— Гляньте, що воно біле коло дуба?

Коло «діда» справді вирізувалось щось у білому. Притихли. Далі гвадт:

— Русалка! Ловіть!

З галасом, з вереском сипнули через зелену галявину до дуба. Білий привид без шуму знявся, тихо полинув до очерету і в очереті зник. За очеретом заплюскотіло. Злякано загуркотіли весла.

Хтось зопалу стрибнув за білим в очерет і раптом простягнув руки назад, грузнучи в трясовині:

— Рятуйте!

Регіт. Витягли.

Ішли далі — веселі, схвильовані, аж ліс гомонів. Той, що шурхнув, було, в очереті, розповідав, що заглядив у тії панни очі: чудні — справді, як у русалки.

Дехто:

— То ж вона і є.

І знову суперечки: «Русалка»!

— А що? Не ми казали?

Раптом маленький хлопчик, що був у гурті, розповів: бачив — хтось сидів на дубі другий, у білому козирку.

— Чому ж ти тоді не сказав?

— Боявся.

Сміялись — не пойняли віри. Цікавіше було, щоб то була русалка. Ось і пісковий берег. Пороздягались: «Чорт із води, а я в воду!» Гуп! гуп! — тільки летіли бризки.

Минуло днів зо три. Жнива.

Вернувшись з поля стомленим, я навіть без вечері, з гостюками на шиї, послався і ліг серед двору на возі, на снопах. Ліг і одразу міцно заснув. Уночі щось довго і вперто мене будило. Продираю очі: сєє проти зоряного неба білий кашкет.

— Хто такий?

Голос тихий, таємничий:

— Не лякайся, це я!

— Славко?! — В новому білому козирку — я зразу не впізнав його. Терebиться до мене на віз.

— Приніс тобі велику радість!

— Яку? — продираю заспані очі, — яку радість?

Він починає розповідати: зо мною хоче познайомитись одна дівчина. Має зо мною щось говорити. Вона — дочка одного вчителя, висланого за «неблагонадійність» із Київщини в нашу Чернігівщину, і живуть вони тепер у нашому лісі, в «Голубій Дачі». Мають заборонені книжки. Що ми бачили в лісі поліцаїв, так то за ними.

Далі стиха: показувала прокламації... (Мене кинуло в жар.)

Так от ця Маруся і наказала Славкові, щоб він неодмінно завтра привів мене до неї. Вона, бач, дуже цікавиться моїми думками, віршами...

Мене торкнуло якесь підозріння:

— Зажди! А звідки вона знає мене?

Славко трохи зніяковів:

— Це — таємниця. Про це довідаєшся, як будеш у неї. Так підемо?

Я давно і жагуче хотів бачити заборонені книжки, а тим більше прокламації, тому одразу ж погодився.

— Ти оце, може, зразу з лісу? — питаю.

— Прямо з лісу й до тебе. У лісі — з самого ранку... Виголовав, як собака! Винеси, як можна, мені кусок

хліба,— несподівано прохає він, одразу по-страдницькому скривившись і ковтнувши слину.

Я виніс із хати скибку хліба, нарвав у садку полапки, до вірок, жовтих слив.

Пиtaю:

— Ну, хоч яка ж вона в лице?

Рот у Славка був повний, закрутив захоплено головою:

— Кра...

Удавився.

Прокашлявся:

— Красуня! Справжня красуня! Там одні очі чого варті: як зорі! — З щирим захопленням почав розповідати, яке в неї лице, які очі, брови, яка коса. В карих, живих Славкових очах палахкотіли іскорки недалекої, непокійної, гарячої юності...

На дворищі видніло. З темряви прояснялись контури ясенів. Над ними вгорі хтось енергійно розбирав і розкидав верхи темної зоряної повітки. Прояснялось бліде, непокійне обличчя Славкове: спав поруч мене. Мене теж долав сон. Як засипав— примарилось: хтось лізе угору по дубові до нашого журналу. Аж кинувся.

Дожидав я Славка другого дня до вечора. Нема мого Славка. Другий і третій день — теж.

«Може, передумали... а може, Славко з ревнощів побоявся... Згаряча пообіцяв, а потім передумав. Ну, обійдеться і без того. Мені не до того».

Надійшов день, коли мене мали виряджати в семінарію держати іспит. Наше містечко щороку посилало туди душ три-чотири, і для виряджання учнів вводився вже звичай, досить урочистий і зворушливий... «Посланець» — так можна теж назвати цю картину. Як у свято. лампа в нашій хаті горіла на карнизі. Повно гостей — дядьки, тітки, су-сіді. Коло порога мнуть у руках шапки куткова дівтора.

Мати заплакана, тітки на лаві задумані, дядьки суворо восереджені. Вони позирають на мене недовірливо, як на дезертира, що тікає з рідної хати, вичитують у дорогу заповіти, вироблені гірким бідняцьким досвідом:

— Не забувай батька, матері!

— Бідних людей не цурайся!

— Пам'ятай, з якого коліна ти сам вийшов!

— Письма пиши, не гордуй рідними!

Я ходжу тихий, покірний, увічливий. Мені здається, що виряджають мене дійсно за посланця кудись, у ті чудові краї, де людям світ легший і ясніший. Мене першого в нашому роду, з діда-прадіда!..

Заторохтів під вікнами віз — заїхав до мене товариш, якого дражнили «Чудо». В хаті все заворушилось. Прощаюсь. Цілую руку в батька, в матері, цілую руку у старих дядьків і тіток — натруджені руки, з гудзумахами, із покаліченими пучками, які вони соромливо давали з рукавів.

Кусаючи губи, швидко виходжу з хати й сідаю на віз. Щось бадьоро гомонить мені збоку товариш. Я його не чую. Я дивлюся на свою рідну хату. Стареньку, похилену, найбіднішу на цьому кутку, з заваленим дахом. Потім одхиляю швидко од товариша в другий бік голову, щоб не бачив моїх сліз.

Шкода мені своєї хати, школи, товариства, «діда». Я наказую товаришеві, що залишається в тутешній школі ще на рік:

— Гляди, гляди, Чудо, бережи наш журнал, нікому не давай, навідуйся, щоб хто не вкрав...

Минуло п'ять місяців.

Зимові свята... Нас кілька душ товаришів із колишнього лісового гурту, що на осінь був розїхався вже по інших школах, поприїздили на перерву до рідних. Кілька всього минуло місяців, а повиростали, де в кого вже й пух на губах. В кожного нове щось, кожний зміцнів, од кожного молодим вітром так і подимає...

Зійшлися під новий рік в одного з товаришів у хаті.

Шум, гам, співи... Хтось згадав журнал. Насилу пригадали: журнал? Як це давно було! Здається, пройшли не місяці, а роки! Які ми були діти!

— А що, коли б оце поїхати в ліс, провідать «діда»? — Зашуміли: — Вчинити «мальчишник»!

— А справді! Повіншуємо з новим роком!

— З візитом до старого!

— Чудово! Їхать!..

І незабаром ворота одчинені, буланій запряжений, на санях гурт — п'ять душ.

— А це ж куди? Мо, сватать котрого?

— Поїдемо, тьотю, до «діда» в гості!

- Вечерю «дідові» одвеземо!
- Якому дідові?
- Тому, тьотю, що в лісі.
- От хай бог криє: лісовикові?

Регіт.

— Ньо!.. Гаття!.. Вйо!..

Дорога рівна, гладенька, ніби й не ідемо. Здається, нерухомо стоїмо на снігу, а буланій на одному місці витинає танок, кидаючись снігом нам у гарячі обличчя.

Угорі, всім своїм золотим гуртом, зорі водять кругом нас тихе коло. Одно одного одпихаючи, товпляться до нас хати, сади, мережані в іній, клуні. Мов на змаганні — хто кращий. Самі дивуємось, як у нас швидко: ось сиділи в хаті, а ось летить уже до нас наш ліс, мов хмарою, білою повіссю накритий. Ось стара цегельня в лісі — сумна руїна, що дихає легендами. Тут в холодній гушавині скільки, було, біліє ландишів!.. А ось знайоме старе дерево, обпалене громом, що скидається на монумент Володимира в Києві!.. Ніжно і радісно хиляться до нас знакомі кущі: й дерева. Нижче позвисали до нас лісові зорі, юні, блискучі, великі, як дитячі очі!.. Вітають нас.

А десь перед нами тремтить наше дороге майбутнє — радісне і загадкове, ось хоч би й таке, як оця, всяяна зорями, таємнича нового року ніч.

Дихнуло кригою лісове озеро. Ідем льодом!..

Темним височенним муром стала над ним дубина. Між дубами, вищий од усіх, підвів голову і наш лісовий «дід». Загорнувся білою чалмою, як турчин, зорями обсипався, спить. А кругом чудно: все приспав, приглушив, усе отьмарив владар-мороз, як зачарував.

— Діду, го-о-ві!.. — розриваючи ті чари, гукаємо з саною мужніми голосами. Здалося, іній посипався з дерев.

— Ов-ов-ов! — з усіх боків, одбиваючи красу юнацьких голосів, радісною луною одгукнувся заспаний «дід».

— З новим роком! З новим щастям!.. — І в лісі, розкованім од чару, повно шуму й галасу!..

Під дубом на снігу горить огонь — великий, веселий, тріскучий!.. Червоніють намети снігу. Остеронь, у темряві лісу, одлискує проти огнища спина буланого.

Один завів, усі підхопили, мов усі з одного з'їхались місця:

— Шалійте, шалійте, скажені кати!..

З жаром! Аж ліс зашумів, уперше почувши такий спів!..

Гомін, співи, сміх, вечєря в «діда»...
— Журнал! Доставайте журнал! Написать «дідові» привітання!

Гуртом підсадили одного на дуба:

— Ти ховав, ти й доставай!

Видерся до дупла. Засунув руку. Шарить... Ще і ще...

Всі з тривоگو:

— Що таке?

Повикидав сухий лист із дупла, кору, все...

— Нема!

— Шукай!

Шарив знову, довго, вперто...

— Нема: украв хтось!..

— Не може цього бути! Хто сюди полізе: певно, хтось із своїх.

— Треба спитати Чуденка: він є зараз в містечку?

— Поїхав на свята в своє село. Ні Чуда, ні Славка.

— Написать!

Написати доручено мені. Я обіщався не забути і зразу ж забув.

Роз'їхались, забули всі.

Глибоко, щиро... Влітку вийшло так, що ніхто про журнал і не згадував. Нові враження, нові обставини, нові інтереси, нове юнацьке життя так поглинули спогади сільської школи, загнали їх кудись глибоко наспід, що зразу й не витягнеш їх звідтіль... І журнал, і все...

І от через три роки — як із неба впав!..

Перегортаю сторінки, осміхаюсь. А в голові весь час стоїть питання:

«Хто ж це справді його передав мені?.. Чудова мати?»

Миготить щось — от-от усе пригадаю... Проте ніяк не впіймається, тікає од мене, як птах. Може, тому ще важка моя мати, що гомонить до мене та й гомонить, того не помічаючи, що я давно її не слухаю... Тільки дещо долітає з тих слів до моєї уваги.

Згадує теж про ліс, про жінку із хутора, про якусь мою молоду... В її голосі я відчуваю щось тепле, материнське, інтимне. Тоді я, не одхиляючи голови од зшитка, перепитую її:

— Про яку це ви, мамо, молоду мені згадуєте?

Проте дослухати материних слів знову не дослухав.

Раптом мої очі спинились на одному вірші в журналі, що ввесь час настирливо чогось чіплявся до моєї уваги. Як у вічі не вскочить. Читаю:

Чогось вчора дуже рано
Впала осіння нічка...

Раптом перед очима в мене, як на пружині, вискочила нова моя лісова знакомка з чудними очима, як мандрівні огні... Всі ці дні я ні разу не згадав про неї. В лице мені стало жарко.

«Хіба?.. Еге-ге!.. Ось воно що! Це ж і є те саме, що вона обіщала мені передати...»

— Мамо! Не знаєте, од кого цю книжку передано?

Мати:

— Там лист є, шукай.

Труснув зшитком — лист випав мені на коліна. Читаю — так, вона:

«Передаю, що обіщала. Думаю, що цей зшиток нагадає вам багато хорошого. Хто я — про те ви, напевно, вже догадались. Так, я справді та «русалка», що потайки украла журнал у «діда» за допомогою одного із ваших товаришів. Ви, певно, теж уже догадались, хто він такий...»

Мене рвонуло!

Я одразу уриваю читання:

— Хто ж це?

І знову промайнув у мене перед очима, як було уві сні, Славко в білому козирку. Раптом, як світнула блискавиця, — пригадав...

«Так і є — він! І як я й досі не догадався? Ах ти ж, панська на тобі шкура! Недурно ти мені і вві сні ввижався. Ану, ближче сюди!» — і з недочитаним листом у руці я зразу ж, щоб не одійшло серце, вчиняю Славкові суворий допит:

«Чи не сказав би ти мені, Славку, славний прихвостень дівочий, що то була за «русалка» коло дуба і кого то другого бачив хлопчик на дубі? Га? В білому кашкеті.»

І ще:

«Чи не сказав би ти мені, Славку, товаришу наш вірний, куди дівався з дупла наш журнал, що ти його обіщався перед усім товариством, що не оддаси, не скажеш, де на схові, не покажеш його нікому в світі, ні батькові рідному, клятбу на тому приймав і гриз кору з нашого дуба? Пригадуєш? Тільки не думай викручуватися, бо ось доказ... Піду в ліс...»

— Читай далі! — хтось ніби шепнув мені.

Раптом стало мені чогось турботно. З якимось смутним передчуттям я кинувся дочитувати листа. Аж так:

«З Вами, мабуть, більше не побачимось. Строк нашому засланню вийшов, і сьогодні ми виїздимо од вас, мабуть, назавжди. Шкода, що не прийшли, коли я прохала Вас. Треба було сказати Вам багато-багато. Ну, та Ви ще почуєте про це. Може, й не раз. Прощайте!..»

День отемнів мені, узяв жаль, запекла досада:

— Поїхала! — Лист писаний вчора.

Погасли огні...

Безпорадно сів я на полу. Низенько схиляє до мене своє лице мати моя, лукаво осміхається. (Ох, ці матері!) Держить у руках іще якийсь папір...

— Ото треба було шанувати дівчину, то й не думала б їхати. Я гадала вже, що то й справді ти молоду собі знайшов, а ти, бачу, тільки в лісі дурно черевики порвав!

— Звідки ви все це знаєте, мамо?

— А ти думаєш, що ніхто не бачив і не знає? Хуторські жінки он сміялись уже мені на базарі, як передавали листа: «Дожидайся, кажуть, Прісько, собі невістки з лісу». Я ж уже казала тобі про це, а ти, мабуть, і не чув.— Мовчки, з хитрою осмішкою, суне мені в руки згорнуті листи.

— А це ще що?

— Це дарунок з тих же рук. Передано й наказано: тільки в твої власні руки і нікому іншому! — Дивиться допитливо і з ніжною посмішкою, угадує: «Чи не про любовці?».

Розгортаю. На гектографі друкований текст. Зверху чітко: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!..».

В грудях забило дух...

...Не спав я з тим дарунком цілу ніч.

Другого дня все мені смутно, все мені пахнуть фіалки, все тее школярство пригадую. Мій брат у других надвечір одвозив мене на станцію. Брат поїхав шляхом, я заскочив у ліс попрощатись із «дідом». День був смутний і вітряний.

За ці три дні ліс одмінився зовсім, мов і не він. Раніш, було, стрічає, як брата,— тепер — ворожий, чужий. Та

й не до мене йому: в його, бач, війна з вітром, аж кипить. Я спинився, розглядаю: справді — як на герці.

Ліс стояв розхристаний, спустошений і дикий. Почорнів увесь, як розбійник, мов мечами, січе на всі боки голим галуззям...

Люто налітає на його вітер, рве його, смиче з усіх боків, шапку його золоту з голови зволікає, зриває його малюване манаття, шпурляє під ноги... По ровях, по ярках в коліно лежить того кольорового шмаття.

Шукаю очима: а де ж «дід»? — Ага! Ось він.

Муром стоять старі дуби, а високо над ними наш велетень. Він міцно ще тримає свою позолоту. Десь аж під темними хмарами сяє золотими банями, як фантастичний замчище.

Я не витримав. Став на рові — рупором руку:

— Діду, го-го-вл!.. — на весь ліс, як колись, було, школярем.

І одразу в лісі повно встає давнього гуку і привидів: «Бурса на бурсу! Бурса на бурсу!..»

Вчуваються дзвінки, як криця, голоси. В очах мигтять школярі... Без шапок, чуби спітнілі, руками вимахують, ідуть гурт на гурт...

«Хлопці, сюди! — скликаю я в думці до себе лісове товариство. — Що в мене є! Ой, що в мене є! Коли б ви знали!.. Тільки нікому-нікому!.. Ось!..»

Спотикаюсь на пеньок, кидаюсь. Згадую, що все це минуло і не вернеться. Зітхаю: «Прощай усе...». І знову фіалки...

І зразу вихорем влітає такий гарячий наплив радості, що мені стає жарко: «Це ж уже я справді їду! Це ж передо мною стелється рідне, тепле, без краю народне море, куди мене, молодого, кличуть на боротьбу із темрявою, з страхіттям! Це ж, справді, мене можуть арештувати, коли побачать, що в мене в кишені!».

...І знову смуток: стоїть «Голуба Дача», вікна дошками позабивані, на дверях — великий замок... Справді, як мандрівні огні: прилетіли звідкілясь, блиснули, зникли... Шукай тепер...

І одразу нова гаряча хвиля змиває і той смуток до останку:

«Ну, що ж! Вони, ті чарівні очі, ніде, як у тому ж морі! Колись виринуть і знову заблищать, як пара мандрівних огнів, гарячих, таємних...

— Заблищать! Хоч не вони, так такі ж самі! Точнісінько! Світ широкий, а молодість — казка, а в казці чого-чого не буває».

Спереду засвічувались у тумані залізничні огні, ніби розцвітали велетенські золоті лілії...

...Ось і станція. На станції ніби свято. Гомін, як музика, люди — як тіні. Коли сів у вагон — сам незчувся. Сів коло вікна, припав гарячою щогою до шибки, щоб лиця мого, моєї радості, мого дурного сміху людям не було видно: вони ж не знають, що мені світять живі огні, що лечу я з шумом і з грюком! Мчу кудись у небо, в зорі, в тишу, таємну зоряну куряву-млу...

А в тій курявій, зоряній млі — тільки сплющу очі — пахнуть мої юні, мої перші фіалки.

НА КАЛИНОВІМ МОСТІ

Зала двигтіла золотими огнями. В широко одчинені двері гриміли чобітьми делегати з'їзду.

З розстебнутими комірами, розхристаними сорочками, звідки визирали волохаті груди, потоком пливли вони прямо з бурхливого засідання, ще червоні од суперечок, з туманом і нервовим бляском в очах. Стиха, жагуче докінчуючи суперечки, сідали вони по рядах, негаразд розуміючи, куди й чого, власне, вони товпляться. Тільки після того, як на естраді почала шикуватися співоча капела, всі згадали, що тут має бути концерт.

Грізно одгримів «Інтернаціонал», і в блискучу залу, здавалось, соромливо увійшли і тихо стали попід стінами сільські тіні у вінках із барвінку... Ось ота жінка з радісним енергійним лицем та молодими очима, що в них не гасне золотий веселий огник, — раніш кілька разів мій погляд минав її без уваги, — тепер мої очі мов улипи до неї: десь я бачив її! Ворушаться якісь спогади. Стрінулись поглядами, і вона кинулась, навіть уші почервоніли. Вітається очима, як словами не скаже: «Не впізнаєте?» Далі не втрималася — трохи підвелася з місця, руку до губів — рупором, щось напружено шепотить через голови...

«Цс! Чш!» — сердито зашуміло круг неї, і вона, зашарівшись, як піон, сіла, мов присоромлена школярка.

«Хто ж це?» — вертиться на думці. Аж ось із естради вашумів вихор звуків, усе потопляючи,— вихор плачу, жалю.

Запрягайте коні в шори,
Коні воронії,
Та поїдем доганяти
Літа молодії...

Вхопили на крилах вихорі-коні, помчали кудись в туман за піснею.

Про ту жінку, що не міг пізнати, зразу забув — тільки її очі із золотим веселим огником летять за мною в невідомі простори... Линуть, ясніють, молодіють... Ген-ген мріють дві гори в тумані. Як веселе марево, із-за гори, перехитуючись з одного боку на другий, увесь у червоних стрічках, з квітками, мчить завітчаними кіньми химерний якийсь весільний поїзд — з червоними маками-прапорами! Музики, бубни, сміх.

Марево переходить у сон, легенький, як подих вітру: ніби підходжу я до їх, а серце чогось б'ється в мене. Питаю: «Що ви за люди?» А вони сміються, загадкові й таємничі: «Хіба ж ти нас не знаєш? Ми ж твої літа, що наздогнав ти нас кіньми вороними!» Приглядаюсь, а на тому шафері справді моя сива шапка, що купив я колись у Глухові, і кучері з-під шапки, як у мене, повилися. Глядь на молодого — молодий — Марко, мій товариш. Дивлюсь на молоду, і молода ніби по знаку мені. Десь я бачив оці очі! Недавно... ось тут...

Кидаюсь од марева, повернувся у той бік, де сиділа незгадана жінка, аж стілець затріщав підо мною.

Стріває мене тими ж осяйними очима, що із золотими, веселими і смутними іскрами. Дивиться, ніби словами промовляє: «Тепер пригадали?»

Мов блискавицею осяяло мені наші з нею дивні зустрічі, що бувають тільки за молодощів... За кілька тих коротких хвилин між двома куплетами пісні облітав мало не всю Україну, на край світу залетів...

Ніби тее було вчора... Стояли роки, темні, як ночі. Насували хмари. Загуло щось у хмарах. Надходила осінь, а з нею — незабутні грізні події. Після кількох років учителювання в народній школі я учився тоді в учительському інституті. Ця остання учительська пристань завжди

стояла в місті сувора і мовчазна, як могила. І от тепер у цій тихій, покірній казармі несподівано загули збори, зашуміли протести. На останку—страйк. Мене виключили. З легкою душею, без ніякого жалю кинув я ці сумні стіни. Осінь стояла ясна, прохолодна: я купив сиву шапку, в інститутському саду вирізав дебелий грушевий ціпок і подався в мандри.

Спершу була думка навідати товариша мого і земляка, сільського учителя Марка, з котрим я учився в семінарії. З ним я мав на думці порадитись, що робити далі. Ви-мандрував я потягом, аж раптом залізниці скрізь стали, і далі я мусив іти пішки. До Марка було не близько, проте мандрівка видалась легка й весела. Люди стали скрізь такі щирі, сердечні, довірливі. Підвозили, пускали ночувати, пригощали. Через кілька днів я непомітно і без утоми добрався в село, де за вчителя був мій Марко. Вечоріло. В кімнаті було темно, тільки коло грубки стояло червоне жариво. Там у соломі кублився в червоному сяйві дід.

Привітався, розпитую.

— Гай-гай! — уже третій місяць, як сидить ваш Марко! — Балакучий дід починає розповідати, як і за що забрали Марка.

— Якже, забрали! Та ще як забрали: і весілля не дали гуляти — з-під вінця взяли.

— То він женився? — дивуюсь.

— Та ото ж так женився: він у тюрмі сидить, а вона по хуторах ховається, бо приїздили вже й за нею.

— Учителька?

— Цієї осені приїхала. Наслужила. Учителів порозгнали, школярі самі порозбігались, люди бояться й близько підійти, бо забрали декілька селян, що вчащали до школи. Аж сумно якось стало. Якась пустка — не школа.

Коли полум'я у грубці спалахувало, було в кімнаті й досі ще помітно сліди трусу: полупані стіни, розламана шафа, долі купю книжки й папери.

— Крім мене — ні духу. Часом нагляне учителька. Посидить трохи й знову тікає...

Дослухається: грюкнуло в сінях дверима.

— Та оце, мабуть, чи не сама Наталія Андріївна!

«Побачу, що то за пташку Марко впіймав», — думаю.

Рипнули двері. З сіней подуло холодком і в кімнаті за-дзвеніло.

— Я чула — в нас гість?

Влетіло щось, як великий нічний метіль, радісне, схвилюване. В обличчя не бачу — темно. Не вспіла привітатись, загомонила голосно, радісно:

— Не знаю, чи вірити, чи й ні — у місті, кажуть, повіпустили вже із тюрми політичних в'язнів. Маніфестації, мітинги, прапори!.. Take!..

— Хто казав?

— Люди казали, що були сьогодні в місті. Якщо цьому правда — завтра й усі наші будуть дома.— Розповідає, як рідному.

Її хвилювання передається мені. Разом із тим відчуваю в її голосі щось справді чудне, а що саме — не добору.

Роздягає пальто, гомонить. Між іншим:

— А ви ж звідки? Учитель?

Одповідаю коротко, бо помічаю, що до моїх слів не дуже дослухається: чи цікаве ж їй тепер моє власне.

Аж одразу здригнула, і рука її застряла в рукаві пальта, що почала скидати.

— Так ви, кажете, недавно з Глухова?

— З Глухова.

— З інституту?

— Так...

— А не знали ви там...

І щось тепле забриніло в її голосі — тепле й тривожне...

Чогось захвилювався. Чого — й сам не знав. Дужче. Дужче...

— Не знали ви там... земляк мій, товариш дитячих літ...

І я чітко і ясно чую своє прізвище.

Мене рвонуло до неї. Придивляюсь:

— Тася! Невже?!

Вона, здивована, швидко пригнулась до мене:

— Хто такий? — І одразу на всю школу:

— О! Гляньте!.. А нам писали, що вас арештовано!

Як ви тут опинились!?

Враз пригадав я останню зустріч.

— Ні, спершу скажіть мені, де ви ділись, як приїздили отоді в хуртовину до мене в школу?!

— Де я ділась? — дзвінкий сміх на всю школу.

— А ви, певно, подумали, що то була якась мара, привид? Еге ж?

То була справді химерна зустріч. Почну здавна.

Ми останній рік у сільській п'ятилітці... Осінь... Шкільний сад. Нас, учнів, пускають туди разом із осінніми вітрами, коли вже отрушена бувала там уся садовина.

Заходило сонце.

Глухою доріжкою попід високим барканом туди й назад, як вартовий, ходила в саду доросла дочка учителя, красуня Маруся. Ходила в старенькому пальтечку, хусткою закутана, смутна й задумана, як сама рання осінь. Нам здавалось, що вся її постать була окутана жагучою таємницею, з якої ми дещо вже чули.

Ми сиділи троє. Тася, я, мій суперник у класі й перед Тасею — Марко. Тася конспіративно розповідала нам про те, що Маруся має їхати за женихом кудись аж у Сибір. Під великим секретом читала нам «Марсельезу», що переписала в Марусі. Марко дуже критично поставився до Марусиного заміру: «Він заслужив, то нехай і одбуває, яка ж її лиха година жене в неволю?» А коли почув: «Нам не надо золотого кумира...» — очі поширились, уші почервоніли, не дав дочитати, крикнув: «Порви! Я й слухати цього не хочу!» Затулив уші й побіг геть.

Одійшов од гурту, розгорнув книжку і почав зубрячку.

В альтанці Тася одна залишилась зо мною. Говорили досхочу.

...Незабаром Тася мала виїздити зовсім із нашого містечка, і ми довго мріяли про майбутні наші зустрічі... Хоч не на засланні, так у тій сумній школі, що колись я буду в їй за учителя. Навколо альтанки кружляє з книжкою Марко. Кашкет у його перекинутий козирком на ухо, як у людини, яка запила з горя. Одначе гризе він текст із книжки уперто й енергійно. Разом із тим з такою ж енергією він успіває слідкувати за нами, раз по раз одриває очі од книжки і кидає на нас гострі, тривожні погляди. Він помітив щось гостро цікаве й небезпечне.

Фантазія у Тасі — завжди буйна — тепер палає огнем. Розчервонівшись, вона малює, як десь у глухому закутку в убогій школі сидить молодий учитель, самотній, зажурений, далеко од рідних. Надворі — ніч. Надворі хуртовина, нещастя, вікна снігом позамітало, вие звіром...

...Голос у Тасі тихішає, очі потьмарились: «...Коли слухає він — крізь бурю, крізь хуртовину щось стукає у вікно: — Одчинить!»

Я знаю, хто це мусить бути, проте дожидаю в хату цього гостя з таким захопленням, з нетерплячкою, що аж у грудях у мене стукає...

Аж ось Марко...

Він, здавалось, зник був зовсім з наших очей, тепер не витримав — виринув в гостро цікавий момент, як із води. Стоїть, зухвало прищуривши занепокоєне око.

— А я наперед знаю, що буде далі. Хочете — скажу!

Тася змовкла, нахмурилась. Далі хитнула головою. Презирливо, гаряче:

— І ото не сором ходити по підслухах! Паламар! — Паламарем дражнили Марка за те, що він часом прислужував у алтарі, надіваючи мальований стихар.

Ми перейшли в другий куток саду. Посідали під гущавиною на старій трухлій лавочці. Трохи переждавши, вертаємось до того ж.

«...Стукає у вікно: — Одчиніть. — А хто такий? — Гість з далекого краю!.. — А вигляньте, діду, хто то стукає до нас так пізно? — Пішов дід одчинити. От увиходить у кімнату щось закутане, снігом запорошене...»

І наші мрії набирають дедалі такого захвату, що ми на мить перериваєм їх вигуками. «А що, коли б це справді так!» — Нам до жаги хочеться, щоб іменно так і було колись, і ми обіщаємось, що б там не було, а так колись і зробити, до дрібниць!

— Руку! — і ми гаряче тиснемо одно одному руку. Тихо, з сердечним завмиранням переходимо далі: «Закутана, снігом запорошена...»

Мов із землі вирісши, із кущів визирнуло знову Маркове обличчя. Губи осміхаються, а в очах щось покривдене, ревниве, уперте. Здавалось, за всяку ціну він вирішив не допустити тієї нашої зустрічі навіть у мріях.

— А хто ж то там закутаний та запорошений?

— Я! Чорт рогатий! — раптом визвірилась на нього Тася. Стулила злісно губи, обвела навкруги тоскним поглядом. Коло альтанки лежала мітла. Вхопила вона ту мітлу і вітром за ним! Той задки назад-назад, обороняється святою книгою, як щитом, далі не витримав, повернувся і з диким гиком ударився тікати, куди бачили очі: через баклажани, капусту, через айстри, жоржини, піони, топчучи їх, як коняка.

— Квітки! Квітки топчете! Чорти болотяні! — разом загукали голоси із різних кутків саду.

Тася кинула мітлу, злякано — назад. Марко, угнувши голову і винувато посміхаючись, звернув з грядок. Пішов од спокуси в другий куток саду. Тася вернулась, задихана. Сіла, задумалась. Думки розбиті. Здавалось, уже годі налагодити те чарівне мереживо мрій, що так нагло його сплутано. Аж минає кілька хвилин, і обличчя у Тасі починає знову вияснятись, як небо на годину. В очах у неї непереможно спливає, як хміль із води, те замріяне, золоте, що ніяк не хотіло тонути, і, червоніючи, Тася доводить-таки своїй казці краю:

«Гукає у вікно: — Одчиніть!»

Виглянув із-за кушів бузка червоний од зубрячки Марко, повів у наш бік певним оком: «Мені, мовляв, зараз немає часу, проте будьте певні, що так воно не буде! Все зроблю, а тієї зустрічі не дозволю!..»

Тася незабаром після того виїхала з нашого містечка. Я поїхав учитись. Я не знав навіть, куди вона поїхала, проте все ж був певний, що коли прийде той час, я неодмінно десь знайду її.

Життя в семінарії кипіло: співи, музика, диспути, вечір-ки, література — всього захопило мене з головою. Одначе хоч вряди-годи я згадував, що в мене десь є ніби наречена. І навіть з'явилось один раз гостре бажання написати їй листа, тільки не знав — куди посилати. Почав з оберегою випитувати про це у Марка, що учився курсом нижче в одній зо мною семінарії. Ніби й думать про неї забув:

— Яка Тася?

Нагадую — ще й розсердився:

— А почім я знаю?!

Так і не послав.

Закінчив семінарію, поступив за вчителя. Моя школа поміж глухими хуторами одна на роздоріжжі, в степу. В школі нас двоє: я та моя стара неня. Все сидить коло вікна — на руку схилилась, тоскними очима дивиться в степ.

— Ні, ніколи не привикну я тут! Діждемо весни — вези мене, сину, додому!

А тут насувалася ще нова нудьга — зближалися зимові свята. Був позабував товаришів, тепер пригадав, сів одного вечора та й напік Маркові листа, що тепер останній рік учився в семінарії. Написав про свою самотину, про глушину, про своє життя, що справді скидається на

заслання. Про те, що ця школа таки й була за місце заслання непокірних учителів. Широкого, гарячого листа. Прохав наостанку заїхати до мене на свята в гості. Послав.

Святки... Одного дня зійшлася до мене в школу малеча по книжки. Надвечір надворі почало мести. Я поспішав швидше роздати, бо діти всі з хуторів. Осталось двоє малих, брат і сестра — обое з другої групи. Оставляю ночувати — куди там: «Сьогодні в нас гості!» Почапали. Позираю я у вікна: курить, крутить... Непокоїть мене: до хутора верстов чотири — щоб чого не трапилось з дітьми. А тут і мати: «...Таки не треба було, сину, пускати дітей із школи — дивись, яке віє!» Чую — як загуде в грубі, як сипне, війне снігом у вікна — зразу стемніло. Аж на серці холоне.

«Померзнуть діти, куди їм вибратись із таких заметів!» І тепер стоять вони, як живі, передо мною. Уляна, більшенька, рушником підперезана, з великими очима, як темні волошки, Матвій, зовсім малий, осуркуватий, розумний качан. Уляна коло його — як нянька: прийдуть у школу — роздіне його, розмотає, руки йому нагріє, під носом витре. Далі сідає поруч, як перед божком, покійно й довірливо зазирає йому у вічі: «А дивися, Матвійку, чи оце я так написала?» — І суворий Матвійко починає перевіряти її лекції. В науці Матвій куди за неї сильніший... І от замерзли... Завтра знаходять їх у снігу... Завтра поміж жінками на хуторі розмови: двоє школярів замерзло, обнялися, сердешненькі. Книжечки до грудей попригортали, щоб не згубити...» Уявив собі обличчя цих жалібниць.

За кожуха, за шапку — з хати! Вийшов за школу — світа не видно, сліпить очі, рве за поли, з ніг валяє. Шурхаю по коліна в наметах, спотикаюся, падаю, грузну по пояс. Мов хто жене батогом. А думка, як огнем, пече: «Все це ні к чому — дітей уже десь позамітало. Книжечки до грудей...»

Стану, гукаю: «Улянко!.. Матвійко!..» — тут коло мене і голос умирає. Стомився, падаю в сніг, а думка така вже в мене: «Коли діти замерзнуть, краще й мені б не вертатися». Одна тліє надія: здається, їхали з базару — може, їдучи, хто взяв на сани. А як ні — замерзнуть. Раптом над самим ухом: «Дзінь-дзінь!..» Дзвоник, тихенький, як у кімнаті. Схопився на ноги, озираюсь: з другого боку — «дзінь-дзінь», мов у піжмурки грається; бурхаю по снігу, кручусь — нічого не бачу. Коли раптом щось

дихнуло в лице мені гарячим, і перед самим своїм носом я бачу конячі голови, мов із снігу виринули. Примара? Вирізується з метелиці невиразний силует саней.

— Стій! — гукаю, мов за гони.

— А хто там? — одгукується мов за лісом.

— Школярів не стрівали?

— Бачили-бачили — в хуторі, хтось на розвальнях підвіз. Ще нам дорогу розказали.

Спершу аж гаряче стало од радощів, а далі раптово стало мені чогось тривожно:

«Як я думав, так і сталося... Ой, чи не сон це? — і хура якась підозренна...»

Чую, питає:

— А ви ж звідки будете?

— Я учитель із Буртянської школи.

— А коли ви учитель, то сідайте, будемо їхати разом: гостя до вас везу!

— Якого гостя? («Чи не Марко?» — блиснула думка).

Озивається щось інше, голос тонкісінький, слабенький, якийсь нереальний в хуртовину, в степу. Мов мініатюрний срібний дзвоник.

— А чого це ви, пане вчителю, так довго тримаєте дітей у школі? Тож можуть замерзнути! Що, не впізнаєте?

І дзвенить десь як під шапкою:

— Пригадайте сільську школу, сад, Марусю... Не пам'ятаєте? Та я ж ота Тася, що колись обіщала прийти до вас у школу в гості...

Мурашки полізли в мене поза спиною: «Так і є! Це мені сон! Це я замерзаю в степу. Коли людина замерзає, їй, кажуть, дитинство увижається».

І стою й чекаю: ось-ось засяють золоті сади, заграє чарівна музика...

— Та сідайте ж! Боїтеся чи що?

Умощуюсь скраечку, як у сні. Ідемо, а в мене ніяк не йде з думки:

«Ні, тут щось не так».

Добралися до школи.

Мати радісінька, мов родині якій, аж зачервонілась стара. Коли ж в кімнаті наша землячка чогось осмутніла. Глянула туди-сюди, сіла, не роздягаючись, мовчить. Приглядаюсь до неї: якась чужа дівчина, з своєю невідомою мені турботою, і тільки-тільки мерехтять в очах золоті іскорки, що трохи нагадують колишню Тасю. Упадаємо

коло неї — мати і я, прохаємо роздягтись — мовчить. Переглянулись із матір'ю. Мати до мене:

— А ми й не помічаємо, що в нас у хаті холодно, аж пара ходить. Внеси, сину, дров та затопимо грубку, а я зараз самувар нагрію.

Ключ од сарая був у сторожа, а сторож пішов цього вечора додому — і я побрьохав до нього через снігом заметений город.

Спотикаюся по гребнях, аж падаю, а з думки не йде ця чудна пригода.

«Що їй треба? Чого вона приїхала?» І одразу раптом пригадав: гарячий, п'яний струмок розлився по тілу, по руках і ногах, у голові.

Як «чого приїхала?»

Та це ж вона приїхала, бо вона моя наречена! Того ж і чудна така, того і ніяково їй стало, того ж і мовчить!

«Ну, що ж, коли так — треба одружитись!» — храбро подумав я. Одначе одразу одчув, як затремтіли ноги під мною, ніби поставлено мене на краю прірви. І щось у мене боязке заскиглило, запротестувало: «Я, мовляв, не од того, тільки це так несподівано, все-таки ж треба було подумати... і нічого я ще не зробив того, що думав, і нічим щастя цього не заслужив іще...»

— Ні, ні! — без жалю давив я у собі всякий протест, — ніяких думок! І не думай, і не викручуйся! Це ж буде навіть не гостинно: сама наважилась, приїхала, не злякалась поговору, а я...

«Ні, що буде, те й буде — женюсь!»

А як вертався од сторожа, ніяких сумнівів не було: увесь горів, був радісний і щасливий, до останку закоханий в несподівану свою наречену.

«Якого мені трясця! Само щастя прилетіло мені в хату, а я ще огинаюся!»

Аж дух забивало... Так поспішаю, така нетерплячка знову глянуть на свою наречену.

Влітаю в кімнату.

В кімнаті Тасі не було. Заходжу до кухні: мати сама.

— А де ж, мамо, наша гостя?

— А в кімнаті хіба немає?

— Нема!

Мати знизує плечима:

— Де б же їй дітись? — Може, вийшла платити чоловікові за хуру.

Чекаєм — нема. Вийшов у двір, обійшов кругом усю школу.

Ні Тасі, ні візника, ні коней.

Навіть сліду на снігу не залишилося. Влітаю в хату.

Мати затурбована. Стоїть, чекаючи.

— Ну?

— Немає й сліду!

— І що за притча! — сказати людям, віри не поймають.

Увіходить сторож. Послухав, подумав. Далі спокійно й урочисто:

— Таке буває раз у житті, та й то не з усяким... Це привид!

І в хаті повіяло казкою.

Кілька днів після того я бив собі та ламав голову, як це воно сталося. На хуторах тимчасом навкруги цієї okazji виростили легенди, як гриби після дощу. Мені доводилось гасити їх, як пожежу в посуху. Там затопчеш полум'я, а там уже виривається з-під ніг. Колись, через багато років після того, мені довелося якось проїздити мимо цієї школи. Хурщик мій, що не знав мене у вічі, розповів мені про школу таку легенду:

«Одного вечора в хуртовину підїхала до школи з дзвінками заручена вчителя і, не встаючи з саней, промовила до нього: «Женись на другій — мене не дожидай...» Тільки це промовила — і хтозна-де все ділось: ні коней, ні молоді. А вже так через тиждень дійшла до вчителя чутка, що тієї самої ночі його наречена замерзла в хуртовину десь аж на Чернігівщині».

Я насилу впізнав у цій легенді свою власну пригоду.

Так от.

— Тася! Невже?! А де ви ділись отоді в хуртовину?..

Питання натопвом. Радість, сміх...

Я сам собі думаю: «Може, справді уперта доля дбає за мене — тоді в степу не вдалося подружитись, так от вона знову звела нас до купи». — Аж раптом мов хтось мене шпортонув більше, ніж у жарт, і я крикнув з докором тій своїй лукавій долі:

— Заждіть! Та це ж либонь про вас казав мені дід, що ви повінчалися з Марком?!

Сміється:

— Цей дід! — Спокійно до діда:

— Засвітіть лампу, може, сьогодні-таки не буде їх.
До мене:

— Ми вечорами давно вже не світимо в кімнаті — якісь людці нишпорять попідвіконню.

Дід засвітив лампу, вікна щільно позатуляв хустками. Пішов до самовара. Ми посідали коло грубки.

— Так де я тоді ділась із школи? Мені й досі соромно, як згадаю, — і вона розповіла цікаву історію.

Знаючи її експансивну вдачу, можна тому цілком прийняти віри. Головну роль одіграв той мій лист, що я послав з хутора перед святами Маркові. Виявилось, Марко ще з школи і не думав поривати зв'язки з Тасею. Тими пам'ятковими святками, ідучи з семінарії додому, він здибався в Києві з Тасею. Читали мого листа — вирішили приїхати обоє. Марко раніш, Тася днем пізніше. Маркові хуртовина замела залізницю — не приїхав. Тася приїхала і, побачивши, що Марка немає, обурилась, схвилювалась. Думала — підвів навмисне. У візника довідалась, що назад поїзд — світом. Тихенько, щоб не робить гомону, вийшла з хати, сіла на того ж візника та зразу ж поїхала.

Я слухав, як на голках.

— От тобі й Марко! Який? Писав кілька листів, а про це хоч би слово! Це такий товариш! Це — земляк!..

...Перейшли на давні спогади.

Про учителів, про учнів, про шкільні пригоди. Згадали безталанну красуню Марусю. Вона-таки поїхала за нареченим в заслання.

Поїхала, захворіла на тиф, померла.

Зітхнули.

І раптом весело засміялись, пригадавши, як колись Марко затуляв уші, щоб не чути «Марсельези».

Радісне й сумне — все поспліталось, а над нами ніби повисла велика радість: ось-ось зійде й засяє сонце над усім нашим краєм. І тихішав у нас гомін, мов у дітей, що перед святом розповідають казку, щоб швидше згаяти час.

...Згадуємо минуле, говорим про давнє, а думка повертає до одного. Ні-ні, та й знову тієї ж:

— Виходить — повінчались... жених!.. А хоч би ж був словечко написав! Стій же, я побачу тебе!

І знову Тася шаріє, як піон:

— А ви зразу нібито й не догадались?

— І в голову не приходило! Дід каже про якусь На-

талію Андріївну, а мені й не в голові, що то за Наталія Андріївна!

— Ну й погуляю ж у вас на весіллі, Тасю! Тільки глядіть, щоб весілля було з музиками, з друзками, з світилками...

Очі в Тасі засяяли. Зітхнула:

— Та хто зна, як воно буде. Може, ще й та чутка була неправдива, що їх повипускали, може... такого завдадуть весілля...

Позирнула з опаскою на вікна.

Аж так. Хтось у вікно: стук!

Тінь одразу пробігла по лицьо Тасі:

— Ну от... Чуєте?

Одразу наїжачилась темрява, ворожа стала.

Тася раптом до лампи:

— Ху!

Погасила.

Шепстить у темряві:

— Це, мабуть, урядник! Коли буде питать мене, кажіть, що вдома немає.— І вже за пальто, за хустку, тримається за двері.

Одтуляю на вікні ріжок ковдри, придивляюсь: якийсь дядько...

Через плече полотняна торба, в руках щіпок, чобітьми топче осінні квіти під вікном. що срібною комашнею вже вкрила їх паморозь...

— Хто такий?

Проти вікна забіліли зуби — сміється. Лице томлене, мучене, ніби в мертвого. Очі позападали, світять десь із глибини, здавалось, хтось начепив жартома машкару.

— Хто такий? — голосніше гукаємо, стривожені, вже в Тасею обое.

І зразу мурашки розсипалися поза спиною: в запалих очах у «мерця» запалало, блиснуло, як криця, і під вікном прогрімало громом — переможне і грізне:

Отречемся от старого мира,

Отряхнем его прах с наших ног...

— Марко! З тюрми!

Тася заметушилась по кімнаті. Сміється, а очі набігли слізьми.

— Воля! Воля! Хай живе воля, рівенство й братерство!

Всі наші розмови, спогади, жалі — все розлетілось, як тріски. Так діти розкидають свої цядьки, коли летять назустріч давно сподіваній, забареній матері...

Століття минала ніч, розпадались мури...

— Діду, світла! Світла!

...Так от весілля... Коні воронії, бубни, музики...

Загібай, мати, жар-жар,

Буде тобі дочки жаль-жаль...

Разом:

— Радість, воля... Маніфестації, співи, мітинги, організації...

А далі, як сніг серед літа, — драгуни!..

А далі козаки! А далі засвистіли лютим вітром нагаї, закрутили вихрі. Ось тобі весілля! Ясну молодість, карі очі, співи — все закружило, понесло-понесло, як у бурю зорваний лист, за тисячі верстов у сніги. Гай-гай, куди занесла ти мене, моя сива шапка! Аж серце мліє!

Крижані гори! Білі ведмеді!

Північне марево — чари!

А далі — пекучі морози, молоді обличчя, гарячі очі, червоні на щоках маки...

А далі...

Та що ж це за вітер такий пекучий, що в лице віє, віє, як огнем?

І я ніби пробуджуюсь од сну: із естради подимає гарячим вітром, як кропивою жалить:

Ой, догнали літа мої

На калиновім мості...

Ой, верніться, літа мої,

Хоч до мене в гості.

Яскрять золотом огні. Попід стінами ті ж тихі тіні стоять у вікнах із барвінку. Море мужніх, бородатих голів посхилялось, мов під запашний цвіт у саду. Сидять, як у замороженому сні, соколом пославши думки за літами своїми.

І сидить між ними Наталія Андріївна, на руку схилилась. Примовкла, щоки од жалю горять

І дивиться вона на мене, ніби за цю коротку мить од куплета до куплета була вже між нами довга-довга роз-

мова,— хитає головою. Може, майнули їй перед очима теж весільні коні чи помарились далекі сніги, чи, може, того, що бачить — моя ось голова сивим снігом закуріла-закуріла... Чи, може...

Ой...

Що ж то за сон, що ж за марево увижається мені, що коло жаркого осіннього огника сидять темної ночі пастухи в степу? Пастухи сидять, а до них мандрівник з темряви наближається...

Шапку знявши, голову схиливши. Сивий чуб його вітер розвіває. Реп'яхи на полах у його, на ногах болото, туга в очах. Підходить заклопотаний, сумний, мов волів шукає. Питається, і чудна в його мова:

— Не бачили, не чули — не їхали тут мої літа?

Сміються.

— Які ж твої літа?

— З музиками, з бубнами, з прапорами, кінцями вороними.

— Не бачили, тільки чули: погули літа твої геть поза горами. А як їхали, співали:

Не вернемось, не вернемось,

Не знаєм до кого...

ЛІСОВА НОВЕЛА

Пізньої ночі розбудили мене в порожній школі осінні вітри. Налинули ночниці, сон мені розвіяли, розігнали. Починаю своєю звичкою перебирати в думках старі сюжети новел, невикористані теми, що здавна гвіздками стриміли в моєму пам'ятку.

І причулись, примарились мені мої рідні ліси, що сумні і таємні стоять десь у туманах на курній Чернігівщині. Здається, що то похмурі чийсь думи зійшлися на обрії в хмари і закам'яніли мовчазними лісами. У тих лісах стоїть хата-пустка, а над хатою високі сосни шумлять: про Галаганів, про Горленків, про Скоропадських, про Величок, про сумні дні минулої панщини, що так буйно колись тут розцвітала.

Пригадалась мені і гроза, і та недокінчена новела, що колись розповідали мені її в тому лісі. До кінця я її тоді не дослухав. Оповідання увірвалось несподівано і сумно. І я починаю тепер, на безсонні, сам добирати йому краю. Далі було, очевидно, так: пані наказала челяді вхопити

ВІД імені 32^{ої}

ТРУДШКОЛИ

**ВІТАЄМО З П'ЯТДЕСЯТИРІЧНИМ
ЮВІЛЕЄМ НАШОГО ДРУГА І
ТОВАРИЩА, СТЕПАНА ВАСИЛЕВАЧА**

ПАНАСЕНКА-БІБЕНЬЧЕНКА,

глибокого знавця дитячої душі, що змальював її в багатьох художніх образах, і збудив в ній почуття краси й любови до вільного українського слова.

Велика шана й дяка художнику й педагогу, що в своїх зворушливих елегійно-поетичних творах відбив часи лихоліття в житті школи.

Щиро бажаємо й надалі дорогому ювілянтові ще багато років творити й навчати нас.

учні 32 т.ш.

12/1-29.

Вітання С. Васильченку в день 50-річчя від 32 трудової школи.

артистку-кріпачку. Та — тікать... Прибігає вона до Демка в гончарний ряд: «Рятуй, Демку! Щось лихе надумала на мене панна!» Демко до козаків: «Козаки, заступіться, вона вже куплена!» Зашуміли по ярмарку козаки: «Що? Як? Козацьку молоду? Не дати!» Силою вирвали вже з рук у панської двірні. Стали стіною. Бійка. Б'ють козаки панську челядь, аж пір'я летить з неї. Аж ось біжать з намету п'яні офіцери: «Бунт? Солдатів!» Тут крикнули, а тут вже й летить наряд уланів, кіньми розкидаючи ярмарок, як бризки. Розпорошили всіх, розігнали, котрих гарячих арештували, між ними Демко — лежить на траві закривавлений, зв'язаний по руках і ногах... А мола...

Ой, ні, здається, щось не так. Я починаю пригадувати дрібниці з тієї недокінченої новели і тих непокійних вечорів, коли мені її розповідали.

А розповідали мені про це саме тоді, як кипіла революційна завірюха. У Києві німці обирали нам на гетьманування пана Скоропадського, а по селах щодня вставляли клубки жовто-бурого диму. Вдень вставляли дими, а ночами все зіходили червоні місяці. Зіходили і одразу розгорталися в грізні заграви-пожежі, в диму і полум'ї провіщаючи світанки нових днів. Так от з початку.

Щоб трохи перепочити од тюремного життя, я з Києва поїхав у рідне на Чернігівщині містечко, коло якого в лісі мені обіцяно було для спочивку лісникову пустку-хату. В листі до мене дуже хвалено і той ліс, і лісникову сім'ю, сім'ю співаків і музик, що, крім того, в пам'ятку в себе багато зберігає переказів про панське життя за кріпаччини, між ними і про панів Скоропадських. «Там же можете побачити відьму, — писали мені в листі, — саму справжню, лісову — колишню кріпацьку артистку».

Тепер мене це не дуже зацікавило, бо, правду кажучи, я більше важив у лісі на розмову з деревами, ніж із людьми. День-другий, і мури та грати, міська гуркотнява, дражливі дзвінки, торохкотіння, метушіння — все лишилось десь за мною; передо мною — зігнута спина візника, згори падають на плечі соснові шишки. Без угаву шумить зелене море, задумане й соняве. Візник підвів угору голову і швидше погнав коня.

В лісі дихнуло холодком. Після липневої спеки надходила гроза. Десь над обрієм, над панськими будинками в лісі кипіли й димились хмари, чорні, як оксамит. По

тому бархотинні срібними блискавицями якась магічна рука малювала грізне писання, подаючи якісь попередливі знаки. Десь далеко — грім.

Ліс темнів. Здавалось, він розумів ті огненні сигнали. Я мимохіть задивився на будинки. З дитячих літ їх пам'ятаю: коли, бувало, їхав я з батьком у ліс по дрова, минаючи будинки, батько завжди зіскоса позирав на їх. Позирав і стиха заводив, як кажуть на Чернігівщині, «Кармалюги»:

За Сибіром сонце сходить,—
Хлопці, не дрімайте.
Та на мене, Кармалюгу,
Всю надію майте...

Будинки стояли тоді гордовиті, запишні, недоступні. Тепер — запобігливі, перелякані, аж сірі якісь під грозовою хмарою — повні зловісного передчуття. Осміхаюсь: «Ага!»

— Ну, де ж той буде Мороз? — Оглядаюсь: — Чи не ото?

Так і є: колодязь із журавлем.

На подвір'ї в Мороза стояло дві хати. Одна новенька, весела — од шляху, друга — стара й похмура панська будова з битими вікнами та з цегловим підмурком — через двір, під старими кленами й соснами. Зверху поросла вона темно-зеленим мохом, знизу папороттю, чемерицею та мухоморами. Перед вікнами визирали пеньки старих тополь, і в бур'яні росла дика шипшина. З вікон визирав сум.

В новій хаті жив Мороз із сім'єю, стара — стояла пустою. В цій пустці я мав перебути тепер кілька тижнів на спочивку.

На подвір'ї я побачив самого лісника — чорнобородого, похмурого красеня, його дочку, теж сувору красуню-дівку, і його другу жінку — кирпатеньку, живу молодичку з веселими розумними очима. Всі вони, спітнілі й червоні, хапалися як можна швидше скидати з воза сіно на стіжок, раз по раз позираючи з-під долоні на хмару, що вже сунула над лісом.

Морозиха одразу виявила себе привітною і веселою господинею. Не кидаючи роботи, вона одразу завела го-

стинну зо мною розмову. Руки в неї швидко вправлялися з вилами, а очі поблискували весело. Весела й жвава молодиця, мабуть, почувала себе в лісі, та ще серед похмурої сім'ї, трохи самотною і тепер була рада погомоніти з міською людиною. Виявляла себе мало не ріднею.

— Я одразу вгадала, ще ви й не зайшли у двір, чийого ви роду,— гомоніла вона.

— Як угадала?

— А я ж ворожка. Хоч, правду кажучи, вас одразу можна впізнати і не будши ворожкою: і очі батькові і гурторка батькова.

Далі говірка молодиця розповіла мені, що, коли я сидів у тюрмі, моя мати приходила до них кидати на карти («бо я-таки справді є ворожка!»), і вона вгадала матері, що я незабаром буду дома.

— Смійтеся, а, отже, бачите, вгадала! — сказала вона, сама сміючись і трохи соромлячись.— А тепер ходіте, я покажу вам ваші «покої», там уже все вам готове,— промовила вона, кинувши набік вила.

Сіно із воза уже поскидали, я й не помітив коли.

Ми пішли до старої хати. Тільки одчинили двері, одразу вдарило на нас важким духом. Тхнуло цвіллю, пустокою та старою горілою цеглою.

Надворі вже звечоріло, і в хаті стояла зелена темрява. Засвітили свічку. Повіяло кошмарами пониклих руїн. Вікна з багатьма шибками, подекуди кольоровими, були биті й перебиті. По голих лупаних стінах, на стелі та на вікнах видні були гаки для гардин та ламп. Долі — залишилось тільки кілька дощок од мостини. В кутку стояла розвалена груба, що колись була ліплена з мальованих кахоль. Ще й тепер можна було побачити на них малюнки: орли, коні, гусари... В другому кутку стояв простий селянський піл, очевидно, зроблений пізніше. На полу лежала ціла гора сіна — моя постіль.

Морозиха розповіла, що кімнати ці давні — будовано їх ще за кріпацтва для панських сусідів-гостей, щоб було їм де ночувати, як нагуляються в палатах.

— Тут вони добивали ночі. Тут уже їм ніякого не було впину. Бувало, кругом хати один за одним, вибачайте, голі.

— І як це так, що Романівщина ваша ще не спалена? — дивувався я.

Нахилилась, стиха:

— Щодня дожидаємо!

— Ваші пани були недобрі до людей?

— Пани, як і всі. Он бачите: одну наша бабуня палила та не допалила, — видно вже, яка добра була... — Морозиха показала на стіну очима. На голій полупаній стіні самотньо висів в обгорілих рямцях писаний олійними фарбами портрет якоїсь старої панни.

Щоб краще придивитись, я ближче присвітив свічкою. Раптом із-за портрета тінню випорхнув кажан, поснував у хаті і чорним листком прип'явся десь на стіні.

— Нема на тебе кручі — де ти тут узвся! — сполохалась Морозиха. — Може, це прилетіла сама панна.

Я прихилив очі до малюнка: портрет був просто моторошний — лице гостре, як у пацюка, в обгризенних віях — гадючі зелені очиці. Посмішка — медова, на шії — пишній бант...

— Що це за проява?

— Це тая Катерина Романівна, панна, що володіла нами за кріпацьких часів. Вона-таки до смерті й оставалась панною. Та ви, мабуть, чули про неї. Люди в містечку ще й досі згадують її... Про той заколот на ярмарку, що колись зчинився за панщини, не чули? Може, батьки або діди розказували? Ми добре про те знаємо, бо там була замішана наша бабуся... Через неї і зчинилося все тее, — Морозиха заводила розмову, на яку я й важив. Підхожую:

— Щось я чув про це за дитячих років, забув уже. Коли не поспішаєте — сідайте, розкажіть.

— Це була б довга казка, а мені треба було б... — мнеться для бізиру, проте — озирнулась сюди, туди — сіла. — Може б, ви оце лягли спочивати, а я зразу з своїми дурними балачками... Ну, почала, то вже розкажу.

— Лукеро! — гукнуло з двору.

Морозиха кинулась.

— Чогось мене мій хазяїн гукає... Ні, хай уже іншим розкажу часом. — Встала, думає, нерішуче мнеться. — Що таке я мала вам сказати? Ага! Ви не з боязких?

— А що хіба?

— Лукеро! — сердито й нетерпляче гукнув знову на дворі Мороз.

— Чого це йому так ніколи! — не доказавши, Морозиха махнула рукою, кинула нашвидку «добраніч», побігла. В снігах чогось грюкнула злякано дверима.

Що трапилось?

Слухаю — чогось панічно над хатою зашумів ліс, ніби, зірвавшись з коріння, тікав кудись необзир. Глянув у вікно: ніч, як ворон. Майнула блискавиця, на мить зірвала над лісом чорне укривало і осяяла зелене кипляще море. Далі, мов велетенським молотом по ковадлі: грюк посеред лісу. Перелякані шибки забряжчали й заверещали в хаті всі одразу. Грім. У вікна одна за другою влітали сині блискавиці, шарили скрізь, нищпорили по закутках, ніби когось шукали. Потім також швидко зникали. Зашумів такий вітер, що пішла ходором хата. Ось-ось повалиться.

Раптом ніби хтось підняв мене за плечі: десь тут, коло мене я почув хрипкий придушений крик на гвалт, що тону в шумі лісової бурі. Слів я не дочув, проте було ясно, що це голос людський. Ушам своїм не йму віри: «Що це — галюцинація? Так ні — нерви мої спокійні. Хіба, може, хто із Морозової сім'ї впалив недоладний жарт?»

— Хто тут? — гукаю сердито.

Голос одразу змовк. Аж трохи згодом новий порив бурі. Знову лемент. На мені виступає піт. Дослухаюсь: чи то голосить, чи співає... В згуках відчувається щось неприродне, обмертвіле, металеве, мов видушене пресою. Далі — що за диво? Якийсь покалічений хрипкий спів, що з нього можна було вхопити тільки дещо: [«Ой, тікає Морозівна помежи возами... а за нею...»].

«Еге! Та це ж чи не грамофон! Звичайний, старий грамофон! Тільки де він тут візьметься? Та ще вночі, в грозу? І що за пластинка? Щось із старої української драми?» Думка напружено шукає виходу, б'ється, як впійманий птах об стіни: «Може, поблизу хто є на дачі з грамофоном? Ні, не те! Може, бурєю доносить з хутора по якійсь мені невідомим акустичним законам... Дурниця!»

Зразу помітив: у вікні в Морозовій хаті горить світло:

«Та це ж він у хаті в Мороза! Це ж вони по вечері бавляться грамофоном».

Щоб розвіяти всі сумніви, встаю і хочу йти у двір. Аж світ у вікні, ніби навмисне, гасне. Очевидно, побавившись, полягали спати.

А все ж я радий, що зрештою розгадав загадку. Справді, в хаті грамофона вже не було чути. Я ліг спати,

Буря не втихає. Скриплять на хаті крокви. Дрімается. В лісі гуде, свище, блискає. У лісі хтось когось давить, аж члени хрустять і тріщать ребра. Аж ось страшно зареготав над хатою грім, і зразу після того над самим у мене ухом знову хрипить грамофон. Тепер уже ясно чути мені слова давньої драми: хтось кличе на порятунок якогось Демка.

Мене знову рвонуло встати. Аж хижий сон уже держав мене в своїх лабетах. Здалося, що лежу зв'язаний мотуззям.

Прокинувся я од чийогось ласкавого голосу:

— Вставайте, вже день!

Продираю очі: де я? Вікна в хаті одчинені. Свіже повітря. Чути пташиний щебет. Зелене гілля сплітало перед вікнами високу стіну. Кленовий лист пустив крізь себе вранішнє сонце і сам здається литим із тьмяного зеленого скла. А вище — просипався волохатий, в тумани повитий ліс, струшував з себе нічні кошмари: «Ху, хай тобі!» — осміхався гарячому сонцеві і яснів. Не пригадаю ніяк, де я, не знаю, хто недавно гукав мене. Аж знову:

— Чуєте? Чи ви спите ще?

Розглядаюсь. У хаті коло столу — дівчина в святковому наряді. Ставила на столі молоко і хліб... Аж тоді все пригадав. Дівчина соромливо сміється.

— Ви б це іще спали, а я розбуркала вас.— Далі діловито:— Ми зараз всі сходимо з дому — може, чого треба, то кажіть зараз.

— Куди це так? До церкви? — питаю, глянувши на святкове вбрання.

Сміється:

— До якої церкви! В Романівщину, на музики!

Розповідає: пани кудись вивтікали, то тепер там, як у казані: нарядили свиню в панську сукню, посадили в фаєтон та й возять, як пані, а за ними людей!..

— А ви любите музики?

Засоромилась, засміялась.

— Ну, а хіба ж ні!

— Я чув, що у вас усі в роду співаки та музики?

— Є всякі.

Я одразу пригадав нічну пригоду.

— Ага,— питаю, — чи вчора ввечері у вас у хаті не заводили грамофона? Як була буря.

Дівчина подивилась, здивована:

— Грамофона? Ні, у нас немає грамофона.— Далі пильно подивилася на мене і засміялась:— Та це ви жартуєте? А я спершу й справді поїняла віри.

Я запевняю, що не жартую. Почав розповідати про нічну пригоду. Не повірила. Подумала, певне, що вигадую, аби затримати її, красуню.

— Ні, дурите! Ну, мені треба йти.— Пішла, наспівуючи:— «Ой, п'є Байда...»

Думаю: ні, хай там вона, ця красуня, мені не дурить голови, бо то таки грамофон грав, і ніде більше, як у них у хаті. А ховається з цим, певне, того, що грамофон принесено десь з економії, і вона не хоче, щоб я про це знав.

Пішов блукати в ліс.

Вирвавшись часом з шумкого й гарячого міста, як із пожежі, побитий, обпалений, коли ще, здавалось, диміла й курилась на мені одежа,— тушить і гоїть себе я завжди поспішав у ліс. Там, на безлюдді, я радився з деревами, який би найкращий сплести вінок у дарунок тим непокійним людям.

Я ходив і тепер у лісі між деревами, як між ріднею. Розповідав їм про те життя, що гриміло по містах, про те, як розпадалися тюрми, як маяли прапори, мов червоне море, як вітали волю сурми і труби. Вони шуміли мені у відповідь свої давні пісні і легенди. Всім мовчазним гуртом ходили вони слідом за мною, показували старі руїни, розповідали: «Отой острівок на цьому зарослому ставку наносили колись за панщини жінки торбами. А цей цегляний підмурок у бур'яні— це руїни панського театру, де грали й танцювали учені кріпаки... потім, коли вони не догоджали панам, їх водили під різки... Чув про це?..»

Повітря п'янить мене, я лягаю під березу, і раптом вся моя аудиторія, як по команді, спиняється, розташувшись у мальовниче коло. І шумка зелена ліщина, і веселе військо білих берез, і червонокора громада меланхолійних сосен...

Легенька втома склепила мені вії. Чогось пригадався обгорілий портрет потворної панни. Зашуміли сосни: люлі,

Далі мені вчувається чи сниться, ніби прилетів якийсь крилатий музика, кашляє у віттях ліщини, шарпає листами нот... «Лісову баладу! Лісову баладу!» — шумлять кругом. І знаходить він у нотах давню «лісову баладу», починає на струнах награвати щось невиразне про двох наречених... Одна — пані, а друга — кріпачка.

Раптом я зриваю з себе мариння й дрімоти, як намітку: «А чув я сьогодні вночі таки не грамофона!» Аж схопився. Пригадав слова Морозихи: «Чи ви не з боязких?» Пригадав, що звуки йшли слідом за поривами бурі, мов би їх буря й приносила. Ні, ні! Зовсім не грамофон! І не похоже! Та й який у дідька в таке нещастя буде гра-ти дурний грамофон? Ні, тут щось інше!

Аж так.

Коли я вернувся до Морозів, уже зайшло сонце. Ліс тьмарився. В дворі під старою сосною горіло багаття і варилась в старовинному чумацькому казанку вечеря. Сім'я Морозова, вся в святковому одязі, була тут же в дворі. Морозиха поралась коло казанка. Мороз із дочкою і сином сидли на призьбі. Розмовляли щось таємниче про паліїв. Коли побачили мене, розмова увірвалась.

— А ми вже думали, чи не заблудились ви десь у лісі, що так довго не йдете. Ідіть до гурту!

З сіней старої хати виткнулась якась примара, в полинялій плахті, з розпатланою косою.

— А ось і бабуня вийшли,— промовила Морозиха.— Хочуть теж подивитись, як пани горітимуть.

— Ага,— згадав Мороз, звернувшись до мене,— так розкажіть же нам, який там уночі ви чули грамофон?

Дрібно зареготав сміхотливий хлопчик. Стримано засміялась Морозиха, соромлячись, посміхнулась сумовита красуня-дочка. Очевидно, ця подія була в їх з'ясована.

Я почав, було, розповідати. Мороз одразу поспішив мене перебити:

— Та то, бачите, таке діло...— І він розповів: у тій хаті, де я спав, за піччю, за тоненькою перегородкою є маленька кімната, в якій спить оця бабуня. Бабуні, либонь, сто років. За панщини панна вчинила отой глум над нею, то вона й досі зі сну жахається. Кричить, гомонить, особливо під бурю... Кличе на порятунок.

Хлопчик:

— Тільки вітер зашумить — і вони починають. Вітер дужче — і вони дужче. А іноді як заведуть іще й співають, як у театрі.

— То ото ж такий грамофон ви й чули вночі,— додав Мороз. Всі знову посміхнулись.

Я глянув на бабуню. Червоний одсвіт од багаття виявляв її лице, все до дрібниць. Вона сиділа на порозі й чесала косу. Я б ніколи не сказав, що їй було коло ста років. Коса в неї була буйна, хвиляста і не сива, а якась рудувата, вилиняла. Рум'янець на щоках густий, гарячий, хоч і старечий, а рухи — живі, енергійні, як у молодій. Чудні були тільки льодові очі та довгі, білі, як сніг, столітні вії.

Чесала вона свою розкішну косу, пишаючись, як молада красуня.

«Що це? Кокетує?» — прийшло мені в голову.

Морозиха вгадала мою думку.

— Бабуня в нас, бачите, іще дівка. І досі жениха дожидають. Не чули, не гукали вони вчора Демка зо сну?

— Аякже, чув! А що ж то за Демко?

— Це ж той їх наречений, що колись проти панни той каламут на ярмарці вчинив.

— Це, може, той бунт, що ви вчора почали було розповідати?

— Отож учора я хотіла вам розказати про них — грім перебив.

Я став прохати, щоб вона розказала тепер. Морозиха довго не вагалась. Вона перестала підкладати в багаття трусок, простягла ноги й почала передмовою:

— Тепер бабуню нашу звивають відьмою, а замолоду вона була красуня. До того співачка — в панському співала театрі. А відьмою їх стали звивати за те, що вони почали людям ворожити на карти. Спершу самі ходили по ворожках, про свого Демка ворожили, а далі й собі навчились... А од їх і я вже трохи перейняла.

— Та ти про одно вже кажи, а то разом хочеш про все,— промовив незадоволено Мороз.

— Та це я так... до слова прийшлося.— Почала знову спокійно, впевнено, мов співала пісню.

Примеркло. Над темним лісом виходила вечірня зоря, ніби з гушавини лісової вилетіла квітка горицвіту. Стиха

зарожівіла од її блиску біла стіна під стріхою, у темних вікнах, як у колодязі, заіскрилося скло. Згускли тіні між деревами, яскравіше запалав терновий огонь, насторочилиось цікаве гілля.

Стара весь час дослухалась, ніби контролювала оповідання, часом хитала головою. Всі позсувались до гурту.

Помалу піднімалась завіса над загадками вчорашньої буряної ночі, і на світ витягалася одна із забутих кріпацьких драм. Кінець її, перервавши оповідання, несподівано одігрався тут, у лісі. Морозиха почала розповідати цю бувальщину. Початок був такий.

Коли була бабуня молодою, уподобав її якийсь парубок, гончар. Вона була кріпачка — співала в панському хорі. Він із козаків: мусив давати викуп. Ходить бабуня у вінку та в стрічках з дружками, співають, на весілля просять. Було об Іллі. В містечку на той час стояв ярмарок. На ньому челяді — як маку в городі. І козаків, і панських. Пішла й молода з своїми дружками на ярмаркове гуляння.

...А кожного року під ярмарок наїздили до панів гості. Пани для їх ставили на ярмарку намет і там бенкетували з ними.

Того року на ярмарку в наметі пили офіцери. Саме на той час стояли в містечку улани. І гостював у панів тоді старий панич із сусіднього села од Скоропадських панів, ніби жених цієї панни.

Пиячать у наметі офіцери, і він з ними. Почули — дружки співають. Вийшли подивитись на молоду. Вийшов і він. Насилу на ногах устоїть — п'яний. Побачив молоду — частувать. Та не п'є. Кличе в намет співати — не хоче. За руку, силою...

— Бабуню! — перервавши тут розповідати, звернулась до старої Морозиха, — як воно саме було тоді: чи ви від нього вирвалися, чи оділхнули його, що він полетів од вас сторч?

Стара енергійним рухом показала, що вона одіпхнула панича. Морозиха казала далі:

— Бабуня була дівка з гонором, а до того вже мала себе не за кріпачку, в жарт того не прийняла — турнула того пришелепуватого панича, що той так серед ярмарку і брязнув на землю. Челядь у сміх: «А що, впіймав? Ти думав, що вона тобі й досі кріпачка? Зноси здоровий!»

Аж ось старші люди моргають бабуні: «Тікай, дівко, бо будеш мати весілля!» Бабуня не з боязких: «А чого це я буду тікати, коли я вже вільна?» Коли із-за плечей — пані: «Вільна, та не зовсім! Будеш, мабуть, дівко, ти тоді вільна, як...»

Раптом Морозиха змовкла, як одрубала. Оглядаємось — у чім річ? Морозиха крадькома кивнула головою на бабуню:

— Чуєте: кляне! Панну проклинає...

Стара в цей час справді плювалась і шепотіла якісь прокльони: «Щоб не було щастя ні роду твоему, ні плоду, доки й сонце світить, як ти мій вік на марне пустила...»

Смутно осміхаючись, з пильною увагою Лукера дослухалась до тих слів. Ми нетерпляче повертали її до перерваного оповідання.

— Ну? Ну?

Зробила зусилля, зітхнула, похитала головою, одірвалася од бабуні й почала знову. З силою:

— «Вільна, каже, та не зовсім. Будеш, дівко, тоді вільна, як на камені уродить жито. Годі вже з тобою панькатися». Катерина Романівна — ота сама відьма, що її бачили портрет. Незчулися бабуня, звідки й лихо взялося. Не помітили, як підїхала коляскою. Повернулася до своєї челяді: «А візьміть, придержіть на час цю красуню! Дуже вже стала вона запишна». Дружки зразу, почувши лихо, врозтіч, молода за ними, панська челядь за молодію.

Лукера боязко зирнула на бабуню і чогось на мить змовкла. Далі гаряче:

— Ні! Минулася тая панщина, хай не вернеться!.. Хай іде собі на очерети та на болота, щоб і пам'ять її поросла травою!.. Щоб і мир не знав її, щоб...

— Ану стій! — раптом спинив її Мороз, теж позирнувши на стару.

Всі оглянулись на бабуню. Бабуня одкашлювалася, хвилювалася, подаючи рукою ознаки, щоб замовкли. В горлі в неї захрипіло, зашипіло, і столітня співачка глухо й невиразно, справді, як зіпсована машина, заспівала:

Ой, тікала Морозівна
Та поміж возами,
А за нею панська челядь
Уся з нагаями.

Я одразу впізнав нічний грамофон. Позсувались ближче до старої, дожидаєм. Аж раптом вона замовкла, і з жахом почала кутатися в хустку. На чолі у неї заблищав дрібний піт. Тремтить. Швидко блимали очі. Одразу вона залементувала, ніби щось побачила перед собою страшне, хрипко, як старий грамофон.

— Не дайте мене! Сховайте мене!

Спершу я подумав: чи не декламація? Малий Денис теж засміявся:

— Справді, чисто так, як у грамофоні!

На нього зацитькали. Мороз, Морозиха, дочка — всі затурбовані посхоплювались, почали умовляти стару:

— Бабуню, схаменіться! То ж давно було, не тепер! От морока! І заяжди так. Не треба було при їй розказувати.

Стара на хвилину замовкла. Очі палахкотіли, як свічки на вітрі, — от-от свідомість знову погасне в їх. Гукають їй на ухо, як глухій, умовляють:

— Уже тієї панни і пам'яті немає!

— І кістки її в землі погнили вже!

— І путь її погібла!

Дивиться з підозрінням, і вірить, і ні, тремтить. Раптом набігла знову на очі мутна хвиля, і стара залементувала знову: «Не дайте мене! Сховайте мене! Демко! Демко!» Мурашки полізли по спині. Повіяло в лісі давніми кошмарами.

Мороз із жінкою повели стару в хату.

Огонь погас. Стемніло. Над лісом висипали зорі, як золотий мак. Незабаром Морозиха вийшла знову з хати.

— Ось вона яка була та панщина. І отаке часом буває з ними. А то ще, як зашумить у лісі вітер, — здіймуть переполох: «Чуєте? Це панщина вертається!»

Сіла на призьбі, загадалась. Кинулась од задуми, пожавішала, підсунулась ближче:

— Еге, почала казати, так треба вже краю доводити. — Притишивши голос, вона почала знову: — І що ж, кажу, придумала та азіатка-панна...

Мені таки не щастило з тим оповіданням. Усі кругом дерева раптом чогось перестали слухати і блиснули верхами, мов крикнули: «Не треба! Досить!» Далі хлопчина схопився з призьби, одбіг осторонь, став на пеньок і занімів, підвівши голову вгору. Морозиха змовкла, затурбувалась:

— А що там, Денисе, ти бачиш?

— Уже горить!— крикнув радісно Денис.

Ми схопились.

Справді, над Романівщиною, зразу за порубом, щось розвиднялось. Вирізувались верхи тополів.

— Це, мабуть, місяць сходить,— схвильовано промовив, вийшовши з хати, Мороз. Морозиха:

— Який там місяць? Хіба він коли сходив там? Горить!

Заскрипів недалеко віз по піску, і на шляху обізвався незнайомий чоловічий голос:

— Допанувались.

— Горять комори, горять стайні... Порозбивали погребі, тягнуть хто що натрапить... Коли б оце ота відьма встала з труни та подивилась — не пойняла б віри. Подумала б, що сниться.

А малий аж тремтів, аж танцював коло матері.

— Це мамо, так, ніби зразу вернувся із Сибіру бабусин Демко і запалив Романівщину. Еге, мамо?

Червона заграва швидко розгортала над хутором крила. Шугали віхті, дощем сипали іскри. На порубі виявилась лісові квіти. Біліли ромашки. Старовинним золотом засіяли жовтогарячі голівки звіробію. Чорніли темними тіннями сині лісові дзвіночки. В зелених гірляндах вийшла з темряви на галявину, мов на танок вирядившись, білокора молода берізка, вся зашарівшись у заграві.

В лісі видніло. Здавалось, обтрушували з його вікодавні кошмари. Ясніло в лісі, прояснялось і на душі.

Того вечора ми бігали дивитись, як горить панський двір, а другого дня з сусідньої економії пана Скоропадського, новообраного гетьмана України, затупотів наряд кінноти і незабаром на пожарищі метушились, як мурашки, озвірілі інгуші. Шукали паліїв.

Мені порадили швидше виїхати з того місця, і я згадав столітню лісову артистку-відьму і недокінчену новелу про неї тільки тепер, далеко од того лісу, через багато років, коли збудили мене пізньої ночі осінні вітри. Коли вже вітром позмітало і безвісти позаносило і Скоропадських, і їхню силу...

.

Не спиться мені, не хочу спати. В думках стоїть тепер та ж кріпацька подія: який же все ж таки повинен бути тій кріпацькій драмі на ярмарку кінець? Бо не може того бути, щоб били справді молоду різками там же на ярмарку. Це було б занадто, хоч і для панщини. Проте нічна фантазія не має впину: «Чого — занадто? Воно ж до того там і йшлося. Кинули на курний шлях і привселюдно, таку, як була, у вінку, у стрічках, у дівочому наряді, в науку бунтарям, вибили різками, не маючи ані сорому, ні жалю... Хіба не бувало цього з артистами-кріпаками?»

«А може, до цього, — лізе в голову, — ще спричинились і заздрощі панни до мужицької краси її. Може...»

Я помічаю, ніби в моїй кімнаті видніє. Кидаюсь: світає? Дивлюсь у вікно: за шкільними осиками сховався пізній місяць, похмурий, заспаний, невмитий, непривітний, ніби той невиспаний вартовий, що збуджено його глухої ночі на варту. Здавалось, він морщився, сердито позіхаючи: «Оці ще мені осінні мальовники: прокинеться пізньої ночі, розкладеться з фарбами — і почне сушити собі серце... А ти ще йди йому світить, невиспаний». Він скупко одраховував кілька золотих променів і навскіс сердито кинув у вікно...

На столі виявили себе осінні гайстри, північним огнем загорівшись. Над ними засяяв барвистою курявою райдужний німб. На стіні засвітилось ясне вікно з чорними рамами, і на шибках у йому привітно заворушилися, як живі, тіні осикових віточок та листочків... чіткі, чорні. Ні, ще не світає...

І на думку мені притьомом в'язне новий варіант новели, варіант про двох наречених, що доживали віку в старій пустці серед темного лісу. Над тією пусткою шуміли сосни, високі й глухі:

— Шш... шшш...

ЧЕРВОНИЙ ВЕЧІР

(Ще одна безбожницька новела)

А то ще було так.

Находив весняний, запашний вечір напередодні храмового свята. В селі дзвонили до вечерні, богомольні баби світили по хатах лампадки, а на цвинтарі готували величезні казани для храмового меду. Навпроти церкви коло школи гурт школярів, докінчуючи суботник, працював у саду й на городі і разом змагався із церковним настроєм, що, здавалось, висів над селом туманом. Тільки долетить до уха вечоровий дзвін, одразу їм здається, що все навкруги одміняється: засмердить ладаном, зачадить свічками, понесе попами та кадилами. Навіть легенькі рожеві хмаринки в небі здадуться тими горщиками з медом, що варять у них баби на храмах для старців та попів. Кинуться діти щиро за сапи, заспівають усі в один гурт: «Долой, долой монахов...» Налетить весняний вітрець, трусне на голови школярам весняним з дерева цвітом, запахне яблунами, й церковна обмара помалу зникне. Аж ось загуло по селу щось грізне: «Коло церкви... до церкви...» І стала насувати хмара, чорна й брудна. Школярі покинули сапи й пошуміли, схвильовані, до церкви. Весняний вітрець, що товаришував з ними, затесавшись у гурт, піддавав духу, свистів в уші: «Глядіть, товариші, не піддавайтесь!.. Ми їм...»

В селі гомін — біготня. Баби й молодиці, на ходу застібаючись, нашвидку витираючи руки, так хурчали спідницями, що можна було подумати, ніби там під крамом замість ніг у них були, пробачте, коров'ячі ратиці: аж земля стугоніла. Бігли всі до цвинтаря. Їх перепиняли:

— Що там? Що то?

— Чудо! Чудо! Чудо! проявилось. Приїхав до нас на храм звідкілясь безногий каліка, грає на струнах із простого валу. Грішні нічого не чують, а праведні, що шанують свято, ходять до церкви і роздають милостиню, держать пости, чують райські звуки.

— Коло церкви, кажете?

— Коло церкви.

Кидають відра, кидають огонь у печах, летять.

Коло цвинтаря стояв натовп. У середині натовпу в своїй халабуді, на возі, сидів каліка, попід руки закутаний подушками та ряднами. На виду він — молодий, з весняною смагою на червоних щоках, з голеними по-новому вусами. Він справді невміло держав у руках скрипку й водив абияк смичком по валових струнах. Ніяких звуків не було чути, звичайно, а замість звуків мімікою і очима святий доводив тільки, що грав він якусь церковну мелодію.

Тиша була мертва. Люди стояли, як скеля. Більшість здивовано, крадькома Perezирались, ніби перепитуючи одно одного. Чоловіки — ті одверто «баранами» дивились на каліку, ніяково лупаючи очима.

По один бік воза стояв, як на варті, брат каліки — височенний дядько-бородань, обличчям дуже схожий на каліку, він раз по раз хльоскав батогом на дітей, одганяючи їх, як горобців од проса. Школярі ордою налягали з такими жадібно-допитливими очима, що зразу було видно: допусти цих вандалів ближче — і все чудо вони зразу зведуть нанівець.

А по другий бік халабуди вартувала каліку цікава молодичка з червоним чогось носом. Ця інформувала православних докладніше. Кидаючи одночасно зажерливі, хижі погляди в халабуду, коли туди хто-небудь клав шматок полотна, крашанки чи кидав мідяка у квітчасту глиняну мисочку миргородського виробу, вона разом з тим стиха розповідала декому з бабів про те, як позбувся каліка ніг.

На молодиці була старовинна плахта, голова її була вив'язана по-старосвітському, проте «опрацьовувала» селянські голови вона не гірше якої язикатої черниці, навіть цитуючи з святого письма: «А хто має віри хоч із зерно горчишне і скаже горі сій: перейди туди! — і вона перейде...»

Деякі з селян приходили, сміючись, з веселим блиском в очах — дослухались, знизували плечима, і в очі їм всту-

пав туман. Ось старий дід з люлькою в руках і під чаркою. Він ще не знає, в чім річ, весело підморгує музиці, підбадьорює його, голосно на весь майдан:

— Що ж ти граєш, що й не чути тебе? Ти такої утни, щоб аж...

— Це! Чи!.. Гу-гу-гу!..— зашуміло, засвистіло, загуло кругом нього. Звідусіль уп'ялися в нього очі, злісні, як оси. Безліч рук сіпає за поли, за рукава. Дід одступає назад, боязко озирається, стиха когось розпитує, і очі його стають великі й лякані... Ставало чогось моторошно.

Прибігли засапані школярі, почали, було:

— Що ви їх слухаєте? То ж дурисвіти. Треба роздивитись, який це каліка... Може, це такий каліка, що на нього треба гукнуть міліціонера.

Так де там!

Люди поверталися до дітей спинами, і цілий дощ мідаків демонстративно брязкотів у мисочку, виявляючи одночасно і віру в святого і обурення до молодих безбожників.

Постояли, послушали.

— Дядю, а чого ж це не чути, що він там грає?— ввічливо й лукаво питали вони величезного дядька.

Той хмурив брови.

— Котрі праведні, ті чують!— казав той і зразу ж доводив це на ділі, підтягуючи за мовчазною скрипкою якогось великоднього тропаря.

А святий музика все витинав щось смичком і пучками на мовчазних струнах і, як дикунський шаман, крутив білками очей. Зрештою дехто із «праведних жен» взялися хусточками витирати очі. Кругом зашепотіли: «Почули! Почули!..», залупотіли потьмареними очима, як дерево листом. Аж отемніло навкруги. Навіть з'являвся страх. Діти стояли задумані, пригнічені своїм безсиллям перед дикою і темною силою. Далі один жвавіший школярик рішуче труснув головою і промовив до вартового дядька:

— Дядю! Ви таке чуєте, а я — ось яке!— Він затриндикав на губах і пішов по курному шляху навприсядки:

Ой, гоп, та помалу,
Та пошила штани з валу...

На дерев'яних обличчях у чоловіків блиснули осмішки — зашипіли жінки, погасили. Деякі з їх хрестились і

накликали на голови дітей небесну кару: «А, побив би вас грім божий!»

І раптом щось глухо загуло, справді десь гримів весняний грім, радісний і грізний... Далі, щось тягнучи за собою, прошумів задиханий, медовий вітерець, такий проїдисвіт, запашний і ласкавий, що так і хотілося вліпмати його за бархотинний хвостик. Слідом за ним, важко перехитуючись з одного боку на другий, закурений, у соломі, з порваним залізним на шії ланцюгом важко мчав із страхітним ревом, мов кований з міді, бугай. Загрозило пригинаючи до землі голову, він сунув просто до цвинтаря у натовп. На ходу часом він незграбно кокетував своєю могутчою силою: легесенько приторкнеться рогом до острішка — і вгору з тріском летіло паліччя, гній, курява. Кивне привітно головою коло якогось хліва, і од того привітання на душі хололо: цілий ріг од хліва хурчав додолу глиною, цеглою і піском. Знали цього бугая в селі — не одного покалічив.

Все живе летіло перед ним, як пух. Гострий, радісний і зляканий пролунав над майданом дитячий лемент.

— Тікайте! Бугай одірвався!

Ніби бомба розірвалась. Увесь натовп, всі святі і грішні — все розлетілось, як тріски. У цвинтар, на ограду, на дерева. Всю вербу, що одиноко росла над колодязем, аж до самих верхів ніби велетенська обліпила гусінь. Хто не вспів утекти — скам'янів на місці. Все завмерло. Проте переполох на цей раз був даремний.

Зрівнялось страховище, бликнуло туди-сюди червоними, п'яними вирлами, пройшло, в доброму гуморі, своєю дорогою, нікому не заподіявши лиха. Все скам'яніле почало одживати: сміх, гомін, радість.

Баби вже почали було:

— Бачте, це ради святої людини він не вдарив нікого... Бог так дав...

— Заждіть, а де ж той святий? — хтось запитав, стурбований.

Справді, в будці каліки не було. Аж зирк на вербу хтось із школярів:

— А ото ж не він?

На мить усе змовкає. Далі раптом загримів усього натовпу регіт:

— От тобі й каліка! Казали — безногий, а в нього дивіться, які циби.

Знову вибух реготу.

Зверху на вербі, злодійкувато поводячи очима, справді сидів, попустивши довгі цибаті ноги з гілки, святий музика. Здавалось, справді — перелетів крилами. Під час переполоху ніхто не звернув уваги, який жах викликав у нього на обличчі бугай, як він засовався був на возі, підіймаючи руки, мов дитина, і, побачивши, що тепер кожне дбає тільки за себе, як він ухопився за полудрабок і «в два счета», по-солдатському, так вилетів із будки, що тільки затріщав маленький візок, як ізопалу, розштовхуючи і перекидаючи людей, вмить вилетів на вербу, вище, ніж сам думав. Тепер він бачив, що погарячився, і не знав, що робити. Злазити з верби йому не було ніякої охоти.

Школярі дружно кинулись в атаку на чоловіків:

— Ага! Ага! Оце у вас всі такі святі?

Дядьки сюди-туди очима, на бабів:

— Не чортові тобі баби... тьху!

Баби, од сорому червоні, як раки, сердито блискали очима то на того, то на другого, шукаючи, на кого б напастися, і зрештою вкрили мокрим рядном того ж таки каліку, підвівши голову на вербу:

— З отакою пикою ото б я іздив людям очі дерти? А робить!.. Ану, злазь!..

Справа поверталася для святих погано. Родичі святого, побачивши, що непереливки, раптом повернули конячку і почали гнати.

— Ньо! Ньо! Щоб тобі здохла! — Самі тимчасом поверталися назад, накиували на вербу до святого головою і махали німо руками, щоб доганяв їх.

Святий довго водив очима, як сірко в човні, то пускаючи їх униз, то знову їх боязко здійсмаючи. Зрештою наважився і раптом стрибнув із трьохсажневої високості на курний шлях у пісок, перекинувся, схопився, підтяг штани і тільки закурів услід за халабудою.

Школярі качалися од сміху. Реготу було до сліз. Навіть старі баби, немочні й зморщені, з сердитими під очима мішками, навіть і їм непрохані осмішки болісно кривили губи:

— От проява, прости господи...

Прибіг спітнілий міліціонер, оглядається:

— Нема вже? Шкода! — А що хіба? — Недавно цей каліка грав на цюю ж скрипку в Яреськах на ярмарку. Теревені розводили; горіла десь церков, а він рятував святої

Параскеви чудотворну ікону та й позбувся ніг... Тоді уві сні явилася йому свята Параскева й напутила взяти скрипку, начепити струни з валу і йти з нею на люди... Там їх були заарештували — випрохались, божилися, що більше не будуть, аж бач...

Оповідача оступив густий натовп:

— А що ж то за люди?

— А люди вочи такі: був дім під бляхою, держали пивну, мали пнів триста бджіл, воли, корови, леваду з святою криницею... Куркулі з-під Хорола.

Дехто аж об поли ударився руками:

— Наздогнати їх!

Наздоганяти було пізно. Халабуда геть-геть уже летіла, як птиця, перехилиючись з одного боку на другий. Розхристаний вітер підпихав її ззаду ногами, головою, коліннями...

Школярі вертались щасливі, шапки їм збиті набакир, обличчя веселі: чадна церковна обмара зникла з села разом із брудною будкою. На душі стало легко, мов чорна хмара розійшлась над головою. Продув весняний вітрець, шугнув він до тих над західдю сонця рожевих хмар, що здавалися, ніби то баби варили храмові обіди, злетів, поперекладав горщики із бузиновим киселем. Далі ухопив метлище й порозвозив геть на півнеба червоно-фіолетові круги. Потім почав трусити мітлою над землею, і фосфоричним світлом заіскрилося в ставку поміж зеленою осокою, загорівся в шибках, у безверхій хаті на краю села.

Подумав і почав мастити в бузиновий кисіль сонце заходяще, як корж, і впала тоді на землю червона од західдя мла, і настав червоний вечір. І в очах у всіх, хто йшов або їхав проти сонця, і в замріяних очах дівчини, що вийшла до перелазу, і в задуманих, притомлених пастухових, що гнав корови з поля, і навіть в очах мовчазних корів — в усіх їх одсвічували проти сонця переможні, радісні червоні прапорці. Замовк храмовий нудотний дзвін. В червоній вечірній стумі довго ще носили школярі воду з яру на город і кропили лійками капустяну розсаду до вечірньої зорі, як до свічки.

А десь поміж ситником, де латками виблискувала вода, червона, як вино, на все село кумкали жаби в золоті глеки, мов школярі-перваки вчитували цілим класом, роздільно, старанно, слово за словом, як першу лекцію або вечірню молитву: «Долой... долой... монахов...»

ШИРОКИЙ ШЛЯХ

Частина перша

В БУР'ЯНАХ

Та поклонися тим нашим бур'янам...

З Шевченкового листа

I

Життя нашого поета таке дивне, що, слухаючи про нього, можна було б сказати, що це легенда, коли б усе те діялось не перед нашими очима. Мені хотілось і почати повість про поета, як починаються казки.

За широкими морями, за лісами дрімучими ще й за горами кам'яними в не нашій, далекій стороні був колись веселий край, розкішний і багатий, заворожений злими людьми, заневолений двома неволями. Одна неволя панська, а друга — царська. І жили там рабами в тяжкій чужій роботі заворожені в неволю люди. Світ їм було зав'язано, говорити — наказано, ходили німі...

* * *

Україна... В одному вже тільки цьому слові і для нашого уха і навіть для уха чужинців бринить ціла музика смутку і жалю... Україна — країна смутку і краси, країна, де найбільше люблять волю і найменше мають її, країна гарячої любові до народу і чорної йому зради, довгої, вікової, героїчної боротьби за волю, в результаті якої — велетенське кладовище: високі в степу могили, руїна та прекрасна на весь світ, безіменна, невідомо коли і ким складена пісня... Тяжкий сон, подвійна неволя і темна ніч,

як ворон. Тільки Дніпро з очеретами, тільки вітер з степовими могилами шепотіли ночами: гай-гай... умер прекрасний край...

Україна — це тихі води і ясні зорі, зелені сади, білі хати, лани золотої пшениці, медовії та молочнії ріки... Україна — це марні, обшарпані, голодні люди... Ідуть на панщину, чорні і німі. Ідуть, дітей ведуть... Україна — це дарське та панське безмежне свавілля... Праця до сьомого поту...

Світяться злидні.

Україна — розкішний вінок із рути і барвінку, що над ним світять заплакані золоті зорі...

Поема жалю і смутку... краси і недолі...

Отже, одна з найсмутніших сторінок у цій поемі належить невиданому у всі часи по всьому світі її огненному поетові.

Легендарному поетові казкового краю...

Великому борцеві за волю свого краю, свого люду, за безмежно широку волю на всьому світі поневолених народів.

За всіх поневолених, близьких і далеких...

* * *

Року 1814, з 26 на 27 лютого старого стилю, темної ночі, перед світом в селі Моринцях на Звенигородщині, в хаті Григорія Шевченка, кріпака пана Енгельгардта, блиснув у вікні єдиний на все село огник: народилась нова панові кріпацька душа, а Україні — її великий співець — Т а р а с Ш е в ч е н к о.

Про ці родини сестра поетова Катерина, що була тоді маленькою дівчинкою, вирости, розповідала, кажуть, так. Прокинулась вона серед ночі на полу і побачила в хаті таємничу картину. Над піччю, на комині горів каганець. На печі стогнала мати. Щось квилито сердито і нетерпляче. Якась стара жінка стояла на припічку і полоскалась з чимось у ночовках, що стояли на печі. Батько сидів на прилавку і гомонів з бабою. І було чудно те, що, незважаючи на стогін матері і на той невідомий пронизливий дерущий крик, розмова у батька з бабою була спокійна, навіть радісна.

Катерина схопилась і сіла.

— Що воно таке?

— Прокинулась? — одказала баба.— Буде тобі забавка — будеш мати, кого глядіти... — Пояснює:— Знайшли тобі в коноплях братика.

Обізвався батько:

— Вже кому-кому, а Катрі буде з ним роботи. Хоче не хоче — буде за няньку.

«Еге! — догадалась Катря, — це ж у нас дитина знайшлася».

Батько був веселий, подавав бабі то те, то друге, жартував, допитувався, щоб долю народженому вгадала. Баба завжди до цього — з охотою. Тепер чогось одмовчується... Яка вже буде — така й буде, ми не обмінємо. Аж ось заляскало щось палицею у двері, аж мати кинулась і застогнала: «Кожний день стукає, а ніяк не звикну». Калатає, аж в ушах лящить, кричить: — Григор — на тік молотить, Катря — до пані прясти (мати — теж Катря). Зараз, бо світає!

Панський десятник.

— Сьогодні у мене свято — сина бог послав, не можу кинути породіллю з малими дітьми в хаті, — одгукується з хати Григор.

— Не мое діло, панові будеш казати. Ну, швидко, а то прогул писатиму.

Мати напружилась, перестала стогнати. Слабим голосом:

— Іди, Григоре, а то все одно не подарує; та ще й знову припише. Іди — я вже сама якось до вечора перебуду.

— Хоч би ж було поснідати чим.— Знову заляскало в двері.— Зараз! — Кусок хліба з столу — в кишеню, шапку на голову, з хати.

А той стукає, а той стукає...

Мати: «Кат би тебе попостукав».

Мати почала якось болісно стогнати. Крізь стогін, помовчавши, проказала гірко:

— Бодай уже ті діти не плодились, що мають рости у неволі.

Баба розважала:

— Не можна так казати, дочко, — гріх! Може, доля якраз талан твоєї дитині готує... — додала таємниче.

— Нам усім — один талан — і дідові, і батькові, і дитині — довічне панське ярмо.— Закашляла,

— А ти не клич на дитину недолю та ось послухай, що я тобі буду казати,— промовила баба таємниче. Далі почала розказувати:

— У нас, у бабів, є така приміта, що коли перше ніж зайти до породильниці в хату та заглянеш знадвору у вікно, то в хаті побачиш долю народженого. Коли я заглянула у ваше вікно, то аж обімліла. Скільки я бабую — не доводилось бачити такого. Не знаю, чи й казати.

Баба позирнула на дівчинку і замовкла.

Мати до малої:

— А ти не дослухайся, Катре,— спи! — Далі мати й стогнать перестала:— І що ж ви, бабусю, побачили?

Баба стихила голос:

— А побачила я — сидить за столом повно всякого панства, а поміж панством — мужик, стоїть, вичитує щось із паперів. А вони на нього кулаками махають, а підійти бояться. Коли це, де не візьмись, щось таке, як цар у короні, та як не схопляться з тим мужиком за барки: той за груди, а той за шию... Я, кажу, так і обімліла, і дивитись далі побоялась... Так бач, що виходить, виросте твій син неабияка людина — буде змагатись з панами та з царями... А за що — сама догадайся. Кажуть же, що народиться такий, що волю в панів одніме... Хто знає — може, це й він.

— Волю? Мій синочку! Рости ж та набирайся сили.

— Оце я тобі кажу, Катре, а ти щоб про це нікому ні слова, бо довідаються, борони боже, пани — і вирости не дадуть — із світа зживуть.

Далі до дівчинки:

— Чи ти чула, Катре, що я казала?

Мала Катря прикинулась, що спить.

II

Минає рік. Батько й мати на панщині, Катерина сама ще недоросла, зв'язана з малим Тарасом, як ланцюгами; сповивала, колихала, пісень співала, запихала дитячий плач куклою, по кутку носилася з ним, як із цяцькою. Проте сама нянька ще дитина — хочеться з подругами в баштана на шляху погуляти, побігати у ворона, в квача. Посадить малого на вигоні, в ромашках, у ту ямку, що вирили хлопці, граючи в дуки, накаже, посварившись пучкою: «Сиди ж мені і не вилазь, поки не прийду». Віт-

ром майнула до гурту, де аж куріла гульня,— про хлопця забула зразу. І сидить воно саме-самісіньке, як одірваний од гілля листочок, спозирає сине небо, зграї на ньому галок... Сонце гріє, ромашки пахнуть, аж чхається — хороше, як у купелі. І маленьке замахає до сонця ручками, засміється, загуцає, мов до сонця летіти хоче на руці або само сонце його витягає з пахучих бур'янів. А тимчасом тут ж поблизу блукає в бур'яні і дитяче лихо, хрюкає, хрумає спориш. Висунулась, зарохкала, бочком наближається до хлопця. Дивиться хижими, червоними брудними очима. Хто зміряє горе маленького серця: у плач, у крик!— ніхто не бачить і не чує, мов опинився у лісових нетрях із брудним, диким звіром один на один. Не чекай допомоги. І малий одразу замовкає, брівки нахмурились, в очицях мов сонячні іскри заграли, засвітився гордий блиск людини, ромашкою б'є тварину по пискові: «Чу-чу, свиня!» Лукава тварина не виносить блиску розумних очей, злякано обходить, починає щипати моріжок, мов і не вона. Минає час, знову западає зневір'я в дитяче серце — починає плакати, знову набирається сміливості свиня, чапає до хлопця. Знову змовкає плач: «Чу-чу, свиня!» Довго тягнеться ся дитяча мука, і ніхто того не бачить і не чує. Катря, щира його нянька, теж за щирою гульнею на шляху згадала про малого тільки тоді, як з поля показала череда. Одкрила широко очі, ляснула в долоні: «А де ж моя дитина?» Насилу пригадала. Вітром полетіла в ромашки до дуки: сидить. Уже й сліз йому немає — мовчить. Тільки очиці набрякли від сліз і все личко вивожене в сльози. Тільки побачило над бур'янами голову Катрі — де ті й сльози взялись,— як ручаї. Зраділо! З плачем, з докором, із жалем викидає рученята до неї. Мов крилами перелетіло з осоружного дуки Катрі на руці.

— Мое маленьке! Скучив? — Катря жагуче, з пристрастю тулить його до себе, картаючи себе докорами і зарікаючись, що вона більш ніколи-ніколи не буде кидати саму дитину на улиці. Не в перший раз.

— Істоньки хочеш? — Знаходить житнього хліба жовану куклу, нашвидку піджовує її, пхає дитині в рот. Дитина із звірячою жадобою починає ту осоружну куклу жувати, ссати, тіпати, щось мимрячи невиразне і погрожуючи комусь головою, Катря пильно, допитливо дивиться дитині в вічі — вона одна розуміє її мову.

— Що? Що, мій цвіточок? Паця лякала? Ось ми їй покажемо. Ну-ну-ну, погана паця. Ти нащо лякала нашого Тарасика? Іди собі геть, погана паця. А ми з Тарасиком підемо виглядати маму з поля.— Пішла з дитиною за село, сіла коло хамазеї на рундук, виглядають. Видно ставок, як кусок полотна прослатий. Над ставком — верби аж до води попускали віти, а за вербами ховається сонце, велике, червоне, сміється із-за гілля. Катря гомонить до малого без перестанку:

— Ось сонечко знайде, пан пустить маму додому кулешику варити, Тарасика годувати. Ну, співай за мною, Тарасику,— починає сама наспівувати:

А вже сонечко за вербами,
Пусти нас, пане, хоч із ребрами.

А сонечко теж каже йому про маму, жартує з малим, захиляючись за верби. Грається з ним чисто так, як буває, мама — одкриє очі: ку-ку! Знову закриє — нема...

Таке ж радісне, тепле, червоне.

От тільки біда, що на світі є ще паця... Ну, та ми їй!..

І дитина свариться переможно ручицею: ну-ну-ну!..

III

Минає рік, і два, і п'ять років... Ростає Тарас Шевченко. Тільки зіп'явся на ноги, почалося те дитяче бурлакування. Батьки — на панщині, брат десь пастишить, сестра на городі, а ти, Тарасе, куди хочеш — скрізь тобі шляхи відкриті: на леваду, до ставу, за село до млина, у той сад густий та темний, за сад на могилу... А бур'яни несходимі! Залізе — до вечора не вибереться... І мандрує мала людина по світу з ранку до вечора, дива всякі на ньому споглядає, розуму набирається. Вийде із бур'янів на поле, як Кармелюк із лісу, дивиться, як сонце заходить, як легенька хмарка з золотими крайками закриває його своїми червоними полами. І здається малому, що там — край світу. Там сонце спати лягає. Як мати вечорами у свято: скидає з шиї дороге намисто, у скриню ховає червону хустку, плахту...

А надворі й темніє...

— Світ не родив такого волоцюги! — скаржиться мати.— Ото небо йому, як рідна хата, а сонце, як мати. Коли б не їсти, то до хати так і не заглянув би цілий день.

А вскочить у хату, за кусок хліба і знову надвір. Вхопиш за плечі, щоб придержати, так де там: випорсне з рук та на сонце, як ленок у воду.

* * *

Раз було так.

Невесела у Шевченка зимою та восени хата — стоїть край села, як примара, найгірша, мабуть, в усьому селі: кривобока, стара, стіни повигинались, солома на покрівлі потемніла, потрухла, мохом узялася, почорнів од диму вивід, од вітру порозлазилась, дірки світять голими латами. А прийде весна, зацвіте садок за хатою, рясна яблуня коло хати, промете Катря під вікнами півники та барвінок, і хата, як хата — суму мов не було того... Сад темний, густий, бур'янами зарослий. За садом ховалось сонце. Після першого жаркого квітневого дня плинув теплий, тихий вечір. Над хатою зійшла вечірня зоря, заграла золотом в яблуневому цвіті, тихим, рожевим, у білій на стіні глині. Вперше по весні білоголова Шевченкова родина розташувалась вечеряти під яблуною надворі. Чуби в усіх, як обілений льон, очі, як квітки льону, — сині. Тільки мати чорнява, з карими очима. Невесела вечерея — моренний батько свариться, мати заклопотана, зажурена, марна, їсть, як не їсть. Дочка Катерина стоїть, спиною спершись на яблуню, задумана, заплакана, ложки в руки не брала. Заходить звичаєм погомоніти перед сном сусід і дивується:

— Це тільки вечеряєте? Що так пізно?

— Та нам це такий оце клопіт, що й вечерея не в вечерю; хлопець десь дівся, — мати. Розповідає. — Зранку як пішло, то оце і досі немає: бігали і до ставка, і до греблі, всі бур'яни обшукали — як упав у воду.

— Догляділи! — сердито буркнув батько.

Катерина враз опустила униз сині винуваті очі.

— Нічого, знайдеться, — розважив сусід, — може, загнув десь у бур'яні. Проспиться — прийде. — І починає звичайні свої балачки: про панські звичаї, про золоту грамоту. Слухають в'яло, без охоти, тільки поблизу що шелесне, всі так і кинуться: чи не хлопець? Пройшли останні за плугами плугатарі, гурти дівчат із сапами. Осів тихий, зоряний вечір.

— Ну й де б їй дітись, вражій дитині, — не слухаючи

сусідових балачок, тихо з нудьгою казала мати. — Вечеряй, Катре, та підемо шукати знову.

Зарипіли десь вози, як у релі. Багато, мов з ярмарку.

— Що воно?

Раптом коло самого села луною вдарила в усі кутки багатоголоса, урочиста, хвилююча пісня:

А вози риплять, а ярма бряжчать,
А воли ремигають.
А попереду отаман
У сопілочку грає.

Всі забули на часину про хлопця, заворушились.

— Чумаки!

В селі бігли з дворів назустріч чумакам дівчата, діти, поважні діди з палицями. Тільки й чуть було:

— Чумаки! Чумаки!

Сусіди почали угадувати — звідки, аж поки чумаки замовкли.

Аж ось Катря підняла вгору голову і крикнула радісно і сердито:

— А ось і наш волоцюга!—Всі повернулись в один бік.

За перелазом біліла сорочка і блищали сині Тарасові очі. Без шапки, босий. Лице взялось смагою — темне, як головешка, а на тій головешці білий чуб, як льон.

Стоїть, не наважується йти до гурту.

Хмарні обличчя в усіх одразу просяяли.

— Де це ти був?

— Де тебе носило і досі?

— Де ти волочився?

Стоїть, мовчить. Оглядає свою хату — не впізнає ніби після довгої кругосвітньої мандрівки.

— Де ж ти був оце — питаю? Чому не кажеш?— почав суворо батько.

Хлопець промовив стиха:

— Був у полі, та заблудив.

— Бачили таке?

— Хто ж тебе привів додому?

— Чумаки!

— Хто?— Всі стовпились коло хлопця.

Хлопець розповів: «Стрінувся з чумаками, питають: Куди ідеш? Мандруєш?» А я кажу — в Керелівку! А вони й кажуть: «Де ти ідеш у Моринці, а в Керелівку

треба назад. Сідай, каже, з нами, ми довеземо». Та й посадив мене на віз. І дав мені батіг волів поганяти...»

— Бачили такого! Чумакувати надумав уже!

— І як воно згадало, що з Керелівки?

— Я ж казав, що знайдеться, — обізвався і сусід. — Такий лобатий не пропаде.

— Ну, почумакував, тепер бери ложку та сідай вечеряти, — сказав батько. Хлопець тільки того й дожидав.

— Ну, чого ж тебе понесло в поле? Чого? — допитувалась мати. Мовчить та сьорбає з ложки, аж луна йде. Мати кивнула на нього батькові:

— Як мотає? Наче три дні не їв. — Розмова між дорослими пожвавішала. По вечері мати послала дітям на горбку коло сіней. Полягали. Тарас в середину, з одного боку Катря, з другого — Микита. Мати сіла коло їх. Сусіди посідали на призьбі, запалили люльки, вернулись до своєї розмови. Тарас тимчасом почав розповідати тихим таємничим голосом. Брат і сестра аж голови попідіймали. Крадькома прислухається мати. Далі, сміючись, до чоловіків:

— Ви послухайте, що цей волоцюга вигадує: старий того не придумає збрехати, як воно. Каже, що ходив він туди, де сонце заходить, бачив залізні стовпи, що підпирають небо, і ті ворота, куди сонце заходить на ніч, як корова в хлів. Розповідає, ніби справді сам тее бачив. Ой, Тарасе, що з тебе буде?

— Всі на кутку кажуть, що з вашого Тараса, мабуть, щось добряще вийде, — промовив сусід.

— Що вийде, — жартом обізвався батько — розбіяка великий вийде — ось що! Ото чули про Кармелюка, а це другий буде такий.

— Це той, що в панів однімає та наділяє бідних?..

Починалася знову розмова про славетного розбійника, що саме гримів у той час на Поділлі. В селі затихало. Чути було інколи дівочий сміх на улиці. Коло хати і над хатою гули хрущі. Діти спали.

Як той артист, що дожидав, поки все кругом нього стихне, на все село защебетав десь поблизу соловей.

IV

І знову минає рік...

Не любив хлопець сидіти в темній хаті, не любив сумних розмов про злидні, про горе. Все, було, тікає з хати

до сонця, на просторе. Одначе минути того не можна. Зберуться часом куткові молодичі та баби, посідають на призьбі, почнуть гомоніти. Сяде тут ж, коло матері, бігаючи натомившись, хлопчик, притулиться, слухає. Чого-чого тільки він не наслухається — все про тих же панів та їх економів: і як людей били — кого різками, кого канчуками, і як продавали людей, за собак міняли, засиляли в Сибір, в москалі голили. А як почнуть про тяжку роботу, про неволю, про злидні... Ясний надворі день. Ясно сонце світить, небо безкрайне та синє, кує зозуля в лузі, а як усього того наслухається, — то й день йому стемніє, отьмариться сонце, і дерево зажуриться — осмутніє... Аж раптом заграє в ньому якась радісна сила, буйна й непокірна. Зірве хлопця із призьби, і помчить він круг майдану жеребчиком, іржучи й фицаючись... І весь сум з хлопця як вода змила. Оксано! Далі біжить до сусіднього двору, од воріт якого летить йому назустріч, радісно розставивши руки, вірний і постійний товариш хлопців, кучерявенька кароока Оксана. Летить назустріч, радіє, хвастає.

— Ба, глянь, Тарасе, що в мене є? — показує крамну, безносу куклу, що тітка принесла їй з панського двору. — Це моя дитина, а ти будеш кум.

* * *

А на другий день в бур'яні Шевченко будує з булиги та коров'яків курінь. Збудував курінь, заплів його ромашками та глухою м'ятою, обполов кругом садок, поробив у ньому стежечки, посипав жовтим пісочком. Далі порозставляв у курені черепочки, скляночки з пасльоном та калачами, сів, дожидає гостей. А гість не за горами — за бур'яном на колодці сидить Оксана в довгій материній корсетці, з безносою «дитиною» на руках. Діждалась, коли її гукнув господар, запишалась, хусткою накрила сонне личко «дитині», пішла до куреня. Незабаром гості починають гостювати. «А випийте ще, кумо!» — «Не можу! Не можу, хіба трішечки! Ой, яка пекуча!» — «Закусіть, кумо, чим бог послав». Беруть із порожніх черепків, як із мисок, махають руками, плямкають губами, ніби п'ють і їдять. Планово, церемонно. Далі заводять злободенну розмову:

— Як у вас в полі і в городі, кумасю? Чи обсіялись, чи обсадились?

— Де ви бачили, куме! Ще й не починала. За тією клятою панською роботою світу не видно, вгору нема коли глянути. Чи скоро вже тая воля буде? Ви не чули, куме?— Стиха:— Ви не чули — кажуть, у Шандри яконома вбили?

Тут із бур'янів виглянуло зо три червоних од хвилювання й цікавості дитячі завожені личка; уважні, таємничі. Радісний вигук:

— Ось де вони!— І раптом гуртовий, добре зорганізований спів чи декламація:

Молодий — молода,
Як собака руда!

У дбайливого господаря є запас і про цих гостей: вхопив у кутку куреня в обидві жмені печиння, нагнав непроханих геть за бур'яни.

А матерям під хатою все видно і все чути.

— От здружили — і водою не розіллеш.

— Де ви бачили там — без Тараса і дихнути не може. Тільки прокинеться, не їсть, не п'є, зразу біжить на улицу. З язика в неї не зіходить Тарас.

— Мо, колись справді сватами будемо.

— Рано загадувати. Хай ростуть здорові.

Гукає:

— Оксано! Оксано! А йди, дочко, вечеряти.

Оксана:

— Дожидай, Тарасе, я зараз прийду.

Хлопець у бур'яні сам. Вже вечір, а йти небезпечно: розвалять «вороги» хатину.

Дожидає. Видно ставок. Із-за верб стиха вліз у воду місяць, почав полоскатись. Як запізнілий косар з пильного поля...

Було стемніло, знову видніє. Із-за чиеїсь клуні визирає повний місяць. Вибравсь вище, мов підпалив бур'яни — засяяли. Світиться, як гадючі очі, люта кропива, синім полум'ям палає гіркий полин, зелено висвічує запінена, скажена блекота. Високі будяки, як злодії з кілям... Страшно й цікаво... А що тут діється пізньої ночі? От би заночувати тут, коли б не гримали дома. Кулак під голову, ліг: «Я трошки». «Тарасе! Тарасе!» — і чує й не чує... Може, причувається? Може, за годину, може, за мить — над головою шелест: Оксана?

Сердито й лагідно:

— Ось де він, заволока! Ану, вставай та зараз до хати!— Катря.

V

А святами — до діда. А тоді — до Оксани.

У старого Івана Шевченка, Тарасового діда, святами завжди повно людей у хаті: дід Іван грамотний, і в нього є велика книжка про святих мучеників. Дід Іван надіває олив'яні окуляри і починає повагом вичитувати про великі муки святої Варвари. Хто з бабів слухає, хто куняє, чоловіки дмуть люльки. Хтось дуже томлений за тиждень раз по раз хропе й кидається. Винувато озирається: «Ото, господи». Вікна й двері поодчинені, і знадвору чути веселий гомін на вулиці. Тяжка й гірка була та панська неволя, та не тільки ж те й робити людям, що плакати та журитись. Часом і співають, і жартують, і потанцюють, а надто молодь. Бо то треба було б умерти, щоб усе тужити, а народу — сила, не вмирати ж усім. Чути у вікно — на вулиці регіт, раз за разом поривами. Дедали дужче.

— Це, мабуть, притисся Перебендя з кобзою, піти послухати, що там вигадує старий дурень.

Кидає набік мінею, виходить із хати, за ним, як курчата за маткою, чередою гості. Посеред майдану — гурт людей, старі, діти, молодь, обступили кругом старця — то німа тиша, то шалений регіт. Ближче — чути тихий глухий старечий голос сипав якісь німічні жарти. Ще ближче — чути тихий веселий шум струн на кобзі, як живий вітер. Додає словами, аж гуцається:

Ой, дівчина-горлиця
До козака горнеться,
А козак, як орел,
Як побачив, так і вмер.

Кінчив, витирає піт полою.

— Бач, старе луб'я, якої затинає! А вмирать! — хтось із старших в жарт докоряє старого. Винувато старий осміхнувся, пригнув ухо до поводиря, щось питає сліпий. Певно, які зібралися люди. Одкашлявся старий. Поважно нахмурих брови, по-новому зашуміли струни... Залунав зміцнілий голос. Урочисто, як святе письмо:

Ой, тисяча сімсот дев'яносто першого року
Прийшов указ од цариці Катерини
З Петербурга-города...

Всі старі обличчя розцвіли, очі засяяли. Презирились, смутно хитали головами — багато з старшого віку людей добре ще пам'ятали, як руйнувала Катерина ту волю козачу, Запорозькую преславну Січ.

Мимохіть піднімались шапки на головах вгору і пововчому загорались очі. Зразу одчувалось, що тут під кріпацькими ланцюгами буяє сила — велика, могутча, що її не задушиш, що тільки стряхнеться вона, то розірве ті ланцюги, як нитку, а те горде панство рознесе, розвіє, як порох. Це ж люду, це ж миру, як моря, а панів тих — жменя. Як встане, як вигне спину... Та що й казати... Тільки зараз — цить...

Між старими тут ж вертяться діти, намагаючись угадати, чого це старі так затурбовані. Мало що розумів і малий Тарас Шевченко з того, що співав кобзар, проте і в нього ворушилось у грудях щось гаряче і завмирало чогось маленьке серце.

Вирядили кобзаря, погомоніли, почали розіходитися. Вертається до своєї хати і дід Іван з своїми гостями. Сідає, зітхнувши, за стіл дочитувати пекельні муки святої Варвари, Євстафія Плакиди. Цікаве життя, аж дух захоплювало. Тільки не ті вже думки в слухачів — видно по гарячих очах. Ще цікавіше. Сидять, як у якомусь сні. Хтось мимохіть перебиває читання.

— Що правда, то правда — мучили й тоді добре, тільки усе ж, мабуть, на палі не садовили.

— Не додумались, — одкашлянувшись, додав, мов прокидаючись од сну, хтось другий і засміявся.

— Або, кажуть, пекло! — раптом, одсунувши убік книжку, міняє тон сам читач. Святоблिवий вираз — як вітром здуло з його обличчя. Мов і не він.

Не на тім світі, на цім розвели його пани над нашими душами. Пан — гірше чорта, той не видумає на людину такої муки, як пан. Ну, вже як і їх попадуть у руки — не помилюють. Народ терпить, а як терпець увірветься — хай тоді не просять — не помилюють.

Раптом слухачі мов ожили, очі в усіх заграли. Один за другим:

— Діду Іване, а розкажіть про Коліївщину!

— Еге, про Залізняка та Гонтю!

— Про гайдамаків, ви ж, кажуть, теж були в гайдамаках.

Дід замріяно:

— Еге ж! Гайдамаки! То були люди! — одсунувся далі од книжки, тряхнув чубом.

Каже:

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи,—
Будем драти, пани-брати,
З китайки онучі.

І святе письмо лежить забуте, дід починає розповідати про ті часи, коли гайдамаки панів різали та палили, як ножі святили, як вирізували Умань. Слухали сусіди, німі од жаху, чуб здіймався вгору.

А то чії там оченята горять у кутку на припічку, як іскри? І не дише.

— Тарасику, і ти тут? Іди, сину надвір гуляти, чого ти між старих затесався? Тобі ще рано таке слухати.

Тарас крутить головою: «Не хочу!»

Дід:

— Хай слухає, виросте — своїм розкаже дітям та онукам.

І не виходить до самого вечора.

А вночі не спить, ворочається.

Мати:

— Чого не спиш, Тарасе?

— Мамо, гляньте: ніби щось горить у панських будинках?

Мати злякано до вікна:

— Де? Вигадуєш, нічого там не горить. То місяць... що це тобі в голову зайшло? Спи!

Перегодя знову:

— Мамо, а де тепер живуть гайдамаки?

— Які там гайдамаки? Наслухався, що старі говорять, а тоді щось йому увижається, не спить! Це, мабуть, ходив сьогодні до діда? Егеж — ходив?

— До діда...

— Я ж так і знала. То ж дід тее розкажує, що давно колись було, не тепер. Тепер гайдамаків уже немає. Повловили та повбивали. Спи.

А на ранок в хлопця з насоняшничини рушниця за плечима, в руках загнута з лозини шабля. Ходить у бур'

яні, рубає панам мечем голови з плечей. Підійде до коров'яка: «Ти пан Дашкевич?» — «Я! Прости! Не буду!». Летить голова з пліч. До другого: «Ти пан Висоцький?..» — летить голова. Стоїть будяк, чорний, аж світ отьмарює. «А це буде їх цар». До нього: «Проси! Не хочеш?» — і царева злетіла з пліч голова, як галка. Біжить Оксанка, умита, чепуренька.

— Тарасе, що ти робиш?

— Який я Тарас? Я — гайдамака!

— Що ж ти тут робиш?

— Не заважай! Бач — панам голови рубаю.

— І я! І я!

— Ну, добре, хай і ти будеш гайдамачка. На рушницю, стрілай.— Бере, цілиться в будяк.

— Бу-бух!

— Трах! бах! рубай! бий!

В бур'яні закипіла війна — тихий відгук далекої гайдамаччини.

— Оксаночко, я розкажу тобі казку.

* * *

Звенигородщина — співучий куток України, в ньому Кирилівка не останнє в цьому село. Тарас Шевченко ще змалку купався у тих віршах невідомих поетів, що звуть їх народними піснями. Батько сам чумакував, часто про того чумака, що занедужав у дорозі, [співав], тітка — про сербина, що намовив дурну дівку отруїти брата. Обіщався сватать, а як отруїла, заспівав їй іншої:

Як же тепер тебе сватать,

Що ти тепер гірше ката,

Що ти тепер гірше ката,—

Отруїла свого брата...

Сестра Катря — на городі од початку до краю виспівує легенду про брата та сестру, що звінчалися, не впізнавши одне одного, потім виростили цвітами:

Підем, сестро, горами,

Розвіємось цвітами.

Ой ти зійдеш — синій цвіт,

А я зійду — жовтий цвіт...

Будуть люди цвіти рвать,

Будуть з нас гріхи знімать.

Прийде вечір — всі улиці в селі аж гудуть піснями: на одній — про ту Марусю, що з-за моря зілля бажала, на другій — про те, як підмовляють козаки з собою дівку, десь ще на одному — не то співають, не то вичитують тягучим голосом — сім загадок. Ранком вийдеш за село. Там, вибираючи коноплі, бабуся шамкає беззубим ротом баладу про лиху свекруху, що закляла невістку, і та стала тополею:

Не вибрала льону, не пішла додому,
У чистому полі заночувала.
До білого світу тополею стала...

Там чабан на горі про своє бурлацьке життя вигукує на весь степ:

Та нема гірш нікому,
Як бурлаці молодому.

А почнуть грати в селі весілля — ціле море пісень. Сумних і веселих, до танку — всяких... Ще до ладу говорити не навчившись, Тарас уже підспівував старшим, а було йому років вісім-дев'ять — з дівчатами на колодках витягував, якої не почнуть.

А часом коло воріт заведуть з Катрею, — обоє голосні — луна на все село іде:

Ще сонце не заходило,
Наступила темнота...

Ішов якось дяк од титаря, косоокій, величнний, старі люди казали — на запорожця скидається, спинився, слухає:

— Що воно ото за підголоска виводить, не розбереш — хлопець чи дівчина? — питає людей, що сидять на призьбі.

— То так виводить мій Тарас, — обізвався Григор Шевченко, що сидів у гурті. — Малий, ще оченашу не знає, а до пісень, як старий.

— Добрий співака вийшов би. Хоч би й до архирейського хору, — гомонить до людей дяк. — Треба вже, щоб до школи посилали хлопця, а не на улицю.

— Та це ж думка на цю зиму прохати вас, пане дяче... Він уже охотиться до книжки і до школи. Другі діти не хочуть, плачуть, а він уже набрид мені, щоб одвів у школу.

- А скільки йому на роки?
- Уже дев'ятий.
- Ого! Пора. Вже давно слід було посилати.

* * *

А восени сидить Тарас за граMATкою між школярами в дяковій хаті, ляскає указкою то одного, то другого, коли одвернеться дяк. Лобатий, зуб білий, як пшениця кучмою, лице смагляве, вилискує, як чобіт, а очі ясні та сині, як на росі льон. В школі тільки його й чути. Стрінувся якось на хрестинах із дяком Тарасів батько.

— А як там, пане дяче, мій Тарас?

— І не приведи господи, що за гайдамака росте. Часинки не посидить тихо. Уже йому й достається од мене — не помагає. Нащо краще: кладу під різки, а він просить: звелить придержати мене, а то, їй-богу, не вложу.

— Та він у нас і не такий уже розбіяка, як його уславили: як до нього добре — він удвічі добрий. Тонкослізий — що жалісне почує, зараз плакати. Ну й упертий, нема чоґо ховати, як стане коли на своєму, як тур. Ну, а як йому грамота, пане дяче?

— Грамота йому — в руку. Пам'ять добра. Коли б смирніший — кращого б і не треба.

— Та й я так гадаю, що грамоту він поборе: грамота ведеться в нашому роду. Що з нього буде, пане дяче?

— А що ж із нього буде: попа не вийде, а паламар вийде добрий. Щось вийде, а що — буде видно колись. Побачимо, який він буде в письмі.

* * *

Нудна була наука в тодішніх школах, нудна і тяжка, учили з-під різок, по церковних книжках, старим, довгим способом: буки-аз-ба. Проте малий Шевченко брався і до цієї науки охоче. Він одчував інстинктом, що за цією дяківською безтолковою школою десь далі ховається справжня наука — ясна, радісна... і цей чарівний світ, мов магнетом, тягнув до себе крізь убогі грати дяківської школи. Цікавіша для учнів ставала наука, коли після часословця і псалтиря в школі починали учити «скоропису» — писанню. «У сусіда хата біла», — напише дяк на таблиці, — переписуй! Було чисте свято. Для школяра Шевченка після довгої і нудної церковщини це була справжня утіха. Папір був тоді дорогий, а кріпаки бідні,

отже, грамотіям залишалися для науки стіни, ворота, двері для шкільного писання.

Одного разу, прибираючи дякову «світлицю», Тарас набачив у дяка грубий зшиток синього паперу. Ще раніш хлопець помітив, як дяк щось у нього вписував. Школяр почав розглядати написані рукою дяка псалми, щедрівки, пісні, вірші... Сидів над ними хлопець, мов прикипів, поки почув, як грюкав дверима дяк. З нього * школяру здала одкривалась таємниця, як творяться на світі книжки. До жаги забажалося школяреві зробити самому таку книжечку, обмалювати візерунками і вписувати в неї ті пісні та вірші, що йому припали до вподоби. Це був перший прихований потяг до словесної творчості, що в першій своїй стадії замінюється копіюванням і вибором чужих творів... Потяг непереможний, жагучий... Хлопцеві мріялась, навіть снилась мальована, позолочена книжка, у яку він по своїй вподобі уписував вірші. Коли ж мрію захотів реалізувати, довелось дечим поступитися. Ось чим. Справді, де того взяти золоченого паперу? Була б добра книжечка і з абиякого, та й того де візьмеш? Прохав дома — не дають, мати захворіла, лежить, кажуть, завжди, коли намолотимо хліба, то повеземо до Буслав'я, продамо. Дожидай, коли то буде, а тут — нетерплячка жити не дає. Аж помарнів. Ходить з потуманеними очима, і одна в нього думка — де б узяти тих кілька копійок, хоч не багато, хоч на один аркуш... Згорнув би його ** вшістьнадцятєро і була б, хоч невелика, а все ж книжечка. І раптово йому пригадалися в суднику за мискою дякові мідяки. Аж жарко стало. «Красти?! Ніколи в світі! Що це я?» А йому ніби хто нашіптував: ну то що, як красти, — зате буде книжечка, бо інакше де ж дістанеш? «Ні, ні, я не хочу!» — крутив головою і махав руками хлопець. Але якась груба сила вхопила хлопця і, як руками, турляла на крадіжку, і не було сили в малого змагатися.

І ноги тремтіли, і серце билосся, як не вискочило, як ліз малий Шевченко до дяка у вікно, як той пішов до вечерні. Лице горіло од сорому. Ніби хто кресав його по щоках, по плечах, по руках. «Злодій! Злодій! — докоряв він себе. — Ось зараз упіймають, поведуть до розправи». І все навкруги, здавалось, гукало: «Злодій! Злодій! Сха-

* В автографі — «З неї».

** В автографі — «її».

менися, що це ти робиш!» Проте неблаганна, деспотична сила одчинила сміливо вікно і швидко й рішуче пхала його в хату. «Дарма! Хай і злодій, а книжечка буде-таки!» Мов у сні все те діялось... Добре опам'ятався тільки тоді, як, щасливий і радісний, сидів з маленькою книжечкою в бур'яні, виспівуючи і вписуючи в неї слова колядки:

Шедше тріє царі
Ко Христу со дари,—
Ірод їх пригласі,
Куда ідуть іспросі...

Про свою крадіжку навіть забув... Одмучився — е за що!

Згадав він про неї через довгі роки, пробуваючи в неволі. Згадав і зворушливо каювся перед всім світом, смутним жартом запевняючи, що це все життя карає його лихо за того п'ятака, що вкрав він на мережану книжечку у дяка...

* * *

Скоро мова мовиться, та не скоро діло робиться.

Який не був радісний світ хлопцеві, як не тікав він од тих злиднів, що завжди сиділи в рідній хаті, як він не одмахувався рукою од того суму, що лежав над людьми, одначе дедалі і йому часом тьмарився світ.

Перше горе, що отруїло хлопцеве серце,— злидні та праця матір поклали в домовину. Хлопця взяли од школи дивитись за меншими в хаті. Батько женився вдруге, взявши вдову теж із дітьми. В хаті почалися сварки, бійки, докори, плач — пекло, що завжди буває в хаті, де повно зведенят. Мачуха пильнує своїх, батько часом оступиться за своїх — сварка готова. Так-сяк жилось, поки живий був батько. Але ось застудився він у дорозі, помер слідом за матір'ю — сиротам не стало життя в своїй хаті. Найбільше перепадало Тарасові, як найстаршому, до того упертому, правдивому і гарячому перепадало найбільше. У хаті якось трапилась крадіжка — в перехожого москаля вкрадено було 45 копійок грошей. Мачуха напалася на Тараса. Сама вона не могла справитися з хлопцем — попрохала одного з діверів. Довідавшись про це, Тарас утік з дому. Днів зо три ховався він, ночуючи по тих же густих бур'янах під зорями, читав вірші в своїй книжечці, малював у ній квіти й дерева, поки його одного разу не накрили там мачуха з дядьком.

Пригрівало вранішнє сонце, обіщаючи рівний, гарячий травневий день. Майдани пахли розпареними бур'янами, городи буяли зеленою городиною, як море! На городі підгортала картоплю з небогою тітка. Раптом ясний ранок пронизав дитячий розпачливий, обурений лемент.

— Тітко, що воно за крик? — турботно прислухалась Оксана, кинувши сапувати.

Тітка-молодиця сперлася на сапу, слухає.

— Комусь дають порки!

— Чуєте? — обізвалась за тином на улиці сусідка. — Це знову катують того безталанного Тараса. Впіймали сонного.

— Хто? За що? — захвилювалась Оксана.

— Та все ж за ті гроші, що вкрадено було у москаля. Уже йому і гроші ті вернули — продала мачуха хустку покійниці Катерини, і москаля того немає, а вона, відьма, і досі мучить того нещасного хлопця. Сама вже не подужа, так вона гукнула свого дівера Павла. Там, кажуть, катюга, що його й світ такого не бачив. То катував своїх дітей, а тепер за братових сиріт узявся. Впіймали хлопця, втягли в сіни та й чинять той глум. Та ще, може, й не він брав.

— Брехня, — гаряче обізвалась Оксана. — Казали ж, що то не він і гроші ті вкрав. Діти бачили на улиці у мачушиного Степана.

— Якби то мати або батько, то, може б, знайшли правду, а то сирота. Хоч і не він, то кажуть — він!..

Лемент то затихав, то лунав дужче. Долітали якісь нерозбірливі слова. Всі одразу почули, вірніше, вгадали крик: «Рятуйте, вони мене закатують!» Крик гострий, ви-могливий. Раптом у Оксани лице стало як піон, очі заискрились. Крикнула:

— Тітко, біжіть обороніть.

Молодиці презирнулись:

— А й справді! Як сирота, то вже його і замучити можна? Ходімо, Химо!

Незабаром на увесь куток задзвеніло два дружні голоси, сиплячи словами, як каміннями:

— Хто ви йому такі, що взялися мордувати хлопця, — батьки чи судді? Раді, що нікому заступитись за сироту, то таке — хоч і каліч дитину! На громаді треба сказати про це.

Лемент у сінях сирітської хати замовк, і на улицю вискочив хлопець — Тарас Шевченко: лице в потьоках і в бо-

лоті, червоне, як жар, гнівне, заліті сльозами очі мигтять блискавицями, чуб скуйовджений. Кричить, без міри обурений, ридаючи, давлячись сльозами, охриплим голосом:

— Це такий дядько? Це — рідний? Спалить такого дядька, щоб з душею згорів!..

З сіней загомонів щось наставничий, богобоязний голос, у відповідь на який ще гостріше залунав Тарасів голос:

— І спалю! Хату й клуню — все спалю! А за що, по якому праву ви мордували мене?.. Не дядько ви мені, а кат!.. Не лякайте, не боюся...

Одійшов, сів, схлипуючи, на колодці, що лежала під лісою в бур'яні.

Сонце мовчки почало гріти його, розправляти нахмурені брови, сльози в очах сушити... Ласкаво, без слів.

Гнів минав, на велике чоло спливала глибока задума...

І після цього Тарас кинув рідну хату. За ним розбіглися, як руді мишенята, його менші брати і сестри, всі — хто куди, у найми.

Тараса непереможно тягнула до себе все тая ж обшарпана каліка-школа, яка мала над ним якусь магічну силу, отож узяв він свій каламар, та липову таблицю, та крейду, — пішов до школи прохатися разом і за школяра, і за діда-сторожа, який мав слугувати і школярам і їх учителям-дякові. Дяка-запорожця вже в школі не було, прислано з города другого, Бугорського, молодого, більш ученого, але лютого, гірше звіра, і п'яницю такого, якого, казали, світ не бачив. Він був одинокий, і служника йому треба було дуже, тому на Шевченкове прохання він погодився охоче. Далі казка стає ще сумніша. Почалося не життя Тарасові, а мука. Завжди голодний, у немитій сорочці, в драній довгій батьковій свиті, що одна залишилась йому після батька в спадщину. Казали, що, вмираючи, батько казав, що з Тараса буде велика людина або велике ледащо — тому спадщина йому не допоможе... Босий і простоволосий зимою і літом... Дяк не дуже піклувався за свого учня-наймита, та й сам він, правду кажучи, жив мало чим краще од свого наймита... Тільки й того, що нап'ється за свій дохід, а проспиться, не то похмелитися — пообідать нема чого. Тоді він ганяв свого учня попідвіконню з мішком жебрачити, часом і сам із ним ходив, виспівуючи попідвіконню божественні вірші... А то посилав красти огірки в городах, яблука в садах, а то й

курку десь у глухому кутку. А за невдачу серце зривав завжди на наймиті. Дня того не було, щоб не давав чубровки або ляща. Терпів усе хлопець, зціплюючи зуби: «Дарма, він учитель, я школяр — так давно повелося і тепер ведеться... А все ж таки я в школі...» По селу пройшла про хлопця недобра слава: «ледащо...» Здушить у собі сльози — «нехай... А школи я не кину. Хоч дякову якусь книжку почитаю, хоч послухаю п'яних дяків розмову, що між п'яним базіканням часом почуєш і щось цікаве од них. Ні, буду терпіти, поки терпиться...» Таке було життя Тарасове. Так усі й казали: «собаче»...

Тільки що ж то, бувало, сяє, як золото, у цього жебрака-хлопця, як іноді загадається він, коли в темному кутку без світла? Може, як той казковий дурник, він виймає погратися і розгортає з ганчірочки чарівний золотий з діамантами перстень? Ні, то так сяють замріяні очі у хлопця після того, як часом зустрінеться у селі з тією кучерявою Оксанкою, що колись приходила до нього гуляти в бур'яни. Оксана росла дівчина кароока, вїста, струнка, як очеретина. То весела, сміхотлива, а то осмунтіє... То, було, підрастаючи, почала його соромитись, одвертатися, зустрічаючись, а тепер знову дивиться смутними й пильними очима. Часом обізветься словом: «А ти, Тарасе, все учишся в школі?» — «Учуся, бодай я вже так не дїждав учитись! Учусь і буду вчитись». — «Учись, кажуть, з тебе будуть люди». Гляне на босі ноги у виразках, зітхне: «Коли вже тобі твій дяк чоботи пошіє, бодай уже йому те да се!» Пригріє тими карими очима, осяє осмішкою, піде. І сирота Шевченко кілька днів носить у чорній сорочці під нестриженим білим чубом — нестриженим і нечесаним — два блискучих діаманти.

Отож вони так і сяють у темному кутку.

* * *

Була панська неволя, проте не тільки те й робили люди, що плакали та журились. Було чути і пісні, і жарт, і веселий гомін — людей сила-силенна, не вмирати ж усім. А як почнуть говорити про панів, про бунти, або хто старіший почне згадувати про Гонту та Залізняка та про гайдамаків, зразу* одчувається, що тут у панських лан-

* Над словом «зразу» надписане незбірливо слово, можливо, «з їх силою».

цюгах закована сила, величезна, могутня, що її не задушиш, що хай трохи напнеться, то й ланцюги ті розірве, і панство те розвіє, рознесе, як порох. Не журиться, не плакати їм треба, а тільки зрозуміти й потягнути в один гуж. Панів тих жменя, а того люду, як моря. Як встане, як вигне спину... Та що й казати... Тільки поки що — цити... А тимчасом топили свою неволю хто в тяжкій праці, хто в горілці.

Посеред села на горі майдан, на майдані дерев'яна церквця, обнесена зелено-мальованим штахетом. Мимо церкви — великий курний шлях, з другого боку шляху «пустиня», поросла бур'янами, на краю бур'янів необгороджена хата. Полупана, хто зна коли мазана, вікна побиті, коло вікон напівсохла, калікувата, одним одна вишня, шляховим припала пилом. Над похиленими дверима дерев'яна напівзмигта дощами й негодами табличка: «Керилівська церковна школа». Проте, незважаючи на сумний вигляд, школа другий день гуде на все село гульбищем: співи, гуслі, танки, аж земля од них стогне і брящать вікна. Люди тільки посміхаються в селі та кивають бровою на школу: дяки п'янствують...

Одразу двері на улицю одчинилися, і з сіней вийшов білоголовий хлопець — лице засмажене, темне, як мусянжеве, а очі голубі та ясні, мов аж сміються... Мов шматочки ранішнього неба. Хлопець без шапки і босий. Під пахвою зелена гранена сулія, на долоні — мідні гроші, які він уважно рахував другою рукою. Полічивши гроші, хлопець калози закачав і вистрибом подався з гори в яр, де попід вербами була вбита стежка, що вела на другу гору. На тій горі ще здалека було видно корчму з веселими, як у п'яної жінки очі[і, вікнами]*.

Шинкарка Параска, висока, гарна молодичка, одіта в святкове серед будня, намірила хлопцеві горілки і почала розпитувати, нащо горілка. Хоче дяк ік менинам настояти на поліні. П'ятнадцятого менини.

— Хто буде на менинах?

Хлопець почав розповідати, хто, на його думку, буде в дяка в гостях.

— Коли вже тобі твій дяк чоботи пошиє? — промовила шинкарка, глянувши на босі, збиті ноги у хлопця.

* В автографі помилково — «як у п'яної жінки, очима».

Той усміхнувся:

— Тоді, тьотю, як у спасівку соловейко заспіває. — Далі розповідає:

— Збираюсь я на ті чоботи, як убогий на кисіль. Халяви маю од старих чобіт, переда дядько Микита Мало-муж подарував, як я читав псалтира, на останнє збираю гроші, що перепадає мені за те, що читаю псалтир над мертвими.

— А багато перепадає?

— Де там — десята копійка, а останнє забирає дяк, бо це його дохід...

— Гірке, Тарасе, твоє панування, краще б до людей ішов у найми.

Хлопець зітхнув, хотів щось сказати, далі махнув тільки рукою і пішов. Вийшовши з шинку, став, загадав-ся: чи зайти, чи ні? Може, краще до когось другого? Блиснули привітні очі. «Зайду!» І повернув од шинку туди, де стояла нова хата з гарним садком.

— А-а! Тарасе Григоровичу! — обізвався до нього ще молодий господар хати. — Ну, що будеш казати, пане піддячий?

Озираючи всі кутки кімнати, хлопець в той час казав:

— Прохав пан дяк, щоб або продали або так дали сала та огірків.

— За гроші чи в борг?

— В борг!

— То скажи ж своєму дякові, нехай спершу сплатить за ковбасу, що брав на тому тижні.

Тарас осміхнувся: видно, він сам не йняв віри, щоб йому дали в набір. Тимчасом в хату вбігла, цікавими карими очима озируючись, Оксана, смуглява, весела.

— Ач — то не докличешся в хату, а то побачила, що жених у хаті, то де й узялася, — не то пожартував, не то поглузував батько.

— Який жених? На чорта він мені, — сердито одказала дівчина, — абищо вигадать.

— А чим не жених? Подивилась би на нього, — дядько одступив, ніби милуючись на хлопця.

Вигляд справді був у Тараса не женихівський: нестрижена біла кучма, чорна сорочка, латані білі штани. А замість чобіт — болото на ногах по самі заковані коліна.

А ноги... Зразу не розбереш, що в болоті, ніби в чоботях.

— Знаєш, Тарасе, що я тобі пораджу. Сліпий лірник із Сміли [?] шукає поводиря: як раз робота по тобі. Хоч не в'їжно, так уліжно. Та й псалми співати ти майстер.

Шевченко одчув образу, почервонів, опустил очі.

— Це ви, тату, дурне вигадуете,— оступилась Оксана,— що це він — ні до чого більш не здатний, що ви його в старці посилаете?

Батько сердито зиркнув на Оксану: — Я знаю, що кажу! Отож мовчи краще.— І, звертаючись знов до Тараса, спитав:

— Чи правду кажуть, що ви з своїм паном дяком у Мيني кури покрали?

— Хто вам казав?! — раптом загорівшись, промовив Тарас.

— Люди казали,— невиразно проказав дядько.

Оксана глянула злякано й суворо на хлопця, теж почервоніла і, взявши щось у запічку, вийшла. Господар більше не обзивався до Тараса. Тарас трохи постояв, ніяково попрощавшись, пішов із хати.

— Так і скажи своєму дякові! — услід почув він глузливий голос.

Казали, люди з нього будуть. Які люди? Як зародився ледащом, так і помре ним. Ще стало гірше на душі в Тараса. То хоч думка була радісна про Оксану, а тепер і Оксана на нього.

— І чого мене понесло сюди, дурний! — Вертався яром помалу, задуманий.— Що ж — вона мені не пара.

Сів під вербою, як не плаче. Аж чує, щось недалеко тихо співає. Озираючись, на тому боці потічка коло криниці стоять чийсь відра. А далі зоглядів — щось у червоній плахті із жовтою на голові стрічкою. Стоїть, зіпершись спиною на стовбур, мабуть, вичікуючи, поки після дощу вода в криниці вщолочає... Дівчина співала стиха та виразно про того сироту-наймита, що не має в світі роду.

У Тараса були пісні, як у кого коханки: завжди не одна, то друга бринить у грудях. Почує де-небудь, зразу запам'ятає всю од краю до краю, носить її з нею, виспівує — чи гуляє, чи робить що, поки інша пісня не закриє цієї. Пісня про сироту, що поневіряється в людях, зразу сп'янила Тараса. Сам сирота, що зазнав уже людського глуму й потирання, він так і прикипів до місця, дослухаючись до кожного слова цієї пісні. Щось у грудях почало битись, у горлі здавило. Зціпив Шевченко зуби,

щоб не заплакати, та де вже там йому, малому, змагатися з тією могутчою і чарівною силою! Народна творча стихія вхопила, як обценьками, маленьке покривджене серце, завертіло ним, як вітер билиною...

Вислухав і запам'ятав усю пісню до словечка. І вже ні про що інше не думаючи, наспівуючи, спотикаючись й ковтаючи сльози, поспішав він додому, щоб швидше списати пісню в свою маленьку книжечку.

Уночі була гроза, а ранок видався ясний на диво. Небо чисте, лагідне-лагідне, що, дивлячись на нього, мимохіть осміхнешся. Сонце веселе, тепле, бадьоре. На бур'янах ясніли блискучими діамантами краплі нічного дощу, світились, як із золота ковани, листочки глухої кропиви, круто пахли високі буйні ромашки, і дух його мішався з вранішнім димом, що викочувався клубками із бовдура в сусідній хаті.

Рипнули вулишні в школі двері, і на поріг ізнову виїшов хлопець. Озираючись навкруги, чи ніхто не дивиться, він швиденько шуснув протоптаною стежкою в бур'яни. Стежка була покручена, проте хлопець ішов повною ходою, пригинаючись і струшуючи собі на шию й голову запашну, уже нагріту росу. В гушавині лежало кілька потрухлих колодок. Колись їх вивезли сюди на огорожі та так, мабуть, і забули. Хлопець підмостив трави, сів на колодці і почав розгортати свій зшиточок. В зшитку, розмірежані й розфарбовані візерунками, були списані пісні, щедрівки, псалми, що їх бачив він у синьому зшитковій у свого учителя й хазяїна — дяка.

Нова пісня, що почув він у яру од дівчини, незабаром була вже написана і обмальована. Тепер непереможно хотілось йому співати цієї пісні. Тут, наодинці, щоб ніхто не бачив його і не чув, стиха, щоб, крім його самого, не було чути, він завів виспіваним, гнучким бархатовим дискантом:

Сирота втомився,
На тин похилився,—
Люди кажуть ще й говорять:
Сирота напився...

Кивав головою, після того шепотів, кусаючи губи: «Так, так... він упився... а спитайте його, чи їв він щонебудь, чи пив... Спитайте...»

Не витримав — сльози бризнули в очей. Витираючи рукавом, крізь плач шепоче:

— Бодай ви довіку пили стільки, скільки він пив у той день, коли в нього не було й ріски в роті.— Витер сльози, видавив із носа. Чмихнув... Перегорнув сторінку. І знову завожений, заплаканий, вже забувши, на повний голос:

Сирота леда-а-що,
Не хоче роби-ть:
Ой, оддамо вражого сина
В москалі служи-и-и...

Не закінчивши, хлопець заривав — зарів, не стримуючись, на увесь голос. Приказував:

— Так його, так... де ж сироті дітись, куди прихилитись,— в москалі його! Шкода, що не можна сонця заступити, щоб не світило сироті, щоб сліз йому не сушило... Ой, люди, люди... Бодай вас...

Кінчав пісні і знову починав. І не було тому краю. Голос линув у яр і знову на гору і лунав по всьому селу.

— І що це воно співає так гарно та жалісно? — гоміли жінки одна до другої, підсипаючи картоплю на горах.— Дівчина чи хлопець?

— Еге! Я давно вже слухаю, виводить, аж за душу бере...— голосно обізвалась до першої друга через три грядки.

— Це покійного Григора Шевченка хлопець, що в дяка.

— Которий? Отой головатий Тарас?

Десь через увесь город гукнула ще одна жінка:

— А ви ж думали хто? Отож забереться в бур'яни та й виспіває. А вже й не маленький.

— Це той, що в школі живе в дяка? Що так ото читає псалтиря, як щибече пташка?

— Він же, він. Хлопець, може, й не дурний, та з дяком злигався. Чого там навчиться? Навчиться горілку пити.

— Та людям очі драти.

Жінки перегукувались через город, і гомін розходився на півсела. Вийшли люди з хат. Вийшла й Оксана.

А з гори, з бур'янів, линув той же голос, все більше доймаючи, більше жалю надаючи, [ніби]* намагаючись му-

* В автографі помилково — «ними».

ри якісь * розбить. Виспівує іншу пісню, що чув од баламута-дяка:

Та виріс я в наймах, в неволі,
Та не було долі ніколи, та гей!..

Шелеснули бур'яни, кашлянуло. Шевченко механічно сунув в кишеню книжечку. Повернув голову. Хто? Оксана! Винувата, задихана. Хлопцеві соромно за сльози, за співи — насупився, не витираючи довірливо сліз.

— Ти розсердився вже, Тарасе? Я дурна, змолола щось, а потім самій стало сором. Як пішов, то мені так стало жаль, що нащо те я казала. А як почула, що ти співаєш, то ще стало жальчіше. Аж сюди оце прибігла.

Шевченко мовчав, не витираючи сліз.

— А я й не знала, що ти такий тонкослізий. Я думала, як гайдамака, то він і не плаче.

— Я не гайдамака,— тихо одповів хлопець.

— А хто ж?

— Старець! Піду в старці,— сердито одказав Шевченко, торкаючи дрантя на собі.

— Вигадай!

А в Шевченка вже в очах стояв лагідний, мрійний блиск.

— А що ж? Навчуся грати на кобзі та й буду ходити по селах, як Перебендя.

Оксана дедалі все більше дивувалась.

— Та хіба ж ти каліка? Перебендя сліпий, тому й ходить, а ти ж видющий. Це ти дуриш усе. Чудний ти часом буваєш, Тарасе.

Та Шевченко вже захопився цією думкою й імпровізував:

— А очі мені люди виб'ють, то й буду сліпий. Скажуть — нехай сироті сонце не...— Шевченко не доказав, захлипав.

Гаряче, як голубка крильцями, Оксана схопила руками за шию хлопця, вже готуючись сама заплакати.

— Тарасику! Нащо ж ти так кажеш? Це ти вигадуєш? Я не дам! Скажи! Ну, скажи, що ти вигадуєш, а то заплачу!

Тарас випручав із обіймів непокірну нестрижену голову.

— Виб'ють очі, щоб сироті сонце не світило. Всі од-

* В автографі після цього слова — «ними».

цураються од мене, покинуть... Кому потрібний сліпий неборак...

Дівчина закусила губу, в очах зразу повно стало сліз. Не втерпіла — заридала:

— Все одно я тебе не покину — буду за руку тебе, бідного, водити...

Обоє плакали в бур'яні: поет і його доля.

— Тарасе!

— Тарасе, чортів сину!

З хати вийшов дяк, простоволосий, червоний, в одній розірваній сорочці, і давненько гукав у бур'яни.

— Кому я кричу? Тарасе! — раптом на всю гортань гаркнув дяк.

Незабаром з бур'янів виходив насуплений, нахмурений, сердитий Тарас, одводячи вбік червоні заплакані очі. Здається, одразу закував себе в сталь: мідний, упертий.

— Чого? — сердито спитав він.

— Що, тобі нема чого робити, що ти виспіваєш по бур'янах? Я тобі ще вчора казав, щоб одніс мої чоботи до шевця. Ти одніс? Я тобі казав, щоб ти сховався до Коваленка. Ти ходив? Зажди! Куди ти? Туди після підеш, а зараз біжи до дяка в Лисянку.

— Чого? — блимнув знов очима поет.

— Будеш прохати на іменини і візьмеш цимбали.

— Як дасть. Той раз так струни порвали.

— Дасть, я прохав у нього. Та швидше! Щоб одна нога мені тут, а друга — там! Чуєш?

Пішов Шевченко, похилився.

В тому кутку України, де село Кирилівка, завжди було багато між людьми малярів. Мабуть, те ж через те, що край такий, хоч малою: в садах та в зорях. Діти завжди люблять малювати чим попало і на чому попало, а по тих селах надто: скрізь по селу ворота вимальовані крейдою, а білі стіни — углиною. Малював, бувши малим, і Шевченко: хати, церкви, дерева. Проте справжня жага до малювання прокинулась у його тільки тепер, коли вже він був чималим і служив у дяка.

Було так. Кирилівський дяк послав хлопця в Лисянку [до дяка-маляра] позичити цимбали і прохати на іменини. Той цимбалів не дав і на іменини приїхати не обіцяв.

Шевченко застав Лисянського дяка-маляра за роботою: він сидів у повітці і на дощці починав малювати якогось святого. Шевченко не йшов додому, став дивитись. І коли на мертвій дощці з-під пензля маляра виглянули людські очі, мов із туману, почало виявляти живе обличчя, в хлопця аж мурашки пішли поза спиною: маляр видався йому за чарівника. Він вперше одчув ідею творчості. Зразок її, звичайно, не блискучий, але для цього йому не треба було бачити працю Рафаеля, в цьому розумінні Рафаелева мадонна мало чим більше вплинула б на молодого хлопця, ніж дякова Варвара. Головне в цьому — першина, новина враження, що його сили вже не буде вдруге навіть тоді, коли він, вирішивши, матиме змогу бачити роботу першорядних на весь світ майстрів. Головне — загальні принципи, а вони одні і в кирилівського дяка і в італійського генія.

Огонь пішов по жилах у хлопця, і він ясно одчув у собі, ніби од сну пробудившись, одчув творця, художника. Аж руки заворушилися. Здалося йому, оддав би все на світі, не хотів би ні слави, ні багатства, аби тільки навчитись так творити. Хоч був би босий, голий. Тут ж він і почав прохати дяка, щоб прийняв його за учня. Дяк одігнав свиню, що нюхала вже картину, глянув на дітей, що дряпалися на моріжку і верещали, і промовив охоче:

— А чому й ні! Мені вже давно треба учня.

— Коли ж можна прийти? — загорівся хлопець.

— На мене, то хоч і завтра! Батько чи мати є в тебе?

— Ні, я сирота.

— Тим краще — сам собі хазяїн. — Давши пару голубенят, що їх прохав в нього кирилівський дяк, маляр, проводжаючи хлопця аж за ворота, наказував: — Гляди ж, Тарасе (вже довідався, як і звать), я ж уже не буду когось шукати — на тебе буду дожидати...

* * *

Бугорський не дуже запечалився, почувши, що не буде цимбал на іменинах: «Удавиться нехай він ними, а ми обійдемося і без цимбал». Зразу зеленястий злий огник в його жаб'ячих очах погас, і вони залиснілись нещирою ласкою і одвертим цинізмом.

— От що, Тарасе. А чим ми будемо шанувати гостей? Треба добувати десь гуску.

Тараса ніби хто опік приском:

— Що? Знову красти? Ні, годі! Мені вже й так за ті кури скоро люди очі повибивають. Ідуть самі та й крадуть.

— Тарасе! З ким це ти так?— в очах знову зеленими огниками зажеврила уїдлива, постійна злість.— Давно я тебе учив?

— А що ж,— не змовчував хлопець:— хто жере кури, а кого дражнять злодієм. Я робив те, що мені велять, а спражній злодій — то це пан дяк.

— Ах, ти ж бісова пара, так ти такий! Ти береш такі норови!— Дяк метнув полами, метнувся за хлопцем. Почали бігати кругом стола, ніби граючись. Меткий був дяк, хоч і в халамиді, та учень був меткіший: зразу грюкнув кулаком у вікно і вилетів, як кіт, надвір.

— Ото ж іди та й не вертайся. Не хочеш слухати, на чорта ти мені? Думаєш — дурно буду вчити? К лихий годині!— Дяк:— Розумний ти вже дуже став.

— На батька бісового і ви мені з таким ученням: ще колись коней пошлете красти,— одказав Тарас.

Такі сцени останні часи одбувались часто між учителем і його учнем-джурою. Проте кінчалося все мирно. Тарас вийде на майдан, стане, подумає: куди ж іти? До мачухи, у те пекло? Чи до дядька на глум і докори? Ні, краще в шум головою. Важко зітхне, вертається до школи. Дякові теж не було вигоди сваритись — мовчав. Так і тепер.

Пересидів до ночі в бур'яні, далі прийшов до школи і поліз спати на горище. В школі боявся. Так, було, бити Тарас уже не дається, та дяк, бувало, прийде та сонного.

Лежачи на горищі, надумав: «Щоб він мені коли пошив ті чоботи, того мені, мабуть, уже не дождать, краще, мабуть, буде — візьму свій товар та й піду до маляра». Зітхнув і заплющив очі. Одразу йому і сон: «Ні, не піду я за кобзаря, піду за маляра»,— Оксанин десь голос. Стало тепло так у грудях, любо. Сонце десь світить, потічок дзюрчить, зозуля... Ні, таки хороше, ой, як хороше життя!

Гуп! гуп! гуп!

Почало щось гупати, аж хата двигтіла. Тарас довго не прокидався, таки розбудило. Підвів голову, дослухається. «Рано почали!»— глянув у щілку, надворі день: «Чи, може, це я так заснав? А може, це дрова в сінях дяк рубає». З-під стріхи виліз надвір, підходить до вікна. Аж так: гульня аж курить. В хаті дим од люльок, як

— А що ж,— не змовчував хлопець,— хто жере кури, а кого дражнять злодієм. Я робив те, що мені велять, а справжній злодій — то це пан дяк.

— Ах, ти ж бісова пара, так ти такий! Ти береш такі норови! — Дяк метнув полами, метнувся за хлопцем. Почали бігати кругом стола, ніби граючись. Меткий був дяк, хоч і в халамиді, та учень був меткіший: зразу грюкнув кулаком у вікно і вилетів, як кіт, надвір.

— Отож іди та й не вертайся. Не хочеш слухати, на чорта ти мені? Думаєш — дурно буду вчити? К лихий годині! — Дяк: — Розумний ти вже дуже став.

— На батька бісового і ви мені з таким ученням: ще колись коней пошлете красти,— одказав Тарас.

Такі сцени останні часи одбувались часто між учителем і його учнем-джурою. Проте кінчалося все мирно. Тарас вийде на майдан, стане, подумає: куди ж іти? До мацухи, у те пекло? Чи до дядька на глум і докори? Ні, краще в шум головою. Важко зітхне, вертається до школи. Дякові теж не було вигоди сваритись — мовчав. Так і тепер.

Пересидів до ночі в бур'яні, далі прийшов до школи і поліз спати на горище. В школі боявся. Так, було, бити Тарас уже не дається, та дяк, бувало, прийде та сонного.

Лежачи на горищі, надумав: «Щоб він мені коли пошив ті чоботи, того мені, мабуть, уже не дождять, краще, мабуть, буде — візьму свій товар та й піду до маляра». Зітхнув і заплющив очі. Одразу йому і сон: «Ні, не піду я за кобзаря, піду за маляра»,— Оксанин десь голос. Стало тепло так у грудях, любо. Сонце десь світить, потічок дзюрчить, зозуля... Ні, таки хороше, ой, яке хороше життя!

Гуп! гуп! гуп!

Почало щось гупати, аж хата двигтіла. Тарас довго не прокидався, таки розбудило. Підвів голову, дослухається. «Рано почали! — глянув у щілку — надворі день — Чи, може, це я так заспав? А може, це дрова в сінях дяк рубає». З-під стріхи виліз надвір, підходить до вікна. Аж так: гульня аж курить. В хаті дим од люльок, як хмара. На столі пляшки, чарки, миски. Гості в диму метушаться, як тіні, не можна впізнати. Гам, співи, гопак. Спершу, здається, садять ногами без музиків, далі

чутке ухо Тарасове вловило тихий шум струн: кобза. «Це ж він замість цимбал гукнув старого Кирила».

Що ж то за гості в нього — додивляється. Дяк із Тарасівки, дяк моринський, титар. На ослоні Кирило — ніс червоний — вже під чаркою. Бугорський вже готовий: в одній жилетці вибиває ями на долівці. Вимазався, як манія. Крізь дим видно — в печі горить огонь. Коло печі пореається сусідка — ота кривонога Хима. Лице червоне, аж блищить од огню і од чарки, очі сміються — теж вихилила не одну повну. На рогаці в неї сковорода, на сковороді шкварчить поросля. «Де ж це він узяв його? Може, хто приніс? — думає Тарас, ковтаючи слину. — Або щось продав?»

— А, ось де він! — гукнув хтось у хаті, помітивши Тараса. Кобза умовкла. Затих і гопак. Видимо, була про нього недавно в хаті розмова.

— Ось хто заспіває нам «Чумака»!

Обізвався іменинник милостиво:

— Іди, ледащо, чарку вип'єш.

Тарас нахмурих брови:

— Не треба мені вашої чарки, подайте мені, он на покуті, мій кашкет.— Бугорський одразу озвірів, ніби аж прохмелився, вхопив Тарасового кашкета, швирго- нув Тарасові в лице.

— Думаєш, будемо прохати? На та лети к чортовій матері.

Тарас на льоту вхопив кашкета і зник, як у воду. В хаті знову розмовляє дяк:

— Уперта, бісова кров, як тур. Уже ж я його і вчив добре — не помагає. Зародилось таке. А коли б мене слухав — були б люди. Ну, я ще буду з ним говорити... Ану, Кирику, чого замовк? — Очі налились кров'ю, взялись склом, зціпив зуби, почав підборами, одгинаючись, вибивати в долівці ями. Стовпом стала курява:

Од села до села
Танці та музики —
Кури, яйця продала,
Маю черевики..

Ходив до дядька радитись. «Ну що ж, про мене, хоч і в малярі! — запихається.— Коли нагодився на обід — сідай до гурту».

Надвечір Тарас знову навідався до школи. Надумав твердо: «Заберу халявки і завтра зранку в Лисянку».

В школі гуло, як і раніш. Ще чути було якісь жіночі вискливі співи. «Та й угаву на них немає». Зазирнув у вікно: вештаються якісь п'яні молодиці. «Ну, тепер і в хату краще не заходить. Піти спати? Ні, посиджу коло школи, може, буде йти проти череди». Сів на призьбі... Увечері школа мала особливо сумний вигляд. Неогороджена, в бур'янах. Сама облупана, немазана, вікна побиті... Призьбу порили свині — підрили дірку в кутку під ікони. Коло вікна мізерна вишенька, обтріпана, чередою оббита, як деркач. Кругом школи німо снують кажани. Шовечора коло школи збиває хмари куряви. І вишенька, і бур'яни, і вся школа... Пізно полохливі люди бояться мимо неї проходити; дівчата — біжать.

Хтось ішов мимо, глянув, обзивається:

— Сумуеш, Тарасе, як сич! Не приймають дяки до гурту.

А Тарасові чогось зовсім не смутно. Така ясна зійшла вечорова зоря над Ткаченковими тополями, що аж зашарілися тихим світом лупані стіни в школі і зазолотіла трухла стріха. Глянув, мимохіть спало на думку, заспівав:

Ох, зійди, зійди, зіронько та вечірня...

Потім почав мріяти: «Як прийде — скажу: ти моя зіронька».

Може, ото й вона: іде помалу, хвиськає лозинкою.

— Оксано, це ти?

— А то ж хто.

— Проти череди?

— А то ж куди.

— Ось іди сюди, щось скажу.

Постояла трохи, подивилась навкруги, іде.

Ішла помалу, а задихалась, аж серце стукає.

— Ну, що?

— Та йди ближче.

— І звідціль почую.

— Знаєш, я кидаю вже дяка, піду в Лисянку.

— А чого? — затурбовано. — Не помирили?

— Ні, не те: буду там учитися на маляра.

— О? Так уже годі на кобзаря — підеш на маляра? — осміхнулась, цікаво блиснули в темряві очі. Ніби зняла дівчина з неба дві зорі та й грається ними, як жаринами.

— О? Так уже годі на кобзаря — підеш на маляр? — осміхнулась, цікаво блиснули в темряві очі. Ніби зняла дівчина з неба дві зорі та й грається ними, як жаринами.

Тарас з гордощами:

— Років за два буду маляр!

Ступнула раз ближче:

— А що вже, як маляр? — хвиськає лозиною об дорогу.

— А як що? — Що схотів, те й намалював: схотів — дерево, схотів — хату, а схотів — козака. Зароблю грошей — поставлю хату з віконницями. Віконниці розмалюю лілями або барвінком, а на дверях... козака змалюю на стіні. — Тихіше: — Тебе змалюю та й приб'ю в хаті. Хочеш?

Дурно дівчина здержувала радісну осмішку, розтягала губи, як руками.

— Таке ти й вигадеш! — А сама ступає ближче, ніби хоче у вікно заглянуть.

Прихилила очі до битого вікна:

— А як тут страшно! Як ти тут ночуєш? Я нізащо б не ночувала — а ще згадавши того странника, що тут помер. Як це було? — Оксана сіла поруч на призьбі. Тарас якнайстрашніше почав розповідати про те, як того літа упрохався переночувати в школі якийсь мандрівний ченчик і як на ранок найшли його мертвим. Од страху дівчина почала тулитись до хлопця плечем. Тарас одразу змовк. В одного і в другого в грудях гуло, як у млині. З хати чути було гупання, п'яні вигуки, пісні.

Нехай буде отакечки.

Сидить, діти, у запічку,

А я піду до дяка...

— Тарасе, бідний ти — у тебе й сорочка не біла.

— Де там буде вона біла — третій тиждень як надівана.

— Немає кому випрати, бідний ти! — Почала легенько гладити своєю рукою руку Тарасову.

— А чи правда, що ти собі стелеш камінь у голови?

Тарасові пригадалися мрії про «зірочку», хотілось почати, і було соромно, і не знав як. Почав хрипко, таємниче:

Знаєш оту пісню: «Ох, вийди, вийди, віронько моя вечірня?»

Нишком:

— Ну, то що?

— Зіронька, то це ти!

— Як же це?

— Зіходить, як ти виходиш проти череди.

Дівчина і здивувалась, і засоромилась, і зраділа:

— Таке, прирівняв! Чим же я до неї подібна?

— Така гарна.

Загорілась:

— А от, кажуть, Ткаченкова Варя краща.

— Немає кращої за тебе!— авторитетно і гаряче промовив Тарас.

— На всю Кирилівку?— зраділа Оксана.

— І на всю Кирилівку, і на весь світ!

Дух забило Оксані в грудях, очі засяяли, насили зітхнула: важко, гаряче.

— Коли так, то за це я тебе, Тарасе...

Не доказала. Обое здригнули і розсунулись. Обом стало жарко. Обое пекли раків. Оксана ляскала хлудинкою об долівку, Тарас видивлявся в землю, мов у дзеркало.

...І-гу —

Загнув батько дугу,

А мати супоною...—

з виском вигукували п'яні молодиці.

Раптом Оксана скривилась — зверх одного рум'янця, ніжного і тихого, наплинув густий, червоний сором.

— І як їм не сором? А ще жінки!— з огидою промовила вона і додала:— Ти, Тарасе, не ходи туди...

Знову кинулась: чередники хльоскали батогами, підганяючи останніх у череді корів. Якось не помітили, коли почала йти, ішла й пройшла перед очима вся череда.

— Моя матінко! Це ж мені буде!— Схопилась, кинулась, не прощаючись, бігти і знову спинилась.

— Ти коли думаєш у Лисянку?

— Скоро. Діжду неділі і піду...

— Ну, то ще побачимось.

Огріла очима, осяяла, побігла, шумлячи спідницею. Трохи згодом на все село задзвеніла пісня:

Ох, зійди, зійди, зіронько та й вечірняя,

Ох, вийди, вийди, дівчинонько моя вірная.

Тарас сидів і думав:

— Ще й краще, що я сирота, що хочу — роблю, куди хочу — іду. Хоч я сирота — сирота щасливий..

Билося серце, і грала кров од передчуття чогось в житті радісного, могутчого. Тремтіла в ньому могутча, чарівна сила.

Хмари куряви, що були збиті чередою, помалу сідали. Виявлялось небо і зорі. Небо було темне, мов закурене димом, а зорі — гарячі, золоті, мов жагучі юнацькі очі.

В дяка співали:

Копав, копав криниченьку
В зеленім саду,—
Чи не прийде дівчинонька
Рано по воду...

Хлопцеві мрії зразу увірвалися, йому чогось прийшло в голову: треба переховати халявки, щоб дяк не вкрав часом. Перед дверима загадався, щоб дяк не побив при людях, далі сміливо: «Чого мені боятися — здачі дам! Після — піду!» В хаті повно диму. На карнизі горів каганець, як далека зірка. Коло порога на соломі спав п'яний кобзар. Коло його ніг — поводир скулився, як цуценя. І гості, і господар сиділи рядом на полу, співали.

— Ага! Прийшла-таки коза до воза! — промовив Бугорський, углядивши Тараса.

— Заспокойтесь, я зараз піду! — одказав Шевченко, швидко витягаючи з-під припічка свою залізом ковану скриньку. Раптом:

— Це хто ж у моїй скриньці одбив замка?

В хаті стихло. Тарас швиденько одчинив скриньку.

— Так і є! Це ви, пане дяче, взяли мій товар?

Один з гостей, сільський п'яничка Іона, тоненько зареготав:

— Пішли твої, Тарасе, халявки на закуску!

Тарас згадав порося: так он де воно взялося. Обурення аж загуло в грудях:

— Страму вам немає — оддайте мій товар!

Дяк по-зłodійському осміхався, оглядаючись на всі боки:

— Халявки тобі дано за те, що ти читав у Малодіда по мертвому, а що тобі дають за те, то дохід дяківський, мій! Втопавав?

— Та ваше ж вам оддано: я ж копу грошей передав вам, а товар чоловік мені подарував, побачив, що я у вас другий рік ходжу босий! Це так по-божому? Це так вичитали в святих книгах? Читаєте людям, щоб не крали, а самі крадете.

Дяк вирвався з обіймів свого приятеля, скочив з полу, заскреготав зубами:

— Ану, мовчи, тобі кажу! Єретик! Тебе спалити треба, ти безбожник! Змій!

— А ви — самі злодій! Украли в мене...

Дяк кинувся на хлопця, як звір, і, ще не добігши, махнув, аж сам спіткнувся, рукою, зачепивши Шевченка по щоді.

Хлопець вирівнявся, в очах блиснули гострі огники, виркнув на пляшку, на рубель, що лежав на припічку.

— Ану ще?

— Що? Мало? На тобі ще! — Дяк замахнувся, щоб ударити знову, його за руки вхопили гості.

— Та й нащо це? Краще — миром. По чарці випиймо та й уся рахуба. Помиріться, поцілуйтесь.

Дяк рвався з рук, хитав головою, махав руками:

— Пустіть!.. Сокрушу, акі... Який-небудь попихач... раб... ...Що він собі думає, що він розумніший за мене. Що він чуб угору зачісує, що він свій драгий капелюх перешив на панський лад, то думає — панич? Мразь! Попихач! Раб лукавий і лінивий! Мало я поров тебе різками... Пустіть мене, я йому зараз, цеї минути одсиплю сто... ні, двісті...

Тарас як зціпив кулаки, так і стояв нерухомо, як камінь. Здається, щось думав. Далі глибоко зітхнув, вголос:

— Ну, подожди ти, чортів дяче, ти мене будеш пам'ятати!

— Що, спалиш? Люди добрі, чуєте: він хоче мене спалити! Це розбійник! Це гайдамака! Ви його не знаєте... Він усе може. Він свого дядька хотів спалити. Бідний чоловік тепер не спить.

Шевченко хряснув дверима і вийшов із хати. Перейшов сіни, зайшов у клас. У класі тхнуло мишами, житніми сухарями. В темряві видно було довгий незграбний стіл, ослін коло нього, довгі лави під стінами. Стіни оббиті малюнками із біблійної історії. В кутку — ікона: Христос благословляє дітей. Перед іконою — лампада. Під іконою на залізному гаку — пучок різок. Причуваються хлоп-

цеві дзвінкі голоси: буки-аз-ба, віди-аз-ва. Далі пронизуватий дитячий виск, виляски і угнівий, буркотливий бас: «Помні день суботній...» Ой-ой-ой! Скільки пережито!

Шевченко сів край столу. Що він не буде тут і дня більше — це вже вирішено. Стоїть друге питання на черзі: як достойно оддячити тобі за науку, благий учитель і наставниче... Дивився у біте вікно на зорі. Чекав. Знову чути було співи, знову земля гула од танку, знову регіт... Далі рипнули двері, ринуло п'яним сміхом і гомоном з хати... Знову двері хряснули. Затихло. Хлопець вийшов у сні, тихесенько причинив двері в хату. Догоряє каганець. В хаті тихо, тільки чути різноманітне хропіння. Один гість — під лавою, другий — на полу. Пан-хазяїн простягся на соломі коло печі. Хлопець тихенько вернувся в клас, висмикнув кілька різок, пішов знову в дякову хату. Там поклав різки на столі, рушниками зав'язав дякові ноги, потім руки, далі взяв різки, поплював на руки і почав чесати, не дивлячись по чому — по руках, по ушах, по лицю, по колінах.

Голосно, чітко, божественним голосом причитував:

— «Помні день... суботній... еже... святити... його».

— Пробі! Рятуйте!

Дяк засіпався, щось мимрив п'яним голосом, качався по хаті, намагаючись встати, крутив головою, плямкав ротом... Одчитавши трійну порцію, хлопець плюнув і кинув побиті різки на дяка. Взяв свою скриньку, взяв дякову книжечку з малюнками (хай буде за халяви), погасив каганець і вийшов із школи.

Оглянувся на школу: прощай, проклята! Справді спалити тебе тільки. В селі всі вже спали. Тихими вулицями вийшов на широкий шлях, далі звернув на узгін, пішов між темними житами. Тихо й помалу, крадькома виявляли себе сонні жита, ніби хтось, підкравшись, здирав із них укривало. Глянув убік — палав уже край неба. Виднілась ярними садами в тумані Лисянка. З садів висунули голови, як сторожа, тополі. Як свати в рушниках, блиснули на церкві хрести.

Забув про школу Шевченко, думав за нове: яка то доля буде в малярах! Мріяв: «Буду пильнувати, за рік, за два вийду на маляра, а там...» Роса пече босі ноги, скринька ріже плече... Не чує...

Не так воно було, як думав Тарас. Замість того, щоб привчати учня до малярства, дяк зразу повернув хлопця на наймита: велів йому дрова рубати, носити воду, дітей глядіти. Тарас не знав, що в усіх ремісників так велося, що ученй мусив років два-три одробити йому за хатнього наймита, а тоді вже хазяїн почне вчити його свого ремесства. Днів зо три попотиривши воду з Тясмина на круту гору, Тарас запитав дяка:

— А коли ви почнете мене вчить малювати?

— Швидкий ти хлопець, так уже і вчи. Спершу ти мені послужи за науку років три, а тоді вже я буду вчити. А то навчи тебе зразу, то тоді чорт тебе й бачив. Порядку не знаєш.

Тарас побачив, що з такої науки добра йому не буде. Покинув цього маляра — пішов до другого в село Тарасівку. «Цьому хоч і робить буду, то, принаймні, маляр, кажуть, на всю округу...» Аж і тут Тарасові не пощастило. Славний маляр подивився Тарасові на ліву долоню і рішуче промовив:

— Ні, хлопче, я не візьму тебе за учня.

Серце Тарасові стиснуло:

— Чому, дядюшко! Я б слухався вас, я б шанувався, робив би все, що звеліли. Прийміть!

— І не проси — не прийму.

— Та чому ж не приймете?

— А тому, що все одно маляра з тебе не буде. Та не тільки маляра — не буде навіть шевця або бондаря. Талану немає в тебе, долі. Нічому ти не здатний. Іди в старці.

Мов по голові чим ударив він хлопця цими словами.

— Невже справді ледащо з мене? — аж на душі похололо.

Пішов Тарас смутний, приголомшений. Іде, плаче: «Що мені тепер робити на світі? До кого звернутися за порадою? Піду топитись!» — Глянув навкруги: жаль світу ясного... — «Буду хоч як жити, аби жити. Сонце всім світить рівно».

І пішло Тарасове життя без пуття, без шляху битого... Найнявся пасти вівці. Сам сяде з книжкою в рові, а вівці — в спаш. Довідались, прогнали. Прочув про це дядько, кличе хлопця до себе: іди, будемо коло землі хазяїнува-

ти.— Воли стоять у плузі, а погонич — у бур'яні хату кривобоку малює. Смоки з булиги вирізує...

— Ні, не буде й хлібороба з тебе. І хлопець ніби не дурний, тільки, мабуть, на свою стежку не втрапить. Ну, спробуємо ще стельмахувати!

Велять одно робити, а він сів малювати хату, співає. Не вийшло з Тараса і стельмаха.

— Ні, коли ледащо зародиться, то так ледащом і зо-станеться.— Почали всі, як один: ледащо та й ледащо. Ото нехай би сидів у школі та й усе.

Тільки ніяк Тарасові було вже вертатись до школи. Колись Шевченко зайшов у церков, щоб хоч здалеку побачити Оксану. Бугорський саме вичитував псалми, хижо раз по раз оглядаючи церков. Коли побачив свого «раба», на мить мов удавився, блиснув очима, посварився із рукава кулаком і знову заторохтів.

— Ні, в школу нема повороту. Радять знову: іди, он піп наймита шукає, це якраз для тебе служба, піп такого й шукає: або дурного, або калікуватого, або ледачого — аби дешевого.

Думає Тарас: ну що ж, ледащові хочеться теж жити в світі,— і пішов до попа за кухонного попихача.

«Тарасе, винеси свиням! Тарасе, посип курам! Тарасе, води принеси! та швидше повертайся! У, ледащо!» — гуп у спину. Пішов Тарас, похилившись. «Нехай! Так і треба ледащові». Попершу було, як стане дуже важко, Тарас почне згадувати Оксану. Сяде десь у куточку, заплющивши очі, пригадує... Полегшає. Показатись десь їй на очі — соромився. «Наобіщав усячини, а сам пішов до попа в наймити». Далі перестав і згадувати: не вартий я того, щоб про неї згадувати. Краще забуду.

Аж раз увечері іде через міст і чує за спиною: «А зажди, Тарасе, я щось скажу тобі!» Озираючись — вона виросла, струнка, як очеретина, очі ще чорніші стали, а з-під хустки вибиваються кучері. Серце забилося, рвуться і сміх, і плач, на очах сльози... Стоїть, дивиться на нього, а в очах і жалощі, і сміх, і радість: «Ну як же, твоя, Тарасе, мальована хата? Я дожидаю. Вже, мабуть, забув і думать»,— засміялась. Так і згорів Тарас, як на огні. Не втерпіла: «Та ти в цій світі, як довгопола Марина». Затулився рукавом, далі од неї.— «Тарасе, Тарасе, я ж у жарт. Я ж, їй-богу, не хотіла, Тарасе, зажди, щось скажу...» Тарас бігом, у вуличку, зник... Приходить до-

дому, плакати йому хочеться... Хвастун! Попихач попівський! А ще до Оксани... Змалюю хату... Теж маляр найшовся! Взяв свою скриньку під лавою, вийняв свої малюнки. Давно вже, як не бачив їх... І раптом така взяла туга, така жага малювати, що аж руки затремтіли. Здавалося, що він оживе, одужає, як почне малювати, переміниться... Знову забилося серце: «А спробую ще раз». Чув він багато гарного за хлипнівського маляра: «Піду до нього! Піду, впаду в ноги, буду прохати, буду благати: вивчіть мене на маляра, хоч абиякого, хоч поганенького, аби тільки на маляра,— а я вам вік того не забуду». Вирішив, аж повеселів, поживішав. Другого дня й пішов, ніч не спавши.

Подивився хлипнівський маляр на Тарасові малюнки, подивився на Тараса та й каже: «Еге-ге, козаче! Та з тебе буде маляр, та ще й путній маляр». Тарас і ушам своїм не вірить.— «А тарасівський дяк он каже, що нічого з мене не вийде».— «А він звідки знає?» — «По долоні побачив».— «Плюнь ти тому дякові межі очі. Оставайся на кілька днів у мене на спробу, а тоді скажу останнє слово».

Побув Тарас на спробі у маляра в Хлипнівці два тижні. Маляр йому й каже знову:

— Як казав раніш, так і тепер скажу: будеш пильнувати, будеш учитись, буде діло — маляр з тебе родимий буде. За учня я тебе обіщав прийняти і прийму, тільки спершу зроби ти от що: сам ти кріпацький син, хлопець уже чималий. Щоб не було часом од панів нарікання, що я, не спитавши, беру в науку до себе їхніх кріпаків, сходи ти спершу про всякий случай у Вільшану до управителя, хай дасть записку на дозвіл.

Не чув на себе лиха Тарас,— біг до Вільшани, землі не чуючи під собою. Радий, щасливий, тільки сніг рипів під ногами щось веселе. Слухає, а воно: «маляр і маляр». По дорозі забіг ночувати у Кирилівку. Були зимові свята. Сніг. Мороз. Висипали вечірні на небі зорі. В селі повно рипу, щебету, гомону, галасу. Думав: «Може, як буду іти мимо Оксани, спинитися, гукнути Оксану та сказати їй? Ні, хай як дадуть у конторі записку». Крім того, хлопцеві не хотілось показати знову себе Оксані у цій довжелезній свиті. Як піп у рясі. «Буду вертатись із Вільшани; зайду до Катрі — полагодимо свиту, підріжемо рукава, поли, позалатує дірки, що миші прогризли, то й можна

буде надіти. Надіну ту сорочку з вишиваним коміром, що той раз покинув у неї, то й зовсім буде добре... А сьогодні краще не попадатись їй на очі». Щоб часом випадково не зустрінутись коло її двору, пішов іншою улицею.

Хоч було темно, Тараса впізнали по старій батьковій свиті, що теліпалась мало не по п'ятах. «А, отче Тарасе?», «Пане піддячий». «Іди до нас, Тарасе!» — гукали часом з-під хат хлопці. Його в селі жаліли й любили. Коло церкви сміх, галас. Менші й більші діти з усього кутка спускалися з гори великими саньми. Повно їх там, як на-топтано. Хтось впізнав Тараса: «Гляньте, «довгопола Марина» знову в селі з'явилась! — Тарасе, де це ти був і досі, що тебе в селі не було видно? Що, вже книші попівські покинув та латаний кожух?». Хоч часом і сміялись із Тараса, проте жаліли його і любили. «Коли вже ти скинеш завалашу свиту? Знову надів. Чого скинув попів кожух?». Тарас не ображався на сміх і на жарт одповідав жартом: «Щось мені ті книші завадили, а кожух, роздивився — не на мене шитий...» — «Ну, вже як і ця свита на тебе шита, то бодай уже тому кравцеві й очі повилазили!». Регоче гурт, сміється Тарас. «Ех! Та нехай же і той сирота у драній свиті раз спуститься з гори!» — гукає він і, збивши на потилицю драну шапку, з розгону, на бігу, гукає в саму гущу саней, падає горілиць на чийсь коліна, на руки, на ноги... Вереск, метушня, цілий рій блискучих навкруги очей, а між ними чийсь засяяли, як зорі... Чиї це? «Оксана!» — впізнав Тарас, і все в голові завертілось. Що воно? Сани, здавалось, шуміли й свистіли на одному місці, на одному ж місці гуцали зорі, заморгали, залупали, а на сани знизу мчали чийсь ворота з кучерявою вербою... Так біжать-біжать, поки ворота стукнулись об сани і стали. «Приїхали!» — хтось гукає, і всі починають вилазити з саней. Став на ноги Тарас, аж ноги чогось дрижать... Перед очима — гора, церковця геть-геть одбігла на гору, а над нею десь високо-високо зірок-зірок у темному небі, як золотого маку... Хтось рідний, радісний стоїть перед ним, удруге вже питає про щось — зразу не збагне, тільки відчуває, як радісно серце забилося. Сіпає його за рукав: «Чуєш чи ні?» Кидається, як зі сну. Перед ним — Оксана. Струнка, в новій свиті, в червоній хустці, аж дух забило. Ніколи ще такою не бачив. «Що таке?» — «Питаю: де це ти був, що не було видно тебе в селі?» — «А ти б то суччала?» — дивиться пильно. Густо почерво-

ніла. «А хіба ж ні! Я думала, що ти розсердився отоді та й змандрував із села. Де ти, питаю, був оце?» — «Тепер я у Хлипнівці. Учуся на маляра». — «Таки на маляра!» — і очі в неї засяяли. Тарас нашвидку розповів, що затримка тільки за дозволом од управителя. Завтра зранку він піде у Вільшану. Оксана хотіла іще щось спитати. Гукнули звозити сани нагору. «Ну, я ще тебе завтра побачу!» — стиха кинула вона і почервоніла. Тарасові теж у лице вдарило жаром. Стиха: «А де?» Трохи вернулась, щоб другим не було чути: «У вербах, на ставу», — одними губами, і побігла вгору доганяти сани. «Надобраніч!» — гукає він до гурту. — «До завтрього!» — одгукується за гурт Оксана. Тараса понесло високо понад землею, і тільки десь унизу самі собі рипіли на снігу чоботи, приграючи і приспівуючи: «Маляр, Оксаночко, зірочко вечірняя... ясная» — без сорому. Завтра! А сам Тарас, спотикаючись на довгі поли, думав: «Нехай я й сирота, нехай і в драній свиті, а ж таки щасливий, трясця його мамі».

Як прощались, думали — на час, сироті й щастя, що стрітись раз. А вийшло так: тільки вони й бачили одно одного довіку. Не на день, не на рік, а навік...

Не почувуючи ніякого на себе лиха, другого ж дня пішов у Ольшану... Оксана не виходила з голови: мріяв, що скаже увечері. «Що вона чула про мене?» Побачив здалеку високі палати. Забилось серце, мов щось почуло на себе...

Ох, палати, палати... Бодай ви уже й терном були позаростали!

Панська контора. Управитель пана, бита собака, послухав хлопцевої мови, подивився на нього та й промовив на Шевченкове прохання: «Не оддамо ми тебе маляру, бо нам самим таких треба». — «Нащо ж я вам?» — «Оддамо тебе в кухню до кухаря». — «А як я хочу в малярі?» Засміявся управитель, засміявся писар і всі, хто був у конторі. Видно, що ще не учений. «Забув, що кріпак». — Управитель, пересміявшись: «Ось як нагодуємо ми тебе кашею, то будеш дякувати й за кухаря».

Раптом одчув Тарас, що він — зв'язаний, і не зараз, а давно вже. Спробував борсатись — аж на ньому залізни ланцюги. Пригадались йому батько, мати, сумні розмови про панщину, про різки, про те, як на собак людей міня-

ють, в карти програють... Раніш ці розмови не дуже вражали хлопця — хотілось радіщів, і він одганявсь од них, як од мух. Тепер лягли вони на нього всією страшною своєю вагою. Раб... невільник, довічний попихач. Не минеш того, не викрутишся. Сонце йому отьмарилось і світ потемнів, почорніло якось село, небо сине — і те помарніло... Прощай, малярство, Оксана, все... Одчув, як ніби narosла на ньому якась твариняча шкура. Стрепенувся, і в грудях забилось, в голові замутило. Коли так... Тарас чув, що багато панських людей то там, то там не видержували панщини і накладали на себе руки. Тільки дарма він рівняв їх до себе. Коли він прибіг до глибокого ставу і став над ополонкою, ноги в нього затремтіли, і якась невідома сила, здалося — Оксана, так турнула його од ополонки, що він летів від неї необзир, аж спотикався. Перед очима встали затурбовані, злякані обличчя сестри Катерини, Оксани, що, здавалось, казали: «Що це тобі, Тарасе!» Пригріло, осміхнулось сонце, як мати, і він одчув, що зв'язаний з ним, із життям, такими мотузками, що ніколи не вистачить у нього сили перервати їх...

Примарилось, як темного вечора зіходить над селом золота зоря...

Хтось шепоче:

— Це твоя... а ти, дурний, хотів...

Натовпом плинули думки.

Пригадалось малярство, мрії, і з нутра стала підійматись якась могутча, міцна сила, що прагне боротьби... та гаряча, таємна, невиразна надія, що з нього щось вийде... мусить вийти... «Тарасе, що це тобі прийшло в голову... Тебе ж на щось буде треба!» І Шевченкові стає соромно сестри, Оксани, себе самого... і він починає виправдовуватись: «Та то я так тільки, спробувати, як воно...»

Сонце пригріло, поцілувало хлопця. Засміявся... Він сів на перила гребельки і заплакав.

«Важко жити, а як же хочеться жить...»

К А З К И
ТА Л Е Г Е Н Д И

КАЛИНОВА ДУДКА

(Казка)

Десь срібними віями мрійно моргає зірка, на довгу розмову кличе, кидає в кімнату срібними голками, снінім намистом перед вікном грає, з морозом жартує, морозове малювання на вікні сріблом, перлами усыпає...

Не спиться...

Ой, устану я, щоб часу не гаять, та зберу проміння... та й виплету в тихої ночі із срібного проміння хоч маленьку низку, поки сплять люди...

Вийшов пізньої ночі дід на влови, а за ним — реймою діти.

Дід — золотий, срібноголові — діти. Закинули волок через усе море, рівне, оксамитне, людям на щастя, на новеє літо. Не плюсне, ані хрусне... Тихо-тихо потягли од сходу на захід.

Мовчать діти. І вблизька, і здала позирають на старого. Ніч довга — якби не задрімав. Стиха, крізь сон, розказує старий про щось давнє дітям у науку...

«Єсть країна в світі — де ніч не проходить, люди не встають. Так їм сусіди поробили: огні погасили, вікна забили, поставили сторожу.

А поки сплять люди, надійшли сусіди, поставили сторожу, хатки розбивають, скрині одчиняють — добро переносять.

Не чути гомону, тільки раз по раз серед темряви сумно вигукує сторожа:

Не співайте, півні,
Не зменшайте ночі!..

І півні не співали, люди не вставали...

Казали, що вже їм не вставати, поки дня і ночі... Еге... казали.

* * *

Сто років, як один день, вийшло тому сеї ночі... Вийшли ловити людям долю на нове літо: закинули волок. Багато ввіймали, стали дарувати: кому палати, кому корали, панам — шати, старцям лати — всіх обдарували. Осталася ще калинова дудка — нема кому дати. Де її подіти?

Сміялися, примовляли:

Сопілка із калини,
А тернове денце.
Впади тому на губоньку,
В кого шире серце.

Та й кинули, куди видно...

Подетіла їжня сопілка та й упала у темну країну, кудись у дику жаливу.

— Отак же! — пожаліли.

* * *

Жалкували та не вгадали.

Думали — загине дар божий, та й не вгадали: упала калинова дудка на огняне серце.

Прокинулось у бур'яні огняне серце, проснулось серед ночі та й заграло на всю сонну Україну:

Ніч темная та невидная:
Головонька ж моя бідная!..

Розпачем та тугою розляглась луна по всіх закутках, аж у сні здригнулися люди.

— Шукай! Лови! — сполохалась сторожа. — Він огонь засвітить, людей побудить.

Кинулись шукати.

Тоді щось з болю застогнало... І шугнув високо вгору червоно-золотий огняний шар, осяяв всю темну країну: ниви неорані, зарослі бур'янами, квітки потолочені, хати похилені, вся пишна краса тії країни змарнована...

Високо полинув угору, розірвався і дощем золотих іскор розсипався по темній країні.

І де впала іскра, там процвітали, золотом сяяли квітки й просипались люди...»

ОСІННЯ КАЗКА

Має крилом смутная черниця, і схне на дереві листячко... схне й умирає...

Щось журно мені,— і журлива казка сплітається в голові.

Така простенька та щира.

Гляньте сюди: он за тополями сховавсь у хмарі місяць, а за ним і ясна, золота зірка...

Ось слухайте ж...

В давній пісні співається, що то козак та дівчина.

Може, колись жили вони на землі та вірно кохалися, а лихі люди розлучили їх. Тоді вони розійшлися по світах..

Пішов козак темними ярами, пішов смутний та невеселий, висох, як билина, та в одну нічку й зійшов на небі ясним місяцем.

А дівчина, може, пішла звечора по воду, побачила та й вийшла проти його золотою зорею.

Там вони і спарувалися.

Так, мабуть, було воно.

Зеленіли гаї, цвіли сади, бриніли у садках журливі пісні про кохання.

Стали виходити місяць та зірка на небо ночами, стали щастити закоханим.

Зірка ворожила їм долю, а місяць світив доріжки, як ходив хлопець до дівчини і як пізно вертався додому.

Раз стали вони опівночі над будинком.

Мурованим та сумним.

На дверях замки важкі, залізні ґрати на вікнах.

Кинув місяць промінням за ґрати,— і бачать вони: під мурованою стіною лежить козак молодий, на груди руки поклав. Лице біле, як папір, а на ногах синенькі блиски граються в залізі.

Такий тихий та блідий... І немає в очах ні надії, ні гніву, ані того смутку.

— Мертвий?— спитала тихенько зірка.

— Живий, тільки кров з його випили,— сказав на ухо місяць.

— Хто, любий?

— Люди, моя зоре.

В той час щебетав на калині соловейко: вийшла, послухала його дівчина та вперше й закохалася.

А юнак лежав, мов неживий.

Довго дивився місяць на лице мармурове, блідее, а зірка у очі запалі зоріла, і стало їм жаль юнака, що з його випили кров.

Як роса блисуча — покотилися сльози у зірки:

— Що, вже йому не жити?

— Мабуть, не жити,— сказав і місяць.

Сказали, зітхнули та й зайшли за хижу.

Пожовкло, посохло листячко в калини, упало.

А по голому степу, мов та бурлацька доля у світі, помандрувало безрідне покотиполе.

І налетів із степу сумного холодний вітер, і шарпонував він гнівно гіллям на дереві — затремтіло в гаю листячко, посипалося одразу.

І нагнав вітер чорні хмари на небо, і зробилося темно.

Загум, зашумів вітер, заголосив...

Шумів він про те, що швидко завіє зима і снігом вакида-занесе маленькі хати невірного краю. І прийде туди туга, і прийде горе та злидні, заплачуть змарнілі діти, заголосять матері, зажуряться дівчата.

І сумно було кругом: стогнав і зітхав темний гай, як море в негоду.

З великим жалем, поволі гойдали старими головами столітні дуби.

Вигинаючись тонким станом, як рибонька, виляся стрункая берега.

І дзвеніли-бриніли, заливаючись сльозми, сосни та ялини.

І ламалося гілля на дереві, і зривалося листя, і далеко гонив його вітер в сумне поле.

Зринув із-за хмари місяць, вийшла за ним і зірка, глянули за ґрати — дивувалися: пригнувшись у куточку, юнак із блідим лицем голими руками ламав кам'яні мури...

ЗАБУТА ЛЕГЕНДА

Пішов їй п'ятнадцятий год. Її всі знали на селі і кавали, що такої вродливої дівчини ніхто не знав здавна ні в своєму селі, ні в чужих. Багато парубків літа свої перейшли, не женившись,— дожидали дівчину, поки літ своїх дійде, щоб із сватами засилатися.

Велів пан зігнати дівчат-підлітків на буряки, погнали в ними й Наталку. Пішла вона раз і вдруге. Пішла втретє, а після третього разу лягла недужа. Як лягла, та й не встає день і другий, і тиждень. Переказував пан, щоб ішла на роботу, далі нарочито присилав звіритися, чи справді вона недужа. Потім перестав слати. А Наталка щодалі тане, як свічка, і ніхто не знає, що в неї болить. Питалася мати, розпитували дівчата — нічого не каже. Мати ходила по ворожках і зіллям поїла — не помогло. Перед смертю Наталка покликкала матір, стала прохати:

— Мабуть, я скоро умру, чи вволите мою волю?

— Яку, дочко?— питає її мати.

— Як будете мене ховати, не надівайте мені дівочого вінка.

— Бог з тобою, дочко. Що це ти вигадала, ти ж іще дитина.

Дівчина трохи зачервонілась та й каже:

— Соромно мені, мамо, все вам розказувати, не питайте мене. Тільки як перед богом признаюся вам, я не винна тому. Але боюся я потаїти це од бога і од людей, умиравши. Хай же приймає мене бог такою, такою хай і судить.

Померла.

Поховали її без вінка і без дружок. Казали знишка матері старі люди: гляди, жінко, щоб не було тобі з цього лиха. А по селу так і загуло: пан, пан позбавив вінка дитину.

Удень же дівчину поховали, а увечері мати вилася у панській конюшні під нагаями, що напустила на пана неславу. На другий день взялися до людей, хто про це слово яке казав. А на третій день і в своїй хаті люди боялися про це говорити.

Так і забули про це. Тільки навесні стали казати люди, що бачили в гаю дівчину — з розпущеною косою, в білій сорочці сиділа під березою, вінка в людей прохала: «Верніть мені вінок мій барвінковий...»

Розказувала цю легенду стара, як старий попсований грамофон, і, доказавши, зашипіла і стала. Збожеволіла.

Божилася, присягалася, що нікому про це не скаже, поки її віку... (1 нрзб.) й сумно причитувала над помершою. Потім стогнала, просилася, клялася.

ДОВБИЩУК

Було це так давно, що вже немає із найстаріших людей такого, який би усе це пам'ятав.

В нашій українській землі Галичині стоять прехороші гори Карпати, на яких зверху безперестану гудуть бори, темні та високі, а внизу поміж скелями шумлять бистрі та чистоводні ріки.

Там здавна живуть гуцули, люди сміливі, вродливі і дужі, які над усе люблять одну волю. І старі й молоді, навіть малі діти — всі знають там про славного розбійника, який жив колись давно-давно і про якого і досі співають пісні, розповідають дивні речі.

Я розкажу вам про нього так, як розказують старі люди.

* * *

Того чоловіка прозивали Довбищук. Був він на одну ногу кривий, на вроду не гарний, на силу слабкий, тільки й того, що навчився добре стріляти з лука. Не любили за те його люди, поперше сміялися з нього, од себе проганяли. Він же мав серце до любові, і старого, і малого, і дужого, й слабого так любив — приміг би — серце за їх своє положив. І гірко йому було, що його не люблять.

Пішов він у друге село, думав, там інші люди, підходить до одних людей — сміються; проситься ночувати — не пускають, починає до них говорити — слухати не хочуть.

Пішов він далі од них засмучений. Дивиться — граються малі діти. І думає собі Довбищук: діти малі, у них серце мусить бути добре, піду хоч до них та наговорюся з ними.

Підходить він до дітей, починає до них говорити, а вони побачили, що він кривий та негарний,— давай сміятися з нього, давай його дражнити, груддям на нього шпурляти.

Заболіло серце в Довбищука, заперклося. Взяв він свій лучок і пішов із села блукати по горах та межі горами геть од людей. Зайшов у таке місце глухе та далеке, де не було людського сліду, та й став один собі жити.

* * *

Застукала якось його у горах гроза. Стемніло, б'ють громи, полхотять у хмарах блискавиці. Довбищук сів унизу під каміння, щоб схватись од дощу, сидить та думає: чи то правду кажуть, це Ілля-пророк нечистих духів розганяє, щоб любили мене люди.

А блискавка все блиска та й блиска чогось у його перед очима все на одному місці. Підвів він голову, дивиться— на кам'яній скелі, на шпилі возиться, крутиться щось чорненьке. Приглядається— хвостик і ріжки: чорт. Чорт ставав на задні лапки, підіймав голову до хмари, кривить свою морду, язик висуває, дражниться з силами небесними.

Лусь! лусь! — на його з хмари божа сила стрілою огнюють. Чорт — лусь — і урине в скелю, тільки димок закурить. Далі знову виринає, стає на задні ніжки, дражниться. І ніяк його не влучать ті небесні стріли.

«Отака погань і ото вона сміється над божими силами!» — думав Довбищук, далі взяв свій лучок, націлився і пустив стрілу вгору на того чортика. Засвистіла стріла поміж гіллям, чорту межі плечі вп'ялась — він тільки брик і, як мітлою, його змело із скелі — покотився з неї униз у безодню.

Перестало гриміти, почали розіходитись хмари. Чує Довбиш — щось шумить над ним згори, мов сідає на землю великий птах.

Дивиться — перед ним ангел. Струхнув він дощові бризки з білих крил, шовковим омофіром витер як зоря яснеє лице і став озиратись.

— Це ти той стрілець, що допіру підстрелив чорта на скелі? — побачивши Довбиша, промовив ангел.

— Я.

— Небесні сили хочуть тобі віддячити за це і послали мене спитати тебе: чого ти хочеш? Чого ти забажаєш, те й буде дане тобі.

— Одного хотів би я тільки,— каже Довбиш,— щоб мене люди хоч наполовину так любили, як я їх люблю.

— Може, тобі дати багато золота? Кажуть, люди, на золоті, дуже люблять цей блискучий метал і купують за нього все, що схочуть.

— Ні, я б не хотів тії купленої любові,— відповів Довбиш.

— Може, хочеш вроди такої хорошої, що люди будуть дивитись на тебе і не надивляться; будуть усі прохати тебе до себе, будуть за щастя мати для себе поговорити в тобою.— Довбуш пригадав, скільки перетерпів він образ і насмішок через свою негарну вроду, і серце його знову защеміло.

— Ні,— каже він ангелові,— не хотів би я, щоб і за вроду мене люди любили. Я б хотів, щоб вони мене полюбили отаким, яким я є тепер, бідним стрільцем, кривим і негарним.

Ангел подумав та й каже.

— Так можна зробити, але ти сам тоді ніколи радощів не будеш мати.

— Дарма,— каже.

— Будуть розбійником тебе взивати!

— Дарма.

Тоді ангел примовк, лице, як зоря, проясніло, і очі його ангельські застелилися смутком, і він стиха промовив:

— Хай буде так... Будеш ти розбійником великим, але люди будуть тебе любити. Махнув крилом і нагнав сон...

— І я б хотів щось таке зробити їм, щоб вони полюбили мене... таким, яким я є.

— Будеш же ти розбійником великим, будеш силу велику мати. Будеш у лісі жити, як звірина, по норах ховатися, щастя собі не будеш мати... Але люди будуть тебе любити, як рідного... Одминув...

Пройшло кілька часу і по всьому тому краєві пішла голосна слава про дивного розбійника, про якого ще люди не чували. Мав він велику силу. Ні пуля його не брала, ні желізо, ні вода, ні огонь. Бідних людей він не розбивав, а брав тільки в багатих. І що брав у багатих, все оддавав бідним, а собі не лишав нічого. Де, бувало, прочує він, що пани бідних людей кривдять, він завжди приходив до тих панів і велів панам людей не кривдити. Збирали на його пани силу велику, стріляли його — не встрелили, лови-

ли — не впіймали, і стали боятися його більше як огню. І що він звелить їм, те вони йому давали, що накаже, те й робили.

І полюбили його бідні люди, як свого рідного, в кожному селі виглядали його, в кожній хаті, як батька, споминали. І не було більшої для бідної людини радості, коли він до кого у хату зайде.

Багато минуло років з того часу, а ще й досі там люди і старі, і малі і пісні співають, і казки тихого вечора розповідають про Довбуша, про того славного розбійника, що одбирав у багатих і наділяв бідних, що з ярма панського визволяв підневільних людей.

НЕ БУДЕ ДІЛА

Один чоловік дожив до старості і ні разу дуже не хворів. Було йому років із 80, а він ще був бадьорий, дужий і роботящий. Якось несподівано, коли вже було йому років за 80, було, його скрутило так, що він мусив кинути роботу й прилягти. Його діти й онуки подумали, що це вже прийшов йому час помирати: «З такими людьми, що ніколи не хворіють, так буває,— думали вони,— завжди [казали вони], живе, живе, далі раптово захворіє і помирає».

От вони і кажуть йому: «Це вже, діду, мабуть, смерть ваша прийшла». «Ну що ж, — каже дід, — коли прийшов час помирати, кладіть на лавку та давайте свічку».

Поклали діда на лавку, дали в руки свічку, засвітили, а коло нього посідали вже баби стерегти душі. Сидять баби, гомонять про похорон, приглядаються до діда, коли він перестане дихати. А тимчасом в діда перестало й боліти. Слухав він, слухав бабів, дожидав смерті, дожидав, далі розсердився, погасив свічку та й каже: «Ідїть баби додому, бо не буде діла. Треба ось вставати та лагодити у поле воза». Устав із лавки, напився води і пішов до покинутої роботи.

ОСЕТІНСЬКІ
КАЗКИ

МЕНИ МОЄ

Жив собі один чоловік, і було в нього сім синів і сім невісток. Був він дуже багатий: були в нього табуни коней, отари овець і ще багато всякої худоби. Та був він такий скупий, що всі люди дивувалися: ніколи в світі не давав він бідному шматка хліба; сам він і його діти ходили в старому лахмітті, їли житні сухарі з водою. Всі люди судили його, глузували з нього й цуралися. Тяжко було жити і йому, і його дітям.

Сини його пасли в степу худобу і потай від нього ривали баранів, пекли та й живилися часом. Довідався про те скупий батько і не звелів синам ходити за худобою, а став гонити її у степ сам. І палило там його сонце, мочило дощем, а ночами старі кістки проймає холодом. Все терпів скупіяка-господар, аби шкоди та втрати не було!

Недалеко біля того степу були гори, а в тих горах водилися гірські духи — «горовики». Так їх і звали. У горовиків же було так заведено, що як має горовиха породити собі дитину, то повинна тоді виходити на степ. Там збігалось до неї багато вовків; вони дожидали, поки горовиха породить дитину, і коли вона не встигне втекти з нею, то вони одбирали в неї дитину і кудись заносили.

Сидить раз той скупий господар біля своєї отари і бачить — біжить вовк, а в зубах несе маленьке, тільки що народжене горовеня, за ним біжать Горовик з Горовихою і плачуть. Схопив скупий рушницю і застрелив вовка, а мале горовеня випало у вовка з зубів. Горовик і Горовиха підбігли й узяли свою дитину.

Потім підійшли вони до скупого, стали щиро дякувати йому, потім стали прохати його до себе в гості. Горовик казав:

— Дома є в мене сім братів, і вони будуть дуже раді побачити того чоловіка, що визволив од вовка нашу дитину. Що ти не попросиш у них — вони тобі дадуть.

— А на кого ж я покину свою худобу? — спитав скупий.

— За свою худобу ти не бійся, — каже Горовик, — як повернешся назад, то найдеш її на своєму місці.

Тоді скупий пішов з горовиками до них у гості.

Дорогою Горовик йому й каже:

— Ти мені зробив таку велику послугу, що я хочу тобі віддячити якомога краще. Так ось я тебе пораджу: не проси ти собі у моїх братів ні грошей, ні худоби, а скажи так: «Дайте мені моє». Кращого для тебе нічого вже не буде! — Скупий згодився.

От прийшли вони в гори й знайшли там дірку, що йшла всередину гори. Улізли вони в тую дірку і пішли темними переходами. Довго йшли вони тими ходами, а далі-таки вийшли на світ. Там стояли хати, садки, поля й городи; і жили там горові духи. От прийшли вони до Горовика додому; там їх стріли сім братів-горовиків. Як дізналися брати-горовики, що скупий визволив од вовка дитину їх брата, то дуже дякували йому й вітали його, як дорогого гостя. Сім день шанували вони його якнайкраще, а на восьмий день, добре нагостювавшись, скупий став збиратись іти назад до своєї худоби.

— Чим же тобі дякувати за твою велику послугу? — питають скупого горовики, — може, тобі насипати мішок червінцями? Чи, може, тобі дарувати табун коней або отару овець?

Скупий пригадав, як його дорогою направляв Горовик, та й каже:

— Не треба мені ні червінців, ні худоби, а коли ваша ласка, то дайте мені моє!

Задумались горовики, а потім і кажуть:

— Нехай буде так; багато ти просиш, та дорога й твоя послуга! Будеш ти мати теє, що просиш.

Потім вивів Горовик скупого назад у степ, подякував йому ще раз і попрощався з ним. Прийшов скупий до своєї худоби, сів та й думає: «Що ж це я собі випрохав? Обіцяв Горовик, що добре подякує, а я ось прийшов назад з голими руками!.. Це вони обдурили мене!» Подумав так скупий і став нишком лаяти горовиків. Потім вийняв з торбини сухий хліб і почав їсти. А хліб той — цвілілий і

не йде в душу. Пішов дощ, геть змочив скупого, і стало йому холодно. І от стали йому снуватися в голові такі думки, яких перше ніколи не було в нього. Стоїть він і думає:

«Маю я сім синів і сім невісток, а сам гнуса на дощі біля худоби; маю я цілі отари баранів, а їм сухий хліб. Маю я багатство, та серце мое повсякчас тільки болів через нього. Діти мої мене не люблять, добрі люди мене цураються, і от дожив я до старості, а не спив, не з'їв, не звеселився ніколи. Навіщо ж і кому тее багатство збираю?»

Потім скупий і каже сам собі: «Піду я додому й почну жити по-новому: не буду шкодувати свого добра для себе і для своїх дітей, буду людям у нужді помагати і хліб-сіль з ними водити».

Отже, тільки він так подумав, зразу зробилось у нього на душі радісно й весело. Тоді пригадав він, що йому обіцяли горовики, й подумав: «Оце ж воно і є те саме, про що вони казали: «мені моє». Оце ж вони моє багатство віддають мені, що воно піде мені тепер на радість, а не на горе».

І зрозумів він тоді, що кращого нічого йому й не треба; що коли б дали йому горовики багатство, то було б йому через нього тільки більше горя. І зробилось у нього на душі ще ясніше.

Пішов же він додому і зробив так, як намірявся, перестав він скупитись і для себе, і для людей. І люди не стали його цуратися, а діти стали поважати й любити його, і стало йому жити радісно й легко.

Часто згадував він горовиків і казав:

— Спасибі їм, що вони віддали мені моє!

ЧОРНИЙ ОРЕЛ

Жив собі чоловік та жінка і був у них хлопчик. Були вони бідні й жили в куцій старенькій хатинці. Вітер повіне,— то вона й гойдається — от-от перекинеться. Виліз батько з сином на хату, щоб полагодити верх, коли на трямку сидить Чорний Орел. Впіймав його батько та й каже:

— Стій же ти, вражий орле, більш ти не будеш сюди літати та солому на моїй хаті кублити.

Тоді до хлопця:

— На, подерж, сину, а я піду візьму ножа та заріжемо.

Поліз він за ножем, а Орел і прохає хлопця:

— Пусти мене, хлопчику, ти ж бачиш, що не яка вже моя й шкода. Пусти!

А хлопчик і одказує:

— Я б радий тебе пустити, коли ж батько в мене сердитий: як розлютується, то щоб і мене не зарівав.

— Не бійсь,— каже Орел, — я до цього не допущу.

Хлопчик і пустив його.

Вертається батько та до хлопця:

— А орла де дів?

— Пустив,— каже.

— Ах ти ж сякий-такий! — та до нього.

Тоді Орел сів на дереві біля хати та й каже:

— Як маєш ти хлопця за мене бити, бери мене краще та заріж.

Батько кинув хлопця та до Орла, а хлопець з хати та й ну тікати. Орел і собі знявся та й полетів. Летить та й гукає до хлопця:

— Біжи ж ти за мною!

Орел летить, а хлопець за ним біжить. Біг-біг, притомився. Бачить — не збігти йому за орлом, — сів спочити.

Потім і думає: додому вже не вернуся, піду собі світ за очі.

Іде він та й іде. Бачить степ, а на степу пасуться отари та череди всякої худоби, а по ярах стоять калюжі молока, що капає з корів. Підійшов він до чабанів, поздоровкався та й питає:

— Чию це ви худобу пасете?

— Це худоба Чорного Орла,— одказують.

Хлопець зрадів та й прохає:

— Розкажіть мені, як дійти до нього.

— Добре,— кажуть,— переночуй з нами, а завтра ми тобі розкажемо.

Хлопець остався.

Бачить, а чабани ріжуть баранів, скотину б'ють на м'ясо.

— Нащо це ви?— питає.

— Будемо тебе шанувати.

— То навіщо ж такого багато?

— Це вже такий звичай у Чорного Орла: коли трапиться до нього гість, то нічого не жалує для нього. Так і нам наказав робити.

Повечеряли добре, полягали спати, а вранці повставали та й стали виряджати хлопця до Чорного Орла.

— Як підеш ти,— кажуть вони,— то не звертай з дороги, йди прямо та й прямо. Побачиш муровані стіни та залізну браму — там і живе Чорний Орел. Тільки так не пройти до нього: на його подвір'ї багато собак лютих, то щоб не розірвали. Ми зробимо так: обкладемо тебе м'ясом, а зверху обгорнемо в овечу шкуру. Собаки нападуть на тебе, обірвуть шкуру, похватають м'ясо, а ти тікай тоді мерщій в Орлів будинок.

— Та ще скажемо тобі от що: як підійдеш до залізної брами, то скажи — не забудь — «добридень!», а то брама не розчиниться.

Подякував хлопець чабанам та й пішов.

Іде він та й іде, з дороги не звертає, коли так: стоїть мурована стіна й залізна брама. Підійшов хлопець до брами та й промовляє:

— Добридень!

Залізна брама й розчинилася. Увійшов на подвір'я, а до нього так і кинулася сила собак. Порвали на ньому овечу шкуру, розхватали куски м'яса та й почали їсти. А хлопець тимчасом мерщій побіг до будинку, став перед дверима та швиденько: «добридень!»

Двері одчинилися, і він пішов у будинок.

А в будинкові — багато світлиць. Кожна прибрана хороше-хороше, аж сяє. Обійшов він по всіх світлицях — нема нікого. Сів та й дожидає. Як стало смеркатись, на дворі загула буря. Дерева шумлять, вікна бряжчать, будинок ходором ходить. Хрюснули двері, одчинились — в світлицю влетів Чорний Орел. Сів він з розгону на стілець, крила зразу поспадали. Дивиться хлопець, а то вже не орел, то гарний-прегарний лицар молодий.

Побачив він хлопця та як зрадіє:

— А я ж думав, що ти вже й не знайдеш мене! Оставайся тепер жити в мене.

Живуть вони рік, живуть другий і більше. Хлопчик виріс уже, став великий. Тоді каже йому Чорний Орел:

— Давай побратаємось!

— Давай, — каже той.

Після того Орел взивав уже його Побратимом.

Раз і каже Чорний Орел:

— Побратиме мій любий! Так мені здається, що немов ти журишся в мене. Може, занудився, сидячи в будинкові. Поїдемо по степу погуляєм. Хіба ж коней у мене мало або вброї немає!

Посідали вони коней й подалися в степ з вітром гуляти. Коли стоїть перед ними якесь кладовище. Побратим спинив коня, схилив голову та й зажурився.

— Чого це ти, Побратиме мій, засмутився так? — питає Чорний Орел. Побратим промовчав, тільки зітхнув тяжко.

Так і додому поїхали.

Поїхали вдруге в степ, і вдруге так само: як побачив Побратим кладовище, відразу спинився і став журитись. А Чорному Орлові знову не сказав ні слова. Поїхали втретє. Коли й за третім разом стало так, Чорний Орел став виказувати своєму Побратимові:

— Який же ти, мій Побратиме, та нещирий! Я тобі кажу всю правду, а ти од мене криєшся. Чому не скажеш,

який на душі в тебе смуток? Може б я поміг тобі, а не поміг, то хоч розважив би.

Тоді Побратим розказав йому все.

— Тільки,— каже,— побачу я оці могилки, то й зразу вгадаю про свого батька та матір. Може, думаю, й вони десь помиралі.

Тоді Чорний Орел і каже:

— Бачу я, що хочеш ти додому. Щодо мені за тобою, та нехай уже так і буде. Їдь, коли хочеш, а я тебе так одарую, що буде за чим жити й тобі, й твоїм батькам.

На другий день виряджає Чорний Орел свого Побратима в дорогу. Виніс йому малесеньку скринечку та й каже:

— Не одчиняй цієї скринечки, поки не дійдеш додому. А дома одчиниш та побачиш, яке добро там заховано. Тільки — ой гляди-гляди — дорогою не одчини, бо тоді загинемо і ти, і я. Попрошавсь Побратим з Чорним Орлом, взяв ту скринечку та й пішов.

Іде він степом та й думає: наобіцяв мені Чорний Орел всякого добра, а дав цю маленьку скринечку. І що б було тут такого дорогого? І взяла його велика охота заглянути в ту скринечку. Сів він на шляху та й думає: прочиню ось я цю скринечку трішечки та хоч в щілинку гляну, що там сховано.

Тільки прочинив він скринечку, як рине ж звідти скоту: овечки, корови, коні, одно за одним валом валять. Увесь степ, скільки оком скинути, захряс ними, а вони ще валять.

Сів Побратим та й плаче:

— Пропав же тепер і я, пропав і Побратим мій вірний.

Коли йде Велетень великий-великий.

— Чого це ти плачеш, хлопче?— питає він Побратима.

— Та як же мені не плакати, коли я сам занастив себе: випустив із скриньки скот, а сюди загнати не здолаю. Тепер загину сам, загине й той, хто подарував мені цю скриньку.

— А що даси, як я тобі увесь отой скот та знову в скриньку зажену?— каже Велетень.

— Що хоч, те й бери.

— Хочеш, щоб я тебе з'їв?

Побратим і думає: вже мені однаково — чи так чи інакше погирати, то хай же хоч Чорний Орел останеться живий. Потім і каже:

— Добре, з'іси.

Глянув Велетень сюди-туди: край шляху росте дуб.

Як не вирве він того дуба! Махнув раз, махнув два: повернув скот у скриньку. Лізуть, не потовпляться. Недовго пройшло, всіх до одного позагонив, потім зачинив скринечку й оддав Побратимові.

— Коли ж ти мене будеш їсти? — питається у Велетня Побратим.

— Приходь через два тижні.

— А де ж ти живеш?

— Отам і там — розказав Велетень. Тоді Побратим взяв ту скриньку та й пішов додому.

Прийшов він додому та як випустив скот із скриньки, то батьки його відразу й побагатіли. Пожив з ними два тижні, а потім попрощався й пішов од них.

Приходить до Велетня, а той саме спочиває по обіді.

— Ну, тепер їж мене! — каже Побратим.

Велетень глянув на нього та й каже:

— Дуже ти в дорозі пилом припав. Піди викупайсь, тоді приходь.

Викупався Побратим, знову приходить.

— Викупався вже — їж!

А Велетень знову:

— Піди, — каже, — краще викупайся.

Пішов Побратим, викупався знову, вишарувався добре, приходить.

— Тепер добре вимився, — каже, — хоч якому панові то можна їсти.

А Велетень позіхнув та й каже:

— Та воно мені щось і їсти не хочеться. Загадаю я тобі одно діло. Як зробиш, то й зовсім на волю пушу.

— А що ж ти мені загадаєш?

Велетень і каже:

— Єсть на світі дочка в Сонця, красуня Акуля; як через рік приведеш ти до мене ту красуню, тоді не буду тебе їсти.

— Добре, — каже, — піду.

Вийшов од нього та й пішов, куди очі бачать.

Вийшов він на шлях та й журиться, де йому шукати тієї красуні Акулян. Дивиться — назустріч йому їде якийсь лицар. Кінь під ним, як сокіл, зброя сяє і сам молодий та хороший. Поздоровкався він до Побратима та й питає:

— Куди йдеш, чоловіче добрий?

А Побратим:

— Питай ти мене, коли я й сам не знаю. — Потім і розказав йому, хто він і що йому треба зробити.

Послухав його Лицар, а далі й каже:

— Тяжко знайти ту красуню Акулян, і самому тобі ніколи її не добути. Потоваришуємо з тобою та вкупі поїдемо — я допоможу тобі.

Глянув на нього Побратим та й каже:

— Як же мені потоваришувати з тобою, коли ти багатий, а я бідний, — ти будеш конем їхати, а мені не зійти з тобою пішому.

— Помиримся, — каже, — а як будеш мене слухатись, то й у тебе все буде.

Потоваришували.

Один конем їде, другий їде піший. Тоді перший сідає на коня, а той їде піший. Так і міняються. Дивляться — сидять пастухи. Лицар і каже:

— Зараз будеш мати і коня й рушницю та ще й одяжу. В їх цього багато, то вони й жалкувати не будуть.

— Як же це буде? — питає Побратим.

Лицар і каже:

— Я перекинувсь в дорогого собаку та й буду бігти за тобою. Пастухи люблять добрих собак і будуть купувати в тебе. То ти й візьмеш за нього коня, рушницю й одяжу. А як будеш вибирати коня, то роби так: стань оддалік та й клич з табуна: сюк-сюк-сюк... Який вийде до тебе, того й бери.

Так і зробили. Їде Побратим конем, а за ним біжить дорогого собаку. Побачили пастухи того собаку, задивились:

— От, — кажуть, — коли б нам такого собаку! — Тоді й кажуть до Побратима:

— Чи не продав би ти нам твого собаку?

— Продам, — каже.

— Що візьмеш?

— Дайте коня та рушницю та дайте у віщо одягтися.

Пастухи зраділи:

— Бери скільки хочеш, бо такого добра в нас багато.

— Мені багато не треба,— каже.

Дали йому пастухи рушницю, дали одягу.

— А коня,— кажуть,— сам вибирай.

Став Побратим проти табуна та й кличе: сюк-сюк-сюк...

Дивиться: кульгає з табуна шкапа, погана-препогана.

«Здохне вона тобі, щоб я її взяв»,— подумав Побратим та й погнав її назад. Потім знову: сюк-сюк-сюк... Дивиться — знову та ж таки шкапа суне з табуна. Нічого робити, взяв її з собою, поїхав. А собака зостався в пастухів. Вночі, як пастухи спали, прийшли злодії, щоб покрасти коней. Собака почав гавкати та й розбудив пастухів. Тоді злодії повтікали. А собака за ними, погнав їх та й погнав, та й погнав.

Тільки його й бачили пастухи.

А Побратим поїхав собі один. Коли доганяє його собака. Добіг ближче та й знову перекинувся в лицаря.

— А що,— питає,— виміняв все, що треба?

— Виміняв,— каже,— тільки кінь дуже поганий попався.

— Е,— каже Лицар,— то ти його ще не знаєш — ось сідай на нього.

Сів Побратим на тую шкапу, а Лицар її пліткою дься-дьясь! І під Побратимом забасував кінь, як диво, що й не знайти кращого.

Ідуть вони та й ідуть. Захотіли їсти.

— Добре б було,— каже Побратим,— розжитись на що та попоїсти. Тільки ж за що його розжитися, як грошей катма.

— Не треба грошей,— одказує Лицар,— розживемося й так.

Ідуть далі — коли чабани баранів стережуть.

Тоді Лицар і каже:

— Я перекинуся в дорогу рушницю, а ти за ту рушницю виміняй у них барана.

Іде Побратим мимо чабанів, а за плечима дві рушниці — одна гарна, друга ще краща.

— Навіщо тобі дві рушниці? — кажуть йому чабани. — Продай нам оту кращу.

— Добре, — каже, — дайте мені за неї барана.

— Хоч п'ять бери, — кажуть.

— Ні, мені одного треба.

Помінялись. Взяв Побратим барана, поїхав, а чабани радіють, рушницю роздивляються.

Коли дивляться — вовк схопив в отарі найкращого барана й подався скільки видно.

Чабани й кажуть — коли досягне ця рушниця до вовка, то кращої за неї не знайти.

Взяв один її, націлився на вовка й стрельнув. Так вовк і перекинувся й барана випустив.

А сама рушниця розлетілася в дрізки.

Іде Побратим, коли його знову наздоганяє Лицар. Наздогнав та й каже:

— М'ясо ми будемо мати, треба роздобути ще хліба та солі.

— А де ж ми його без грошей візьмемо? — питає Побратим.

— Добудемо і без грошей, — каже Лицар. — Я перекинувся в золотий гребінчик, а як будеш їхати селом, то ти у дівчат виміняєш на нього хліба та солі.

Іде Побратим селом, держить в руці золотий гребінчик; так він у нього й виблискує на сонці. Позбігалися дівчата з вулиці та так на той гребінчик задивляються.

— От, — кажуть, — коли б нам такий гребінчик!

Далі одна й питає:

— Може, продали б, дядьку, отого гребінчика.

— Купуй, то, може, й продам

— А що візьмете?

— Багато не візьму: винеси хліба та солі попоїсти, то й буде твоїй.

Дівчина зраділа:

— Скільки схочете, — каже, — стільки я й дам.

— Ні, мені багато, — каже, — не треба!

Винесла дівчина хліба та солі. Побратим оддав їй золотий гребінчик, взяв хліб, сіль та й поїхав.

А дівчина заходить у хату та до дзеркальця. Стала розчісуватись тим гребінчиком. Розчесалась та й стала така чорнява та гарна. Зраділа дівчина, думає: «Тепер же будуть мене хлопці любити». Потім прибралась, знову на вулицю майнула. А гребінчик на столі остався.

Потім шусть у вікно — та хто його зна, де й дівся.

Побратим вийшов за село, почав вечерю готувати.

А як вечеря вистигла, надійшов і Лицар. Попоїли вони, лягли спати, а чуть світ поїхали далі.

Їдуть вони та й їдуть. Дивляться: перед ними золоті хмари, а в тих хмарах сяють палаці та будинки.

— Отут живе Сонце, — каже Лицар. — Підійдімо під палац та побачимо, що там саме діється. Приходять до палацу, а там вештається багато людей та чогось всі такі заклопотані.

Тоді Лицар і питає одного, про що це люди так бідкаються?

А той і каже:

— Та тут у нас такий клопіт, такий клопіт! Сонце видає свою дочку, красуню Акулян. Завтра весілля, а їй і досі ніяк не доберуть черевиків по нозі. Сонце наказав нам, щоб до світа були черевики, хоч із землі. Так оце не знаємо, що й робити, де вже їй тих черевиків шукати. — Сказав та й пішов.

Тоді Лицар і каже:

— До ранку ми ще придумаємо що-небудь, а тепер ляжемо спати.

Лягли вони спати під золотим палацом, а Лицар і каже:

— Коли б нам ранку не проспати: як прокинешся раніше мене, то збудиш.

Прокидається серед ночі Побратим, підняв голову — немов розвидняється. Тоді він до Лицаря стиха:

— Товаришу, вставаймо, бо світає.

Лицар прокинувся, глянув навкруги та й каже:

— Ні, це ще не світає. Це красуня Акулян прокинулась та до вікна підійшла. Спімо.

Лягли та й знову сплять.

Прокинувся ще раз Побратим, дивиться — немов зовсім уже розвиднілося.

— Товаришу, вставаймо, бо вже надворі видніє!—
стиха промовля він до Лицаря.

Лицар прокинувся, глянув у небо та й каже:

— Ні, ще не видніє — це красуня Акулян прочинила віконце в своїй світлиці. До світа ще далеко. Спімо.—
Сплять.

Прокидається Побратим, коли надворі видно, як
удень.

— Товаришу, вже день надворі. Вставаймо!

Той прокинувся, глянув та й знову каже:

— Ні, і це ще не день надворі,— це красуня Акулян
вийшла на рундук, бо в світлиці душно. Спімо. Ще до
ранку встигнемо заснути.

Кріпко заснув Побратим. Був би й ранок проспав,
коли б Лицар не розбудив його. Розбудив Лицар та й
каже:

— Придумав я таке: я зроблюся черевиками, а ти по-
неси їх продавати до красуні Акулян. Оддаси їй ті чере-
вики приміряти, а сам мершій тікай од палацу та й не
озирайся. Що буде,— побачимо.

Перекинувся Лицар в черевики, а Побратим взяв їх і
поніс до палацу. Побачив він прислужницю та й каже:

— А понеси оці черевики Акулян, хай прибує.

Наймичка понесла черевики до Акулян, а Побратим
мершій за браму, на коня та хода.

Прибула Акулян ті черевички — прийшлися, як ви-
літі.

— Оці черевички по моїй нозі,— промовляє Акулян,—
хто ж це їх добув мені?

— Там чоловік приніс, стоїть надворі,— одказує най-
мичка.

Вийшла Акулян на рундук, щоб глянути на того чо-
ловіка, та й незчулася, як ті черевички підняли її вгору;
підняли та й понесли з палацу. Спустили додолу далеко
од палацу, де їхав собі Побратим. Черевики з неї спали
та й зникли. А там стоїть Лицар та до Побратима осмі-
хається.

Взяли вони Акулян з собою, ідуть. Проїхали трохи,
Лицар і питається у Побратима:

— А чи гарна Акулян?

— Ой гарна ж, каже,— та...— та й замовк.

Ідуть далі.

— А чи не шкода її Велетневі давати?

— Шкода,— каже Побратим. Та й зітхнув.

Перегодом Лицар знову питає:

— А може б ти сам оженився з нею?

— Оженився б, так Велетень із'їсть.

— Не журись,— каже,— і Велетень не з'їсть, і Акулян твоя буде.— Потім і каже:

— Я зроблюсь другою красунею, ще кращою за Акулян, то ти й поміняєшся з Велетнем.

Так і зробив — зразу став такою красунею, ще кращою за Акулян. Приїхав Побратим до Велетня та й каже йому:

— Привіз я тобі дочку Сонця, красуню Акулян. Тепер ні ти мені нічого не винен, ні я тобі.

— А це друга що за дівчина?— питає Велетень.

— Це моя молода.

— Глянув на неї Велетень, а вона краща за Акулян.

— Давай поміняємось!— каже.

— Поміняймося,— каже,— тільки вона од тебе втече.

— Не втече!— каже.

— Далекі, втече.

— Ну, то вже побачимо. Міняймося.

Помінялись.

Взяв Побратим із собою Акулян, поїхав.

Друга красуня каже Велетневі:

— Треба мені голову змити: звели погріти окропу в казані.

Велетень звелів слугам гріти окріп в казані, а сам ліг спочити. Ліг та й заснув.

Тільки окріп закипів, красуня поставила його в гловах у Велетня, сама знялась та й майнула з двору. Прокинувся Велетень, став кликати красуню:

— Ходи, — каже,— поцілуй мене.

Кликав-кликав: ніхто не йде. Розсердивсь дуже.

— Я ж тебе навчу, як слухати!— крикнув. Та як схопиться!

Зачепив казан, перекинув на себе, так його і обварило всього. Розлютувався ще дужче — кинувся по світлицях шукати красуні. Шукав-шукав — не знайшов. Тоді догадався, що вона втекла. Крикнув він на свої слуги, щоб

сідлати найкращого коня. Осідлали йому коня, сів він та й полетів на ньому, як вітер, доганяти Побратима.

А та красуня вже не красуня, а знову став Лицар. Ідуть трое, розмовляють.

Коли чують: земля гуде, буря шумить. Побратим і каже:

— Це ж Велетень наздоганяє нас: пропали ми тепер.

— Не бійсь, не пропадемо,— каже Лицар та зразу перевернувся: став києм.

Прибігає Велетень та до Побратима:

— Нащо ти мене одурив?

— А хіба ж я тобі не казав, що втече,— одказує той.

— То ти вмисне зробив так? — велетень до нього.

— А ти нащо людей їси?

— То що, як їм? От і тебе зараз із'їм.

— А ну ж, ну!— каже Побратим.

Кинувся до нього Велетень, хотів уже з коня стягати.

Коли це як не зашумить кий над головою, як не огріє Велетня по лобі, аж каганці йому посвітились.

Озираючись кругом — немає нікого.

— Що за диво?

Потім знов до Побратима.

— Таки з'їм тебе!

Зашумів знову кий та раз, другий його по голові, аж поточився. Став Велетень та й дивиться.

— Та що це воно за мара така, що б'ється так дуже?

А Побратим до нього:

— Ото,— каже,— як не одв'яжешся, то й буде бити, поки й дух з тебе виб'є.

— Та ну?— каже.

— А ти ж думав як! Ото йди собі геть за доброї честі.

— Е!— каже Велетень,— коли так, то краще й поїду собі.

Свиснув на коня та й повернув назад.

Іде з красунею Акулян Побратим, а поруч з ним Лицар. Вже недалеко Побратимові й додому. Тоді Лицар і промовля до Побратима:

— Мабуть, отут ми з тобою й попрощаємося. Вже тобі пригоди не буде ніякої, поки й додому прибудеш.

Тільки на прощання скажу тобі от що: оця красуня Акулян — вона дуже гарна, тільки зрадлива й лиха. Як такою візьмеш її, то буде тобі з нею одна звада. Треба так поробити, щоб вона була вірною дружиною.

Тоді вийняв шаблю та й розрубав її надвое. Дивляться, а всередині в неї гадюка.

Взяв Лицар ту гадюку, викинув, а красуня знову ожила.

— Ну, тепер,— каже,— будеш з нею щасливий,— їдь здоровий!

Тоді Побратим і каже:

— Скажи ж мені на прощання: хто ж ти такий, щоб знав я хоч кого згадувати.

А Лицар і каже:

— Хіба ти мене досі не впізнав: та я ж Чорний Орел, твій товариш і побратим...

КНЯЖЕНКО

У одного князя було три сини-соколи. Повиростали вони великі, а ще пустують. Несла дівчина на плечах глек з водою, вони побачили та й давай влучати в той глек з рушниць. І розбили його. Дівчина заплакала та й пішла до своєї матері. А мати її була бідна вдова, що мала хатинку край села. Розказала дівчина матері, як княженки розстріляли в неї на плечі глек з водою, а мати нічого не каже їй та дає другий. Набрала дівчина вдруге води. Іде. Княженки побачили, знову стріляли та й знову розбили. Заплакала дівчина та й пішла додому. Посилає її мати втретє по воду, дає їй мати новий глек та й навчає: «Коли вони й тепер стрілятимуть, то скажи їм отак: то не слава лицарям, що вони глеку б'ють у бідної дівчини. Єсть на світі три сестри, три довічні панни. Як ви їх добудете — так то й буде ваша слава».

Набрала дівчина знову води, несе. Княженки побачили, знову розстріляли глек. Тоді дівчина повернулась до них та й каже:

— То не слава лицарям, що вони б'ють глеку у бідної дівчини. Єсть на світі три сестри, три довічні панни. Як ви їх добудете, так ото буде ваша слава.

Сказала та й пішла. Засмутились три княженки, загадалися: що то за довічні панни і де їх шукати. Зачинились у кімнаті, не п'ють, не їдять, все думають — аж помарніли. Журиться і старий князь — не знає, що це подіялось з його синами. Хотів розпитати, так вони не кажуть. Став князь старих людей питати, а старі люди й порадили:

— Постав, князю, під дверима наймита, хай підслухає, про що будуть вони розмовляти.

Князь так і зробив.

КНЯЖЕНКО

Обкладинка першого видання казки «Княженко».

Взяв наймит двох смажених баранів і поніс їм їсти, а як назад вертався, став за дверима та й слухає. Чує — один брат і каже:

— Чого вони, ці барани, та не однакові? Один худий який, а другий — ситий. Хіба ж не на одній паші кохалися вони, не одну воду пили?

А другий і каже:

— Кохалися вони на одній паші і одну воду пили, та не одні, мабуть, думки мали. От хоч би й ми: й їсти, і пити в нас всього доволі, а ми журимся та марнієм, що не знаємо, де знайти нам тих трьох панн.

Пішов наймит і переказав князеві, що чув. Тоді князь подумав, що пора йому синів женити. Покликав їх та й каже:

— Всі ви три на порі вже стали. Сідлайте ворони коні та й їдьте шукати на світі кожний своєї пари. А я боронити не буду.

Першим виряджають найстаршого. Дав йому батько на дорогу трьох ослів і по мішку червінців на кожному. Послав з ним трьох товаришів.

Їдуть вони та й їдуть, бачать — перед ними дорога на три шляхи розійшлася. На розпутті стоїть кам'яний стовп, а на ньому таблиця: «Поїдеш просто,— назад повернешся, поїдеш вправо,— назад не повернешся, поїдеш вліво — або вернешся, або ні». Не подумавши, не погадавши, поїхав старший княженко просто: щоб поїхати та й назад повернутись.

Через тиждень так само вирядив князь середульшого сина. Доїхав той до таблиці, подивився та й собі поїхав просто. Ще через тиждень їде найменший. Приїхав до стовпа, читає: «Поїдеш просто,— назад повернешся». «Поїхати з тим, щоб назад повернутися та й повернутися ні з чим,— подумав він,— це не моя дорога». «Поїдеш вправо — назад не вернешся» — це теж не моя дорога», — думає. «Поїдеш вліво — або вернешся, або ж...» — оце саме моя дорога. Або здобути, або живим не бути». Подумав та й поїхав з товаришами вліво.

Їдуть вони та й їдуть і заїхали в такий густий ліс, що й проглянути не можна. Коли бачать — сидить на прогалинці гурток людей. Княженко до их:

— Добридень вам!

— Здорові!

— Як ви попали в такі нетрі?

— Як ми зайшли сюди, тобі не знати. Нам дивніше, що ви сюди заїхали, бо давно вже не було тут і ноги людської.

— Чим же ви живете тут, що не помрете з голоду,— питає Княженко.

— Живемо ми так: понюхаємо звірячий слід, то зразу визнаємо, де сховався звір чи живий, чи мертвий. Тоді йдемо й беремо. Тим і годуємося.

— Научіть цьому мого товариша, а за те я дам мішок червінців.

— Добре,— кажуть,— вивчимо.

Оддав Княженко в науку до тих людей одного товариша, дав їм мішок червінців разом з ослом, а сам поїхав з двома товаришами далі.

Їдуть вони та й їдуть, довго їдуть і заїхали в ліс ще дальше. Дивляться — сидить другий гурток людей.

— Добридень!

— Здорові!

— Як ви зайшли сюди?

— Як зайшли, то зайшли. Ми вас не питаємо, то й вам не скажемо.

— Чим ви живете?

— Живемо ми тим, що добудемо хоч одно зерно пшеничне та й годуємося ним. Ми з того зерна вміємо наробити всяких страв і напитків, скільки забажаєм, то вони в нас ніколи й не переводяться.

— Навчіть і мого товариша!

— А що даси?

— Мішок червінців.

— Добре,— кажуть.

Оддав в науку до тих людей Княженко другого свого товариша, мішок червінців, а з одним товаришем поїхав далі.

Їдуть та й їдуть, а ліс ще темніший, ще густіший. Аж бачать — сидить третій гурток людей.

— Добридень!

— Здорові!

— Як ви зайшли сюди?
— Ми давно живемо тут.
— А чим же ви живете, що не вмираєте з голоду?
— А живемо ми без всякої їжі.
— Хіба ж можна? — питає.
— Нам можна, бо ми вміємо оживляти мертвого.
Коли хто вмере не ївши, ми так зробимо, що він оживе знову.

— Нате вам мішок червінців та навчіть цього мого товариша.

— Добре, — кажуть.

Оддав Княженко й третього свого товариша в науку, оддав останній мішок з червінцями, а далі поїхав сам.

Іде він та й іде, а лісу й кінця немає. Вже не стало чого їсти, а краю все немає. Проїхав голодний ще дев'ять днів, на десятій знесилів, став з коня хилитись. «Це вже треба мені вмирати», — подумав він, зліз з коня, пустив його на волю, а сам ліг під дубом, підмостивши сидельце в голови. Ліг, укритися буркою та й дожидає смерті.

А над гаєм три голуби летіли та й сіли спочити на дубові. Сіли, розмовляють стиха. Один каже:

— Шкода цього юнака, що під дубом вмирає, бо вже йому і йти осталося недалеко.

А другий і каже:

— А он за кущем і олень спочиває. Коли б він побачив та підстрелив його, мав би харчів собі.

Княженко, те почувши, схопився та за рушницю. Бачить — за кущем справді олень. Стрельнув і влучив. Потім порізав на м'ясо. спік собі шашлик, пообідав, а що осталося, забрав з собою. Пішов далі пішки.

Іде він тиждень, іде другий, помічає — ліс немов рідшає. Коли виходить він на велику прогалину, а на ній стоїть високий-високий будинок. Обійшов він кругом будинку — немає дверей. Подивився вгору — аж двері там. На рундуці сидять три панни, ясні, як сонце, дивляться на нього й розмовляють.

Одна каже:

— Це не людина: бо хіба ж може аж сюди зайти вона. Це лісовик перекинувся людиною, щоб одурити нас.

А друга каже:

— Може, лісовик, а, може, й ні.

— Давайте звіримо,— каже третя:— опустимо додолу стіл із стравами й напитками. Коли він, сідаючи їсти, здіме шапку, то значить чоловік, коли ні— лісовик.

Так і зробили: взяли на шовкових шнурах опустили додолу стіл із стравами та напитками, а самі й зорять. Княженко підійшов до столу, скинув шапку і став їсти.

Дуже зраділи три довічні панни, як побачили серед такої пустині живу людину. Перекинули вони йому драбинку із шовкових віжок та й прохають до себе. Виліз до них Княженко по тій драбинці, розмовляв з ними, розказав свої пригоди та й жити в них остався. Годять панни йому, годять— аби тільки не тікав од них. Раз вони й кажуть:

— Може, тобі буде веселіше, як оженишся,— то вибери із трьох нас, яку схочеш. А ті дві будуть тобі, як рідні сестри.

А Княженко й каже:

— Нас три брати, а я — найменший, то за жінку я візьму собі найменшу.

Оженився Княженко з найменшою панною, а дві старші стали йому, як сестри.

Живуть вони та й живуть. Раз бачить Княженко — панни надівають зброю, сідлають коней, виряджаються в дорогу. Спитав їх, куди їдуть, а вони й розказують:

— Живе тут недалеко за рікою один багатий і могутній князь. Кожного року одного четверга нам треба воюватися з ним. Як він нас повоює, тоді ми станемо йому за жінок, а як ми його звоюємо, то він залишить нас і більше не турбуватиме. Багато разів вже воювали ми з ним, та ще ніхто не подолав. Сьогодні той самий четвер, коли нам треба їти воювати.

— Візьміть і мене з собою,— каже Княженко.

— Як же нам брати тебе з собою, коли тебе можуть там убити? Що ми будемо тоді робити без тебе!

Як не прохав Княженко, не взяли.

— То нехай я поїду та хоч здаля дивитимусь, як ви будете воюватися,— прохає Княженко.

— Коли ти хочеш побачити, як будемо ми воюватися, то ми краще дамо тобі таке люстеречко: як глянеш у нього, то побачиш все, що діється в світі.

Поїхали панни на війну, а Княженко сидить вдома та в те люстеречко все дивиться.

Бачить — виступає князь з великим військом проти довічних панн, починають воюватися. Б'ються, б'ються — ніхто нікого не подолає. Вже й вечоріє, а вони ще б'ються. Так і розїхались, не повоювавши один одного. Повернулися панни додому та й знову почали жити, як і перше жили.

Минув ще один рік, і панни знову виряджаються на війну.

— Тепер уже і я поїду з вами! — каже Княженко.

Як його не умовляли панни — не допомоглося.

— Поїду, — каже, — хоч там що.

Посідали панни на трьох коней од однієї матки, а саму матку Княженкові із стайні вивели. Поїхали всі четверо. Вивів князь своє військо проти них, почали воюватися.

Не довго й воювалися. Вчотирьох вони зразу подолали князя, прогнали його військо за ріку. Мало його самого не взяли в полон. Додому повернулися веселі.

— Тепер уже нам не треба воювати з князем, — сказали сестри. І стали вони жити знову тихо та любо.

Не спить і не їсть князь та все журиться; жаль його живий обгортає, що не йому три довічні панни досталися. Коли приходить до нього одна баба та й каже:

— Я знаю, князю, чого ти журишся: що не тобі досталися три довічні панни. Що даси, як я тобі їх добуду?

— Все, що хочеш, те й дам. Будеш жити і їсти зо мною за одним столом, будеш господинею над усім моїм добром. А я тебе за рідну матір шануватиму.

Тоді баба й каже:

— Ну, добре. Звели мені дати човника, щоб переплисти на той бік, де живуть три панни.

Князь звелів дати їй човна. Переплила баба ріку, сховала човна в очереті, а сама передяглась старчихою та й

пішла до будинку. Сіла вона під будинком, зігнулася та й труситься, немов їй холодно.

А на рундук гуляти вийшли три панни з Княженком, побачили бабу та й питають:

— Що ти за жінка?

А баба скривилася та й одказує так жалібно-жалібно:

— Я бідна вдова, пішла в гай паличок позбирати, їстоньки зварити та й заблудилася.

Шкода їм стало баби, покликали її до себе, одягли, нагодували її та й кажуть:

— Живи, бабусю, в нас, господарюй на нашому хазяйстві.

То вона й осталась.

Живе та баба з паннами в будинкові, так пильнує, так робить: і сама повимітає, без загаду поприбирає, й постіль усім постеле. А Княженкові то й догодити вже не знає як.

Дуже любили за це її панни, стали все їй довіряти та все з нею радяться. От раз баба й каже паннам:

— Бачу я, що ви дуже полюбили Княженка,— а чи згадали ви хоч раз про те, що колись йому доведеться умирати? Ви довічні панни, то вам про це байдуже, а він-таки людина; як і всі люди вмирають, не минеться і йому.

Засмутилися панни, кажуть:

— Краще б ти зовсім і не нагадувала нам про це.

Тоді баба й каже:

— Коли б нам довідатись, де його смерть, то ми б, може, не допустили його вмерти. Випитайте в нього,—може, він знає.

Раз почали панни випитувати в Княженка, де його смерть.

А він жартує:

— Може, отам,— каже,— у віників! — та й показує в куток.

Панни вхопили віник, по стеблиночці його розібрали.

— Немає тут,— кажуть,— нічого.

— Ну, то, може, там на печі в глечичку.

Кинулись вони до глечика, подивились, а він порожній.

— І тут немає,— кажуть.

Пожартувавши трохи, Княженко й каже:

— Я вам скажу, де моя смерть. Схована вона в таким

місці, що ніхто не знайде. Єсть у мене в голові три золоті волосини, під тими волосинами скринечка, а в скринечці — маленький ніж. Як зрізати тим ножиком волосини, тоді я умру. Сестри взяли й розказали про це бабі.

Раз Княженко ліг спочити, а панни пішли в гай погуляти. Тоді баба підійшла до сонного Княженка, знайшла в голові золоті волосини, а під ними скринечку з ножиком. Зрізала вона тим ножиком золоті волосини, і Княженко відразу став мертвий.

Прийшли панни з гаю, побачили мертвого Княженка, почали тужити. А баба найдужче голосить та побивається. Довго не виходили панни з кімнат, все плакали, аж на лиці спали.

Тоді баба й каже до них:

— Бідні ви, мої панночки. Годі вже вам сумувати, бо зовсім помарніли. Вийдемо в гай, походимо, свою тугу хоч трохи розважимо, бо все одно своєму горю не пособимо.

Повела баба трьох панн гаєм, розважала їх, розмовляла та й завела до річки, де сховала човен.

— А гляньте, який ловкий човник стоїть в очереті,— каже вона до паннів.— Може б ми сіли в цей човник та поплавали трохи?

А паннам все одно — сіли й поплили. Баба все щебече їм, розважає, щоб не журилися, а сама править човником до того берега, де стоять князеві будинки. Й незчулися панни, як припливли. А там уже було сховано в очереті князеве військо. Сестри були без усякої зброї і змагатися їм було вже ніяк: пішли до князя в бранки. Князь і каже їм:

— Тепер мусите за жінок мені стати.

Порадилися панни між собою та й кажуть:

— Що ж, мабуть, вже така наша доля — бути тобі за жінок. Тільки дозволь нам перше виносити рік жалоби по нашому лицареві. Як не будеш ти цей рік ходити до нас і дивитися на нас, тоді підемо за тебе. А як ні — щоб ти не робив, а за жінок тобі не будемо. Князь з великою радістю погодився. Дав їм три кімнати в будинку, поставив для них наймичку, а сам став жити десь аж у третьому будинкові.

Минуло три роки, як Княженко оддав свого першого товариша в науку лісовим людям. За цей час навчився він у тих людей по сліду вишукувати живого й мертвого звіра.

Подякував людям, пішов шукати Княженка. Знайшов те місце, де вони розпрощалися колись, понюхав слід та й довідався зразу, що Княженко мертвий. Заплакав та й думає: «Піду знайду та хоч поховую».

Іде він та й іде. Виходить з лісу другий товариш, що колись пішов у науку до других лісових людей. Перший привітався з ним та й розказує:

— Немає вже живого нашого Княженка. Оце йду, щоб знайти та хоч поховати.

Засмутився й другий товариш та й каже:

— Піду і я з тобою.

Пішли.

Ідуть, коли виходить їх третій товариш. Привіталися вони з ним та й жаліються:

— Горе нам: нема вже живого товариша нашого, вірного Княженка.

А третій і каже:

— То не горе, що він мертвий, бо лісові люди навчили мене оживляти мертвих, а то горе, що не знаємо, де шукати Княженка.

А перший товариш і каже:

— Знайти ми його знайдемо, бо я навчився по сліду шукати живого й мертвого звіра. Знайдемо й Княженка. Біда тільки, що харчів у нас немає, а дорога далека.

Тоді промовляє й другий:

— Та й мене ж даром учили три роки лісові люди. Ось у мене єсть пшеничне зерно. З цього зерна я нароблю всяких страв і напунків, скільки душі забажається.

— Коли так, то й журитись нам немає чого.— Сказали та пішли по сліду.

Ідуть та й ідуть. Прийшли до будинку. Увійшли в кімнати — лежить їх Княженко мертвий, а на грудях — золотий перстень, що поклала найменша панна, Княженкова жінка. Тоді третій товариш вийняв з кишені маленький камінчик, притулив його Княженкові до серця. Серце відразу забилось, і Княженко ожив.

— Як же я довго спав! — каже він, позіхаючи.

А товариші до нього:

— Може, й довіку б поспав, коли б ми не нагодилися. Та й розказали йому, що він був мертвий.

Глянув Княженко по кімнатах — немає ні трьох паннів, ні баби. Догадався тоді, яка то баба жила в них.

— Це ж князь підіслав її, щоб вона мені смерть заподіяла, а паннів до нього заманила! — промовив він.

А товариші їй кажуть:

— Коли три панни справді у того князя, поїдемо їх визволити.

Посідали вони на трьох коней од однієї матки, а Княженко на стару матку та їй поїхали.

Ідуть берегом, дивляться — на тім боці князеві будинки. Перебрели ріку, коней пустили в пашу, самі сіли на траві спочити. Коли приходить до ріки дівчина води набрати. Бере вона глеком воду та їй співає:

Завтра в нас весілля буде,
Звеселяться наші панни,
Поскидають сумне вбрання,
З нашим князем одружаться,
Вони й мене не забудуть,
Гарне плаття подарують.

Княженко їй питає її:

— Чия ти, дівчино, і що за пісню співаєш?

Дівчина їй розкажує:

— Я наймичка у трьох довічних паннів, що ось уже рік, як живуть у нас. Прийшла води брати їм до умивання. А співаю про те, що завтра в нас весілля: князь бере їх за себе.

Княженко їй каже:

— Послужи мені, дівчино, — велику нагороду матимеш.

Потім вийняв перстень та їй каже:

— Візьми оце перстень, вкинь у глек з водою, а як даватимеш паннам умиватись, то зливай воду старшій та середульшій, як треба; коли ж будеш зливати найменшій, лий помалісіньку, по капельці. Вона розсердиться, стане гримати. Тоді ти, немов злякавшись, перехили весь глек — перстень і впаде. Як стане панна питати, де ти його взяла, тоді ти про нас і розкажи.

Дівчина погодилась. Прийшла в будинок та, як напавляв її Княженко, так і робить: злила води старшій і середульшій, як слід, а до меншої прийшла та їй лле по каплі.

— Чого ти цідиш так, лий доладу!— звеліла їй панна.

А та немов злякалась та тоді бурх всю воду з глека!— а перстень тільки — брязь! Панна вхопила той перстень, придивляється та й питає:

— А де це ти взяла цього персня?

Дівчина розказала все: сидять на березі чотири лицарі, один дав їй цей перстень і направив отак зробити.

Гукнула панна своїх сестер і розказала їм. Всі догадалися, що між тими лицарями єсть Княженко. Тоді й кажуть дівчині:

— Іди ж ти та скажи тим лицарям, щоб їхали вони найматись до нашого князя служити у військо.

Дівчина побігла знов на берег і переказала їм все, що звеліли панни.

А баба увійшла в князя у велику шану й повагу. Князь зодягав її в шовки та в оксамити, садовив за свій стіл їсти, оддав їй до рук усе своє хазяйство. Вийшла вона на рундук гуляти, дивиться — їдуть повз будинок чотири лицарі. Коні воронії, а зброя так і сяє.

Вона й посилає слуг, щоб спитали, що то за люди. Слуги розпитали, прийшли та й кажуть бабі:

— Ці люди хочуть найнятися до князя у військо.

Баба й думає: «Добре було, коли б найняти цих пишних лицарів до мене на сторожу». Пішла до князя та й каже йому про це. А князь — що баба не просить, все послухає, так її дуже шанує. Тільки стало сонечко заходити, забажалося бабі прогулятися з новою сторожею. Запрягли їй шестеро коней в карету, під рундук підїхали. Баба покликала з собою трьох панн погуляти, сіли вони в карету й поїхали. Їдуть, як вихор; по боках чотири лицарі на конях грають. А баба тільки хусточкою махає та на кучера погукує, куди їхати показує: «Зверни сюди! Тепер отуди!» — Кучер слухає, куди скаже, — повертає. Заїхали геть-геть од будинку. Тоді лицарі спинили коней, витягли бабу з карети та й узяти в батоги. Періщать, аж пір'я з неї летить, та примовляють:

— Отуди, тепер отуди! — Бігає баба — не втрапить, куди втекти. Вибили її лицарі, як самі знали, й прогнали в гай. Повернувшись до будинку, вони повоювали князеве військо, а самого князя в полон узяти. Потім Княженко й каже:

— Тепер поїдемо додому, до мого батька.

Позабирали вони всі князеві табуни й отари, всіх його слуг та й рушили в те царство, де жив Княженків батько.

Ідуть вони та й ідуть, заїздять в якесь село. Слухають, аж там щось вигукує:

— По булки! По булки! Булки свіженькі! Булки м'якенькі!— Далі виходить чоловік, такий обідраний, кошика з булками на голові несе.

Гукнув його до себе Княженко та й питає:

— Чого ти ходиш такий обідраний, мабуть, ти продаєш не свої булки?

А чоловік зітхнув та й розкажує:

— Така вже моя, мабуть, доля! Колись і я в золоті ходив, а тепер довелося хазяйські булки продавати.

— А хто ж ти такий?— питає Княженко.

Чоловік і розкажує:

— Я — князівський син. Було нас у батька три сини, я був найстарший. Нарадись ми шукати на світі трьох довічних панн. Я поїхав перший. Дав мені батько на дорогу три мішки червінців, а я поїхав у це село до пана та й сів з ним у карти грати. Програв я йому всі свої червінці, а потім і свою волю. Тепер я в нього за наймита. То ще він мене й посилає продавати булки.

Придивився до нього Княженко, аж то його старший брат.

Впізнав та й не признається, тільки каже:

— Гукни свого пана — я хочу з ним в карти грати.

Пішов той чоловік, гукнув пана. Сіли вони грати в карти. Недовго й грали: повигравав Княженко в того пана все золото, всі табуни й отари, одібрав і волю своєму братові, а самого пана пустив мало не в одній сорочці.

— Ото,— каже,— щоб не сїдав більше грати в карти.

Тоді Княженко признався до свого брата, одів його в добру одержу, дав коня, а за жінку дав старшу панну. Поїхали всі гуртом далі.

Ідуть та й ідуть, коли знов село. Чують, а в селі щось вигукує: «По рибу! По рибу! Риба печена, риба варена, риба смажена!». Далі виходить чоловік, а на голові в нього

сковорода з рибою. Сам обідраний, тільки шмаття на ньому має.

Покликав його Княженко та й питає:

— Чого ти такий обідраний?

А той зітхнув та й одмовляє:

— Ходив і я колись в шовках та в золотах, а тепер довелось хазайську рибу продавати.

— А хто ж ти такий? — питає.

Чоловік і каже:

— Я не простий чоловік, — я княженко. Було у нас у батька три брати, а я середульший. Поїхали ми по світах шукати собі трьох довічних пани, та й не довелось мені далеко заїхати: застряв у цьому селі. Живе тут панок, сів я з ним у карти грати та й програв усі червінці, що дав мені батько на дорогу. Програв і себе в неволю. Тепер я в нього наймитом. Та ще він посилає мене рибу продавати

Впізнав Княженко й середульшого свого брата та й не признається.

— Піди, — каже, — поклич свого пана, я буду з ним в карти грати.

Пішов чоловік, гукнув.

Сіли вони грати. Виграв Княженко і в цього пана всю його худобу, одіграв волю братові, а самого пана пустив голого.

— Ото, — каже, — не обігруй людей удруге.

Далі признався й до середульшого брата. Дав йому коня й зброю, а за жінку — середульшу панну. Всі гуртом поїхали вони далі.

Стали вони доїздити уже до своєї домівки. Чим ближче було додому, тим сумніші ставали два старші брати. Їдуть вони рядком та й журяться, як їм тепер додому показатись. Найменшого брата всі хвалитимуть, а з них будуть сміятись, що програвались у карти.

Намовились вони згубити свого найменшого брата. Свиснули на коней, вітром понеслися вперед. Як одїхали далеченько, злізли з коней, почали копати яму. Викопали вони глибоку яму, закрили її буркою, самі сіли по боках та й ждуть.

А менший Княженко, оглядівшись, що немає братів, рванув стременими й подався їх доганяти.

Тільки він під'їхав, вони й кажуть:

— Злазь, братику, з коня та спочинеш з нами отут на бурці.

Найменший Княженко злазить з коня, сідає між ними на бурку. Сів та й провалився з буркою в яму. Тоді закидали вони його землею і місце зарівняли. Коли над'їхали туди люди з табунами, брати наказали їм, щоб вдома про все мовчали.

Приїхали вони до батька. Дуже зрадив старий князь, що хоч двоє синів повернулися живими, задає великий бенкет. Наїхало на бенкет багато великих гостей і почали вихваляти старших князевих синів, що добули стільки всякого добра ще й трьох панн довічних.

Бачили боги, яка кривда велика сталася на землі, й не потерпіли. Зробили вони з глини двох невеликих темних на колір людей, дихнули на них, то вони стали живими, потім послали їх одкопати Княженка. Одкопали вони ще живого Княженка і разом з ним пішли до старого князя. Приходять до старого князя, а там ще бенкетують гості. Княженко про все розказав батькові, та той не йме віри, каже:

— Сам ти проблукав час марно, то це тебе завидьки беруть, так ти й набріхуєш на своїх братів.— Потім ще й розсердився:

— Йди собі,— каже,— геть, зайдо, звідкіль прийшов, а я од тебе одрікаюсь.

Повиходили старші брати й почали з нього глузувати.

Оступили його гості, теж сміються. Гірко стало Княженкові од такої неправди. Тоді він і каже:

— Слушайте, люди добрі! Пушу я з рушниці кулю вгору. Коли я брешу — хай вона впаде на мене, коли ж ні, то нехай на моїх братів.

— Добре,— кажуть,— стріляй.

Стрельнув Княженко вгору з рушниці, а куля розпалась вгорі на дві половини та й упала на голови старших братів. Тоді всі повірили, що вони покривдили свого брата. Взяв князь та й повигонив їх. Тоді найменший Княженко побратався з тими чорними людьми, що одкопали його, і поженив їх на старших довічних паннах.

Стали вони жити та добра поживати.

Тоді я пішов од них.

ЛЕВЕНЬ

Там, де багато гір і долин, де ростуть ліси густі, непроходимі, колись жив собі стрілець та його жінка. Були вони вже старі, а дітей не мали. Коли дав бог їм сина — порадили старі, покликали гостей і гуляли сім днів і сім ночей.

Пестять та жалують вони хлопця, оленячим мозком годують, а він росте та завдає їм жалю. Чужі діти на полювання їздять, конем грають, а їх здоровань на смітнику сидить та попелом пересипається. Не вмийється, не розчешеться, за діло не візьметься. Сміялися люди з нього і подражнили Левнем. Раз і каже батько до матері:

— Викохали ми сина здорового, як гора, та й не маємо з нього користі — тільки сором од людей. Краще б було, коли б зовсім його ми не мали.

І нарадяться вони позбутись свого Левня.

Виряджається батько на полювання та й Левня бере з собою.

Побрали вони рушниці і пішли в гаї. Ідуть вони та й ідуть, та й ідуть. І зайшли в такі нетрі, що й світу не видно. Тоді й каже старий стрілець:

— Отут, ми, сину, розійдемося: ти підеш в один кінець, а я піду в другий. А як примеркне, ми знову зійдемося на цьому місці та й підемо додому разком. А що вистріляємо, тут складати.

Нарізали вони примітку на дубові та й розійшлися.

Дунав же старий стрілець, що Левень заблудиться в лісі, а вийшло не так. Як звечоріло, приходить він до дуба, приносить за плечима одну козу, що вистріляв за день. А Левень лежить уже під дубом, козу й кабана поклав біля себе. Здивувався собі старий, а далі й каже:

— Дорога далека нам додому, добре б було оце зва-

рити вечерю та підгодуватись, коли ж на лихо й вогню забув узяти з собою. Бачиш, сину, десь вогонь горить — збігай, попроси.

А син і каже:

— Вславили, тату, тебе люди, як старого стрільця. Як же воно сталося, що виряджався ти на полювання та й забув вогню з собою взяти?

Подивувався собі, одначе послушався батька й пішов добувати огню.

«Звідтіля вже не вертатись йому»,— подумав старий стрілець і пішов додому.

Приходить Левень до вогню, аж там сидить сім братів, сім велетнів, вечерю варять. Перед ними великий-великий казан, а в ньому киплять сім оленів.

Левень скинув шапку, поздоровкався, став прохати вогню. А велетні радяться між собою:

— О, це нам і ласощі до вечері будуть: коли його краще з'їсти тільки — чи зараз, чи після вечері?

Тоді один і каже:

— Зараз — то тільки голод переб'ємо,— краще після вечері закусимо ним.

Далі старший людоїд і каже:

— Ну, сідай, хлопче, та повечеряй з нами, бо після вечері ми тебе самого з'їмо.

Левень не сперечається, сідає. От найстарший брат і каже:

— Хто б же це казана нам зняв та сюди подав?

— Чи не мені доведеться пошанувати братів моїх старших,— каже найменший велетень.

Тоді Левень і каже:

— Дозвольте, я вже прислужуся вам! — встав та й іде до казана. А йдучи обпирається об велетнів та й стогне, жаліється, що ноги натовив. Як обіпреться об чие плече, то воно й хрусне, візьметься за руку — рука трісне, за в'язи — в'язи поверне. Поки дійшов до казана, то й усім що-небудь пошкодив. Став перед казаном та й дивується, що великий такий, а далі й примовляє:

Чи то ж даром мене
Батько-мати кохали,
Оленячим мозком годували!

Схопив однією рукою того казана, зняв із вогню. Потім сів та вечеряє, а вечеряючи, й велетнів шанує: обгризе кістомаху та й гріє нею то одного, то другого по чім видно.

— Вечеряйте,— каже,— вражі сини, та моєму батькові дякуйте.

Старший велетень подивився на нього та й каже:

— Отакого чоловіка нам треба було.

Потім до нього:

— Послужи нам, чоловіче добрий, то й ми тобі в пригоді станемо.

— А як же маю вам я послужити? — питає Левень.

Велетень почав розказувати:

— Стоїть тут у гаю кам'яний стовп, під стовпом двері, а під дверима — кімната в землі. В тій кімнаті — всякого добра повно. І стоять ще в тій кімнаті столи з усякими стравами й напитками. Скільки не пий, скільки не їж, то й не помітно: вип'єш чарку — вона знову повна, з'їси що-небудь, то воно й знову десь візьметься. Колись ми здіймали стовп і жили в тій кімнаті. Та ось уже минуло сім років, як не сила наша його підняти: вже й самі не знаємо: чи то стовп той поважчав, чи сили нашої поменшало. Коли піднімеш ти нам той стовп, то ми дуже тобі подякуємо: дамо ми тобі за це таку шкуру, що, як сядеш на неї, то й полетиш, куди забажаєш; дамо тобі ремінь — що не зачепиш тим ремнем, те й понесеш. Іще дамо тобі такі чоботи, що в них ти по чому схочеш, по тому й підеш, куди схочеш, туди й вилізеш.

— Чи так, то й так,— каже Левень.

Другого дня вранці привели велетні Левня до мурованого стовпа. Взявся він за стовп однією рукою та й бачить, що не здійме. Потім як гукне:

Чи то ж даром мене
Батько-мати кохали,
Оленьчим мозком годували!

Вхопив обома руками того стовпа та й підняв відразу. Одчинили потім залізнi двері й увійшли в кімнату. Все, як казали велетні, так і було: в кімнаті повно всякого добра, а посередині стіл з усякими стравами й напитками. Скільки не пий, скільки не їж, то їх і не позначиться.

Вклонилися велетні Левневі, подякували йому, а цю обіцяли, оддали. Виходить Левень з кімнати та й бачить,

що біля дверей лежить черевичок. Підняв його, а він — золотий. Взяв його, сховав у кишеню. Вийшовши на прогалину, прослав шкуру та й сів на неї. Шкура піднялася вгору-вгору та й понесла його понад гаями, понад болотами, понад високими горами.

Летить він та й летить. Захотілося йому їсти. Осів він в одному селі, увійшов до крамнички та й каже що-небудь йому продати. А замість грошей дає золотого черевика. Крамар подивився на того черевика та й каже:

— Хоч я бідний чоловік, та не хочу тебе одурити: дорогий це черевик, і не можу оплатитись я за нього всім добром моїм. А єсть у нас дуже багатий купець. Піди до нього — може, він купить.

Пішов Левень до багатого купця, показав йому свого черевика.

Глянув купець на черевика та й каже:

— Добудь пару до цього черевика, оддам тобі все моє добро, всі мої крамниці з крамом і з слугами, тільки сіряк собі оставлю; візьму, в чому стою, за руку свою жінку й піду звідділя, а ти будеш паном над усім моїм добром.

Тоді взяв його до себе в кімнати, напоїв, нагодував, ночувати оставив. Вранці Левень сів на свою шкуру й полетів по світу шукати пари золотому черевикові.

Летить він та й летить. Бачить село, а в селі панський будинок; біля нього снують люди: одні входять в будинок, другі виходять. І ті, що йдуть в будинок, — плачуть, а ті, що виходять, — сміються. Осів Левень в селі, підійшов до людей та й розпитує: чого то люди, як ідуть у будинок, плачуть, а як вертаються, то сміються?

Люди й розказують йому.

— В цьому будинкові живе наш князь. Колись був у цього князя молодий син, такий хороший, що й не сказати. Князь не навтішався ним, коли несподівано син помер; ніхто й досі не знає, з чого йому смерть та сталася. Старий князь дуже журиться за ним і ніяк забути не може. Як тільки вийде синові тому рік, князь велить нам приходити до нього в будинок й оплакувати сина. Людям те, як за напасть, та треба. Сьогодні оце тому синові вишло сім років. Отож люди і йдуть у будинок плакати. Щоб видно було в їх слези, то вони заздалегідь нати-

рають собі очі. Ну, а як повертають з будинку, то вже сміються, бо раді, що позбулися того клопоту.

Левень подумав трохи та й каже:

— А я знаю, що отой князів син не помер, а живий.

Люди й кажуть йому:

— Чого ж він живий, коли ми самі бачили, як його ховали?

— Хоч і поховали, а він живий,— одказує Левень.

Здивувалися люди, розказали своєму князеві. Князь звелів привести Левня до нього.

— Це ти кажеш, що син мій живий? — питається князь.

— Я казав та й тепер скажу, що син твій живий,— одмовляє Левень.

Князь розгнівався дуже.

— Сім років, як син мій лежить в сирій землі, всі про це знають. А ти, мабуть, прийшов людей морочити та з мого горя глузувати.

І звелів князь своїм слугам зв'язати Левня і вбити його.

Левень подождав, поки його зв'язали, а далі й каже:

— Дозволь, князю, слово сказати!

— Кажі,— одмовляє князь.

— Не поспішай, князю, мене вбивати, звели краще копати яму поруч з могилою твого сина. Звели викопати яму і в ній прорити збоку дірку до його труни, щоб можна було рукою дістати. Я ляжу на ніч в тій ямі, а завтра вранці сина твого виведу з могили живого. А коли зберешу, то завтра що схочеш, те й зробиш зо мною.

Подумав князь та й каже до слуг:

— Що ж, вбити ми його завтра встигнемо, а тепер зробіть так, як він каже.

Викопали слуги яму поруч з могилою князєвого сина, продоббали в тій ямі збоку дірку до його домовини, впустили туди на ніч Левня. А щоб не втік — зверху дошками забили. Лежить Левень в ямі та й жде. Коли ось опівночі бачить він в дірку, що видовбали збоку,— а в могилі княженковій так щось і осіяло. Дивиться, а то прилетіла панна, така хороша, що аж сяє од неї. Зняла вона з голови у себе шовкову шалю і стиха вдарила нею по плечі мертвого. Княженко зразу розплющив очі та й устав такий молодий та гарний, немов він не вмирав. Сіли вони рядком, обнялися та й розмовляють любенько.

А Левень тихенько просунув руку в дірку та відразу за шовкову шалю. Рванулася панна, стрепенулась, полинула з могили, а шовкова шаля осталася в руці у Левня.

Молодий княженко, як сидів живий, так уже й остався.

Тільки почало сходити сонце, приходять князь із своїми слугами до могили. А Левень уже гукає, щоб могилу швидше розкривали та його з молодим княженком пускали на волю.

Як побачив старий князь, що син його живий, то зрадів так, що й не сказати. Звелів він зробити великий бенкет. Наїхало на той бенкет багато гостей і з близьких і з далеких країв і бенкетували вони сім днів і сім ночей. А як мали гості роз'їздитись, старий князь скликав їх до гурту і розказав їм про те, як помер колись його син і як Левень вивів його з могили живого. Гості дивом дивувалися та Левня славили. Тоді старий князь і каже йому:

— Скажи ж мені, добрий чоловіче, чим мені тепер нагородити тебе за твою послугу. Нічого не пожалію: чи золота, чи срібла, чи мого панства забажаєш — всього надарую тобі.

А Левень і каже:

— Не треба мені ні золота, ні срібла, ані твого панства. Єсть у мене один черевик, а пари до нього немає: звели, князю, добути пару моему черевикові, то й буде ото мені нагорода.

Розіслав князь свої слуги по всьому світу. Проїшли вони всі королівства, всі царства, все шукали, все питали, — не знайшли пари тому черевикові. Так і додому повернулися.

Тоді Левень і каже:

— Коли не знайшли пари моему черевикові, то другої нагороди мені й не треба.

Вийшов од князя, сів на свою шкуру та й полетів сам шукати тієї пари.

Летить він та й летить. Коли бачить — протікає ріка гаєм. На однім боці — панські будинки, а на другім — ходять в гаю голі люди і їдять траву. Спустився Левень додолу, підійшов до людей, поздоровкався, питає:

— Що ви за люди, що ходите голі й траву їсте?

Вони й кажуть:

— А такі ми люди — ми стрільці князівські, що живе по той бік. Вже сім років, як послав він нас сюди на полювання. Сюди пливли ми корабликом, а назад нас щось не пускає. Тільки випливемо на середину, то щось корабель наш перекидає. Наш князь не раз посилав од себе другий кораблик з харчами, то і його щось сюди не пускало, на середині ріки у воді потопляло. За сім років вся одежа, що була на нас, зовсім поносилася. Пороху давно немає, рушніці поржавіли. Так оце ми й ходимо голі та траву їмо.

Подумав Левень та й каже:

— Давайте я попливу на вашому корабликові на той бік і привезу вам харчів та одежі.

— Куди тобі перевезти,— кажуть стрільці,— багато загинуло вже людей, загинеш і ти марно. Ти — добрий чоловік і нам шкода тебе: не їдь краще.

— Поїду,— каже.

— Ну, їдь, тільки знай: по смерть ти свою їдеш,— кажуть.

Сів Левень на кораблик та й пливе. Став випливати на середину, коли чує голос з води:

— А хто це плине через ріку? Тут давно вже ластівка не перелітає, а ти насмілився кораблем плисти. Вернися, а то потоплю!

А Левень і одмовляє:

— Я людина чужая, тутешніх звичаїв не знаю, пропусти мене.

Тоді воно й озивається:

— На цей раз я вже пропущу тебе, та тільки гляди — назад не вертайся, бо тоді втоплю.

Пропустило.

Проплив Левень до другого берега, прийшов до князя, розказав йому все та й каже:

— Давай, князю, одежі та давай харчів — попливу перевезити тобі твоїх стрільців.

— Шкода мені тебе,— каже князь,— не їдь краще та живи в мене.

— Ні, поїду,— каже.

— Воля твоя,— тільки по смерть ти свою їдеш: багато вже людей моїх у воді потонуло.

Таки не послухав. Узяв одежі для стрільців, узяв харчів, сів на кораблик та й пливе назад. Випливає на середину, коли чує, знов щось з води гукає:

— Тобі ж казано, щоб більш не плив сюди, а ти отак слухаєш? Повертай назад, бо зараз перекину!

А Левень пливе собі далі, немов і річ не до нього.

Коли розступилася хвиля, з води виринула панна. Вчепилась вона за корабель та й перекидає. Тоді Левень перескочив на другий бік корабля, уперся ногами, не пускає. Виринула панна з другого боку, знову потопити хоче кораблик, а Левень знову став на другому кінці, не дає панні потопити корабля. Розгнівалася панна, виринула на кораблик, вибирається, щоб ввіймати Левня та затягти у воду. Левень тоді як гукне:

Ех, чи даром мене
Батько-мати кохали,
Оленячим мозком годували!

Та як схопив панну за руку та й з води витягає. Бачить панна — не сила їй Левня подолати, вирвала свою руку та й знову у воду поринула. Тільки перстень золотий з її руки остався у Левня. Як упірнула, то більш і не виринула. Приплив Левень до берега, забрав на корабель стрільців, одягнув, нагодував та й назад до князя легенько перевіз.

Зрадів князь дуже, як побачив, що припливли вони живі, накликав гостей багато на бенкет. Сім днів і сім ночей бенкетували гості; стали додому виряджатись. Тоді князь скликав їх до купи та й розказав про те, як Левень ріку переплив і його стрільців, що ходили голі й їли траву, до нього знову перевіз. Розказав та й питає Левня:

— Скажи ж мені, як мені нагородити тебе, щоб було по заслuzі? Чи золотом-сріблом, чи панством моїм тебе одарувати?

А Левень і одмовляє:

— Не треба мені ні золота, ні срібла, ані твого панства. Єсть у мене черевик золотий, а пари до нього немає: коли добудеш пару моему черевикові, то й буде мені правдива нагорода.

Послав князь свої слуги по всіх царствах і королівствах. Шукали, шукали слуги — не знайшли; додому так повернулись. Тоді Левень і каже:

— Коли не знайшли пари черевикові, то піду я сам по світу шукати, другої нагороди мені не треба.

Сів на шкуру та й полетів.

Летить він та й летить, та й летить. Як стало вже вечоріти, побачив він у гаю високий-високий будинок. Сів додолу, обійшов кругом, а дверей немає; єсть тільки десь на самому верху. Тоді Левень вийняв ті чоботи, що дали йому брати-велетні, взув їх та й поліз по голій стіні, немов по драбині. Виліз до дверей, одчинив, увійшов у будинок. В тому будинкові — сім кімнат. В одній кімнаті посередині стоїть стіл, а на ньому наставлено всяких надїдків та напиків. Повечеряв Левень, потім знайшов в другій кімнаті ліжка та й ліг спочити. Опівночі почув він — щось шумить. Дивиться — в другій кімнаті осяяло. Він заглянув у щілочку і побачив, що сидять там біля столу три ясні панни.

Одна панна починає говорити:

— Було нас три сестри, три довічні панни, так і тепер троє. Сім років тому, як полинули ми між люди шукати собі долі та й досі не бачилися. Ну — розкажіть, сестриці, як кому довелося в світі прожити тих сім років.

Найменша сестра й каже:

— Ти, сестрице, між нами найстарша, то ти й починай розказувати.

Тоді старша сестра й розказує:

— Як розлетілися ми по світу, побачила я в одному гаю кам'яний стовп, під стовпом — двері, а за ними кімнати в землі. Всякого добра було багато в тій кімнаті: було що пити, було що їсти, було уві що й зодягтися. Стояли там на столі всякі страви й напикки: скільки не їж, скільки не пий, то й не позначається. Почала я жити в тій кімнаті. Спершу ходили до неї сім велетнів-людоїдів. Тоді я витягла з свого черевика один цвяшок і прибила ним кам'яний стовп. З того часу велетні не могли вже зрушити стовпа й перестали ходити. Сім років прожила я в тій кімнаті і добре було мені там. Політаю, було, по світу та й знову повертаюся до кімнати. Коли приходять знову сім велетнів-людоїдів і приводять з собою якогось чоловіка. А той чоловік і каже:

Чи то ж даром мене
Батько-мати кохали,
Оленячим мозгом годували!

Потім взяв та й підняв той кам'яний стовп. Я шурхнула в двері і втекла непомітно, тільки один черевик зо-

лотий спав з моєї ноги. Проте мені нічого того не шкода. Одного бажається мені — ще раз побачити того доброго молодця.

Почала розказувати середульша сестра:

— Літаючи по світу, вгляділа я в одного князя молодого сина. Молодий княженко був такий хорошун, що я полюбила його. Щоб вільно було нам кохатися з ним, я наслала йому смерть. А як поховали його, я щонаочі літала в домовину, махала на нього шалею, і він оживав. Цілу ніч жартували ми та милувались, а як починало світати, я знову махала на нього шалею, і він ставав мертвим. Явилітала з домовини до другої ночі. Сім років кохалася я так з княженком і була щаслива. Не помітила я, як одного разу викопали поруч з тею могилою яму. Проробили в ямі збоку дірку до княженкової домовини й поклали на ніч в тій ямі якогось чоловіка. Виждав він, коли я прилетіла та оживила молодого князя, а потім тихенько просунув у дірку руку і зірвав з мене шалею; насилу я сама втекла; а князів син так і остався живий. Не шкода мені того молодого княженка — накохалася я з ним довго; хотілось би мені одного тільки: побачити того молодця, що зірвав з мене мою чарівну шалею.

Розказує потім третя сестра:

— Побачила я, як од одного князя перепливли через ріку стрільці на полювання. Я впірнула в ріку та й не пускаю їх переплисти назад до князя. Коли князь од себе послав їм кораблі з харчами та одежею, то я їх на середині перекидала в воду. Сім років так я жартувала з ними. Стрільці зовсім обідралися, ходили голі, а як харчів не було, то їли траву. Потім побачила я, що пливе кораблем чужий чоловік. Я гукнула, щоб він вертався назад, а він просить переплисти тільки туди. Я пропустила його і звеліла назад не повертатись. Бачу, а він пливе назад, харчі та одежу перевозить стрільцям. Хотіла я потопити його з кораблем та й не подолала. Тільки хотіла його вхопити, він як крикне:

Чи то ж даром мене
Батько-мати кохали,
Оленячим мозгом годували!

та як схопив мене за руку,— на велику силу вирвалася од нього. А перстень свій у руці в нього оставила. Не шкода

вже мені тих жартів, бо й сама я хотіла покинути їх. Коли б мені тільки побачити того молодця.

Тоді найстарша сестра й каже:

— Бачу я, що всі ми три сестри, три довічні панни полюбили одного молодця. Давайте думати-гадати, як би знайти його.

Левень все це вислухав, стоячи за дверима, потім вийняв перстень, що зняв з найменшої сестри, та й покотив стиха з-під дверей. Перстень викотився на середину кімнати і упав біля ніг найменшої панни.

— А ось і перстень мій! Де він тут узявся? — здивувалася найменша панна.

А Левень просуває в щілку крізь двері шовкову шалю середульшої сестри та золотий черевик найстаршої.

Тоді всі панни догадалися, хто стоїть у них за дверима. Дуже пораділи вони, почали співати, танцювати, потім стали біля дверей та й просять:

— Вийди, вийди до нас, хлопче-молодче!

Тоді Левень вийшов до них і привітався. Посадили вони його за стіл, добре шанували, ласкаво розмовляли й упрохали, щоб він жив у них.

Живе Левень у трьох довічних панн і добре йому. Панни люблять його, розважають, не знають вже, як і догодити йому. Раз вони порадились між собою та й кажуть:

— Між вашими людьми так водиться, що вони дружаться по парі. Ми три сестри, три довічні панни, не од людей народились, то нам про це байдуже. А коли ти хочеш одружитися, то вибирай із нас собі одну за жінку, а дві тоді будуть тобі як рідні сестри.

Левень взяв собі за жінку найстаршу, а дві менші стали йому як рідні сестри. Потім сестри й кажуть:

— Може, ти занудився в гаю без людей, то ми з тобою й на люди підемо. Тільки те недобре, що ми полетимо, а ти не зійдеш з нами пішки.

Тоді Левень згадав про ту шкуру, що дали йому велетні, та й каже:

— Не журіться — я теж полечу з вами.

Потім панни й кажуть:

— Шкода нам нашого будинку кидати пустою.

Левень згадав про той ремінь, що дали йому велетні, та й каже:

— Не журіться — ї будинок полетить за нами.

Прив'язав він ремінь до будинку, сам сів на шкуру та й полетіли всі разом з будинком за плечима. Долітають до села, де жив той купець, до якого заходив Левень із золотим черевиком. Осіли вони в тому селі, зайшли до купця й продали йому золоті черевики. Все добро своє оддав купець за ті черевики, а сам взяв жінку за руку, надів сіряка та й пішов з того місця.

Живуть вони там та й живуть. Раз панни й кажуть Левневі:

— От коли б нам побачити твоїх батька та матір! Які то вони люди, що вихохали такого сина-молодця? Привези їх до нас побачити, а коли вони вже померли, то хоч їх кістки.

Сів Левень на шкуру та й прилітає в своє село. Бачить, а рідна хата потрухла, похилилася, тільки що не розвалиться. Увіходить у хату, а там батько та мати такі бідні, що й хліба не мають. Нема кому при їх старості й води їм подати. Як угляділи вони свого сина, то й очам своїм не вірили: вони думали, що давно вже немає його живого. Від радощів аж заплакали.

Посадив їх Левень з собою на шкуру й полетів до свого будинку. Підлітають до будинку, а на порозі зустрічають їх всі три панни: одна несе води умитися старим, друга достає їм білі сорочки, а третя зняла з себе шовкову шалю та й ударила їх по плечах. Вони відразу стали такі молоді, немов тільки що побралися. Стали вони жити всі вкупі тихо та любо.

А що було з ними далі, то я вже й не знаю, бо я саме тоді пішов од них.

ЧАРІВНА КОЗА

Жив собі князь, і було в нього три сини та три дочки. Як став умирати, покликав князь синів і сказав їм свою волю:

— Оддайте дочок заміж за того, хто перший посватає.

Сказав та й умер. Через рік прилетіло троє Чорних Орлів сватати князівен.

— Не оддамо! — кажуть старші брати Чорним Орлам. — Завезете ви наших сестер далеко од роду, марнітимуть на чужині.

Тоді найменший брат і каже:

— Згадайте, що батько заповідав нам, умираючи. Треба оддати.

Шкода було за сестрами, та не хотілось і батькової волі ламати. Оддали.

Поїхали три сестри з Орлами та й вісті не шлють.

Зажурилися брати.

— Занапастили, — кажуть, — ми своїх сестер, світ їм пов'язали на чужині.

Далі старші брати почали нападатися на меншого.

— Це через тебе! — кажуть. Гризуть та й гризуть йому голову.

Тяжко стало йому жити з ними. Взяв він та й пішов од них, куди очі бачать.

Довго мандрував він світами, поки вийшов на степ. На тому степу трава до пояса, а скоту пасеться — й краю не видно. Підійшов він до чабанів, розпитує:

— Чиї це степи, чий скот на них пасеться?

— Все це, — кажуть, — Чорного Орла.

— А сам він далеко? — питає. — Мені треба до нього.

— Дорога не близенька.

Потім стали розказувати:

— Підеш прямо та й прямо. Буде другий степ, а на ньому табуни коней. Минай, іди далі. Потім буде третій степ, а на ньому отари овець. Теж минай. Далі будуть качки, гуси, кури. Пройдеш сім степів, тоді будуть тобі будинки Чорного Орла. Як будеш доходити до чабанів, признавайся до них. Вони тебе напоять і нагодують, бо вся та худоба, що стрінеш по дорозі, все то — Чорного Орла.

Довго йшов Княженко степами; як доходив до чабанів, признавався до них, вони його поїли, годували й на дорогу харчів давали. Пройшовши сім степів, тоді побачив великі будинки Чорного Орла. Пішов туди. Увійшов у будинок, бачить — його найменша сестра.

Зраділа сестра, не знає, як краще брата шанувати. Далі й каже:

— Я на тебе, братику, й не надивилась би, з тобою не наговорилася, та шкода мені томити тебе, бо ти й так в дорозі стомився: іди в кімнату, лягай спочивати.

Одпочив брат, встає, а вже йому стоїть і вода митися, і рушник втертися, на столі — їсти й пити. Княженко й каже:

— Десь ти, сестро, сама на хвилинку не спочила та все за мене клопоталася.

Далі й питається Княженко у сестри:

— Як живеться тобі, сестриченько, на чужині в самотині?

— А добре, братику, — каже, — чоловік мене любить і жалує, тільки він ревнивий.

Далі подумала та й каже:

— Оце я жду, не дождуся його та й боюся: як прилетить він, тричі увесь світ обкруживши, не буде тебе зразу впізнавати, то ще й стріляти згарячу стане. Сховаю я тебе на той час. А перегодом сама скажу йому.

Як стало вечоріти, сховала вона брата в далеку кімнату. Зашуміло, загуло надворі, в будинок влетів Чорний Орел. Крила з нього спали, і він став чоловіком.

— Щось тут чоловіком чужим пахне! — крикнув він сердито на жінку. — Признавайся, хто сюди приходив?

— Хто б же сюди приходив, коли сюди й птиця не долітає. Ти по світу літаєш, між людьми буваєш, то тобі й пахне чоловічим духом.

А трохи перегодом і каже йому:

— Що б ти зробив, коли б прийшов до нас мій старший брат?

— Набив би й прогнав.
— А коли б середульший?
— І йому було б те ж.
— Ну, а коли б найменший?
— Найменшому був би радий більше, як рідному братові.

Тоді жінка й каже:

— Ну, то прийшов же до нас в гості мій брат найменший.

Потім пішла й вивела брата.

Дуже радий був Чорний Орел своєму гостеві, вітав його, як рідного, жити в себе оставляв. Княженко жити не остався, погостював у нього тиждень та й виряджається другу сестру одвідати. Розказав йому Чорний Орел шлях до свого брата, дав коня й зброю. Попрошався Княженко та й поїхав. Тільки виїхав він у степ, коли на дорогу вибігла Коза та й не пускає їхати далі.

Кінь хоче її обминути, а вона не дає. Зняв Княженко рушницю, стрельнув на неї: рушниця в дрізки розлетілася, кінь упав мертвий, а сам він так забився, що насилу з землі встав. Дивиться — Кози вже немає. Пішов далі пішки. Минув сім степів і дійшов до другого Чорного Орла.

Як було в найменшій сестри, так само і в середульшій. Погостював він там тиждень, взяв у Чорного Орла другого коня й рушницю і поїхав одвідувати найстаршу сестру.

Виїхав в степ. Знов на дорогу вибігла Коза та й не пускає. Зняв рушницю Княженко, стрельнув. Те ж саме: рушниця розлетілась в дрізки, кінь упав мертвий, сам забився, що насилу з землі встав.

Пройшов пішки сім степів, прибув до найстаршої сестри, що була за третім Чорним Орлом. Як було в перших двох сестер, так і тут. Погостював Княженко тиждень та й виряджається в дорогу.

Виряджаючись, і каже Чорному Орлові:

— Що воно за Коза така бігає тут? Ніяк не дає конем їхати. Потім і розказує про свою пригоду з нею. Чорний Орел послухав та й каже:

— Отак саме й нам усім братам було, як були ми людьми. Ніколи вона не пускала нас конем їхати, через те саме ми мусили зробитись орлами.

Далі й каже:

— Хоч і не сідай на коня — все одно — не пустить.

— Пустить, не пустить, а спробувати треба.

Попрощався, сів на коня й поїхав.

Тільки виїхав у степ, сталося так, як перше було: і рушниця розлетілась, і кінь загинув, і сам забився. Пішов пішки.

Як стало вечоріти, побачив він маленьке село. «Зайду, — думає, — впрошуся до когось ночувати». Заходить у хатинку, що край села стояла. Аж там нікого. Стоїть тільки на столі вечеря готова. Попоїв він та й ліг під лавою спати.

Коли входить в хату стара жінка та й сама собі бідається:

— Де це дочка так забарилась, вечеря простоїть.

Коли в хату вбігає та сама Коза, скинула вона шкуру й стала дівчина молода та хороша.

Сіла вона за вечерю смутна-невесела. Повечеряла та й каже до матері:

— Щось ніби менше ви наварили вечеряти сьогодні.

А мати й каже:

— Ні, дочко, сьогодні я наварила більше, ніж перше. Мабуть, бігаючи, виголоднилась ти дуже.

Погасили вогонь, полягали спати. Слухає Княженко — мати з дочкою починають розмовляти:

— І коли вже ти, доню, дружину свою знайдеш та бігати перестанеш? — каже їй мати.

Дівчина зітхнула та й каже:

— Таку ви мені, мамо, долю вділили: щоб мені бігати, людей переймати, своєї дружини шукати.

— Мабуть, вже ти, дочко, не знайдеш собі дружини на світі.

Дочка й одмовляє:

— Не було б жаль, мамо, коли б не знайшла. А то жаль тяжкий, що знайшла та втратила. — А далі й розказує: — Знайшла я того юнака, що стріляв на мене тричі й живий остався. Стежила, зорила за ним та й не вберегла. Як стало вечоріти, десь зник він з очей моїх. Тепер коли то знов я побачу його.

Зітхнула та й замовкла.

Княженко виждав, як заснула мати. Тоді підійшов до дівчини, розбудив та й признався до неї. Дуже зраділа дівчина, потім і питає:

— А чи ти ж візьмеш мене за себе?

— Візьму,— каже.

Посідали вони та й розмовляли до ранку. А на другий день розказали матері, потім поженилися вони та й стали жити, а козячу шкуру в печі спалили.

Виряджається стара мати кудись в гості, а хазяйство доручає дітям:

— Натє ж вам, діти, сім ключів золотих од семи комір. Шість комір одмикайте, не одмикайте тільки сьомої, бо буде біда.

Як поїхала мати, одмикали вони шість комір: чого в світі немає, того тільки не було там. Дійшли до сьомої комори:

— Давай одчинимо та хоч через поріг глянемо.

Одчинили двері, дивляться — сидить там семиголовий Велетень, до мурованої стіни залізним ланцюгом прикований. А ланцюг розпалився, горить, як жар.

— Душно мені! Згага мене мучить! Змилосоєрдьтєсь надо мною, линіть води холодної.

Шкода їм стало Велетня: принесли відро холодної води, вилили на Велетня. Зашипів розпалений ланцюг, крутнув ним Велетень, перервав. Тоді вбив Княженка, а Козу полюбив та й поніс кудись з собою.

Сьомої неділі вертається мати з гостей. Як побачила, ударила об поли руками.

Був у неї камінчик такий: приклала його до грудей мертвого Княженка, то він і ожив. Почала його мати докоряти:

— Чи не казала, чи не наказувала: не одмикати теї комори! Іди ж мені тепер, шукай моєї дочки.

Пішов.

Довго ходив світами Княженко, людей стрівав, питався, де Велетень живе. Знайшов-таки. Як поїхав Велетень з дому, пішов Княженко в його будинки. А Чарівниця Коза там уже за господиню. Став Княженко її умовляти, щоб тікала з ним.

— Рада б я тікати з тобою, коли ж все одно він дожене нас. Тоді уб'є й тебе й мене.

Княженко й каже:

— Буде він по обіді довго спати, кінь мій, як вітер, літає: ми далеко заїдемо, поки він встане.

Повірила Чарівна Коза. Як заснув по обіді Велетень, посідали вони на коня, з двору Велетнього з Княженком тікали.

А в Велетня був рябенький коник з трьома ногами. Тільки вони з двору, почав той коник на стайні ржати, копитами двері бити.

Побудився Велетень — глянув: немає Чарівної Кози. Догадався, що втекла, та й не поспішає. Умився помалу, по двору походив, а як сонце сідало, став свого кривенького коника сідлати.

Тільки сів він на нього, полетів коник, як стріла: ріки, яруги одним разом перескакує. Наздогнав їх Велетень та й не вбив Княженка, тільки наказав удруге не приходити. Забрав Козу та й назад поїхав.

Не побоявся Княженко, прийшов удруге. Довідався, коли Велетень поїхав з дому, пішов до Кози та й каже:

— Як буде Велетень веселий з тобою, випитай у нього, де він добув такого рябенького коника.

Коза так і зробила.

Випитала про того коника у Велетня на тихій розмові, а як поїхав він з дому, все Княженкові переказала. Живе мати цього коника в дев'ятому царстві, у глибокому морі. Один раз на рік, у такий-то четвер, виносять її хвилі на берег лоша приводити. Тоді багато до моря набігає всякого звіра. Тільки кобила приведе лоша тее, звірі його розривають, а кобила знов у море тікає. Цей рябенький коник од тієї кобили. Велетень одняв його од звірів, тільки ото вони ногу йому покалічили.

Княженко й каже:

— Поїду добувати й собі такого коника.

Попрощався й поїхав.

Довго їздив Княженко по світу, все питався, де тее море. Найшов-таки старого чоловіка, що знав про все. Розказав той чоловік Княженкові і де тее море, і коли той четвер, що вийде кобила з води лоша приводити, ще й пораду добру дав:

— Візьми ти з собою, — каже, — всякого м'яса багато. Як позбігаються до моря звірі, щоб лоша тее розривати,

то ти й кинеш їм те м'ясо. Будуть вони тее м'ясо їсти, а ти мерщій на лошатко та й тікай.

Приходить Княженко до того моря, а там уже всякого звіра багато. Сидить над морем, дожидає. Коли виносять хвилі на берег кобилу. Породила вона рябеньке лоша та й мерщій назад. Тоді Княженко став кидати між звірів м'ясо. Кинулись звірі до м'яса, аж б'ються, а Княженко на лоша та й був такий.

Приїхав Княженко до Велетня, побачив Козу та й питає:

— Чи спить Велетень?

— Спить,— каже.

— То тікаймо, тепер вже він не наздожене.

Сіли вони на того коника та й побігли так, що птиця не злетить.

А кривенький коник почав знову на стайні іржати та копитами двері бити. Прокинувся Велетень та й не поспішає.

А коник ще дужче ірже.

— Чогось коникові моему на стайні не стоїться,— думає Велетень,— мабуть, треба поспішати. Сів він на нього та й поїхав. Біжить коник з усеї сили, стрибає через ріки, через гори, а їх не видно. Стало мило на коникові виступати, тоді побачили, що ідуть Княженко з Козою тихою ходою.

Рванув Велетень стременами, жене свого коника,— догнати не дожене.

Тоді кривенький коник каже до Велетня:

— Тепер ми їх не доженемо, бо вони ідуть на моему братові. У мого брата чотири ноги — не збігти мені за ним з трьома ногами.

Велетень і каже:

— То ти подай голос своєму братові, щоб подождав.

Рябенький коник заржав, голос подає, щоб подождав. А передній ірже, одзивається:

— Не подожду, бо твій Велетень уб'є мого хазяїна, що од смерті мене визволив.

А кривенький прохає:

— Зажди: хоч побачимось.

А той до нього:

— Забий свого людодіа, тоді подожду.

Ях вихне кривенький коник ногами — полетів з нього Велетень за гори. Упав на каміння та й насмерть розбився.

Тоді передній коник стишився, піджидає свого кривого брата.

Приїхали вони додому до Чарівної Кози та й стали жити, як перше жили.

А рябенські коники служили по правді.

КРИЛАТІ СЛОВА

ДЗВІН

Раз, а інколи й двічі на рік прибувала до нас десь із-під Миргорода наша тітка, материна сестра, Ганна. З нею приїздив і хто-небудь із її дітей — або син, що звали Хомою, або котра-небудь дочка — Наталка чи Галя. Це були веселі гості, і ми, діти, раділи їм, як святові. Особливо вподобали ми Наталку, росляву, гарну дівку, таку привітну та балакучу. Як увійде, було, в хату та стане говорити, то ніби аж у хаті повидніє.

Забігла ж ото вона до нас в неділю, пожартувала з дідом, зо мною, малим, «журавля» танцювала, всім розповіла про якогось голодного Макара, що виїдав за раз мірку картоплі, нагомонила повну хату, знялась, кудись інше побігла.

Почали говорити про неї:

— Ну й дівчина — правдива Наталка Полтавка, — казав сусід наш Улас, що був на той час у нашій хаті, — як скаже та ще й прикаже, то й нехотя повеселієш.

— Це, мабуть, та дівчина, — додає наш дід, — що про неї в пісні співають:

Як заговорить, як у дзвін задзвонить.

А як засміється — Дунай розіллється.

Один так скаже, другий інакше — всі Наталку хвалять.

Я тоді сидів під лавою, у цяцьки грався.

Сиджу собі та й думаю: а давай і я задзвоню, як у дзвін, чи не похвалять і мене, — та й почав язиком видзвонювати:

Бом-дзелень...

Штани драні, полатані,

Бом-дзелень...

Дзвоню та й дзвоню, а нащо — ніхто й не допитується.

Коли ось мама як не гримне на мене сердито:

— Чуєш ти, дзвонарю, не деренчи, як битий глек, а то по губах заробиш!

Я змовк. І так мені стало шкода, мало не заплакав: «Бач, думаю, яка правда на світі: коли Наталка дзвонила — її хвалять, а як я — то ще й губи мені натіпати хочуть».

ВИТРИШКИ

Щоп'ятниці бував у нашому селі базар. Несуть мама продавати молоко, прошуся і я з ними.

— Що ти будеш там робити,— кажуть мені мама,— витрішки продавати? — А мені що б не продавати — все одно, аби взяли.

— Добре,— кажу,— буду продавати витрішки.

Тато засміялись, кажуть до мами:

— Хай іде, буде гладишок дивитися, щоб часом не вкрав який біс.

Пішли.

По дорозі я все сіпаю маму за полу та розпитую про ті витрішки.

Мама вже й говорити не хочуть про них, а я все допитуюсь.

Набридло мамі слухати мене, вони й кажуть:

— Прийдеш на базар, витріщиш очі,— ото й будуть витрішки.

Не зрозумів я цього, а далі вже не розпитую, бачу — сердитимуться.

Прийшли на базар, стали в тому ряду, де молоко продають, і собі розташувалися.

Людей на базарі — тиск: те продає, те купує — кожний заклопотаний.

Коли це з шаблюкою при боці стражник іде (за царів були такі посіпаки — стражниками звалися), руки за спину позакладав, козирок ізсунув на потилицю, никає по ряду та зазирає, позіхаючи, бабам у кошики. Так ніби мене хто штовхнув іззаду:

— Мамо! — гукаю на весь базар,— оце той, що витрішки продає?

Мама сіп мене за руку, кив на мене оком:

— Мовчи, вража дитино!

А жінка, що в ряду стояла поруч, зирнулася з мамою, осміхнулась, далі нагнулась до мене та нишком і каже:

— Оце він самий, сину...

НЕСЛУХНЯНИЙ ГЛЕЧИК

Був у нас мальований глечик для води, спозадавня був та й іще, може, жив би та й жив, коли трапилось таке.

Раз мама топила в печі, я пустував: зачепив ключкою той глечик за вушко та й тягаю по полу. Мама на-сварилася:

— Грай, глечику, грай, підеш без вушка!

Я почув тее, сам собі дивуюся, чого це мама не на мене гримають, а на глечика, та й радий тому, «аби не на мене»,— думаю, далі граюся з глечиком, як і раніше грався. Коли це глечик — хрясь! — з полу додолу — розлетівся в черепки.

«Угадали мама — розбився-таки вражий глечик»,— думаю собі.

Побачивши тее мати, та мовчки за віника.

А я бачу це та й думаю:

«Ну, ну, що буде далі? Невже ж оце мама будуть бити неслухняного глечика, що розбився?».

А про себе й байдуже. Мама підійшли ближче, та не глечика, а мене — віником по руках, по руках!

— А не я ж тобі казала — не грайся з глечиком, бо розіб'єш! Бо розіб'єш!

— Мамо! Ви ж не мені, то ви глечикові казали!— репетую.

— Глечик глухий, а ти ж із вухами, сякий-такий си-ну. Не тебе ж глечик, а ти його по полу волочив!

Та й знову, та й знову.

«От тобі й маєш,— думаю,— на кого сварилися, а кому досталося».

ЧИ ВСЕ ОДНО?

Сиділи за обідом.

Мама розповідала, що в однієї жінки помер чоловік і покинув багато малих дітей.

Великі розмовляли про ту вдову, про діти, жаліли їх, а менші слухали. А мені теж хочеться сказати і своє слово.

— А цитуйте,— пожартував дід,— Андрійко наш надумався, говорити буде.

Я проковтнув, що було в роті, й почав казати:

— Дядина казали, що ті діти такі малюсінькі, як пшоно.

Хто був за столом — в регіт.

— Йй-богу ж так казали,— божуся.

Всі ще дужче сміються. Я в сльози:

— Мамо, чого вони сміються з мене?

— О, а ти вже й плакати,— ти не так кажеш, то вони й сміються.

— Може, дядина казали, що ті діти дрібні, як каша, а не як пшоно.

— А хіба ж... не все одно... що каша, що пшоно...— крізь плач вимовляю.

Вийшло якось це до прикладу. Стало ще смішніше. Наш Максим, що підо мною, був дуже смішливий, то мусив вже під стіл лізти.

Довго не забували мені того пшона. Знали вже про це й дядьки й тітки.

А діти, що я з ними гуляв на вулиці, як посердимося, го й починають дражнити:

— Андрійку, чи все одно, що каша, що пшоно?

ДЕ ТАКІ ЯТКИ?..

Занедужала наша тітка Марина. Думали, що вмре. Пішли ми з мамою одвідувати недужої.

Лежить тітка на полу, губи смагою взялися, голова білою пов'язана хусткою. Коло неї сидить дві жінки, кладуть до голови лід, потихеньку розмовляють.

Тітчине дочка, дівка Маруся, стоїть, схилившись на стіл, важурилась, а малий хлопчик, Матвійко, що був у своєї мами дуже мазаний,— тому байдуже, жирує на подушках та вигукує, аж у вухах лящить.

Кілька разів йому казали:

— Не пустуй, Матвійку, бо в мами головка болить!

Матвійко й вухом не веде.

— Годі, Матвійку,— вже кажуть йому з серцем,— бо як будеш жартувати, то мама вмре.

— То що? Хай умирають,— озивається Матвійко.

— А як же будеш жити без мами: хто тобі випере сорочку, їсти наварить?

— Ми собі другу купимо.

Тоді друга жінка, та, що доглядала недужої, зітхнула, похитала головою та й каже:

— Ні, сину, не купиш: немає тих яток, щоб продавали рідних маток.

— І на базарі немає?

— Немає, сину.

— І на ярмарку?

— І на базарі, і на ярмарку, і на всьому світі не знайдеш рідної мами, як цю втереш.

Почувши це, дочка Маруся припала головою до столу й почала гірко плакати.

Примок і Матвійко, задумався, а далі підійшов до матері, дав того бублика, що дали йому за гостинця:

— Нате, мамо, та не вмирайте.

Недужа мати звела на нього стражденні очі і ніби осміхнулась.

ДОБРІ ОЧІ

На нашому кутку був хлопець Архип. З ним нам не веліли товаришувати, бо він був злодійкуватий дуже й брехливий.

Пішов той Архип до своєї бабусі — кликати в гості, а бабусі вдома нема. Він тоді знайшов ключа, одімкнув комору, нагибав у скрині глечик із медом і впорав його мало не весь. На другий день бабуся зустріла його серед вулиці, питає:

— Нащо ти, Архипе, виїв мій мед?

— Йй-богу, я не їв! Йй-богу, я не їв! — божиться Архип, а в самого очі так і бігають то сюди, то туди.

— Хоч би ж ти не божився вже даром, — каже йому бабуся, — дивись, он у тебе й досі рукава в меду.

Архип зирк: справді, рукава його вимазані медом. Нема вже чого йому казати, то він стоїть мовчки та тільки очима лупає.

— Оце й не сором тобі у вічі мені дивитись? — соромить його бабуся.

А старий Кутувенко городив лісу коло свого двору, чує те та й каже:

— Добрі очі все перелупають.

Побіг після того Архип на майдан, знайшов хлопців, хвалиться:

— От у мене очі, так очі. Все перелупають!

Хлопці, почувши теє, та в регіт:

— То ж на злодія тільки кажуть так, дурний ти. То ж так із злодія сміються.

ДАЛЕКА РОЗЛУКА

Наш дядько Микита виїздив на поселення кудись аж на Зелений Клин. Виряджати його зібрався увесь рід. Ходили й ми прощатися — всі: великі й малі. Коли прощалися, дядько казав:

— Оце дивіться, діти, на вашого дядька, надивляйтеся, бо вже, мабуть, більш не побачите ніколи.

Його почали розважати:

— Гора з горою не зіходиться, а людина з людиною війдеться.

Я був замітливий: почув тее та й питаюся у мами:

— Нащо вони ото так кажуть?

— Так, сину, годиться казати, коли далека розлука.

Я того не забув і колись упалив таке.

Одного ранку, тільки-тільки вставши з постелі, я шмат хліба в руки та й тягну з хати.

— Куди це ти летиш спозаранку? — кажуть мені мама, — це, як майнеш в дому, то й до вечора тебе не побачиш.

А я на порозі:

— Не журіться, мамо, гора з горою не зіходиться...

СИРИТСЬКЕ СОНЦЕ

Поніс я колись сокиру до нашої сусідки, що осталась того року з малими дітьми вдовою,— кригу треба було їй коло криниці обрубати. Увіходжу в хату — сидить на лавці якась жінка, а сусідки немає, у льох пішла по картоплю. Сів і я на лавці, дожидаюсь.

В хаті холодно: вікна понамерзали, стіни змокріли, з рота йде пара. Двоє менших дітей — Катруся й Гриць — сидять в одних сорочечках на полу. Од холоду аж поси-ніли, мох на їх устах, а зуби аж бринять. Понапинали вони сорочки на колінця, позгиналися, боязко в щось грають-ся. Прислухаюсь: одно заплющить очі, підійме головку, а друге питається:

— А тепер що ти бачиш?

— Бачу квітки, а по квітках літають метелики, рожеві, сині, золотенькі.

— Тепер — я! Тепер — я! — перебиває першого друге. Далі також заплющує очі і підводить головку вгору:

— А я бачу літо, ростуть яблучка рясно-рясно, та такі червоні, та солодкі-солодкі...

— Тепер тобі тепло? — питається більшеньке.

— Те-епленько...— одказує друге, а само аж цокотить зубами.

А та жінка, що сиділа на лавці, зітхнула, повернулась до мене та й каже:

— Ой, леле! Правду ото кажуть: сироті сонечко мріється, а вона й справді гріється...

ЖАЛЬ

Прийшла на село звістка з війська — вдовиного сина на війні вбито. І малі, й великі ходили до вдови слухати того листа. Кажали, що той лист прийшов з полку та й так його хороше там склали, що всякий плаче, коли його слухає. Побіг і я з хлопцями.

В хаті на лаві вряд сиділи сусіди, мовчали. На полу заплакана вдова Власиха підперлась рукою. Лист лежав розгорнутий на столі. Читав усякий, хто вмів читати.

Збились ми гуртом коло стола, потихеньку читаємо.

— Читайте, хлопці, голосно,— прохали нас люди. Ми почали читати уголос.

Тільки почали читати, зразу виявилось, що лист писали товариші вдовиного сина. «Скиньмося, браття, по копійці та пошлемо лист до матері про її сина, про Івана»,— такими словами починався той лист. Далі товариші писали про те, де його було вбито, як його ховали, як йому музики до гробу грали. Наостач була приписана якась пісенька, що здалася мені за весільну. До чого вона тут, я не знав.

Приходжу додому. Мама шиють сорочку, а бабуня мичку мичуть. Розказав я їм все, що в тому листі було написано, а кінця ніяк не пригадаю.

— Спершу писали,— кажу,— що його вбито, а в кінці про якесь весілля написали.

— Про яке весілля? — дивуються мама,— ти щось не вчитав гаразд, сину.

— Ні, добре вчитав, пишуть про весілля,— завіряю.

А бабуса з припічка:

— Я ж уже знаю, яке то весілля. Може, отаке — ось послухайте...

Бабуня поклатла гребінку, обтерла губи та й далі чи то

васпівала, чи заголосила жалібно-жалібно, що ніби аж пече:

Не плач, мати, не журися,
Бо вже твій син оженився..
Та взяв собі паняночку —
В чистім полі земляночку...

Я дуже був здивований: бабуся в одно слово проспівала те, що було в листі написано, ніби вона була там.

— Як то ви, бабуся, знаєте? — питаюся.

— А ти школяр та й цього не знаєш, — встидала мене бабуся.

— Нащо ж так кажуть, коли він убитий?

— На те ж і кажуть, що вбитий, чуєш же: що взяв собі паняночку, в полі земляночку, тобто в землю, в яму його поховали.

— Це, бач, так співають, щоб матері жалю більше завдавати, — пояснюють мама.

— А який же то жаль? — допитуюсь.

— От іще нездара: все який та який, — кропив'яний — отакій, — одказала мені мама.

Трохи згодом вона зітхнула й промовила:

— Так отак же... дождалася сердешна Власиха невістки.

Бачу: очі в мамі запроменіли ясно-ясно, мов у них печучі засвітилися камінчики.

— О, — подумав я собі, — оце ж, мабуть, і є той жаль.

ЗОЛОТА ДІЖА

Про нашого діда казали, що він уміє злодіям одводити очі. Ніби й справді він щось таке мав.

Ідемо оце до схід сонця в поле. У полі скрізь лежить іще клубками густий туман. Покаже він батогом у поле й гукає:

— А глянь, глянь,— скільки ото сивих кабанів понаганяв він у поле. (А хто саме понаганяв, про те не каже.)

Глянеш туди, очам своїм віри не доймаєш — той туман уже не туман: все поле, скільки його очами зведеш, забито чередями сивих кабанів. І вже поки не розійдеться він, все буде маритися, що то сунуть кудись, не потовпляться сиві кабани.

Або так: спиниться серед двору, довго-довго дивиться на небо.

А далі:

— Біжи сюди, я тобі загадку загадаю.

Прибіжиш:

— Яку?

— А ось яку: біжать коні вороні, на них узди порвані. Одгадую і так і сяк — не виходить.

— Ні,— каже,— так ти не вгадаєш, глянь краще вгору.

Глянеш.

— Ну, що ти побачив там?

— Хмари, а більш нічого.

— Подивись краще, може, то й не хмари.

Тільки він скаже так, зразу ніби очі тобі розплющать: вже немає хмар — то табуни сполоханих, розпужаних диких коней скільки духу мчаться понад хатами, понад садами, понад церквою, хвости та гриви на вітрі порозпускавши. Летять кудись, летять і краю їм немає.

Дід же скаже та й піде собі, а ти як станеш, то й сто-

Іш, мов укопаний, та й дивишся, і про все на світі забудеш — ніби справді заворожений.

Було ще якось улітку увечері. Посеред двору на колодках сиділи всі наші: тато й мама, старша наша сестра і дехто з сусідів. Гомонів між ними й дід: розповідав, здається, байку про німця-астронома, що зайшов ночувати в село до чоловіка.

А я кругом двору, ніби той об'їждчик, хвилюючись і тоненько іржучи, ганяю безперестану на хворостині. А більші діти, як галич, збили ярмарок коло ями, що ромашами та кропивою позаростала: в дворі у нас почали копати глинище. Стрибають через яму і в яму, один одного пхають, сиплються землею, як борошном м'якою, галасують, геть-геть луна ходить. У дворі стоїть такий ярмарок, що за малими великі одне одного не чують.

— Та вгамуйтеся! Не кричіть! Не казяться! — тільки й чути раз по раз з колодок.

— Та й чого це вони дуріють так сьогодні?

Далі до діда:

— Хоч би ви, діду, поробили їм що-небудь, щоб вони хоч на часину примовкли.

— Я їм пороблю! Я їх зараз усіх в поросят поперекидаю, — жартує дід.

А нам ще веселіше од того.

На подвір'ї було темно, а далі почало чогось видніти. Ті, що на колодках сиділи, чогось примовкли і дивились всі в один бік. За нашим двором темніли городи, за городами верби рядами, з долини верхи аж до неба попіднімали, а геть-геть за вербами, де вдень, як море, квітувала пшениця і звідкіль увечері вітер тільки її дух приносив, там червоно червонілося, ніби десь у полі огонь пастухи розкладали.

— Андрійку, гов! — гукає дід.

— Чого-о? — одгукуюсь десь за повіткою.

— Скачи сюди, покажу диво!

— Дурите! (Ми з дідом товаришували.)

— Далєбі, ні.

Я хльоскаю батіжком із валу свого вороного й шумлю до діда.

— Ви, діду, кликали мене?

— Іди сюди! — Дід бере мене на руки, я спершу пручаюсь, боюся, що дід мене догори дригом поставить. Дід бере силою.

— Дивись — чи бачив ти таке: за лісом за пролісом золота діжа сходить.

Я примовк. Далі як не закричу, як не загаласую.

— Ай-яй-яй! Дивіться! Що воно таке?

Інші діти од ями на той галас вистрибом. Поставали на колодки, попідіймали голови.

Там за вербами викочувалася вгору в колесо завбільшки золота діжа, на очах сходила, червоніла сама і небо червоніло. А назустріч їй вершечками засяяли верби, мовби золотими перами втикались.

Тихо стало, як у церкві.

А далі вже я догадався та як крикну:

— Та це ж місяць зіходить!

Всі засміялись.

— А ти ж думав і справді діжа?

Що місяць, то місяць — всякий бачив, але, як зразу показалося, так уже й увесь вечір здавалося, що то золота діжа сходить. Діжа та й край, хоч тобі що...

Діти посідали на краю ями, ноги вниз попускали і розмовляли вже тихо-тихенько, мовби боялися сполохати те повне диво. Хтось пригадав із хлопців загадку про місяць:

«Серед моря-моря — червона комора».

Другий — другу:

«Вийшов гість, став на поміст та й розпустив коні по всій оболоні».

Спершу загадували про місяць, про зорі, про сонце, а далі й усякі інші.

А чарівна діжа сходила, сходила та й потекла через край... Золоте тісто розплилося по всьому двору й городу.

Обмокли в золоті білі пахучі романи, позолотився волохатий полинь, заяскрилась, засвітилась кропива.

Спершу не було видно, а тепер застовбурили на городі соняшники...

Навіть чорне колоддя серед двору й те покроплене золотим тістом. А на колодках між темними поставами аж сяє в білій сорочці веселий чарівник-дід, що наворожив нам цей золотий вечір.

КАЛИНА

Приїхав у гості до нас дядя з міста, мамин брат.

Сидить він у кімнаті коло маленького столу, пише ноти і разом стиха приспівує.

Невелика сестра наша, Таня, прибирає в кімнаті, слухає.

Дядя співає:

Ой у лузі, в лузі
Червона калина...
То ж не калина —
Молода дівчина.

— Дядю,— питає його Таня,— а то вона тільки намастилася калиною?

Дядя засміявся:

— Буває й так,— каже він,— тільки у цій пісні не про таку дівчину співають.

Далі повернувся до неї, починає розповідати:

— Це, може, так було. Ішли двоє дорогою, дивляться — щось червоніє в лузі

Один каже:

— Це калина спіє.

А другий каже:

— Коли ж це вона тут виросла? Це, мабуть, щось інше.

Підійшли ближче, придивилися, аж то дівчина така гуляла там: рум'яна та гарна — ну, зовсім як калина.

З того часу, тільки де виросте дівчина хороша та рум'яна, то про неї й кажуть: «Та дівчина, як калина».

— А то ще кажуть: «Дівчина, як повная рожа»,— пригадала Таня.

— Кажуть і так — різно, що кому личить.

— А мені що личить? — жартуючи, спитала Таня.

— Тобі? — подивився дядько на неї, а вона така пов-
ненька та кругленька,— а на тебе скажуть: дівчина, як
качанчик...

Сказав дядя і сам засміявся.

СОН

Сон кучерявий, пелехатий, легусінський, як пух...

Мені і досі здається, що його бачив очима.

Це було вночі, коли всі в хаті спали. Я був тоді невеликий хлопчик, а наш Петько ще лежав у колисці. На той час він нездужав. Ніч була ясна й видна, тихая. Чогось я пробудився серед ночі та й не сплю, впало мені в вічі, що поверх мене на рядні якогось гілля понакидано. А то — тїнь од ясеня, що росте в нашому городчику під вікном. Чудно мені чогось. Озираєшся по хаті — хата ніби не наша: не наша та й годі, хоч буди тата або маму. Аж ось у колисці заквилила зо сну дитина. Дитина заплакала і зараз же за тим мамина невсипуща рука загойдала в темряві колиску. Мені зразу здалося, ніби темрява в хаті розсунулась, стало радісно і спокійно: мама в хаті, то й хата мусить бути наша. Дитина не втихала, дедалі плакала все дужче й дужче.

Тоді мама якось чудно кашлянули, ніби орган серед ночі забринів, і заспівали. Дивний мені здається і той серед ночі голос, і той тихий спів. Я нишком зводжу трохи голову, вслухаюся. Мама розповідають стиха:

Ой ходить сон по вулиці,
У біленькій кошуленці,
Тиняється, хитається,
До хатоньки питається...

Мені аж жарко стало, і я прожогом схопився в постелі. Мені здалося, що справді хтось у білому тиняється коло нашої хати.

— Ти чому не спиш? — голосніше обізвався до мене мама.

А я до них тихесенько, ще й пучкою показую:

- Я піду побачу.
- Кого побачиш?
- Того хлопчика.
- Якого, сину?
- А що в біленькій кошуленці...

Мама трохи помовчала, а далі я почув уже не той ночний потаємний голос, а такий, як завжди буває вдень.

— Лягай, дурнику, спи! Хто тепер поночі буде ходити?

Мені здалося, що мама не хочуть мені, більшому, того сказати, що нишком розповідають маленькому Петрусеві.

— Та то ж тільки так співають про сон малим дітям, а ти великий та й повірив. Лягай, кажу, та й спи! — велять мені мама.

Я послухався, ліг. Мама перестали співати. Коли згодом, коли я вже почав дрімати, знову заграло, тільки вже так тихенько, мов десь далеко-далеко, в сопілку:

Ой ходить сон коло вікон,
А дрімота коло плота.

Під вікном, де росли у нас квітки, здалося, зашелестіло щось. Ніби аж у шибку постукало. Я притаївся, дослухаюся. Але той спів лине од мене все далі й далі, а надо мною ніби стиха шумить тільки дерево рясне. Дерево шумить, а мене вода несе та все поміж зеленими лісами... А там усякі квітки процвітають: блакитні, жовтогарячі, червоні, спершу маленькі, а далі все більші й більші. Я вже все забуваю, тільки на квітки дивлюся.

Відразу ніби струна увірвалась, і знову посунула звідкілясь темрява. Прокидаюсь. «Що це?» В хаті тихо — мовчить дитина, не співають мама. Я хочу повернутись — аж хтось держить, борюєсь — не пускає. Ні голосу подати, ні очей розплющити. І годі, коли я став засинати, здалося, що швидко й без усякого рипу одчинилися двері, а звідти, з темряви ніби біла хмаринка плине... Ближче: у білій льолі хлопчик. Очі йому заплющені, руці розставлені, кучері, мов із льону. Ступає полегусіньку-полегусіньку, мов боїться на що-небудь спіткнутися. Хитається, водить руками, полапки наближається до колиски, тихо, як пух.

Хтось знишка шепнув мені:

— Це сон...

Пробудився тільки тоді, як припекло сонце. У нас уже всі давно повставали. Протираю очі, а тато питають мене:

— Ну, то якого ти хлопчика бачив уночі?

«Як це вони знають» — попершу я здивувався.

Коли бачу — коло печі осміхається мама. Десь уже всім розказали, що було вночі.

ЧАРІВНА КНИЖКА

Дечого багато забулося з того часу, а про те, як уперше завітав у нашу хату отой селяк, що його намальовано в кожусі та в шапці, про те пам'ятаю й тепер.

Вечір. Зайшло якесь свято. Батько за столом читають з книжки «житіє». Обік їх, склавши руки на грудях, сидять на лавці за день наморені мати. Не слухають — своє щось думають. Тихо-тихо хлопоще водою коло печі сестра — косу миє. А нас трое малих хлопців — на печі — поринули в казки, аж вуха горять.

...Гудуть по хаті нудьгою дрімотні з святого письма слова, а на печі казки, аж шумлять:

Бур-ку-ку, сестро моя,
Бур-ку-ку-ку — вийди сюда,
Бур-ку-ку-ку — щось тобі дам,
Бур-ку-ку-ку — на, заховай.

Коли це — рип двері — озивається в хату щось чуже. Ми — голови на комина, придивляємось.

Сива шапка набакир, керея наопашку, в одній руці суковатий щіпок, у другій — в синіх палітурках книжка. Струшує з себе мряку. Неясно горіло в нашій хаті світло — ніхто зразу не впізнав. Тільки ж розслухали мову, так усі в один голос і загомоніли:

— Хома! Хома приїхав.

Кидаємо недоказану кавку, — з печі.

Хома — наш брат уперших, високий, стрункий парубок, що служив в економії десь під Миргородом.

Веселий Хома, співучий та балакучий, що завжди, як прибуде в гості, то відразу і в хаті повіднішає.

Так і тепер: тільки Хома на поріг — всі ті святі дрімоти, як вітром, із усіх звіяло.

Батько — «житіє» на бік, сам із-за столу, радий-радий.

— А-а, Хома Аксентович!..

Мати, сестра заметушились:

— Проходь, Хомо! Сідай, Хомо! Розказуй, Хомо.

Незабаром хата ніби голосніша стала.

Нас, малих, знову на піч загнали — долівка холодна, а ми босі, то щоб не достали кашлю. Сідаємо ми, як і сиділи, спинами до комина, поганяємо далі:

Бур-ку-ку-ку, вийди сюда...

Бур-ку-ку, сестро моя,

Коли чуємо...

Одразу стало в хаті тихо. Так тихо, ніби всі кудись по-виходили. Визираємо: ні — всі коло столу. Посхилялися над тією книжкою, що приніс Хома, роздивляються. Далі знову тато почали читати. Думали, «житіє», — аж слухаю: мов грім по хаті загримів — залунали нечувані, дивні, нові у нашій хаті слова з книжки, що од них чогось мурашки полізли поза спиною.

Думи мої, думи мої,

Лихо мені з вами.

Чого стали на папері

Сумними рядами?..

Добре пам'ятаю: мов який вітер позносив нас, малих, із печі.

Гунули, як груші, на припічок, додолу, бігли, самі не знаючи чого... Прибігли, за стіл посідали, повигріщали очі — нічого спершу не розуміючи.

Про що саме читали, тепер забув уже, пам'ятаю тільки, що ввесь час було чудно і дивно, і радісно, ніби в хату до нас завітав разом з Хомою ще якийсь чарівний гість. Та ще пам'ятаю, як сестра наша за плечима в матері витирала слюзи рукавами.

Спершу читав Хома, потім батько, потім знову Хома.

Далі всі розглядали якогось селяка, що був намальований в початку книжки. Показували й нам: вусатий такий, зажурений. Як був у кожусі та в шапці, так його й змалювали. Була розмова про того селяка, але мало що ми тямали в тому. Тільки й зрозуміли, що цей чоловік за бідних людей з царями змагався; тепер сидить десь у темниці.

Ми почали були розпитувати, яка то темниця.

— Цур їй — отака,— одказали нам мама коротенько.

Довго ще говорили вони про нього — ми вже малі й спати вквалися, а вони ще говорили.

А як став я засинати, стало мені здаватися, що в грудях у мене гуде тихо-тихо, лагідно. Було радісно й дивно: ніби я не Андрій, а якийсь орган, що чогось сам собі сти-ха грає. І тільки-тільки одчувало вухо, що то батько знову почали вчитувати з тієї чарівної книжки:

Перебендя старий, сліпий,
Хто його не знає...

.

ВІРШІ.
ПОЕЗІЇ В ПРОЗІ

БІЛЯ ХАТИ

Колись в своє убоге село
В докучливу осінню пору,
Вночі до батькового двору
Мене далеким вітром занесло.
Тихенько підійшов я до вікна
І крадькома заглянув в хату.
Старенькая моя там мати
Сиділа за столом одним-одна.
З старих руїн повіяли кругом
На мене спогади минулі,
І я, щоб мати не почувала,
Тихенько сів на призьбу під вікном.
Згадались давні-давні вечори...
У хаті каганець мигає,
А вікна снігом замітає.
Гуде і плаче тужно надворі.
У хаті сумно... мати покладе
Мене малого спать, укриє,
Сама ж до каганця щось шие
Або до півночі пряде й пряде:
А очі сонні, темні і смутні,
Бувало, блиснуть враз сльозами;
І жаль, так жалко зробиться мені
Моєї змореної мами.
І я скоренько з ліжка підхвачусь,
Мое лице вогнем займеться,
Маленьке серденько заб'ється,
Я прибіжу до мами, пригорнусь.
«Ось слухайте,— тихенько я скажу,—
Коли я виросту великий,
То повну скриню грошей заслужу,

Куплю вам срібні черевики;
Шовкову, гарну хустку я вам дам
І справлю золоту свитину,
Із дорогого бархатину
Спідницю голубу пошию вам.
Багато золота і срібра
Я вам, матусю, надарую;
Новий будинок вам змурую
І насадю я сад кругом двора,
І жити будем з вами ми тоді
В новому панському будинку,
Розвішаєм вінки з барвінку,
Розстелем скрізь килими золоті...»
І мати слухає нескладну мову,
Мов казку чарівну, чудову,
А в бідну хату налітає рій
Крилатих, ясних, золотих надій...

.
Минулося багато вже годів,
Як я поміж людьми блукаю;
І от я знов додому заблудив...
І чим же похвалитись маю?
Усе, що щиро я колись любив,
Ночами й днями чим марив я,
То перший грім, мов кучу пір'я,
Розвіяв та розніс, розбив.
А вас, надії, розгубив я скрізь
По дикому степу пустому,
І тільки за грудьми додому
Гарячий камінь я тепер приніс.
І марно я пустив свої літа...
І мати ось в старій свитині,
А та нова свитина золота,
Знать, десь лежить в панів у скрині.

19.VIII 1909.

[НОЧЬ БЛЕДНАЯ, ТОСКЛИВАЯ..]

Ночь бледная, тоскливая...

В светлом венце, как лицо мученика в ореоле, белая луна жгучей печалью освещает мир... На синем снегу, как дряхлые, поломанные кресты на старом кладбище, разбросаны тени от веток.

Спит фронт, припав к земле, укрытый снегом, крепко сжимая в руках винтовки и выставив штыки.

А там, впереди боевых линий, сверкают в темноте глаза секретов и, изгибаясь, ползут по лощинам тени разведчиков — глаза и уши фронта.

Тихо на фронте...

— Гу-гу!.. Под синим небом царственно загремит одинокий выстрел большого орудия...

Несколько томительных мгновений — и где-то далеко глухо застонет земля.

И в ужасе отхлынули от окопов тени любящих и страдающих, улетели бессильные и робкие, унося с собою в темноту слезы и грусть.

И долго вслед дерзкому выстрелу гневно и яростно шумел лес, прервав свою задумчивую богохвалебную песнь.

12 ноября 1915.

ЗАДУМА

Тихо, аж шумить в ухах. Здається, шепоче таємний голос думки...

Летиш кудись в невідомі далі на легеньких чийхсь крилах, без шуму, без свисту, далі й далі... А за тобою — далеко лишилася хата, засипана квітками — пелюстками, що горою летять звідкілясь...

Кхи! — боязко стиха чується тихий кашель сусіда...

І обмара минає...

Заворушилось щось живе під цвітом задуми...

І дивишся — сам, власне, нікуди не летиш, а сам лежиш під квітками...

А то тиха-тиха мелодія — що здається щось чудне, невідоме, а не скучне й давно набридле...

Крапля за краплею задумано, одноманітно лясає з стріхи, і луна хвилями, як круги на воді, довго розходиться навколо.

С. Васильченко на дачі в Ірпіні (1931 р.).

ЛЮБОВ ХМАРИНКИ

Легесенька... помалу-малу рожевенька...

Линула вона у небі, линула, а куди і чого — сама не знала.

Вона скидалася на ту осмішку підлітка, що в його тремтить незвідане кохання, ту осмішку, що зникає, як мить...

А в синяві у небі, спокійний і холодний, посеребрювався молодий місяць-серп.

Побачила його хмаринка — закохалася.

Линула до його все ближче та ближче. І любов її юнотна зазоріла, а сама стала вона огнево-рожева й прозора.

А місяць, срібний та холодний, спокійно ілляв своє проміння.

Хмаринка зовсім близько, хмаринка пригорнулась до його.

Ой, яка ж барвиста, яка велична вона стала!

Це так любить хмаринка...

Місяць сховався за нею, далі знову вийшов... Спокійний і холодний.

Хмаринка блідне, сірі тони кладуться на неї, гасне світ...

І ось вона, зовсім погаснувши, сіра-сіра, запечалена, без краю мила, смутно одходить, пліне помалу далі й далі, геть туди у синяву.

А місяць, срібний і холодний, спокійно ілляв своє проміння.

С. Васильченко з дружиною на дачі в Ірпіні (1931 р.).

ОСІНЬ...

Тонко ковані золоті листочки шумлять, дзвонять, шелестять: осінь, осінь, осінь...

Хмари гасають вороними кіньми, дикими табунами... з порваними уздами.

Бліднуть мрії, в'януть квіти, димом ідуть примарні, жагучі весняні ночі, туманом сиплеться лист...

І видніше встають крізь голе обшарпане гілля огні, що не гаснуть, не осипаються... зорі.

І спадає з очей полуда, із серця намул, прокидаються думи...

ОСІННІЙ ВЕЧІР

Порошить дощ за вікном. Як червона зірочка в тумані, блимає в хаті сліпець-каганець. Дощ шумить, не вгаває надворі, дедалі рясніший, голосніший. Шумлять усі вікна в хаті, плачуть. Так плачуть, так плачуть, обливаються рясними слізьми, причитують, що ніколи вже не буде сонця, ані ясних днів.

Дурненькі ви, маленькі вікна: сонце буде, будуть дні радісні, ясні, будуть пісні, квіти будуть. Будуть радощі, сміхи... Будуть!

МІСТО

Я, мовчазний і безлюдькуватий, люблю гóрод. Люблю близько одчувати таємничий світ наукових зорь, шум і гомін студентства, музеї, музику, театр... На все це я дивлюся, як колись малим у щілочку крізь баркан у чужий сад. Так зручніше. Приходжу я в місто із лісу, як вовк, непомітним нікому. Життя шумить, вабить, втягує мене, і я забуваю про ліс. Аж ось починає пекти і в ноги, і в руки, і в плечі, і я бачу, що тутешнє життя — пожежа. І я горю.

Тоді я згадую про ліс і тікаю. Це не кожний зможе, мені ж легко. Підходжу до краю міста, піднімаю канат, яким воно обведено і якого не всякий бачить і спотикається на його, пригинаюсь і вільно виходжу за межі міста, в поле, в степ...

Легідний степовий вітрець продуває мої [по]печені рани, гасить на мені остатки пожежі, і мені перестає боліти... І я іду, співаючи, в ліс, а в лісі я, самотинний і мовчазний, стаю говірким і розповідаю про місто соснам... березам... дубам...

І про те, як серце там уміють ворушити, і як зорі з неба здіймають, і яке гаряче та пекуче там життя.

І вони слухають мене, як чарівну казку.

Я не злий на місто, що воно пошарпало мене й попекло. Навпаки — мине час, перещемлять пухирі, забудеться біль, і я знову вечорами виходжу на край лісу і милуюся на город, на його різнобарвні вогні і чарівний, далекий хвилюючий шум. Хвилює і тягне. І я знову піднімаю канат і іду в пожежу... У гарячий вир, щоб надивитись там, наслухатись того чарівного шуму.

24.VI 1929.

Д О Д А Т К И

ІНШІ РЕДАКЦІЇ ТА ВАРІАНТИ, УРИВКИ І НАЧЕРКИ НОВЕЛ

СЦЕНИ З ПОВІСТІ «ТАЛАНТ»

І (В ЖУРБИ)

Тетяна Гнатівна таки домоглася, [як] завжди чогось домогалася: одного дня ми зранку домовили підводу в хуторського селяка, а по обіді улізли у вимощений сіном глибокий візок, в середину обережненько поставили чарівний ліхтар, офіціальний привід для візиту до старого Тетяниного учителя, Журби, і в святковому настрої вирушили з дому до Журбиної школи. Стояла пізня осінь, і вразу по обіді почало вже сутеніти. По дорозі було стільки калюж і грязюки, що трохи згодом, як туманна темрява почала згущатись, нам стало здаватися, що ми не їдемо, а стиха плинемо човном по густому морі. Холодний, м'який вітрець увесь час шарудив нас по щоках, у грудях було тепло, якась весела мара почала загравати з нами в дорозі, дихаючи на нас веселими лоскотами і шепотами. Хапаючись усі разом на кожній вибоїні за ліхтар, ми гомоніли і сміялися і уявляли себе якоюсь експедицією, що розвозить у темрявій пустелі культуру. Тетяна Гнатівна, як і слід було сподіватися, була в особливо підвищеному настрої, і всю дорогу наш візок, хитаючись і підстрибуючи, сміявся і гомонів у темряві, ніби дядько, підрядившись, перевозив кудись хуру гомону і реготу.

Навіть і тоді, коли через кілька годин візок спинився коло якогось маленького огнику, що здавався блудящою зіркою, нам ще не вірилося, що ми пересувалися по звичайному шляху. Тільки після того, як, вставши з возу, ногами ускочили в калюжу, з голови у нас сплинула обмара. Манюсенький зірочка-огник виріс у звичайне вікно, проти якого стало видно шматок дощатого штахету. Далі ми нагляділи гачену соломою узеньку стежку, що тяглася од

фіртки до старенького ганку, і, балансуючи руками, один за одним пішли до господи. В темному коридорчику Тетяна Гнатівна надибала двері і сміливо стала ними торигати.

— Хто там? — обізвався сердитий десь за дверима, здалося, непривітний голос.

— Одпирайте, Олександрє Степановичу, гостей до вас веду!

Після паузи із кімнати обізвався змінений, ніби зовсім інший, лагідний і бадьорий голос.

— А-а... Бач, хто воно. Ну, одчиняйте ж сміливіше, двері на заперті.

Тетяна Гнатівна торигала дверима дужче, але вони не одчинялися.

— Дужче! Дужче! — командував голос за дверима:— ото такі клятї двері, що як западуть на непогоду, то хоч рубай їх сокирою: ну, разом!

Ми гуртом вхопилися за ручку, і двері одчинилися. Ми увійшли у велику темну і сувору кімнату. Коло вікна на столику горів каганець із синім абажуром, освітлюючи тільки один її куток. Коло стіни — акуратно застеляне ліжко, а над ліжком, на стіні — стара, почорніла скрипка. Здавалося — більш нічого і не було в кімнаті. Біля дверей, коло самовару стояв високий, рівний дід, як який ворожбит, з ножем і щепками в руках. Голова і борода були у нього сиві, брови густі, чорні, все лице марне і змучене, з безліччю морщин, але десь із глибин визирали допитливі, занадто молоді для сивої голови, трохи насмішкуваті очі. При перших звуках його голосу, грудного і мелодійного, стало здаватися, що це молода людина перед виходом на сцену недавно загримірувалася під сумного страдника-діда.

Вітаючись з нами, він обдивлявся нас критичним, допитливим оком і, зав'язавши першу розмову, знову спокійно взявся щепки.

— О, це вам і досі не прислали сторожа?! — глянувши на закурений, потухлий самовар, із обуренням спитала Тетяна.

— Чому не прислали? Прислали,— іронічно посміхнувшись собі в уси, промовив Журба.— Он там у кухні на печі сидить,— кивнув він головою на стіну.

— Старий дуже? — допитувалась Тетяна Гнатівна.

— Не скажу, щоб дуже старий, тільки...— Журба ос-

міхнувся і, не доказавши, підійшов до стіни і постукав у неї кулаком.

— Гавриловичу! То оце ти зовсім і очей сюди не хочеш показувати?

За стіною вгорі щось зашаруділо, і після паузи, якої рівно вистачило б настільки, щоб стрибнути з печі додола, щось мішком гупнуло на землю. Рипнули двері, і в кімнату увійшов, соромливо закриваючись рукою, років дванадцяти замурзаний в сажу хлопчик.

— Оце такого діда призначили вам? — засміялися ми.

— Оце такого діда! — одповів Журба і далі, звернувшись до хлопця, суворо промовив:

— То оце, Микито Гавриловичу, питаю, ти вже зовсім покинув мені самовар?

Стало помітно, що між ними недавно одбулася своя хатня сцена...

— А як ви мене нагнали... — почав виправдуватися хлопчик.

— А ти вже тому і радий! Не вмєш — учися, вражий сину! Ну, берися до роботи зараз мені! — роблено суровим голосом гримав Журба.

Хлопчик стояв і соромливо осміхався, угадуючи, чи навсправжки, чи в жарт говорить до нього суворий Журба. Далі зіскоса позирнув на самовар, енергійно чмихнув носом і, зціпивши зуби, кинувся на самовар з такою лютістю, як на рішучий герць із ворогом. Не помічаючи, що з носа у нього видулася бульба, він ухопив самовар, як злецуцєня, за уха.

— А, леле! — жалісно промовила Тетяна Гнатівна і, засукуючи рукава, кинула:

— Дай сюди! Дай самовар, а сам піди вмийся!

Тетяна Гнатівна взяла самовар і пішла з ним на кухню.

Знову суворим смутком віяло од стін кімнати, од чорної, побитої і поклеєної, висхлої як і її господар, скрипки на стіні. Розбита шибка в одному вікні, затулена старим класним журналом, безперестану жалібно деренчала, як хвора, капризна дитина. Мимоволі ми примовкли, ховаючи свій веселий настрій.

Прибравши в кімнаті, Журба підійшов до столу, сів про[ти] нас, очевидно, гогуючись до розмови.

— Ну, хвалїться, хлопці, що у вас чути гарного? — шукаючи теми, казав Журба байдужим голосом і далі, вра-

ву одживши, хитро моргнув на Андрія Марковича оком і промовив:

— Коли ж ми вже оженимо вас, Андрію Марковичу? Язиком женили ще вас той рік, а ви і досі бурлакуєте?

— Ще, мабуть, довго доведеться бурлакувати, Олександр Степанович,— стримано осміхнувся Андрій Маркович.

— А чого ж то так? Взяли б собі хоч і ту ж таки Ніну Олександрівну — панна пристойна, розумна — чому не пара?

— Треба ще спершу самому підучитись трохи,— задумано одповів Андрій Маркович.

— Учитесь, кажете? — зітхнув Журба.— Ото ж і горе наше, що ми гонимося за чимось недосяжним і зовсім нехтуємо тим, що дає нам життя. І допитливо поставивши очі в лице Андрію Марковичу, певно промовив:

— Звичайно, важите тільки на університет? Менше не помиритеся?

Андрій Маркович винувато схилив голову.

— Бачу, бачу,— промовив він, сам собі осміхаючись, і, перевівши проймаючий і допитливий погляд на мене, на мій чуб до плеч, тим же голосом спитав:

— І ви теж?

Я теж, охмарівши, опустив очі.

— А як же? Хіба ж інакше може бути? — засміявся собі Журба.— Спершу витримати треба екзамен за шість класів, далі за сім... Тимчасом збити сотні три-чотири грошей,— як по писаному вчитував наші думки старий Журба, далі махнув рукою і засміявся.

— Знаю. Усі ми колись прагнули, усі поривалися до того, по одній програмі. До тридцяти, до сорока років не випускали з рук підручників, поневірялись по всяким комісіям, щороку їздячи по екзаменам, а що доброго з того виходило? Переведе, ізсушить, ізмучить себе людина та й залишиться якимось калікою з колючкою в серці до смерті.

Мовчки пройшовши разів зо два по кімнаті, Журба спинився коло стіни, де висіла велика фотографічна картка його шкільних товаришів. Ряди чубатих юнаків визирали з неї бадьоро, сміливо, з енергійним виразом молодих очей.

— Гляньте на цих орлів,— казав, задумано розглядаючи їх, Журба,— що не хлопець, то сила, розум, талант...

Почав спинятися на кожному: оце Марчук, наприклад, математик, якому рівного я не бачив... Мелешко — тенор,

якому місці на кращій європейській сцені... Поет Васюта... Регент Коломийченко... Вітер — мрійник-філософ, це незрівняний гуморист... Один в один... Це ж усе найкращий цвіт народу, вибраний, пересіяний! Скільки сили, скільки гордих надій горіло в їх очах! Усі були живучі, як молоді дубочки зелені! І усі, усі, як один, гаряче, незамиримо марили про вищі школи... А що ж ви думаєте — багато з них попало туди? Один Скорина, на тридцять першому році свого життя, вліз в університет, а через півроку помер од сухот.

— Повірте моему слову, хлопці, — зітхнув він, зовсім не так воно вийде, як ви думаєте! Тільки переведете собі кращі свої роки. Ото ж краще завчасу, не вводючи себе в літа, шукайте собі школи по душі, тримайтеся її міцно, коріння пускайте. Садок, пасіку заводьте... Будете собі директором якоїсь двохкласової школи, будете стиха роздувати в народі огник, утягнетесь у працю та й жити будете... Женітесь, коли буде охота.

Невесело слухалося мудрої мови Журби, понивало серце, і душа не приверталася до тих тихих перспектив, які з таким замишуванням малював нам старий учитель, не горнулася.

— Так отаке-то, хлопці, — казав Журба, скручуючи цигарку. — Як не крутять, як не вертять, доведеться при школі і вік звікувати... в такий уже невилазний куток позагонили нас...

Увійшла з кип'ячим самоваром Тетяна Гнатівна, хазяйновита, заклопотана. Здалося, в шумній, строгій келії аскета заясіла свіжа повна квітка піону. Поставила на стіл самовар і спинила допитливий погляд на Журбі:

— Чого це ви, Тетяно, так дивитесь на мене пильно? — закурюючи цигарку, промовив зацікавлений Журба.

Тетяна Гнатівна докірливо похитала головою:

— Ой, Олександрє Степановичу!.. Ви ж слово давали, що тютюну в рот більш не візьмете!

— Гм... — відразу сконфузився Журба і закліпав винувато очима: — правда, лихо його матері, давав! Як же це воно у мене з голови вийшло?.. Уші у Журби зашарілися: дивіться, як засоромила старого! — казав він винувато і далі рішуче мотнув головою і засміявся:

— Чи знаєте що, моя дитино, хіба ж мое слово якесь королівське, що вже його й зламати не можна? Од цього нікому шкоди не буде!

Всі засміялись.

— Оце була б комусь жінка! — пожартував старий. Далі поклав їй руку на плече і задумався.

— Куди ж ми вас, Тетяно Гнатівно, оддамо в науку?— зітхнувши, промовив він стиха.

Тетяна раптово зашарілася, крутнула головою, ніби Журба торкнувся її виразки, і, надувши губи, швидко і голосно промовила:

— Псі, не видала! Я нікуди не піду учитися!

— Ні, кому-кому, а нашій Тетянці треба було б дорогу дати... Треба...— задумано додав він, перемовчавши.— Притьмом треба вчити — та ба! — розвів руки старий...

— Знаю, знаю, про що день і ніч мріє панна Тетяна,— сміявся Журба, лукаво підморгуючи на Андрія Марковича.— Більш нічого їй не треба на світі, коли б їй збудували велику та простору клуню і в тій клуні коли б поставили срібну сцену, а на тій сцені щоб могла вона з хлопцями та дівчатами в золотому очіпкові грати куму Химу чи як там вона зветься.

Всі засміялись. Тетяна почервоніла, сміялась і опускала винувато очі, у яких виразно одзначалась уся непереможна, нагадана Журбою її слабість, якій в офіру, здавалося, вона може принести все — і гордість, і красу, і всі принади, які є на світі. Тепер мені зробилося ясніше, чого її врода здавалася іноді якоюсь безсилою.

Коли ми вертались додому, мені довго з пам'ятку не виходила та Журбина задача: «Хіба б і не жінка була б!» — приходило на думку.

Далі почала чогось пригадуватися Тетянина мати, ставна, поважна селянка, од якої віяло такою величною, чарівною простотою, що не можна було одірвати очей... Рухи — спокійні, граціозні, поводження витримане, горде, незвичайно приваблива осмішка...

— Слухайте ви, студенти,— жартівливо звернувся до нас Журба,— глядіть мені, шануйте цю дівчину, бо це вам неабияка дівчина... Попади тільки вона на свій шлях, тоді нам і не дотовпитись до неї.

Тетяна Гнатівна притихла і вдячно прихилилась головою до плеча Журби. Очі її стали глибокі і серйозні. І докір, і образа, і якась соромлива погорда визирнули із їх. «А що — бачте, яка я?» — здавалось, хотіла вона сказати. Я знав слабкість старого Журби до своєї учениці і не надавав великого значення його словам, але тепер на обличчі Тетяни Гнатівни я ловив нові, незнайомі мені риси, одну

мить здалося, що старий Журба, як досвідчена людина, бачить у їй якісь невидимі нам ознаки, по яким спокійно і певно угадує справжній облік цієї дівчини.

— Коли б був пожив іще покійний батько,— казав, щось собі міркуючи, Журба,— він би так не залишив Тетяни, уже б якусь дав би їй раду. Хоч проста, але розумна був людина...

Журба став розповідати нам про її батька, знаменитого баса і маляра, який завжди змагався з попами, з поліцією, в поміщицю, побиваючи їх цитатами з кобзаря, який він знав мало не увесь напам'ять, про його заслання, про те, як він тікав з того заслання додому, піднімав людей на бунт, як його знову ловили і одсилали в тюрми.

Тетяна Гнатівна з соромливою гордістю слухала знакове їй оповідання, лице її проясніло, насторожилось, і щось нове і сильне, чого вона не вважала потрібним раніш одкривати, впливало на нього. Крізь нігу гарячих очей, крізь чари і принади молодого, дівочого личка у їй тепер ясно вимальовувався суворий образ невідомого нам її батька, народного борця-бунтаря.

— Ну, то як же, Тетяно Гнатівно,— знову звернувся до неї Журба,— на які курси ви збираєтесь? Чи, може, будемо жити вдома, між своїми людьми! Тут ми теж на що-небудь згодимося — правда, Тетяно? Ось треба тільки екзамен на учительку витримати.

— Давно я їй кажу цеє, давно гризу! — промовив од себе Андрій.

— Треба, серце, треба! — лагідно і серйозно додав Журба. Слухайте-но мені сюди, ви, кавалери! — звернувся він знову до нас:— щоб ви мені влітку підготували її до екзамену, а як видержить — щоб видали заміж за доброго хлопця! Оце вам задача! Варт! — додав він серйозніше.

II (СУТИЧКА З ПОПОМ)

Маркович ходив нервово по кімнаті з задуманим і суворим виглядом, з войовничо настобурченим чубом, Тетяна сиділа коло столу, печально схиливши на руки голову. На моє привітання одповіли в яло і відразу знову оддалися своїй задумі.

— Що трапилось? — перемовчавши, здивований, починаю їх розпитувати.

— Та... нічого особливого,— махнув рукою Андрій Маркович: давня історія...

В цей час в кімнату увійшов із свого класу о. Федот, виркнув на мене холодним оком, сухо привітався і теж мовчки почав ходити по кімнаті.

Стало помітно, що недавно перед цим у них була якась неприємна суперечка.

— Так я вам, Андрій Маркович, прямо кажу,— порушуючи мовчанку, промовив о. Федот, очевидно, знову починаючи перервану розмову,— кажу, як законоучитель, як настоятель своєї парафії, якому доручено догляд за моральністю своєї пастви,— цьому треба зробити кінець. Школа повинна бути школою,— вичитував він далі, позираючи не на присутніх, а в куток,— а учитель — учителем. Учительський прапор — святий прапор, і його треба високо тримати.

— Як нам тримати наш прапор, о. Федот, того ви нас не учіть,— стримано й рішуче промовив Андрій Маркович,— ми його іще нічим ганебним не заплямували. Такого циркуляру, який би забороняв учителям гуляти з дітьми в сніжки чи там ковзатись на льоду, не було, і забороняти її учителям я не маю підстави.

«Ага, ось в чім справа!» — подумав я і, не втручаючись у суперечку, став прислухатися далі.

— Але ж ви — завідуючий школою,— почав гарячитися о. Федот,— і ви самі повинні знати, повинні учити своїх учителів, що можна робить, а чого ні. Не можна разом ходити до церкви і під церквою гульбища робити.

— Я не дитина і не потребую опікунів над собою,— гостро вмішалась у розмову Тетяна,— за свої вчинки сама можу відповідати!

О. Федот закипів:

— Як? І я, і я не маю права подати вам пораду? Не маю права завернути вас із того пагубного шляху, на який ви вступаєте? Та знаєш ти, хто ти така? — грубо перейшов він на «ти». — Вчора ходила в сапою, а сьогодні панну якусь із себе починаєш удавати? Та я тебе...

Тетяна схвильовано встала, вирівнялась, зблідла:

— Ви, батюшко, не умієте себе тримати з людьми, і я з вами говорити не хочу! — випалила вона і швидко виїшла з кімнати.

— Що? Що? Що ти сказала? — подався услід за нею о. Федот.

— Батюшка! — рішуче спинив його Андрій Маркович, вирівнявшись в офіціальну позу і поважно кашлянувши,—

тут місце присутне, і я прошу вас не ображати учителів при виконанні ними їх обов'язків!

Голосна фраза, очевидно, зробила на полохливого в дійсності ієрея потрібне вражіння, і він на хвилинку змовк, гаряче сопучи носом. Далі знову оскаженів, почав бігати по кімнаті у своїй рясі, як настовбурчений звір у попоні:

— Учителі, такі учителі! — вимахував він вище голови широкими рукавами. — Знаємо, що це за учителі! Давно розмальовувала піку та виходила перед людьми диявола тішити, друге — шапку набакир та на вечорниці завжди прямує. Це якесь гніздо розпусти, а не школа! Де яке недочене, малограмотне, де яке вигнане, неблагоннадійне — усе пруть сюди в цю нещасну школу! Ні, я цього далі не буду терпіти! Я мушу про все це куди слід написати!

— Можете ви собі, батюшка, писати куди хочете і скільки хочете, цього вам ніхто не забороняє, але скандалів тут я прошу вас не заводити! — солідно зауважив Андрій Маркович. Далі взяв шкільний журнал і величною ходою вийшов із кімнати. О. Федот схопив плед і, тремтливими од злості руками, почав швидко замотувати собі шию, далі схопив шапку, взяв патерицю і замість поклону кинувши у мій бік недобрий, потьмарений погляд, швидко пішов зі школи.

III (ПЕРШІ НЕПРИЄМНОСТІ)

...А поміж людьми почали вже подейкувати, що в спорожнілому театрі ночами справляє своє весілля різне чортівня. Парубки-актори організували навіть за ним потайки сторожу, щоб хто-небудь не спалив уночі.

Шкода було дивитися тепер на цю безпорадну і самотню в селі молодь, на яку дивилися тут, як на якусь нову, потайну секту.

Всі скарби свої, остатки якогось убогого театрального приладдя і свою маленьку бібліотечку з двох-трьох десятків українських книжок і брошур, на які мали око і селяни, і місцева поліція, і духовенство, вони в мішку мусили переносити майже не щоночі з одного горища на друге, з однієї клуні в другу. До всякого із сільської інтелігенції, хто хоч трохи виявляв до них спочуття, вони горнулися з такою ширістю, з такою делікатністю і з таким довір'ям, що не можна було знайти в собі сили, щоб не перейнятися їхніми негодами.

Став давати їм які мав у себе книжки, ходив іноді на їх зібрання,— спробував кинути в ці несформовані поривання сільської передової молоді зерна національної свідомості. Грунт для цього настільки був вистиглий, що треба було тільки дихнути на нього теплим духом, як він одразу спалахнув гарячим полум'ям.

Почувши під собою після цього міцніший грунт, вони ще з більшим завзяттям, якось веселіше і бадьоріше взялися за свої зібрання, вербуючи уже собі нових і нових із сільської молоді спільників. З'явилися книжки з історії рідного краю, томики видатніших письменників, брошури на гострі громадські теми.

Тимчасом минув місяць. Справа з підготовкою до іспитів посувалася у мене гаразд, але мене почало вже непокоїти, що свідоцтво про політичну благонадійність, про яке я завчасу послав відповідні папери, з поліції чогось мені і досі не надсилали. Переждав який час і знову подав про це заяву; чекаю тиждень, два.

І раптово на наш забутий закуток посипались неприємність за неприємністю.

Заходжу до Андрія. Ходить по кімнаті, похиливши голову, книжки кинув, сумує чогось.

Глянув на мене, щось пригадав:

— Що ви там з тими своїми акторами заводите? Глядіть, щоб не вийшло чогось поганого з цього.

Розпитую — розказує:

— Вчора їх усіх викликав до містечка становий пристав на допит: випитував, чого ви до них ходите, які книжки їм даєте читать, що говорите. Накричав, натупотів,— такого нагнав страху хлопцям, що порозбігались, як руді миші.

«Отак же,— відразу вдарило мені в голову,— дожидай тепер того свідоцтва».

— На мою думку, вам треба було б одного чого-небудь уже триматися,— з осторогою почав говорити він,— або цілком оддатися праці між селянами, або спершу доучитися, а тоді вже, сильнішим, озброєним виходити на цю ниву.

Я цілком розумів його. Доводжу йому, що зв'язки з сільською молоддю підтримую я зовсім не з яких-небудь наперед вирахованих агітаційних замірів, що зустріваюся з ними для своєї розваги, для спочивку, щоб освіжитися після своєї праці.

IV (ХТО МИ ТАКІ?)

— Хто ми такі? — Ми народні ходаки, ми посланці за світом, за radoщами. Не розкішне та ласе вабить нас життя і не за легким хлібом ми ідемо — ледарство, жеретійство, розпусту ми їм залишимо, — хай догнивають з ними вони в своєму позолоченому багні, це їхня справа. Але ясні зорі, але божі іскри потрібні нам, нашим садам зеленим, нашим тихим, творчим ланам. І ми мусимо їх здобути, ми, посланці народні, його перший цвіт!

— А не даватимуть, — вимахував кулаком Андрій, — украдемо, однімемо — і принесемо в свою хату, засвіtimo.

— І не сміття з панського подвір'я, не ошимки з їх столу, — ми візьмемо од культури все найцінніше, все найкраще од мистецтва і на простому мужицькому возі повеземо додому.

— Ге-ге! Пустіть-но мене тільки туди — я тую культуру в кропив'яному мішку на плечах до своєї хати припру!

Голоси наші дзвеніли все дужче й дужче, і здавалося вже, що там за яром притаїлись якісь люди, з якими він здаля заводить змагання. Зрештою Андрій в безмірному захопленні:

— Гей! — гукає, — одчиняйте брами, одмикайте замки, ходаки з хуторів з мішками по культуру ідуть! Аж луна обізвалась в різних місцях. — Ідуть! Ідуть!..

Із дверей висувається заспаний, сполоханий сторож:

— Що тут таке? Хто йде?

Пауза.

Далі ніби тріснула в повітрі ракета і розсипалася серед нічної задуманої тиші яскристим, світлим, чистим, як срібло найширше, радісним сміхом.

V (РОЗПОВІДЬ ЖУРБИ)

Журба зітхнув і задумався. Далі кинувся, живіше:

— Ну, одягайтеся ж швидше та підемо, після вже будемо говорити.

Я мовчки став одягатися.

— Ну, сказати, і люди ж у нас, ну й людя божі! — задумано, ніби сам із собою, гомонів Журба. — Це не розпиталися, ще до ладу нічого не взнали, зараз так мокрим рядном і накрили дитину: розтягалась, зледащила, сяка та он яка... І нехай би тільки темнота сільська, ота, як казав Тарас, капуста головата, а то ж навіть і пастир, святий

отець,— і той приклав до цього свого просвіщенного язика. Я так гадаю, що і в тій мерзоті не обійшлося без нього, знаю я його давно, цього священного жеребчика в рясі, знаю, чого він так і напосівся на дівчину, що притьмом гонить її з світу.

— В якій мерзоті, Олександрє Степановичу? — питаю.

— Та як же! Через що ж вона і руки на себе хотіла наложити! Вони взяли та й геть дьогтем ворота обмазали! Ну, що ви скажете таким людям? Дівчині й без того світ не милий, а вони не дбають за те, щоб дух у неї підняти, а вони раді швидше добити її. Люди!

Вийшли з школи. Журба подивився на сонце:

— Як ви гадаєте, ік полудню будемо в Мокринах? — питається він.— Верстов з дванадцять звідциль туди добрих буде. Ну, та поспішати не будемо, а то у вас ноги молоді — не зійду з вами.

Ідемо. Минули хутір, вийшли в поле. Хліба давно були зняті, як святкові килими, майже всі копи звезені, і поле оддавало вже сумовитими буднями. По спорожнілих ланах видні були тільки розкидані гуртки хлопців-пастушків з невеличкими гуртками різного товару, як мандрівні маленькі орди кочовників. Осінь іще не показувала свого лику, але її дихання, суворе й холодне, уже почувалося в посвіжілому повітрі.

— Погана вийшла історія,— заговорив знову Журба, коли ми вийшли на рівний шлях і свіжий вітрець подув на нас своїми смутними пестоцями.

— І гірш за все в цій справі те,— казав він далі тише,— що і я сам, старий дурсень, немало спричинився до всієї цієї оказії. Людмилі Віталіївні може б зовсім і в голову не прийшло везти з собою Тетяну, а я візьми її та й шепни: «Дивіться — талант, і талант безсумнівний. Що б вам коштувало вивести її на широкий шлях? Може, з неї якась Комісаржевська або Заньковецька друга вийшла б, а залишиться тут — загине марне». А вона й ухопись за це: «Я її повезу, я її виучу, я її людям покажу!» — Людмила, здавалось, і чесна, і добра,— не можна було сподіватися, що, раз узявшись за таку справу, не доведе її до краю. А воно виходить, що всі вони добрі, поки гнешся перед ними лозою та поки власного їх спокою не замутиш.

— Що ж, власне, трапилось, чого вона одіслала Тетяну додому? — в осторогою питаю я.

Він трохи загадався, ніби вагався сказати, далі зітхнув і рішуче промовив:

— Трапилось, бачите, от що: вчора я навмисне заходив до економії — розказував мені про це управитель Людмила Віталіївни; але я певний, що дійсно було воно трохи не так (але я буду розказувати вам за його словами). Поїхали ото вони гуртом на Кавказ — все добре: носилась вона там із Тетяною між курортною публікою, як із цяцькою. Усім показувала. Всі в один голос: талант! талант! — треба дорогу давать, треба вчить. Поїхала пані звідти до столиці — Тетяну з собою везе. Тут теж все було добре! Знаєте, як у їх усе це робиться — двоє слів там, троє там, і там, де ми марно оббиваєм пороги цілі роки, у їх вкипить діло жартома. Пообіщали прийняти дівчину в якусь драматичну школу на стипендію. Здавалось, зовсім уже були поставили дівчину на шлях — аж тут візьми наша Людмила Віталіївна та й згедзайся. А чого — я вам зараз скажу: ви, певне, помітили — лікар із нею приїздив — червонолиций такий, стрижений? Од якої недуги лікує він Людмилу Віталіївну, цього ми не знаємо, але для чого загалом молоді та розкішні вдови тримають коло себе лікарів, це ми в деякій мірі повинні знати. Ну от, щось вона і помітила між Тетяною і тим своїм лікарем таке, що їй не сподобалось. Помітила і згарячу скувала сцену — не лікареві, звичайно, — Тетяні. Сцену з тією, знаєте, панською високомірністю, з ядом: «Вы, кажется, не совсем поняли свою роль в моем доме. Да и вообще советую вам держаться немного поскромнее. Вы своим талантом, собственно говоря, здесь никого не удивите особенно, и во избежание разочарований вам не следует преждевременно увлекаться своим обаянием».

Щось в такому роді. Не знаю, може, в дівчині заговорила жіноча гідність чи, може, дошкульно одчула вона якусь іншу образу, — а дівчина вона, власне, вдачі вільної, гарячої, — не втрималася — одкажи пані гостро. Так принаймні переказував управитель. Ну, Людмила Віталіївна відразу їй ребром: «Спорить с вами я не собираюсь, а скажу только, что если вас интересует только мой дом, а не мои советы, то говорю вам наперед — такую сделку я нахожу для себя совсем неинтересной». Тетяна — мовчки з дому. Спробувала обійтись якось без пані. Тільки до знакомих, до прихильників, що так в один голос усі бралися допомагати їй, — а ті тепер, певне, прочувши про її супереч-

ку в пані,— назад. До школи — там теж дихнули іншим духом. Так ото ж вона, сердешна дівчина, покрутилася, покрутилася в городі, далі зібрала свої манатки та й потягнула додому. Приїхала додому та захопила десь в узелок і миш'яку. Оце таке переказував мені пан Тхоржевський,— закінчив Журба свою мову.

— Може, кажу, воно трохи й не так було, але в чому полягає суть — це ясно.

Не поспішаючи, з передишками й перепинками, навкруги роздивляючись і розмовляючи, ми непомітно, без усякої втоми прийшли до села. Переулками й городами Журба певно вів мене до Тетяниного двору, де він не раз бував і раніш. Спинилися коло чепурненької, гарно убіленої хати. Хата ще здаля звертала на себе увагу своїми дверима з свіжими білими латками, очевидно, недавно пошкрябаними, між якими видні ще були дьогтяні плями.

— Знати, знати, в кого є дочки,— зауважив Журба, показуючи очима в садок:— гляньте — чого-чого тільки тут немає! — Очі його тихо засяяли — старий Журба в квітках кохався.

Не заходячи в хату, ми через маленьку фірточку зайшли в садок, розглядаємо: квітник був якийсь чудний, оригінальний: кручені паничі, зірки, півники, майори, оксамит, нечесані баришні — ізяшні, химерні, розхристані квітки, що нагадують красунь із імпресіоністських малюнків, і якась гумористична царська борідка, бабине літо — все переплуталось із любистком, рутою та барвінками і скидається на якусь причудну колекцію із фантастичних привидів таємних дівочих снів, разом полохливих і принадних примар душної ночі. Помітно було, що садила й поливала їх із прихованою усмішкою жартівлива рука мрійниці,— і вирости вони і цвітуть тимо ж тихим, лукавим жартом дівчини-художниці.

VI (МОЄ УВІЛЬНЕННЯ)

Справа з свідоцтвом про мою благонадійність дедалі набирала все більш і більш неприємного для мене характеру, виростаючи в грізну на шляху до моєї цілі перешкоду. У повітового ісправника, до якого я мусив зрештою поїхати за справкою, мені одповіли, що вся з цього приводу переписка лежить іще в губернатора. Треба було терпляче дождити. Тимчасом прийшла осінь, а разом із

нею надзвичайно швидко став наближатися той її сезон, коли одбувалися прои окружній комісії (на атестат зрілості) для екстернів екзамену. Цього часу я увесь рік доживав з радісним хвилюванням, з нетерпінням, але тепер був би радий руками спинити час, який так невмолимо швидко линув до того сезону. Коли взяти ще на увагу ті глухі чутки про якусь таємне наді мною слідство та про доноси, які внишка ходили навколо і про які мені все ж доводилось чути,— можна зрозуміти мою затурбованість. На місці не сиділося, і кожний день я бігав затурбований на пошту, до волості або в поліцію. Зібрався уже був їхати до губернатора, але ж одного дня справа цілком вияснилась, зразу припинивши всі мої турботи. До школи приїхав молоденький учитель і заявив мені, що його прислано на моє місце.

Спершу я не зрозумів, в чім річ:

— А як же зі мною буде? Переводять в іншу школу, чи як? — питаю здивований.

Новий колега зніяковів, почервонів чогось:

— Не знаю... А вам хіба ніякого ще паперу не надіслано?

Але по очах бачу, що йому все відомо.

Нагодився сторож, почув наше бідкання, пригадує:

— У мене лежить там якийсь пакет — учора увечері принесли з волості, думав ранком вам занести, та й забув.

Приносить.

Пакет на моє ім'я. Розриваю, починаю читати.

Зітхаю з якимось смутним полегшенням, як після довгої операції. Принаймні — ясно. По третьому пункту...

Відомості про благонадійність поліція звичайно збирала про відповідну особу за п'ять років назад, і на цей строк моя справа з університетом одтягувалася безповоротно. Це мені перш за все ударило в голову. Далі всі плани, мрії про це відійшли кудись далеко-далеко, потонули, виступала перед очі нова давляща журба цього моменту. В голову, мов у спорожнілу пустку, вривалися вихрем нові думки:

«Куди тепер їхати, до чого руки прикласти? Ніякого ремесла не знаю, землі у батька клаптик — пахарювати немає над чим, одно залишалось — іти в світ, у найми».

До цього часу життя пливло у мене хоч не легко, але більш-менш певно: завжди під рукою якась опірка, якої тримався, як сліпий тину: змалку — батькова сім'я, далі — школа, учитель, потім — урядова служба, тепер усі підпірки

вразом були вибиті з рук — і пробивати собі шлях у житті, пливти ті житейські каламутні води я мусив тепер не понад спокійними берегами, а глибинами й шумовинами, покладаючись цілком тільки на свої руки. Вставало хвилювання: було боязко й цікаво. Разом із тим розбирала сміливість, з'являлась потайна гордість і прихована до себе повага.

VII (НЕВДАЧА АНДРІЯ)

...Так якось через тиждень вертається Андрій: привіз із собою ціле кубло — матір, дівчинку-сестру і школяра-брата. Приїхав трохи примарнілий, але не впалий духом: ще яскравіше поблискували в його очах зірниць енергії, які палахкотять у людини під час напруженої відповідальної фізичної праці.

Енергія його, здавалось, була безмірна,— улаштовуючи своє тепер родинне життя, він разом гаряче оддавався і шкільним справам, находив час турбуватися і моєю пригодою і невдачею Тетяни. Одно тільки казалось трохи чудним у ньому: він ні одним словом не згадував за свої екзамени і уникав навіть про них розмови. Якось при розмові я не втримався і прямо запитав його:

— Виходить, ви свій іспит таки одклали до того року?

Він почервонів-почервонів чогось, аж сльози йому на очі виступили, віями заморгав.

— Одклав,— промовив стиха, непевно.

Далі подумав, чмихнув носом, тряхнув чубом:

— Та що вже там брехати,— промовив він рішуче,— екзамен тримати я їздив, тримав і острамився скандально... Латинь мене проклята з'їла.

— Як?! — дивуюся.

Почав розказувати.

— Писаний переклад із латинської мови написав блискуче, без жодної помилочки, але коли почав латинський текст читати, то асистент тільки очі вилупив: не розуміє ні одного словечка! Дивився він на мене, дивився, а далі питає:

— Ви латинську мову учили самі, без учителя?

— Без,— кажу.

Він як не визвірився на мене: «Ви абсолютно не умієте читати по латині, ви не вимовляєте ні одного словечка вірно! Ви фантастично, неймовірно перекручуєте слова!»

...Далі спинився, пішов,— приводить із собою ще тров. Дає мені книжку: «Будьте ласкаві — читайте».

— Починаю я знову читати. Вони послухали трохи, далі всі разом в регіт. Я й читати перестав. Соромно мені стало, так би вхопив шапку і втік. Посміялися вони з мене, далі радять: «Ви найдіть собі досвідченого учителя, посидьте з ним за латинню який місяць, не більше, а тоді і екзамен тримати приїздить». Душно мені стало, жаль:

— Помилуйте,— кажу,— рік же у мене пропаде марне.

Мене навіть і не слухає: звертається до своїх колег, жаліється: «Оце вам зразок! — показує на мене,— і такі майже всі, сили вже немає в мене морочитися з ними! Де вони тільки й беруться — такі типи: йому даєш, скажемо, задачу по алгебрі, він тобі сидить-сидить і якось примудриться зробити її простою арифметикою, а то дивись — почне відповідати по якомусь допотопному підручнику. І коли вже буде кінець цій комедії! Ох, ці мені доморощені Ломоносови!»

Мене так і опекло — мовчу.

«Коли хочете, щоб не пропав у вас рік,— звертається він ехидно до мене,— то ви приїздить у другий раз тримати екзамен уже не за шість, а за сім класів». А тут втручається другий його колега, сміється: «А як не витримаєте за сім, приїдете ще через рік, будете тримати за вісім,— у нас багато таких».

— Ну, прямо ж у вічі сміються, глумляться, іродові душі,— задумано додав Андрій. Далі важко зітхнув і змовк.

— І як же ви тепер гадаєте,— питаю перегодя,— зовсім залишати думку про іспити?

— Хто, я? — з обуренням кинувся Андрій; люто блиснув очима: — та я ще десять... сто разів до них полізу! Випруть у двері — я у вікно до них ускочу! Ні, так швидко вони не одчепляться од мене, хай собі і не думають!

Стулив рішуче губи, нахмутив брови, посварився кудись кулаком.

VIII (РОЗПОВІДЬ ТЕТЯНИ)

...Далі раптово хитнула головою, хруснула пальцями, і в очах у неї заяскрилася така непокірна, давня туга, така горда, палюча тоска, таємна, негасима, що мені зробилося ясно одно: ні мені, ані старому Журбі не втишити тієї образи, не погасити тієї тоски.

Схилилась до парти, плаче. Далі витерла сльози, хитнула рішуче головою і енергійно промовила:

— Знаєте, коли я найбільш почула в собі силу? Повезли мене якось в театр, в оперу. Перший раз я в тому театрі. Отут я почую щось незвичайне, отут я побачу справжні таланти. Увіходимо: бляк, позолота, розкіш — не знаєш, на що дивитися. Публіки — повно зверху до низу. Заграла музика — я й собі не вірила, чи на землі я, чи на небі. Підняли завісу. Слухаю: вийшло щось, пишуть десь, як комариний голос, наслу й чути його, друге починає — те ж. Одна трохи ніби голосніше заспівала і всі: браво! браво! — аж театр залящав. Приміряла в думках я той голос до свого, то й почула таку силу, що аж затремтіла од радощів. Мені здавалося, що коли б я вийшла на ту сцену — я б театр той поламала, я б усіх отих людей до землі б положила! Коли я казала про це Людмилі Віталіївні, вона сміялася. Казала, що це тільки здається так. Може, й справді то була омана, але почувши чужий голос, я завжди вгадаю, чий кращий і сильніший — мій чи її? Ні, тут я не помилюся.

Помалу-помалу Тетяна розговорилася, заблищали очі, свінув на щоках рум'янець. Розказувала про город, про театр, музеї, пам'ятники, розказувала докладно, так, ніби нарочито їздила вона туди, щоб обслідувати город. З легкістю справжньої сили вона, здавалось, з усього успіла вхопити все найпотрібніше і найцікавіше. Треба було тільки протерти очі, змахнути з них якусь плівку, треба було тільки одчинити у її якийсь клапан, і вона вже сама бачила, що в неї є, чого їй бракує, і без усякого зусилля досягала відразу того, чого іншим не удається досягнути довгою упертою працею.

Вперше тепер, після того як вернулася з города, розговорилася Тетяна так охоче. Про свою суперечку з пані, про свої невдачі і пригоди розповідала вона тепер докладно, спокійно, як про факти, які одійшли вже в минувшину.

Мені пригадався той професор в окулярах, на якого усі ми покладали таку непохитну надію, питаю Тетяну:

— А до отієї святенької лисини в окулярах ви не зверталися? Він же, здається, обіщав теж усіма заходами допомагати вам?

— З тією святенькою лисиною вийшла у мене така

історія, — спокійно осміхаючись, повела далі Тетяна своє оповідання. — Пішла я, між іншим, і до нього. Розказала йому все по чистій правді, крихотки не потаїла, прошу допомогти. Подумав він, подумав, далі до мене: «От же що — зайдіть ви до мене отоді то й отоді, я поведу вас до начальниці курсів — вона моя знайома, може, удасться вас улаштувати». Зайшла я до нього в призначений час, застала вдома. Одівся він — пішли ми. У квартирі начальниці я осталась в одній кімнаті, він пішов у другу, до неї. Сидів він там, сидів, щось довгенько говорили, далі кличуть мене. Увійшла я і тільки глянула на свого професора — зразу по його кислому вигляду побачила, що справа моя погана.

«Так ось що, голубочко, — звернулася зразу до мене начальниця, — стипендії у нашій школі всі вже позаймані в цьому році, і прийняти вас я не можу. На той рік одна увільняється, приїздить, може, тоді приймемо». Мовчу я — дивлюсь на свого професора. Він схилився до неї, щось бурчить їй, шепоче на ухо.

«Що ж — можна спробувать», — неохоче одповіла йому вголос начальниця. Далі до мене: «Ми ще хочемо спробувати ваш голос — можна?»

У мене знову трохи повеселіло на серці. Очортіли вже мені ті проби, то правда, але — нічого, — думаю, — пробуйте, щоб чорт вас уже пробував. Сіла вона за рояль, беру я за нею інтервали, проспівала гаму. Далі можете? — питає. — Беру далі. — Ще можете? — Беру ще, беру й беру і кінця немає. Професор мій аж на місці не всидить — і очі йому заблищали.

«Буде, буде! — почали спиняти мене, — голос порветь!» — Ще, бачте, й жаліють, іроди. Взяла я ще одну найвищу свою ноту, — спинилась.

Начальниця чогось охмуріла, надулась, а професор так боязко якось на неї кризь окуляри: зирк! зирк!

«Голос прекрасний, сильний, тембр чудовий і ще не зіпсований», — хвалить начальниця, але якось мляво. Дожидую, що буде казати далі. А вона подивилась на мене та знову тієї ж самої: «Так от приїздить на той рік, ми, може, як-небудь вас умістимо».

Кров мені так і вдарила в лице, серце запеклося: не знаю, що б таке і сказала я їй: «Може, ви чого хочете з мене, — кажу, — так прямо скажіть: я дівчина бідна, хабара вам ні з чого мені дати!»

Мій професор так і схопився, як опечений, з місця. А вона підвела голову, витріщила очі на мене: «Що? Що? Та як ви смієте, нахалка така!»

«Стипендії призначені у вас для здатних учениць,— ріжу я їй,— а ви кого приймаєте на їх?» — А я перед тим чула, що вона прийняла до школи свою небогу, сироту з дворянської родини, панну, яку, жартуючи, взивали глухонімою.

Розпалилась я — кажу вже таке, що й сама не знаю що: «Я виведу вас на чисте, я скаржитися буду!..»

Вона схопилася, почервоніла, трясця її трясє, та до професора: «А бачте! А бачте! А ви ще нарікали на Людмилу Віталіївну! Тепер самі дивіться, наскільки це приємна особа!»

Далі до мене: «Ідіть геть звідціль — іначе я звелю вас вивести!»

«Не треба мене звідцілья виводити,— кажу,— сама піду. То я вже бачу, що тут не музикально-драматична школа, а якийсь приют для глухонімих».

Грюкнула дверима та й пішла.

КОМПЛЕКСИ

В місті пішла по дітях пошесть шкарлатини. Натурально — в класі провадяться комплекси: шкарлатина... Одна лекція — шкарлатина, друга — шкарлатина... на другий день, на третій... Діти з опаскою позирають на вчительку: що це вона все про шкарлатину та про шкарлатину? Одна дівчинка чутлива й догадлива:

— А. П., а ваші діти всі здорові?

— Всі, а що?

— То чого ж ви все про шкарлатину?

— Бо треба все нам знать про неї... От, скажемо, була дитинка...

— А. П., у нас же на цій лекції має малювання бути.

— Малювання ж, діти, малювання. От скажемо — у матері була дитина, захворіла на шкарлатину та й умерла. От ви й змалюйте — як мати плаче над дитинкою...

— Та хіба ж усі вмирають? Я намалюю, як дитина ви- здоровіла, а мати сміється — добре?

— А лікаря можна змалювати?..

— А я намалюю шкарлатину...

Після лекції діти:

— Хто в вас був на лекції?

— Шкарлатина!

— Петро! Тебе он шкарлатина кличе! Он пішла шкарлатина!

— Маруся, чому не йдеш на лекцію?

— Та в нас шкарлатина зараз, щоб вона пропала!

Дехто має таємну надію — а, може, щось інше в класі. Приходять, слухають під дверима: «От, скажемо, у вашій сім'ї дев'ять душ — п'ять душ захворіло на шкарлатину...»

— А, ще шкарлатина — гайда в сад!..— Ходім в клас 5-з.— Зрештою — порожній клас. Комплекс ще не був за-

кінчений, але вже всі діти зненавиділи так її, що нікого не затагнеш у клас.

— Діти, в клас!

— А що буде — шкарлатина?

— Ні, вже що друге.

— Забожіться!..

— А що то за галас такий? — Впіймали кажана. Раптом — ідея: прекрасний комплекс...

— Діти, несить його сюди!

Несуть

Ціла годича в класі — гомін.

На другу — входить учителька. Арифметика.

— Будемо задачки, діти, робити. От, скажемо, з'їдає кажан щодня по 16 зерняток...

Діти презирираються... (—А. П., а на співах теж будемо про кажана?..— А чого ж, є така пісенька).

Шепіт: «Я так і знав!»

— Еге! Тікаймо, хлопці, нишком.

Один по одному:

— Я води хочу!

— Я надвір хочу...

Залишилася учителька в класі та кажан.

Співи: «Давайте, діти, складемо віршик про кажана та й заспіваємо».

Вакула — хлопець добрий, щирий. Сердечно, як до дитини:

— Анна Павлівна! Хай він уже здохне той кажан — годі про його.

Лупає злякано очима, механічно:

— Не можна, діти, не можна... Ну, за мною!

Садок вишневий коло хати,

Кажан над вишнями летить ..

— Чому ніхто не співає?

— Я охрип! І я! І я!..

Попід руками — і знову порожніє в класі.

Ще день, другий — зненавиділи-таки й кажана. Рішуче й глибоко.

До завшколи:

— Що його робити — не виходить нічого із цього комплексу...

— Всі комплекси кидайте: ось 1 Травня надходить.

Треба братися вже за цей... Чогось стало страшно...

— Ну от, було п'ятеро — двоє захворіло, скільки здорових?

— Усі!

— Та як же всі: ну, скажемо, скільки в тебе пучок на руці?

Безтурботно:

— Сім...

— Яких сім?

— Ну, може, дев'ять — чорт там знає.

— Порахуй.

Дивиться в вікно:

— Один, п'ять, одинадцять...

— Та ну по одному.

— А. П., я надвір хочу!

За дверима безтурботний спів: тридцять, двадцять, сорок — одинадцять...

— Гукни!

Гукає у вікно:

— Хлопці!..

Голос на весь коридор:— Ми-ки-то! Швидше йди, а то вже в класі шкарлатина!..

Взялась за голову. Давить, як цитрину. Голова, як макітра. Нічого не зміркує.

А була, кажуть, путня вчителька. Статті в пед[агогічній] журналі писала. Серйозно. Отак задурили!

В садку під вікном:

— Услід хором: шкар-ла-ти-на!..

Начать ще лекцію, другу й третю...

Ви покиньте його... доки будете возитись із ним — і раптом ідея...

ВІКОНЦЕ

I

Віконце було з чотирьох шибок. Рямця — чорні, трухляві, одна шибка наколота, — убоге віконце було, зате не просте. Щоранку було видно в його один край тії казки, що мама казала вечорами, коли не бувала сумна.

Аж на півнеба світилась вона золотим пожаром, зливаючись з цим світом. На межі, де кінчався цей світ і починався той, що в казках, стояла гора — крізь зелені шати світила крейдяними кручами, а на горі стояв бір. Був він темний, мальований — знизу кований з жовтої міді, верхом зелений, як муріг. Щоранку палав він у золотому огні і — диво — не чорнів і не згорав, ще ясніше сяяв жовто-зеленими фарбами. Було ясно, що це був початок казки, ясної, величної, і що не дурно про неї розповідають люди, коли не бувають сумні.

II

З ранку до вечірньої тіні сумно дзвони дзвонили, як німий, збентежений велетень, ревла на гвалт, на сполох гунява мідь: у місті вимирали діти.

Скрізь попід мурами на голому камінні тихо квилили, замерзаючи, укриті ганчірками голі дівчата й хлопчики, а по улицах ходили скорбні богоматері з почорнілих ікон — обдерті жінки з немовлятами коло грудей, марні ходили, як тіні, хапали, благаючи, людей за поли, опалювали огнем мовчазної муки із запалих очей.

Місто плакало скрипками, флейтами, гобоями...

У карі небесній стояв город. Пишні, барвисті огні його пригасли, примовкли гуки й брязки ночних оргій, і шумкий, золотoverхий красень, обідраний, запечалений стояв тепер у жалобі, в попелі, в руїнах, покутуючи п'яні і безпутні дні свої...

ГОСТІ

I

НА КАЛИНОВІМ МОСТІ

(Осінь)

А надвечір зіходились всі до гурту дивитися наше дачне «кіно». Буйні вересневі заходи, що дедалі розгортались в грандіозний, фантастичний театр забарвлених тіней, де, здавалось, хмарами спливало на обрій життя погаслої днини, спливало, буяло, згорало за короткий час в огні вечірнього заходу на попіл. Третій вечір встає на половину неба роковий осінній ярмарок. Вози, воли, краму червоного гори золотого, огняні водоспади — все рухається, горить в розлитому морі червоного яскристого вина.

Вище над усім вийшли майстри будувати щось через усе небо, землю нагортають, палі б'ють, ...золотять; квітчають... міст. Чого ж смутний той міст і чого майстри суворі... Швидко-швидко хапаються кінчати, ніби поспішають, що ось-ось мають од'їжджати цим мостом дорогі мої гості...

Сьогодні наш запізнілий гурток дачників... зійшлися, мабуть, востаннє: завтра зрання дехто од'їздить у місто. На веранді — повно. Вся веранда — як у заграві од пожару, аж встає тихе хвилювання. Ніби залита червоним вином. Горять по боках червоні гірлянди дикого винограду, куриться, яскриться проти заходу букет на столі синіх гайстрів, дарунок тихого вересня... в темному блиску-чому вікні яскриться дороге червоне вино, і мальовані тіні людей, що метушаться на веранді, одяглися в червону одіж. Тут же коло веранди в рожевому тумані, як на дні червоно-прозорого моря, стоять кілька душ селян — сім'я

хазяїв дачі. Хтось із молоді лаштує фотографічний апарат — лагодимось фотографуватись. Метушня, гомін.

— Діда! Діда Опанаса гукніть!— подає хтось думку,— підіть за дідом! Маруся...

Хазяї дачі — сини, онуки, невістки дідові заметушились, озираються:

— Діду! Ось вас кличуть!

— Діду, го-ов! Та він ось де!— Сміються:

— Дід не забариться!

— Дід знає, що йому сьогодні чаркою пахне.

Дід Опанас справді отирається тут ж коло повітки, дожидаючи, пока про його згадають.

— А що там таке?— озивається дід, щось прибираючи в повітці, ніби, бачте, йому тут діло пильне.

— Та йдіть уже, діду, не задавайтесь,— гукає до його весела невістка в парчевому очіпку,— видно ж уже, що чарку хочете випить.

— Ось зараз-зараз... Дід складає до місця якийсь вориння, і незабаром монументальна його постать з сивою густою бородою ступає на веранду.

— А кому тут діда треба?— Озирає гурт.

— Хочемо здійснити вас, діду, на карточку.

— А це ж нащо?— чогось стурбувався дід.

— Це вже ви, діду, скоро вмрете, то щоб була про вас пам'ятка,— жартує з дідом жвава невістка, вхопивши в його очах турботу.

Дід злякано, підозріло дивиться на неї, потім на дачників, подається назад.

— Ні, не хочу. Нащо воно мені! Не хочу!

Сміх.

— Кажуть, що зажилися на світі, а, бачте, не хочуть умирати,— лагідно озивається син, теж уже сивий дід.

— Куди там умирати,— додає невістка, онукова жінка,— колись оце випустили бугая у двір, то таке збив, насилу втихомирили, каже, що навмисне випустили, щоб убив діда.

— Як дитина став,— гомонить сім'я,— у степ коли кличеш — ніколи не поїде. Це ви, каже, хочете закопаль діда в землю, щоб ніхто й не знав.

Дід мовчить з таким виглядом, ніби він глухий, а сидать все ж не сїдав.

— Сїдайте, діду...

Довго довелось благати, умовляти, поки згодився. Про-

те, сідаючи до групи, все ж чогось хвилювався і навіть тремтів. Усе розпитує, чи знайшли те зілля, що одмолоджує... Дідові дев'яносто без трьох, хоч йому можна на зверхній вигляд дати 60. Бадьорий, тільки трохи зігнутий. Очі в його, правда, одблискують, як луска, проте допитливі й проникливі. А вночі як виїде та як гукне на собаку якимось диким, степовим голосом: «Та тю! Тю!»,— то, кажуть, аж мороз поза шкурую.

Дід тихенько доживає свого віку і про його згадують тільки при веселій нагоді. Дід Опанас багато знав пісень і був колись великий співака. Правда, багато вже він позабував, у його вилітають тільки уривки, як із попсованого грамофона, проте, коли нагадати йому яку, ще так гукне, що й молодий не втне за ним. Недурно професор, що торік приїздив на дачу, платив по карбованцю за пісню. Я любив слухати його. І тембром свого голосу і манерою співати, а особливо тими орлячими, хоч старими очима, що з їх бризкало чимсь сміливим, теплим, молодим, він завжди нагадував мені нашого славетного артиста, і завжди хотілося сидіти коло його і слухати його без кінця. Чарував словами, малював картини, будив струни...

— А тепер, діду, заспівайте нам на прощання, бо завтра вже не побачимось,— звернулась до його молоденька учениця драмкурсів, сама неабияка співачка, ставлячи на стіл графинчик і чарку, коли знімання закінчилось.

— Тепер оце веселіш діло буде!..— сміялись родичі: вони дідову знають удачу.

Дід скося кинув оком на горілку і опустил очі.

— Охо-хо! Одспівав своє вже дід Опанас — сили немає потягнути, а колись, було,— простягаючи до чарки руку.— Це ж не косить!

Діда частували. За горілкою точиться розмова. Згадували дідове минуле і родичі і сам дід.

— Ану, діду, ще, ану ще чарочку!— раз по раз гостинно шанувала діда Маруся, що примостилась близько поруч діда.

— Та ви багато дідові не давайте, а то вп'ється й співати не буде,— сміявся син,— їм хіба багато треба — чарка-друга — уже й п'яні. А як уп'ються, то вони в нас такі, що й ради їм не дасте.— До батька:— може, буде вже, тату?

— Оцю ще вип'ю та й годі,— промовив дід. Випив, зітхнув, схилив голову, чи вибираючи пісню, чи дожидаю-

чи моменту... Лице зачервонілось. Очі, як срібна луска, сяяли, важко дихав... Сіп носом, вже не дослухаючись до розмови. Дід дивиться на небо-ярмарок.

— О, вже й п'яні, слабі стали, і голос не той...

— Тепер вони не п'ють, а колись, було, раз у раз коло корчми. Отам на горі стояла. То, дивись, вони тут, а то вже чуєш їхній голос коло корчми, аж по всьому селу луна розлягається: співають. Правда, що проспівали свій вік та прогуляли.— І додав: марно пустив силу... а коли б...

— Ото чули, може, є пісня: пропив воли, пропив вози, ярма ще й занози, так ото пісня про нашого...

Не докінчив. Несподівано покриком лебединим, дивним і диким, рубаючи слова, ніби з досадою одкидаючи розмову, крикнув дід Опанас, і перед очима на заході, як жива, виросла кам'яна скеля, і із-за скелі, в рожевому заході, помахуючи червоними широкими крилами, довгою низкою смутно вилітали спечені на дідовім огні один за одним дев'яносто без трьох дідових орлів...

Із-за гори кам'яної
Орли вилітали...

Мов шнури кругом увірвались — всі обірвали розмову, повернулись до діда, ніби хтось силоміць, рішуче повернув за плечі. З соромливими гордощами, жадібною увагою підступив ближче дідів рід. Заніміли, ніби тим покриком обернув усіх в монолітну, мусянжову групу. Дід оглянув усіх своєю лускою-очима, що тепер сяяли, як розтоплене срібло. Дивились далеко-далеко. І знову гукнув,— мов оддавав наказ своїм хлопцям, коли чумакував чи блукав понад морем у забродах:

Запрягайте коні в шори,
Коні воронії,
Та й поїдем доганяти
Літа молодії...

Мов туману нагнав... Жалем горіло — пожежею... Як казка... ярмарки... пропив воли, пропив вози... поговорили — плати...

І враг його знає, що в тому голосі за чари повійнули (?).

І зразу стало диво,—мов понюхав зілля молодощів: неначе вже запахи білі лілії, росяні ландиші, запахи перші фіалки, так запахи, як колись у першій юності. Заби-

лось в грудях, затремтіли якісь крила, і на мить торкнула огнем у груди певна віра, що справді можна вернути літа... Отак саме, як співає дід,— поголитися, одягнутись і помчати кіньми вороними кудись за вітром і наздогнати. І вже не чую пісні, нікого не бачу, вертаю коні, лечу, обмарений, як у чарівному летючому сні... минають — війна, революція... грати.. І все дужче пахнуть мені перші ландиші і фіалки... Через гори, через яри, через темно-зелені ліси... а там от як... Ген-ген видніється мостик у балці, старий, старими вербами обсаджений, щось він по знаку мені, а на тому мостику от-от перекинеться фаєтон, що в ньому повно молоді... весільний поїзд... коні в стрічках червоних, дівчата з квітками, хлопці з самопалами. Кричать, сміються, хапаються один за одного, щоб не вилетіть... Мов сон. І обмарений, як у сні, питаю: «Що ви за люди?»— Сміються загадково: подивись, може, впізнаєш. В одного на колінах — дівчина — збила сиву шапку набакир, а він — чубом на вітрі має.

А чи не моя ж то шапка сива, що колись купив у Полтаві? І кучері мої по вітру мають... Та й дівчина по знаку. Та чи не оце ж вони, мої літа молодії! Сміються:

— Оце ж ми і є, твої літа молодії — хіба забув уже?... — Бач, які вони... Коли ж це... куди ж... звідкіля... А пам'ятаєш?... як... тоді, годі! — згадав...

...І крізь хмари, крізь осінній лист, як крізь метелицю... намітку вихрем летять якісь спогади, швидко, як листки вітром перегорнутої книжки, як крізь сурдинку голося — далеко, що тільки очима зазираш...

Кинуло за тисячі верстов — далі, глибше, як сон на мить... як здаля знакомий альбом...

Заход...

І чую: десь далеко, ніби за горами, щось тужило, щось кричало з жалем і з пристрастю, з жагою комусь навздогін.

Ой догнали літа мої
На калиновім мості...
Ой верніться, літа мої,
Хоч до мене в гості...

Прокинувсь, мов за мить злітав на тисячі верстов...

Зразу загуло, загриміло, забряжчало, кинувся, мов з сну. Дід Опанас, червоний, як буряк, пітний, з розпаленими очима, увірвав пісню, гримнувши двома кулаками об стіл. Дід як сказився. Скреготав зубами, стогнав, мов од зубної болі, щось мимрив і вився, як риба, як на огні. Мука за літами, за юністю...

— Ну от, я ж казав, що це буде,— затурбовано позираючи на діда, промовив син,— п'яні. Далі дід несподівано вхопив руку Марійки...

— Тату! Діду! Ді!...— в кілько голосів крикнули сполохані родичі, але було пізно. Дід Опанас жадібно припав губами до руки, мов смоктав із неї воду, цілющу, молодющу... Маруся зразу інстинктивно одкинулась назад, далі засміялась, зашарілась, засяяла, встала й широко поцілувала діда в щоку. Всі чули, як дзвінко. Зашарілося зморщене дідове лице, мов обсипала його зморшки Марійка пелюстками з рожі, з маку — свіжими, ніжними...

Радісний сміх залунав на веранді — на очах в усіх вернулись до діда в гості літа молодії... кругом світу облітали. І дід встав, вирівнявся.

— Стійте, заждіть! Коли так же... Та коли так... Сам обмарений, і вірять, і не вірять. І руки тремтять... І очі блищать... І не вірю. Вернулись — як же кругом світу... Дід як сказився... Підняв коліно, пригнув голову, зубами розірвав зашиту кишеню і швидко вийняв замашений старий ремінний гаман. Дід вірять, що вернулись, щоб не втекли, застеляйте столи... музики!.. До діда літа вернулись — шанувати треба...

— Матінко!— перезирались невістки,— бач, я ж казала, що в діда є гроші. Дід ляснув гаманом по столу:

— Гуляєм на дідові! На всі!..

— Ну, це буде вже морока!— промовив син, незадоволено позирнувши на дачників:— казав же я, і нащо було...

— Тату, ви вже п'яні — додому ходімо.

Та не шанував дід... Прилинули, осміхнулись і зникли... Шепнув двом синам. Молоді парубки, дідові онуки, зайшли на веранду і взяли лагідно з пошаною діда під руки.

— Ходімо, діду, до хати. Вам треба виспатись... Не гарно ж так... люди будуть сміятися...

— А ви хто такі? Куди? Ви хто такі? Бач, які супостати?

— Стий! Куди! Я за свої гулятиму... Я...

Молоді, цупкі хлопці лагідно, але міцно підвели діда й повели під руки з веранди. І зрозумів дід, що на мить завітали до його літа в гості і не удержати йому їх коло себе,— чим би не шанував.

— Куди це ведете мене, питаю?

І зразу в очах промайнув якийсь острах... Зиркнув на захід, що горів пожежею, картина пожежі (ніби займалась на тобі сорочка) і захвилювався: став опиратися.

— Куди це ви мене ведете! Куди? В огонь діда! Спалить живцем діда? Пустить, не піду! Та! Супостати! Дід старий — так у огонь його живцем! — тремтів.

— Не піду! Не візьмеш!

Парубки й осміхаються, й знизують плечима.

— В який огонь? — пояснюють... справді...

— Що це вам у голову, діду, приходить? То сонце заходить... В який огонь? Підемо в хату, ляжете, виспитесь, бо ви ж п'яні... Ходімо, просимо вас.

Дід допитливо дивиться на онуків і не вірить старий ні лагідним осмішкам, ні веселим молодим очам... бо жорстокі, бо не мають жалю до старого. Ці молоді очі — сміючись, співаючи, закопають старого в землю. Спалахнули, помутніли гнівом і боротьбою, рішуче запалюється лице — пручається:

— Пустить! Кричати буду! Людей гукну!

Парубки, ніяково червоніючи, силоміць тягнуть діда до хати. В огні живого... Зав'язалась боротьба. Жили в діда напружились на руках, як мотуззя, як ремінь випинаються м'язи на руках... Зуби зціплені, лице, як огонь, червоне, сліпі очі блискають гнівом, боротьбою... Упирається в землю ногами, аж землю рие, аж груддя піску летить із-під ніг, як у дикого коня з-під копит: стояли примарні молоді літа-гості.

— Ні, дід свого не впустишь, брешете! Дід ще не одспівав свого... Понюхав молодощів...

А захід горить... Все горить червоним вином, заливає і веранду, і сосни, і як муровану групу діда з онуками, і білий пісок у їх під ногами... Згори, мов з неба дощ, метеликами літають... Осіні. Сідають на плечі і духне вітрець... Сльозами спадає лист...

Ніби од'їздили літа дідові в світи...

Дехто сміється, хто журно дивиться. Стояли всі, голови схиливши... Ясень... вересень... Горів червоним жа-

ром захід... І вересень сипнув ясеним листом... На рожевому тлі закружились темні метелики листя...

Сам. Все наодинці осталося: згадка, жалі... гули, як струни... Подуває дзвінкий осінній холодок. Кутаюся в пальто. Темніє зелень, ховається в попелі біле, сині гайстри темніють, догорають. Десь у степу пастухи розкладали гарячі тернові вогні... Вставали вересневі зорі, ясні, холодні і дзвінкі... Хочу думати про осінні холодні ночі, про зиму, про дрова, про холодну кімнату у місті, про зимову роботу, про те, що голова сивиною, снігом-метелицею закуріла-закуріла..., а в осінніх сумерках ландиші пахнуть, фіалки, і сміх молодий, і туга молодої пісні... І хочеться, щоб приїхали два жандарми... гніють... радість кидають... Чого? Ой догнали літа мої... А на заході все перегоріло. Тільки вплинь ідуть по малиновій річці — чорне, обгоріле колоддя та там, де міст будувався, темна гора-руїна... Люди якісь там у землі копаються, тягають колоддя, а коло їх ген-ген подорожній заблудився, стоїть, шапочку знявши... Чи не волів шукає, що десь заблудилися? Питається в тузі.

— Чи не бачили, чи не чули — не їхали отут мої літа?.. Тут ось були, а тут хто зна — де ділись.

— А які ж вони, твої літа?

— Отакі й отакі... Красні... їхали кіньми вороними.

— Еге-ге, чоловіче, бачили і чули: за гори пошуміли твої літа. За гори кіньми вороними. І в сурму сурмили, і пісень співали, та все тобі шапкою махали... Чи не твої?

II

НА КЛЕНОВІМ МОСТІ

Ой догнали літа мої
На калиновім мості...

(Народна пісня)

Останні дні на дачі були святково-смутні — злегенька торкнула пейзажі огняним пензлем осінь і поклала думки. Зникала вліташня лінь у кістках і туман у голові, прокидались думки, пробігало все частіше бадьоре тремтіння в тілі, тягло в місто до незакінчених робіт.

В останній день зійшлися знакомі провести кілька часу коло моєї «дачі» — селянської хати на горі. Уже кілька вечорів сходились сюди ми на «кіно» — дивитись на смар-

ні, розкішні заходи, де, здавалось, тінями-міражами проходило перед очима буйне, барвисте життя... Сиділи, закутані в пальта, в хустки, на колодках, під грушею на лавочці, дивились, як на екрані мінялися буйні хмари, фантазували, а як сонце гасло і на екрані темніло,— довго ще дивились на червоні огні темних вечорів у полі, тернові, гарячі в осінньому холодку, радісно почувуючи, як будить вино тремтіння до життя, до праці... В останній день під вечір зібрався увесь наш гурт, молодші й старші, поети, лікарі, службовці... Розмова чогось не в'язалась. Наш дачний ідол, учениця драмкурсів Маруся, була зараз не говірка і надто привабна, надто свіжа й молода — і було чогось смутно.

Ще далеко до заходу небо наполовину горіло червоною пожежею, і хмари грали огненими водоспадами. Вся група мов купалась у червоному вині, здавалась мусянжеви ми монументами, граючи темними на червоному тлі тінями. Очі в усіх поблискували, лиця червоніли, ніби всі п'яніли од цього розлитого моря червоного вина. Велична картина справді п'янила й хвилювала, могутче одганяючи все реальне, запалюючи фантазію.

Казкові фігури з хмар ставали реальними, набирали чогось виразних контурів... Гляньте: вийшли майстри, будують щось... б'ють палі, землю нагортають... міст... Чого ж такий смутний той міст і чого майстри суворі?.. Швидко-швидко хапаються зробити, ніби поспішають, що ось-ось мають їхати великі гості... Лагодились зніматись. Хтось пожалів:— шкода, що діда Грицька немає в гурті.

Осторонь стояли, позираючи за дачниками, онуки, невістки, сини діда Грицька — хазяї дачі. Гукає одно з їх:

— Діду! То він ось де!

— Дід не забариться...

Сміються.

Дід Грицько справді отирається коло повітки, дожидаючи, поки про його згадають, в білій сорочці, в білих штаних, сухий і кремезний, як тараня. Маленька сива борідка, ріденькі сиві вуси — так, сказали б, років на 60, а йому ж без трьох 90. Тільки очі, як луска в риби. Недобачає трохи. А голос у діда — ого-го! Вночі вийде, як тюкне на собаку якимось диким степовим голосом, — аж мороз піде по шкурі. Дід пісень співав нам стародавніх, чумацьких та бурлацьких — всяких. В діда тепер ще дужий голос, а колись, було, над його співця не було.

Художник приїздив сюди на дачу — по карбованцю за пісню платив. Або, було, як ще шинки були, — раз у раз у корчмі. То він тут, а то, дивись, уже голос його по всьому селу розлягається — коло корчми співає. Кріпацтво пам'ятає, був 13 років у забродах, чумакував — прогуляв свій вік, проспівав.

Невістка казала:

— Є ото пісня —

Пропив воли, пропив вози,
Пропив ярма ще й занози...

Так ото про нашого діда та пісня складена.

— Діду Грицько, а йдіть до гурту!

— Зараз! Зараз, — відповідає дід, щось прибираючи в повітці: бачте, ніби то він за ділом сюди прийшов.

Невістка:

— Та йдіть уже, діду, не комизіться, вже видно, що хочете чарку на прощання випити... — Жартовлива невістка, очіпок, як уздечко... Дід увиходить до гурту із завжди однаковою мовою:

— Охо-хо! І нашо його старим так довго на світі жити. Прожив 50—60 років та й з богом...

Сідає за столик, дідові чарку одну й другу.

— Тепер, діду, сидіть смирно — ми вас зднімемо.

— А це ж нашо? — злякано кинувся дід, схопився.

— Це вже ви, діду, вмрете швидко та щоб пам'ятка була про вас, — сміючись, обізвалась молодиця — онукова жінка. Дід злякано, підозріло обдивився всіх. Насилу умовили. Коли знімали — хвилювався, аж тремтів.

— Каже, що зажився на світі, а, бачте, — не хоче вмирати, — невістка.

— Куди там умирати? — додає син, теж уже дід. Оце колись випустили бугая — то таке збив, насилу утихомирились. Каже, що навмисне випустили, щоб його убив.

— У степ коли кличеш — ніколи не піде. Еге, каже, щоб там убили та загребли, щоб ніхто не знав...

Як дитина став...

Дід мовчить з таким виразом, ніби він глухий.

— Ну, діду, пийте чарку та заспівайте на од'їзд. І ми послухаємо.

— Ні, мабуть, уже годі дідові співати, — п'ючи чарку, гомонить дід. — Одспівав своє Грицько. І пісні позабував і голосу немає...

— Уже правда, що проспівав вік...

Почались розмови. Дід, здається, не слухав, щось думав, пригадував пісню. Коли приходив співати — завжди з готовою піснею, до речі, до часу, до людини, якій він співав. Інші пісні виходили уривками — як зіпсований грамофон. Точилася розмова, настрої, здавалось, був їм до співу, нікто їй не прохав його про це. Проте за це він не турбувався... Зціпив похмуро зуби, приплющив недбайливо очі, важко дихав..., сіп носом. Видно, не слухав, думав щось своє... Пив чарку за чаркою, наїжучившись, червонів. Робився грубий. З дідом Маруся рядом сиділа, як той червоний огонь-перець. Позирнув на Марусю, скривився, мов од зубної болі, заскреготав чогось зубами. (Це його один із прийомів, здавалось, іноді робленого нагхнення.)

— Уже дід, здається, готовий.

Дід мовчав, удивляючись униз, мов у глибокий колодязь.

І зразу, несподівано, не дивлячись, що не той настрої кругом, що точиться розмова, лебединим криком у степу, дивним спершу і диким, крикнув надуману пісню. Мов шнури кругом увірвались — на півслові змовкли, силоміць, рішуче, мов за плечі хтось повернув до діда всіх. Підступив ближче дідів рід. Всі жадібно насторожились, щоб зразу вхопити пісню. Ще гаразд не розслухали слів, а вже перед очима виросла скеля височенна, а із-за неї широкими могучими крилами довжелезною низкою вилітали дев'яносто без трьох дідових орлів.

Із-за гори кам'яної
Орли вилітали...
Не зазнав я розкішоньки,
Вже літа минають...

Обличчя дідове кривилось і морщилося, як у старих кобзарів, що надають жалоців своєму співу, і здавалось наївним і штучним, але з підсліпуватих очей, як луска, що тепер горіли, як розпалені срібні цвяхи, із них снопами бігла дика, невтримана експресія. Сила, що скоряла у всякий час, під усякий настрої. Маруся скинула злякано на діда очима — мимохить підсунулась ближче.

Всі зацікавили. В червоній заграві вечірньої пізнини здавались вилитими з міді. В паузі дід кривився, ніби випив

чогось дуже гіркого, піт котився по старому обличчі — витер рукавом сорочки. Сам налив чарку, випив.

Запрягайте коні в шори,
Коні воронії,
Та й поїдем доганяти
Літа молодії...

Глянув на Марійку, і всі чогось глянули на неї. Зашарілась. І зразу запахло чогось фіалками. Настрій зразу перестроївся житом-весною... Запахли літа молодії, як білі лілії, як свіжі рози, мов понюхав зілля-молодощів. Зашумувало в грудях, в голову туман увійшов. Марійчине обличчя знову когось мені нагадало, ясно, близько... Їхали на весілля, перекинулись на мосту. Мотлох довгих років розходився легко, як туман, і там десь у хмарах аж на дні його випливає пара коней, фаєтон, а в йому повно молоді, як букет квіток. Заграло в грудях — мені 20. П'яний молодістю, пригадую, що могло бути в казці або в молодості...

...Ой догнали літа мої
на калиновім мості...
На мості, на мості...

Сміх, співи, пальба з самопалів... Червоні стрічки на конях — весільний поїзд... Один кучерявий сидить без шапки, а в його на колінах у його сивій шапці набакир сидить Марійка. Чи не моя ж це шапка, що купив колись у Полтаві... Чи не мої то кучері по вітру мають... І хто ж то сидить на колінах? Ох!.. Слухайте. Мов... осінню налетів...

Надо мною і близько і далеко хтось із жагою, з пристрастю кричав комусь навздогін:

Ой догнали літа мої
На калиновім мості,
Ой верніться ж, літа мої,
Хоч до мене в гості...

Я кинувсь... Дід, червоний, як буряк, пітний, з посмученими очами, мовчав... Стогнав, як од болю, совався, скреготав зубами, стукав об стіл кулаком (картина). Далі вхопив руку Марійки і припав жадібно до неї губами, мов пив воду цілющу, молодющу. Марійка інстинктивно зразу одкинулась злякано назад, далі засміялась, зацвіла і

гаряче, широко поцілувала діда Грицька в щоку... Всі аж встали, ніби перед очима одбувалось якесь диво... чудо... Обличчя дідове ніби роздвіло... Дід зразу сів коло Марусі. Сміялись діти і онуки, схвильовані, здивовані:

— От так дід! От чого заслужив дід!

— Таки вернув собі літа молоді, хоч на часинку.

— У гості накликав.

Було чогось радісно і дивно, мов справді на очах зчинилося те, що навіки чоловіку заказано: підстригся, одігся, запряг коні, махнув та й догнав свої молоді літа.

А дід випрямивсь, у боки взявся, гукав, як колись у веселій чумацькій громаді:

— Коли так... коли так, стій, хлопці, гулять будем!

На Грицькові на всі!

На старому обличчі — пелюстки рожі, підняв коліно, пригнув голову, зубами розірвав зашиту кишеню і вийняв замашений старий ремінний гаман, ляснув ним по долоні:

— На всі погуляєм!!

— Матінко — гроші. Еге-ге! Це діло погане! Дійде до бійки... — сполохано й швидко...

Сміялися жінки:

— Бач, я ж казала, що в діда є гроші. У кожного старого бурлаки є вони в схованці, бо їх гроші тільки й на світі держать. Аж коли признався.

— Василь! — гукє до сина — ану збігай...

— Годі вже, діду, буде! — умовляють.

— А хіба що? На якого ж чорта ми на світі живемо... будем гулять... Василю! Геї, Василю!..

— Чи не час уже їхати? — почувся голос візника. Остеронь стояли коні. Мов з гармати вдарили слова. Заметушились. Прощаємось. Виношу речі. Дід не вгамувався, до візника кричить:

— Геть іди, вертайся к собачій матері! Ніхто сьогодні не поїде! Сьогодні дід Грицько гуляє! Вертайся, кажу, а то по морді заїду!

Хто сміється, родичі турбуються — поблискують назад очі:

— Діду, ви вже п'яні — до хати ходімо! — вибачливо до гостей: — хіба старому багато треба — дві-три чарки — і вже зовсім п'яний(це буде морока!). — До діда: — ходімо, діду, до хати. Не гарно ж так!

Парубки, онуки беруть діда легенько під руки, лагідно умовляють, ведуть.

— Куди? — раптом крикнув, затремтів дід, і в очах майнув острах. Піт виступив — мов прокинувся... Куди ви мене тягнете? До ями? Ні, брешете! Дід Грицько ще не виспівав свого! Не піду! Не хочу! Кричать буду!.. Хлопці сміються, поблискують веселими затурбованими очима, лагідно умовляють. (І вірять і ні.) Але дід підозріло зазирає їм у вічі, і не вірить старий ні лагідним осмішкам, ні веселим очам — бо вони, ці молоді, не мають жалю до старих, сміючись, у землю закопають. Знає це дід. Очі горять острахом, і гнівом, і боротьбою.

— Ні, ще дід свого не впустив, виспіває! Брешете.

І вже виїжджаючи з двору, повернувшись, бачу: а внизу примара... Тягнуть діда силоміць під руки, як опирається дід об землю ногами, жили напружились на руках, як мотуззя, куски м'язів пнуться, як ремінь, червоне обличчя, гнівні, злякані очі... зціпив зуби, опирається в землю ногами, аж землю рие, аж летить груддя з-під ніг, як у коня з-під копит: в руді гаман з грошима.

— Брешете! Дід ще не виспівав свого!

Метушаться темні в червоному тіні... Зазирає. Вгорі примара. А над ними на півнеба в малиновому огні стоїть колосальний калиновий міст із хмар, в диму, в огні... горить...

Ідемо одні в полі, в червоному тумані, мов по дну червоного прозорого моря... Забувається, куди... Здається — доганяти літа... Курять хмари... голову туманить... Стоять якісь люди, а коло їх — чоловік, шапку ізнявши, питає голосом, мов воли загубив:

— Чи не бачили, чи не чули — не їхали тут мої літа молодії?

— А які ж вони, твої літа, такі кучеряві?

— Кучеряві, як шовкові.

— З карими очима?

— З карими, з гарячими, з гарними бровами.

— Еге-ге! Так помчали ж твої літа, чоловіче, за гори, за море кіньми вороними.

НА ДАЧАХ

...Запрана, порвата і дбайливо полатана сорочка на грудях була скривавлена й розірвана, порозкидано дохід...

Стали збирати йому дохід, підсовувати.

І раптом у дитини ніби запекло все те, що думав, терпів — він жалісно скривився, рішуче одсунув дохід, заплакав гірко, рясними сльозами, ніби проклинаючи своє життя...

Підводили чийсь м'які, лагідні руки, блимали кругом обурені і теплі до його очі.

Промили, перев'язали.

Дивувався — як одмінились люди.

Вертався тихий, блідий, легкий од утері крові, аж сам собі здавався сухим листком.

Знав, що буде плакати мати і не буде рада його доходів.

Сів, почав плакати, вже сам не зна[ю]чи чого... [чи того, що] червоне сонце заходило, як криваве серце, чи того, що житечко стигле, золоте, червоніло проти заходу, мов в червоному квасі намочене... і ще дихало недавнім теплом і ласкою тих кам'яних людей, що справді такі лагідні, такі хороші! Чи того, що так дорого обходиться бідному Ярошеві та їхня знадна й така живляча ласка. Тільки чого ж нили груди і в голові трохи кружилось?

Радісно було, що то ж справжні, не кам'яні люди.

Пригадав, як м'яка рука гладила його по голові, по червонів з радощів і з сорому, аж очі заплющивши.

І раптом знову заплакав, пригадавши, як дорого обійшлась йому людська ласка. Почув себе маленьким, ніби щось скинув, начеплене йому, як важку торбу.

[ЛИСТ ДО МОЇХ ЧИТАЧІВ]

I. ВІТЕР

Заголовок збірничка «Осінні вітри». Передмова.

Мої читачі — порадики в моїй хаті. Вони дають ширу пораду, розважають смутки. Од неграмотних слухачів, що напам'ять завчили мої оповідання, і до висококультурних європейськи освічених знавців, що не залишали мене без своїх порад, одгадували мої власні думки про мої твори і про їх значення (я вже роками носив ті думки в самотині, гадав, що помилявся, коли ні, ні — почуєш, ніби він підслухав мої самотні думки). Чи варт писати й видавати те, що я писав і пишу? Ніби у відповідь на цю мою таємну думку я мав гарного листа од мого читача, що присягається бути вірним мені читачем, щоб там не писали одні й другі критики, яким був і до цього часу. Цей же читач, між іншим, уживав мене «співцем осені», чим спонукав мене видати цей збірник, думка про який була в мене давно.

В критичних замітках про мої книжки автори констатують, що мене більше читають, ніж пишуть про мене. Тобто, незважаючи на те, що про мою творчість мало пишуть, книжки читають і читають захоплюючись.

Треба сказати до всього цього, що й те, що про мене писане, по більшості досить в'яло закликає або й зовсім не рекомендує твори до читання. Як курйоз можна навести статті й замітки з приводу мого ювілею, який уперто забажал[а] одзначити пролетарська частина нашої[го] громадянства: звучить чимсь далеким, забутим, поживклим і разом...

Отже, я ще відчуваю те тепло, яким мене гріє той мені вірний, невідомий читач. І відчуваю я, що те тепло не од зарослого жиром серця, а з низин, з того широкого моря, куди я повертався, посилаючи мої думки й писання.

Доводилося чуть заперечення, що твори мої — ніщо. Але довідавшись, звідки, я не сумував. Навпаки — серце затремтіло од бажання боротьби з тими людьми і радості, що мої твори викликають у їх «корчі». Викликає заперечення, злість — значить, дошкуляє.

(Отже, є критика, яка більше розуміє, ніж «пролетарська».)

А втім, я можу себе тішити тією думкою, що така критика не з пролетарського середовища і може свідчити про щось інше. 1914 року, коли вперше вийшов збірник моїх оповідань, його було конфісковано, як дехто запевняв, виключно за його художність... Це в той час, коли ніхто ще не дав друкованого слова про мою творчість, як про ідеологію, так і про художність, — перше, переконливе слово критики я почув з чорносотенного табору: «конфіскувати!».

II. ЛИСТ ДО ЧИТАЧІВ

Я ніскільки не соромлюсь і не вагаюсь назвати осінь найлюбішою мені в рокові добою: в цій моїй любові до неї й тіні я не бачу тієї зневіри чи того чорного смутку, що їх завжди чогось сполучають із цією, в дійсності працедайною частиною року.

Люблю я осінь за те, що навіває вона, як ніяка інша пора, струмені творчої енергії, що все те найкраще, що робилося і зроблено мною, — робив я цією порою.

Люблю я її й за те, що, коли опадає в саду пожовкле листя, ця довчасна примарна краса його, — ночами крізь голе, обшарпане гілля стають видніші довічні зорі, і глибші, і ясніші, а в людей спадає з очей полуда і прокидаються ті суворочіткі, сміливі думки, які дрімали в голові чадної весни та млосного літа.

Затуманені ранки, дощі, мряка... Ну то що? Ще малого вабила мене осінь тими жаркими терновими огнями, бадьорими, кучерявими, тріскучими, що ми, сільські пастушата, розкладали в полі холодного і похмурого ранку з сухого картоплиння. Або в школі...

Скільки радощів, молодих надій бринить у тому галасливому ярмарку, що осінніми хмарними днями гуде в тумані коло різних шкіл, бризкаючи на проходящих живою цілющою водою!.. А вечори?!

Погляньте на ці осінні, на заході сонця вечорові хма-

ри — цей живий театр: скільки фарб, скільки руху, скільки огню! Гляньте: як легко на очах перебудувалися ці хмари на довгу валку сполоханих символів-тіней, символів бурхливих днів. Ось були кам'яні стіни, а ось уже ди-вищя: вихитуються балагули, скарбом дорогим наванта-жені, а коло їх — люди, — попригиналися, панічно женуть коней, мчать, скільки є духу, не видно — звідки і куди — невідомо...

Мальовані човни, а в їх... гляньте — закутані панни! За ними блискучі пливуть лицарі-верховні.. Усе лине, все мчить, ніби тая несе його повідь, одне одного попереджає і. вчепивши, одне одного перекидає в безодню... А над ними... Гляньте: що діється, що діється! — бані на церк-вах хитаються, валяться мури, в порох розсипаються башти, дворці й палаци!.. Світ валиться!.. Світ іде на ру-їну!..

...І за коротку мить — скільки грандіозних картин про-майне перед зачарованими очима, розбуджуючи сонну дум-ку, хвилюючи кров?

Кому вони повинні нагнати сумні настрої? Тільки не вам, шановані мої читачі. Правда, осінь чарує мене й тими смутками, коли разками намиста відлітають журавлі в ірій, односять за моря наші роки, коли в холодному, ясно-му осінньому небі і вдень, і вночі повно їхнього плачу: «Нащо літа пускаєш марно!..» Не було печалі — не буде й радощів.

Я не боюся з цього скувати собі іноді коротке свято смутку. Бо що таке цей мій смуток? Це той свіжий вітрець, що продимає очі, як жарини, що прохолоджує гаряче об-личчя, що глибше роздмухує в серці огонь творчий, лю-бов до вільного, радісного життя... Огонь щирості, правди, завзяття...

Випускаючи збірку своїх осінніх новел, я зовсім не турбуюся за те, що вони навіють комусь із вас, дорогії мої читачі, занепадні настрої чи пригнітять у когось із вас жагу до боротьби: в кого буйно загориться любов до яс-ного життя, той знайде зброю, щоб люто боронити його од чорних хижаків, од того чорного, смертельного суму, що віють на нас вони своїми хижими крилами.

Знайде зброю, знайде й шлях.

Листопад,
1931.

ЧАЙКА

I

Не в первый раз ты спрашиваешь меня: давно ли я дома бывал и не имел ли с нашего села от матери хотя бы какой-нибудь вести... Сестрица моя, зеленая мята! Не бываю уже я теперь дома целыми годами... И дома не бываю, и вестей не имею... Только тех и вестей, что вчера с вечера ветры с родного края пролетали, около моих окон приставали, в окна, словно почтари, гремли-звенели, спать не давали целую ночь.

(Из письма)

По садах гуляют ветры, как дикие кони, а над садами осенними звездами тихо светит небо. Маленькую избушку обступили высокие ясени. С них падает сухое листья на ветхую солому кровли, падает на землю, на появившие цветы, сережками цепляется за бурьяны. Сквозь бурьяны мерцает свет в низеньком окошке, синью обведенном. В окошко кусок белой стены видно в избушке, а на белой стене из-под бровей смотрит невеселый мужик в шапке, обтыканный цветами-чорнобривцами, у ручник прибранный, а сам задумался, запечалился... *

Лицом к нему сидит на скамейке мать — правую руку на грудь положила, а на левую склонила голову. И не думала, не гадала, что придется с этим грустным мужиком в старой избушке доживать невеселые годы...

Ветры гудут, а ясени скрипят, а матери дремлет... Дремлет и чудится, что это, играючи, на ветках качаются дети.

* Портрет укр. народ. поэта Т. Шевченко.

Вечоріє...

На кладовищі свіжа могила, накидано квіток на неї. Люди розходяться. Коло могили залишився гурт молоді, ще не хочуть кидати товариша одного. (Тихі розмови, інтимні згадки, пекучі, юні жалощі. «Така доля нашого кращого цвіту, наших талантів і надій».)

І здавалось, тихим чаром стоїть іще над могилою аромат закиданого землею таланта, і шумить молодий гомін, як по весні зелений сад, молодий і надійний.

А куреним шляхом плентається, як нічна тінь серед білої днини, стара жінка. Коло личаків — курява, як димок, всилу ноги пересуває: чи невидюща, чи на ноги недужа. Звертає на кладовище. Щось питає. Губи ворущаються, а що каже — не чути.

— Голосніше, бабусю, не чуємо!

Підійшла ближче:

— Скажіть, будь ласка, це мого Андрійка тут поховали?

Зашуміло:

— Мати!.. Мати!

Оступили.

— Шкода, бабусю, якби були трохи-трошечки раніш— застали б, як ховали.

Хтось збоку:

— Спізнилась.

Захиталась, була б умліла, спіткнулась.

Піддержали.

Хотіла здержати ридання і не могла, і виривалось воно у неї важке і болюче. Як тяжкий кашель.

Всі осмутніли, аж потемніли, ніби в хмару зайшли. Мовчать, як води в рот понабирали. Тільки дівчата одвертають голови та платочки тулять до очей.

Утихли перші мовчазні ридання. Важко дише, піт утирає... Визволяється з чужих рук.

— Пустіть, діти, я вже сама, я сама.

І ніяково їй, що своїм горем чужих людей затурбувала... Утерлась [платком].

Почали розпитувати. Далі розповідати. Одно перед другим поспішає: і про те, який він був товариш вірний,

і про його злидні, і про те, як ховали його, як усі любили, які вінки плели, які промови говорили.

— А чи знаєте, бабусю, що у вашого Андрійка був талант?

Зводить на їх очі, смутні й зацікавлені.

— Як се, діти, талант?

— Такий маляр би з його був великий, людям на радість та на втіху.

Почали поясняти. Слухає, очей не зводить, розуміє.

Блиснули сльози. Зітхнула.

— А він же у сім'ї найменший та й забутий ріс. І малого навіть не вчили. Само якось бралось, щось питало, малювало,— таки вже й про його була думка: «вічний наймит». Аж воно, бач...

Почала пригадувати все його гірке життя. Не шкодувала себе — пекла жалями:

— А то лежав колись, недужий, вернувшись із Таврії,— кавуна забажав. Дуже любив він їх ізмалку: «Так оце б я, мамо, кавунця з'їв, так з'їв». А в мене лежав у скрині карбованець—збиралася восени верх у хаті латаги — пожаліла, не купила...

Скривилась.

— Кажете, талант...

Очі втопила в землю, в свіжу могилу; мов проривала її, питала:

— Сину мій безталанний! Та коли б же я була знала, що ти ще й людям будеш до чогось гідний, то я тієї останньої ночі недоспала та мички людям пряла...

Один чорнявий, очі, як іскри:

— Нічого, бабусю, тут мички не допоможуть, тут треба...

Швидко очима оглянув навкруги себе, зціпив таємничо губи, змовк.

— Ходімо, бабусю, ми вас переночуємо! Бачте — вечоріє. Розкажемо вам іще про сина.

Затурбувалась:

— Ні, ні! Оставьте мене, діти, тут! Хай цю ніч я перебуду в гостях у сина.

Не домагались. Розійшлися тихо-тихо. Сіла в головах. Так і просиділа всю довгу осінню ніч в чужому місці. Зорі далекі чули материну з сином довгу розмову. Припадала головою до могили, питалася:

— Чи ти чуєш, сину, що я говорю до тебе?

Як стало світать, промила росою очі й попрощалась із сином, з могилою навки...

III

МАТИ

...Не вперше ти мене питаєш: чи давно я дома бував або чи не мав із нашого села од матері хоч якої звістки... Сестро моя, зелена рудо!.. Уже ж я цілими роками дома не буваю... І дома не буваю та й вісті не маю. Тільки тії й вісті, що учора увечері із нашого краю вітри пролітали, коло моїх вікон запинялися, у вікна гриміли, бряжчали, ніч не давали спати...

(З листа)

По садах вітри гасають, а над садами зоріє небо осіннє. Маленьку хату оступили кругом високі ясени. З ясенів спадає сухий лист на трухлу солому, падає додолу на зів'ялі півники, сережками чіпляється в бур'янах. Крізь бур'яни блимає низеньке віконце, блакиттю мальоване, у віконце шматок білої стіни видно в хаті, а на стіні на білій з-під чола позирає невеселий селяк у шапці. Чорнобривцями завітчаний, у рушник прибраний, а сам думний та сумний...

Очима до його сидить на полу мати — праву руку на груди поклала, а на ліву — голову схилила.

Не думавши, не гадавши, довелося з отим селюком замученим у старій хаті невеселого доживати віку...

Вітри гудуть, а ясени скриплять, а матері дрімається. Дрімається та й вчувається, що то, пустуючи, по гіллях гойдаються діти.

Було їх у матері трое: Максим найстарший, Петро — середульший і третій, той Андрійко безталанний... Один усе малював хату з ясенами, другий — з книжок вичитував, а третій любив майструвати.

Як були маленькі — боліла голова у матері: в того чобіт немає, в другого — свитини, третьому на книжку немає де взяти... Підросли — заболіло серце: треба їм раду

давати, а яку? Ні в хаті, ні коло хати... «Летіть, діти, в світ долі своєї шукати».

Виряджала — плакала: сторона далека, а люди чужії — боюся, діти, щоб не загинули в світі. Коли б же хоч той батько був живий, він би вам добру пораду давав.

Разважали:

— Не журіться, мамо, порадять нас добрі люди.

А як вилітали, ставили з того смутного селяка, що в шапці, на стіні малювання:

— Оцей, мамо, буде нам за рідного батька, він нас і розуму учив, і на стежку ставив.

Осміхнулась мати:

— Бач, якого знайшли собі...

Та й завітчала, і в рушник прибрала.

Найстарший поїхав учитись і середульший — учитись, а найменшому, тому Андрійкові безталанному, шляхи до школи були заказані, подався кудись у Таврію та й запік себе у найми... Полинули та й немає. Тільки листами посилаються. Обкладається мати в сиротній хаті тими листами, дивиться на їх темними очима, сусіді жаліється: оцей пише — тяжко, а цей пише — гірко... А що вже цьому Андрійкові безталанному за всіх краще: і вихворів, і виболів... Було його і в Таврії, і в Одесі, і по шахтах, і по Кримах, і по Риммах...

Сумує: чи всім у світі така доля вдовиченкам, як моїм трьом?

Минав рік.

Було добре — стало краще: то хоч листи, бувало, персилають, тепер — як одрубало. Місяць, другий — хоч би один. А тут непокійні чутки стали ходити: людей у тюрми беруть. Болить серце у матері, віщує щось. До ворожок, а ворожки й собі в один голос: недобре, сестро, випадає твоїм синам, та й не одному, а всім...

Ходить, бідкається.

Аж ось — мов грім заgrimів над старою...

— Рятуй, ненько, діти, бо вже гинуть!..

Стрепенулась, продає одержину, продає полотно, сакви латає...

Полетіла, як чайка.

Вік прожила, по світах не бувала, — довелось на старість...

Гуркотить машина.

У вагоні повно всякого люду. Коло вікна збився гурток, посередині — стара жінка з латаними саквами. Плаче, побивається, чужим людям, як рідним, своє горе розповідає: і про Петра, і про Максима, і про того Андрійка безталанного. Плутає імення — голова забита.

— Хоч би ж була передала йому сорочку, бо в його було обмаль, та й ті — латка на латці.

— Не взяли, чи як? — питають.

— Та кажу ж...

Жінка знову починає про те ж:

— Приїхала в Катеринослав, — там сказали, що його надіслано вже в Харків. Те, се — поки поїхала в Харків, а вже його і там немає. Кажуть — треба було, бабо, раніш приїздити, бо вже твого сина послали аж у той... Нарим...

— То так і не бачили?

— Постояла коло воріт, подивилась на ті страшні стіни муровані, виплакалась та оце їду до Максимка... До цього їду, а третій, Андрійко, з думки не йде, бо й до його ж треба, бо й тому горе...

— А де ж, бабо, цей уже твій Максимко?

— А Максимка посадили в Києві.

— Теж у тюрму?

— В тюрму ж — не куди.

Збоку сидить панок — перснями грається. Чмихає носом, вертиться, на місці не всидить... Далі не втерпів:

— Добре ж учила, бабо, синів, що одного й другого в тюрму посадили. А, може, й третій туди вже попав з великого розуму? Га?

Дивиться на свого сусіду, осміхається.

Примовкла жінка, тільки зігнулась-зігнулась, скривилась — так ніби він тими словами колючку загородив їй у груди...

Грати...

Повно їх нагнали, повно — сісти немає де. Всі молоді, як зелений ліс. Гомін, співи — ніби на свято зібрались. Стелють собі шлях далекий:

Куди вони йдуть,
Там бори гудуть...

А один молоденький, безусий — зовсім дитина — все

коло вікна отирається. З ранку до вечора. Все йому цікаве, що там на вільному діється світі: дядько на возі і чиясь коза...

Кличе:

— Товариші, а подивіться, що воно за жінка сидить проти наших вікон. І вчора цілий день сиділа, і сьогодні сидить. Сидить та все на вікна позирає.

Один по одному — стовпились коло вікна, крадькома виглядають за ґрати, гомонять:

— Бідна бабуся — певне, десь до сина примандрувала.

— Та, видно, й не зблизька — одіж якась незнакома.

Почали вгадувати: один каже — так ходять на Волині, другий — понад Десною.

— Буханчика з калиною привезла, сердешна, синкові, — жаліє жвавий хлопчик.

Максим лежав на нарах. Сnilась йому сю ніч хата під ясенами, і півники в городчику, і брат Андрій — вже не хворий, веселий-веселий, радісний, як тільки малим бував... Цілий день як обмарений ходив, думав про долю, що розігнала їх по чужинах...

Почув розмову, устав, підійшов до гурту. Визирнув і собі через плечі у ґрати... Думає: такі свитки носять і в нашому селі. Нагнувся, придивляється. Далі зразу: одного в один бік, другого в другий, мовчки порозпіхав товаришів, прожогом рвонувся до вікна. Очі заблищали, сам загорівся, серце билосся, аж збоку було чути. Продерся до ґрат, тикається лицем то в одну дірку, то в другу — далі припав лицем до холодного ґратища, як прикипів.

Крикнув на всі груди:

— Мамо!..

Всі аж кинулись од його.

— Мамо Ковалихо!

Жінка на шляху здригнула, підвела голову, повела очима по вікнах. Побачила, схопилась, біжить до стіни. Плується з саквами, руки вгору підіймає, як крила, мов до ґрат летить зривається... Щось говорить — не чути.

Мов із гнізда чорний крук стрибнув їй назустріч. Навперейми руки розставляє. Стала, благає, кланяється, руку до серця кладе.

Наставляє проти грудей багнета.

— Мамо! Тікайте од його, то скажена собака!

Не чує: нагинається, ловить його руку цілувати.

Люто шарпонув її за плече, повернув до себе спиною, турнув межі плечі кулачищем.

Упала лицем на шлях, аж сорочка блиснула. Покотились сакви, посипалось із саков: хлібець, полотняна сорочка, кілька грушок...

Із-за ґрат, як ґрім:

— Шкура! Гадюка! Буде правда на вас, на катів, буде суд!

Тремтять ґрати.

Співали півні.

Одні й другі — сидить мати, як сиділа.

А вітри гудуть...

Вітри гудуть, а ясени риплять, а матері дрімається...

Дрімається й причувається, що то діти по ясенах погойдуються...

Затріщав каганець — гасне.

Глибоко-глибоко зітхнула, підвелась, налагодила ґніт.

Стала посеред хати, на того селяка, що на стіні, очі зводить...

Казала сусіда, ота завзята Ґрициха: «Та ото б я його в рушник прибирала? Я б йому очі гвіздком повиколювала, що він твої діти з ума позводив...»

А стара звикла до його, як до живої душі в хаті, мовби поріднилася з ним.

Підійшла до малюнка, обсмикала рушник, краще квітки порівняла, починає говорити до його стиха:

— Скажи, сумний, скажи, невеселий, ще й нерадісний, куди порозгонив мої діти?..

Мовчить невеселий, мов із заліза кований, не гляне, бровою не поведе — твердий, як криця. Тільки з думного чола як огнем пашить, та ще причувається — ніби потаємки гуде в старій хатині велетень — золотий дзвін:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами...

ФІАЛКИ

I

СВАТИ

Згадую я про це, як про осінні чари, що в дні моєї великої [юнацької] нудьги нагув їх, навів мені рідний ліс, як про казку, що так дивно в їй переплелися із дійсністю сні.

Наснився мені якось той ліс, та так наснився, що й після того як пробудився, увидалося мені серед ночі повно в хаті дубів і берези. Привидівся ліс і причулося, як зашумів він серед ночі над головою і повіяв з темної гушавини юний гомін і пахощі од фіалок... і забілили в темряві, як краплини, снігові ландиші... і розцвітали один за другим, як бутони лісового горидвиту, завзяті школярські обличчя із рваними козирками на головах, із знакомитими навіть латками на колінях і ліктях... і марилися вечорів теплих, зоряних гуртові мандрі у ліс до озера, і ночні кулання всією ордою, і крик, і гук, і фонтани срібно-сних бризок, що летіли під зорі, і веселі дрижаки на одіванні, коли руки ніяк не попадали в рукава сорочок...

Так от спочатку...

Мені 18-й.

II

СВАТИ

У дні моєї юності наснився якось мені сон...

До речі — про сні. На мою думку, їх слід було б розглядати, як художні твори, як п'єси-імпровізації. Художня правда буває часом у їх разюча. Ніколи я не виходив з театру такий зачарований, як з того ночного сну.

Такий сон і був мені за моєї юності у дні моєї молоді нудьги. Наснився тоді мені наш рідний ліс Романівщини.

Та так наснився, що й після того, як продер заспані очі, довго серед ночної темряви все увидалось мені в хаті повно лісових стовбурів. Потім ліс зашумів і дмухнув із своєї темряви пахощами фіалок, сипнув барвами лісових квітів, загомонів юним гомоном.

Перед очима вставали школярські мандри зоряних, теплих вечорів до лісового ставу, ночні купання цілою ордою, крик, гук і фонтани срібних бризок, що летіли до золотого місяця в небі, який обклався мандрівними хмарками, і веселі дрижаки на одіванні, коли руки ніяк не попадали в рукава сорочки...

III

ФІАЛКИ

В невеличкій шклянниці стоять вони передо мною між паперами на моєму столі. Листочки зелені, як рута, а цвіточки фіолетові, темні, як живі очі...

Дивлюся на їх, аромат їх вдихаю. а серце не б'ється, думаю: ні, це не мої. Ці посхиляли голівки, байдужі до мене, сплять, сни свої марять...

Зорями дивиться у вікно на їх квітниця-ніч... Ні, не б'ється серце...

Спить, блакитні очі, не мої — чужі, а я осідлаю коні вороні, за ріки вітром помчуть серед ночі, туди, де за селами — став у лісі, а понад ставом на луговині цвітуть найкращі в світі, живі, що дишуть огнем запашним і п'яним, як вино.

Поки ночної тіні, поки срібної зорі — вітром пронесіть мене, мої коні застояні, за ліса, за ріки... Занесіть над той став, що зацвіли береги його блакитними очима, а чи не заб'ється моє серце?..

IV (ОКАЗІЯ З БАБОЮ ОРИШКОЮ)

Особливо слава загула про нас після okazії з бабою Оришкою.

Баба Оришка — відома ворожка і не тільки в нашому містечку; за сотню верст приїжджають до неї селюки. Щодня коло її хати сила возів, ніби стоїть ярмарок. Ми давно хотіли написати про це в своєму журналі, і от одного разу, коли ми гризли пера й олівці, не маючи цікаво-

го для журналу матеріалу, хтось із гурту придумав: самим утворити матеріал. Наприклад: когось-небудь покласти хворого і покликати бабу Оришку одшптувати.

Кидаємо недописані папери, кидаємо пера й олівці і беремося за цей жарт. У хаті крім нас — нікого. Кладемо найменшого з нас Чуденка, що дражнили його «Чудо-юдо», на лавку, обкладаємо подушками, ряднами, і він починає стогнати, як хворий. Посилаємо по бабу Оришку...

Жарт удався якнайкраще, так, що баба Оришка, вискочивши з нашої хати, одпльовувалась і сварилась геть аж до свого двору. Було шумно і весело. Після того гуртом склали вірш, на диво легкий і смішний. Він другого дня розійшовся по всьому містечку. Вже не швидко після того, зустрічаючи кого-небудь із нашого гуртка, містечкові парубки, навіть малі діти, не могли здержувати сміху і декламували:

Як об'ївся Чудо-юдо
Гречаної кишки,
Біжить швидше, товариші,
До баби Оришки.
Прийшла баба до хворого,
Почала шептати...
Чудо зразу одужував,
Почав танцювати...

Незнакомі обивателі нам бадьоро підморгували, якісь панночки нам привітно осміхались. Казали, що якась із них хоче ввійти до нашого гуртка. Загалом охочих пристать до нашого гурту і не одіб'ється...

Баба Оришка нам цього не подарувала — ходила із скаргою до вчителя. Справу винесено на педагогічну раду. На раді було поставлено: завести над нами догляд. Ми того ж вечора про те й довідалися. Син учителя Славко, що дуже прохався до нашого гуртка, поліз в учительській під диван і всю тую раду од початку й до кінця вислухав.

V (ПОМІТКИ В ЖУРНАЛІ)

Мали вже закривати збори.

Аж ось один, що пильно розглядав листки в журналі, занепокоєно підводить голову:

— А гляньте, товариші, сюди. Я що хочете дам, коли це не чужа рука робила отут помітки.

Одразу журнал був поміж усіма головами Справді... В деяких місцях журналу коло малюнків, після вірша чи в кінці іншого тексту недбайливим олівцем були накреслені коротенькі рецензії: «не цікаво», «дурниці». Або просто бали: двойка, одиниця, нуль... В одному місці зневажливе: «солом'яні демократик[и]».

Дехто:

— Еге-ге. Так ось яка справа. Видиме діло, що тут порядкує чужа рука.

Довго б'ємо та міркуємо голови: хто.

Раптом Чудо, рішуче:

— Та це хтось із парубків-співаків, що давали журнал читати їм на цілий вечір.

НА КАЛИНОВІМ МОСТІ

I

ЛИСТОПАД

В саду день і ніч — золота метелиця, день і ніч стоїть тихий шелест сухого листу, повно безперестанного плачу, того стриманого, знишквого, що скидається на визгуки з далек[ої] тужби з вичитуванням і голосінням...

Все дерево, здається, захлинається од сліз, але свої жалі вишіптує знишка, мов більш сказати їх немає кому...

І сипле, сипле того золотого плачу, мов на святі туги і сліз.

Повно його в саду і коло саду, далеко котить його і в поле, і людям під вікна поміж хати...

Як тихо одноманітно водить хтось поміж деревами тіль... Туди — назад стежками, доріжками...

Водить, спиняється, показує, без слів про щось оповідає.

Срібло вірне горить у небі без полум'я...

У дворі дзвенять свіжі завзяті голоси ще не дорослих — один хлоп'ячий, другий дівочий: школа, товариші, учитель, книги, жарти, змагання, сміх... У дворі під ясеню сидить їх троє. Двоє школярів і третя школярка Брат майструє з мідної дудки пістолет, мовчки, уважливо. Сестра змагається за щось із чужим гостем-школярем Мова їх перескакує з одного на друге, слова, як струмені, сиплються без кінця... Перемішується смішне з поважним, смуток із жартом... ласка з докором і насмішкою.. Брат довго в розмову не втручався, врешті підвів од роботи голову, засміявся Ну-ну...

— Чорт сім пар черевиків стоптав, поки докупи зібрав...

І знову до роботи... А вони говорять про все, мов лихорадково шукають тії теми, яка їм потрібна.

Вона:

— Так підемо?

Він:

— Ходім.

В штахеті фірточка. Через фірточку доріжкою між при-
в'ялими й потолоченими квітниками купаються ногами в
сухому листі, збиваючи щонайбільше шелесту...

Тінь...

— Хто се?

Вона прихилилась ближче. Нишком, інтимно на ухо.

— Маруся.

— Марія Сергіївна?

— Еге. У їх з Мик. Мих. щось вийшло... Він поїхав.

І дівчина з цікавістю і заздрістю дивилась туди, де
автоматично з краю алеї до краю таємничою тінню плава-
ла постать закоханої сестри...

Притихли, ступали з осторогою, поки було видно в
тужному саду тінь.

II

НА КАЛИНОВІМ МОСТІ

В саду в винограді загорівся, закурився осінньою ту-
гою перший червоно лист...

З чого сплету і що оддам я людям найкраще цієї осені
з своєї скрині?

Сплету я віночок з синіх смутків чубатих, з червоної
туги, з зелених жалів. Та й на воду пушу.

Будуть люди дивитись та й питати:

— Ой, чия ж то така туга пливе за тихою водою?..

Дивлюся в скриню — з чого сплету, хіба з оцих.
Свій осінній вінок...

III

ОЙ У ПОЛІ ТА Й ТУМАН, ДИМНО...

Розкішна мурована зала, з колонами, з барельєфами,
в вибагливою ліпкою... Огні, як зорі... Зала захрясла пуб-
лікою: англійські пробори, європейські обличчя, пенсне,

лорнети, елегантні костюми, манікюри, мальовані губи — скрізь, куди не глянь. На естраді диригент у фракці, капела — з академічним виглядом... І раптово обізвалась сіра свита:

Ой у полі та й туман, димно,
За туманом нічого не видно...

Обізався той могутній артист, що про його кажуть, що вмер... сіра свита... народний поет...

Обізався так близько і так ясно, ніби десь збоку дихнув живим духом... Є він тут, живий, могутчий... ось тут десь між нами... Ось він торкає в людей у грудях струни, перебирає, грає на них, що хоче...

Тільки видно... тільки видно... І мені вже нічого не видно, ні проборів, ні манікюрів, навіть самої капели... Чую тільки, що в мене в грудях струни і хтось грає на їх вправною сильною мозолястою рукою... близько, ось-ось... чую ніби носом дух сірої свити...

А перед очима — туман — димно. Тільки бачу: встає з того туману...

Слухайте, під акомпанемент пісні я розкажу вам...

І бачу я в маленькому містечку од поля хатину в саду, а зразу за садом — жито, як очерет... поле... Одна хата велика, через сіни — маленька... А в маленькій хаті на стіні — два портрети: юнака в школярській формі і дівчини в квітках із книжкою в руках... В очах — пісні, і зоряні ночі, і надії...

А стара мати дивиться на діти, стара, як ота верба усохла, сумна...

Бодай я вас, діти, на світ не родила...
Слухайте...

IV

НА КАЛИНОВІМ МОСТІ (ОСІННЕ)

Зала двигтить золотими огнями: райдужним дощем блискучих іскор пирскають хрусталеві пацьорки, сяють мармурові лисини, гонорово грають золоті пенсне.

А в стекла великих вікон зазирає з високих понелястих хмар, як срібний нечищений скарб з розритої гори, замураваний шматок місяця.

Гуде повно натоптаний зал. На естраді шикуються спі-

воча капела. Все вдухає: жіночий шелест, стриманий го-
мін, сміх. До естради швидко повертаються біноклі, стекла
окулярів, примружені очі з скептичним холодком.

Певно, спокійно, як могутий з-під землі дзвін, загула
народна пісня, і ясно одчулося, як десь тут заворушився
той великий незримий артист-народ, обізвався живий,
близький, ніби тут у когось за спиною.

Разом із тим здалося, що тихо увійшли в блискучу
залу соромливі тіні у вінках із барвінку, ніби гості з да-
леких сіл:

Із-за гори кам'яної
Орли вилітають...
Не зазнала я розкоші,
Вже літа минають...

Так ніби аж запахло в залі отими літами молодими,
ніби повіяло чарівним цвітом, отим зіллям, молодощами.
Тихо-тихо в залі. Авдиторія одмінється на очах.

Ніби вітром здуває холодок на обличчях. Між голе-
ними усами, між англійськими проділами, то там, то там
бачу. собі на диво, знакомі обличчя, так ніби з Канева, з
Полтави, з-під Чернігова. Як тут уродились. Особливо за-
цікавило мене одне обличчя, метушливе, одверто захопле-
не, радісне: літня жіпка з енергійним загрубілим лицем,
що до його аж ніяк не пасує модна на ній сукня. Рухи
нестримані, блиск в очах рішучий, юнацький, навіть ди-
тячий — вертиться на місці, сяє (не часто, мабуть, випа-
дає їй таке свято). Майнула думка: «Учителька, десь
з-під Чигирина або...»

Аж ось її очі спиняються на мені, широко розплюще-
ні, здивовані, радісні. Навіть уші почервоніли. Вітається,
сміється, як словами не скаже: «Що — не впізнаєте?»
Далі швидко нагнулась до своєї сусідки, підлітка, по ви-
гляду — дочки. Зашепотіла їй щось швидко-швидко, раз
по раз очима кидаючи в мій бік. Швидко, як з рушниць,
дівчина блиснула на мене очима, цікавими, привітними,
тими ж, що й у матері, тільки темнішими, більше блискави-
ми. Мати не витримала — встала, рупором руку до губів,
напружено шепотить через голови якесь до мене слово.

— Тсі.. Чші!.. — злісно зашипіло кругом неї. Прикуси-
ла губу, сіла, палає, як півонія.

«Хто ж це такий?» — мигнула думка і зникла у вихрі
звуків.

З естради мов вітер зашумів. Мов якийсь гульвіса отаман чумацький гукав евоім хлопцям п'яний наказ, розгулявшись колись у преславній Одесі. Наказ, що його нікому не доконати — хіба що жалю наробити:

Запрягайте коні в шори,
Коні воронії,
Та поїдем доганяти
Літа молодії...

Спалахнула іскра в грудях, голову обмарило: «А, може, й справді можна так — прибратись, на коні сісти воронії...» Немов суху траву вітром заворушило, підняло й помчало кудись у млу, в туман. Непригадана жінка десь потонула, тільки очі без імення ув'язались за мною, миготять, яснішають, молодшають, стають блискавіші. Разом зо мною мчать кудись у вихорі пісні... Ген-ген мріє на дикій півночі, де сніги лежать, де світові край, де світ сонця притьмарений... Мчать широкі сани з будкою по снігах... А з будки визирають веселі обличчя, червоні на морозі, та все молоді, пісень співають, жартують, сміються... Раз майнуть незнакомі, удруге — ніби свої... мов у сні Питаю, в обмаренні, в думці: «Що ви за люди?» Сміються загадково: «Придивися». Впізнаю: оцей рудий, що брови в його ще змалку хтось намалював угіллям, — це ж Семен, отой, що гребінці ламав, білясті кучері розчісуючи. А отого чорнявого, жалем повитого, не пригадаю, тільки чогось моя сива шапка на йому, що купив колись у Полтаві... А ота, що вії, як чорні стріли, що лице на вітрі, як червоний мак.

Швидко повернувся в той бік, де сиділа з дочкою мати, аж стілець затріщав підо мною на всю залу.

Стріває мене журними очима, почервоніла, винувато осміхається... Ніби їй сором, що зморшки в неї на чолі, що довгі роки праці каторжної лягли їй на щоки шкарубким ремінням, що стала не та... Смутно очима промовляє: «Тепер пригадали?»

Очима кидає на свого сусіду. Глянув: знакомі брови, ніби углиною написані. Ніби хто домалював його тут. Сидить, схилившись, мов їде у далеку путь Лисина у вінку русих кучерів, а кучері ті виблискують, мов сіллю посипані Семен... В щоки гаряче стало: і понесло в минуле, в далеке, в глибіню.

Ліс... Кілька днів підряд шумів він, з осінніми вітрами змагаючись. Розхристаний, здичавлений, почорнів, як розбійник, голим свистить галуззям, як дротами гуде. А вітер смиче його з усіх боків, золоту шапку з голови зволікає, зриває мальоване вбрання; в коліно накидав того шмаття під ноги. Не ліс — віник-держак, обсмиканий, куди не глянь. Тільки там в глибині, де дерева, як велетні, — могутчі дуби ще міцно тримають вгорі позолоту, сяють під хмарами, як золочені бані церков.

В тому лісі по ровах блукає наша школярська осінь, шипшину зриває, ліщину прихиляє, вишукує на її останні оріхи. Книжка — долі, тепла хустка з голови до ніг попустилась, на розірваній кохтині біліє вата, на плечах лісове паутиння, сухий лист. Лице в неї, як жаркий огонь, що кладуть осінньої ночі пастухи в полі, очі, як тернові іскри...

Це — Тася, що цієї осені вступила до нашої школи. Наша лісова принада. Дочка отих чудних людей, що оселились в лісниковій пустці.

Приїхали невідомо звідки, невідомо чого, живуть самотньо, сурові всі, а нас — школярів — люблять.

Чаєм нас поять, годують, хоч знаємо — продали на прожиття годинник, скрипку. А пісень коли почнуть співати, якихось гострих, жагучих — мов службу правлять... Підтягував їх навіть старий батько, і так чудно тоді горіли його старі очі під волохатими, чорно-сивими бровами. Ми там, як у себе. Часом навіть не заходячи додому — з школи і в ліс.

Недалеко од хати на галявині нас троє у лісі. Семен Мартинюк сидить на пеньку, держить книжку посинілими з холоду руками, бубонить, уперто гризе той довжелезний текст із катехизиса, що його всі учні в класі мшали. Кашкет на його білій, як льон, кучмі презирливо перекинутий козирком на ухо. Очі сині, як льону цвіт, вліялися в книжку.

Ми з Тасею сидимо на прикорні берези, що того ще року буря, була, зламала її. В довгій просіці заходить сонце, червоне од вітру. У лісі рубає хтось пеня, і в лісовому шумі глухо гуде, ніби б'ють під землею в дзвін. Вся родина в Тасі сьогодні заклопотана, зажурена, у матері очі червоні од сліз.

У Тасі — як свято: од радощів і хвилювання палають щоки, терново поблискують очі.

Осторонь під березняком, як тінь, як черниця, ходить доросла сестра Тасі, красуня Маруся, в старенькому пальтечку, в темну закутана хустку... Туди, назад... Смутна її постать окутана жагучою для нас таємницею.

Як певній людині, як вірному товаришеві, Тася шепотить мені на ухо родинну таємницю, і очі у неї поблискують, мов таємні вересневі зорі, а гаряче шепотіння плутається в шелестом осіннього листу:

осінь... осінь... осінь...

Семен удає, що йому не цікаво — він завжди з Тасею в сварці, проте і до Тасі, і до всієї тієї сім'ї, я тее знаю добре, прив'язаний глибоко, гаряче: дрова їм рубає, по лікаря бігає, з свого городу огірки їм приносить.

— Шу-шу-шу... Шу-шу-шу,— дражниться Семен здаля,— ну вже правда — чорт сім пар черевиків стоптав, поки докупи зібрав.

Тася без жарту, сердито хмурить на його брови, не кидаючи мови. Вона розповідає, що Маруся була заручена з отим студентом Романом, що приїздив улітку з села велосипедом. Вчора його арештували. Дома в Тасі теж дожидають чогось — всю ніч не спали, палили папери, книжки ковали.

— Романа, кажуть, одвезуть кудись далеко, на край світа... А бідна Маруся... — не доказала. З гордощами за сестру, з огневими заздощами позирнула туди, де никала смутна тінь красуні-сестри. Махнула косою рішуче, енергійно: — На місці Марусі я б теж так зробила.

Випитую:

— Що ж саме?

Суворо нахмурила брови.

— Це таємниця.

Одкинула голову, дивиться на небо, на губах осмішка, в очах попливли мрії, як золоті хмарки. Фантазія в Тасі завжди буйна, як огонь, — бачу, рветься тепер іскрою з очей. Зразу кинулась, зирк на мене, мов уперше бачить. Позирнула якимось розбійницьким оком і почервоніла-почервоніла, мов у чомусь прошкодилась. Одкашлюється. Обличчя стає хитре, лукаве. Заходить здалека.

— А знаєш — мені здається, що в тебе є щось таке в обличчі... Примовкла, прикусила губу — не так, мабуть, почала.

Далі хитнула рішуче головою, в очах — сміливий ог-

ник, план, очевидно, склався. Взяла мовчки мою руку, до себе потягнула:

— Давай, я поворожу тобі.— Нахилилась низько, дивиться на долоню довго, пильно. Далі урочисто, схвилювано, мов з таємної читає книги:

По пыльной дороге... телега... несется...

А в ней... по боках два жандарма сидят...

Зробила очі лякані і радісні, так, ніби на моїй голові сяяв уже той золотий за волю і правду вінець. Аж легенькі мурашки полізли в мене за спиною, ніби справді зараз висвячено мене на мученика. Далі озирнулась навкруги — а вже там, де сонце,— ярмарок горить, роковий, осінній, з волами, з возами, з краму кольорового горами...

Озирнулась, а вже на галявині ходили, мов на гуляння вийшли, мальовані тіні, рожеві, сині, фіолетові, золотисті... ходили, зітхали: осінь, осінь, осінь...

Озирнулась, а з лісу темні горами присмерки виростили.

Підсунулась ближче.

Фантазія спалахнула в очах пожаром. Помчала тепер, мов гарячий кінь, зірвавшись із прив'язу. Шепотить, аж жаром од неї віє. Про шпиків, про жандармів, тюрми, арешти — звідки тільки зна вона те.

...Сніги, крижані гори, північні марева, білі ведмеді...

Семенове око прищурене, насмішкувате підвелось од книжки.

— Білі ведмеді? Хіба де водяться білі ведмеді?

Тася раптом повертається до його, очі блиснули завоєсто — хоч зараз змагатись:

— А ти знаєш? Знаєш? Труби вже свої тексти. Зубрій. Архимандрит. Зубри не зубри — все одно не вичиш!

Так поквитавшись, знову до мене.

...Олені, юрти, бори...

І вже захоплений, я покірно іду, куди вона так гаряче, так енергійно мене випихає!

І от я вже за тисячі верстов од рідних. Самотний, зажурений вигнанець, сиджу у юрті, загадавсь. Згадую свій рідний край, знайомих, що вже забули мене давно... І ще когось... А надворі хуртовина, сніг, таке... Аж ось у юрту виходить закутана, снігом запорошена. Мені стає гаряче, в грудях починає битись. Аж Семен із-за плечей, уїдливо:

— А хто ж то такий, закутаний та снігом запорошений?

— Я!! Чорт рогатий!— люто кричить на його Тася. Хапає у мене з рук недостругану паличку, погналась. Сіла, надулась, очима сердито поблискує — ніби всю її роботу зруйновано. Далі обличчя її знову починає ясніти, як сонце з-за хмари, в очах спливає осмішка, непереможно, як із води. Вона знижує голос, шепотить ще тихіше, закривши мене собою од ревних очей Семена.

— ...Закутана, снігом запорошена...

Семен постояв мовчки, рішуче хитнув головою, забубонів уперто, настирливо, шпаціруючи од дуба до берези:

«...Камо піду од лиця твого і од духа твого камо вбіжу...» Спинився, взяв з-під кореня величезного, як черво-на шапка, мухомора, уважно роздивився на його, люто луснув об пеньок і знову потонув у книжці, забубонів.

Незабаром стояв перед нами задоволений, переможно рубав, рішуче перебивши нашу мову — слово за словом, мов гвіздки прибивав:

«...Камо піду од лиця твого і од духа твого камо біжу? Аще взиду на гору, ти тамо єси, аще візьму крилля мої рано...»

Січе без запинки, без передишки, очі сяють, сяють, дедалі швидше, ясніше, певніше. Кінчив, засміявся, підкинув угору книжку, зловив.

— Що?

Тася, змовкши, слухала пильно, здивовано.

— Дивись — справді вивчив!— захоплено крикнула, — я б нізащо не вивчила.

Семен потягнувся, позіхнув, сідає поруч, уже тепло, лагідно осміхається:

— Ну, так приїхала Тася, закутана, запорошена, верхи на білому ведмеді.

Тася сердито низала плечем.

— Маруся!— гукнула вона до сестри, що підходила до нашого гурту, — аж правда, що там, куди зашляють Романа, є білі ведмеді?

Маруся підійшла. Смутна, таємнича, а очі теплі, цікаві.

— Про що це ви тут?

...Уже вечір, уже зорі над лісом, вона стоїть, зіпершись плечима на березу, очі сяють, аж зашарілася. Слухаєм, мов поніміли.

Коли вертались, горіли щоки й уші.

Той край, далекий, крижаний, стояв перед нами, як намальований, молодою повитий тугою, оспіваний піснями юності. Думами гордими засіяний. Край, куди, як на прощу, поспішала молодь, несла свої радощі, надії, все, що мала в себе найкраще. І здавалось — там, на краю світа, встав хтось в північній мареві могучий і невідомий, поманив до себе нас, малих, пучкою. Аж у грудях упекло, затремтіло.

Казкою здавався тоді той край далекою й недосяжною.

Над лісом тихі зорі стояли, замиряли ліс... Куди там! Не хотів і не знав спокою і вночі: шумів, озвірілий, аж курява стояла над ним із листу...

Минуло, забулося. Виріс, служити пішов.

Років через 2—3 учителювання, коли, кидаючись із школи в школу, з однієї калюжі в другу, я втрапив у якусь незвичайно брудну нору, що ні книжки в їй, ані живого слова, коли по саму шию загрузши в картах, у горілці поміж попів, урядників та писарів, здавалось, навіки погасив свій провідний у житті огник, а ясні надії розгубив,— в одну темну снігову ніч мені наснилась Василівщина, мій рідний далекий ліс... Та так наснився, що й розплющивши очі, бачив повно в темній кімнаті березових та соснових стовбурів: стовпились коло вікна, і осінній золотий лист майорів між ними. Мов лід зійшов з мене. Мов із-під снігу одтанули перші весняні квіти. Жадоба живого творчого життя, огонь протесту, бажання боротьби й офіри.

І знову на мить майнуло смутним чаром величне, холодне марево крижаного краю, і невиразна тінь у йому знову поманила до себе рукою. Ходжу уночі по кімнаті, руки в темряві ламаю.

«Де ж були ви, мої думи? Чого мовчали? Кригою взялися?..»

...Того року кинув учителювання. Поїхав учитись. І знову ж таки в калюжу, в бруд. Минали роки, темні, дедалі темніші.

Рік, другий... Встали хмари — загуло в хмарах... Стали залізниці над краєм — чудна якась тиша, сподівались — от-от загримить якась велика радість. Кинув інститут — мандрую пішки. На голові шапка сива і грушова па-

лиця в руках. Такий мій багаж. У Семена велика школа при заводі — мандрую до Семена, може, там улаштуюсь.

В мандрівці в мене несподівані зустрічі, цікаві пригоди. Щастить мені. Люди скрізь стали чогось такі сердечні, щирі, довірливі. Мов світ не той став. Скрізь, як дома. Приходжу до Семена — Семена немає. Кімната його на замку, а самого, кажуть, два тижні тому в місто повели, в тюрму. Радять — є тут іще якась Наталія Андріївна, вчителька, зайдіть до неї, вона і про Мартинюка докладніше скаже. Добре. Побачимо, що то за Наталія Андріївна.

Вечір. Входжу. Світла в кімнаті немає, тільки в грубці палає. Коло грубки сторожика:

— Зараз, зараз гукну! Вони тут недалеко — в сусідів. Посидьте.

Сиджу в чужій хаті в темряві, як злодій, цигаркою свічу.

Аж ось подуло од дверей холодком.

— Гість у хаті, а світла немає!

Влетіло в кімнату щось, як ночний метіль.

Гомонить. Радісне, схвильоване. І не знаю, чи вона до мене, чи до когось другого:

— В місто, кажуть, надіслано телеграму... З тюрми повипускали політичних... Наші селяни були в місті — бачили нібито Мартинюка — на волю випустили... Завтра на заводі чекають маніфестацію...

Слухаю — щось чудне в голосі, а що — не збагну.

Рвучко скидає хустку, пальто — розпитує.

— Звідки? Куди? Ви — учитель?

Розповідаю, хоч помічаю — не слухає. Раптом здригнула і руки залишила в рукаві:

— Заждіть — так ви кажете з N., з інституту?

— Так.

Якийсь спогад блиснув у неї в очах, в голосі забриніло щось тепле:

— А не знали ви там...

Знову відчуваю хвилювання, сам не знаю чого.

— Не знали ви там... — його, була вістка, теж либонь у тюрму взяли...

Повіяло гарячою хвилею, як огнем уpekло.

— Не знали ви там... — і чітко, ясно чую моє ім'я й прізвище.

Встаю, мов хтось підвів мене, мовчу. Ближче до мене:

— Що таке? — приглядається.

Дивлюсь. А в очах блиск із рідного лісу, з Василівщини. «Так ось яка вона, Наталія Андріївна».

— Тася!

Нервово:

— Та хто ж такий?..

Нагнулась і, ніби скидаючи з себе лантух років, ніжно, радісно:

— Ой-ой-ой-ой... ой...

Горить світло.

Струнка, висока, згадав чогось сестру, Марусю. Тільки очі в цієї живіші і на зріст вища. Щось рідне, далеке силоміць тягне до неї, і щось нове, невідоме полохає, будить якийсь жаль.

— Яким вітром? Яким чудом? — Забула, що все я вже розповів.

— А ви як сюди?

— А що з Семеном?..

— А пам'ятаєте...

Питання натовпом, розмова з одного на друге, немає змоги спинитись на чомусь.

Зрештою мова увиходить у береги.

Розмовляємо тихо, як діти у великодню ніч, сподіваючись якогось дива на зявтра, чуда... Ясно, радісно школярство чогось пригадали, учителів, товаришів, школярів. Семена, що який був хлопцем, який тепер став. Про те, як ворожила мені колись у лісі.

Згадали «Телегу і двох по боках жандармів». Сміялись. В сусідній кімнаті старий годинник, хрипкий і сердитий, злісно, мов дрюком, раз по раз гонив години.

10...

11...

12...

Північ. Легенько зітхнула.

— А знаєте, як це не дивно, а як сказати правду, мені чогось жаль, що вже все скінчилось, що ні тюрем, ні жандармів уже не буде. Що так і не доведеться вже побачити те північне марево. Не судилось.

Бажання летюче, смутне зринуло і зразу зникло. Спливло знову тривожне сподівання великої радості...
Прояснила...

Мрійно і радісно:

— А все ж воно дивно сталося, наче хтось навмисне вібрав нас до гурту. От коли б це зараз Семен? От здивувався б! От був би радий.— І зразу, як колись у лісі, блиснув в очах знакомий дитячий огник:

— Знаєте, як ми зробимо? Якщо Семен завтра справді вернеться, я заховаю вас у кімнаті...

Аж ось: стук! У вікно. Обоє до шибки: хто такий?

Біліють проти вікна зуби, сміється. Лице мучене, утомлене, очі запали, а в них п'яна безмежна радість. Через плече полотняна торба, в руках ціпок, стоїть чобітьми в осінніх посохлих квітках, що їх срібною комашнею вкрила вже паморозь.

Голосніше, тривожно:

— Хто такий?

І зразу аж мурашки поза спиною. За вікном заспівало переможно, радісно і грізно.

— Отречемся от старого мира...

— Семен!.. З тюрми!.. Воля!..

Заметушилась по кімнаті, аж зблідла.

В грудях забилося, заболіло. Перший дзвін на нове життя ударив. Кімната, стіни — все на очах одмінялось. Світ перевертався... Нова ера вставала... Прощайте, ночі, темні, гнітючі, і ви, смутні марева в далеких снігах.

Обмара... Дим. Вихор. Підкрався лукаво, щоб заманити, щоб тільки ті дитячі мрії наші в сувору правду перетворить. Здійнявся, зірвав усе, що по затінках сиділо, що каменем лежало, що в болоті безпорадно загрузло, — підняв до хмар, закружив.

Маніфестації, співи, мітинги, спілки, організації...

А далі, як сніг серед літа, — драгуни!

А далі — козаки! А далі — лютим вітром нагаї зашвирили!.. І понесло, понесло одного за другим, як зірване листя в бурю, за тисячі верстов на північ, в сніги... Отуди вас!..

Чуже небо, сонце низько, світить не так. Люди не ті. Забувається — де й чого. Здається — на тому світі. В царстві тіней. Тільки обшарпаний чемоданчик нагадує мені, хто я й звідки. Аж ось — в тому царстві тіней люди з далекого рідного краю чи, може, тільки їх праведні душі.

Повно їх у хаті. Дим, махра, гомін...

— Тс! Годі! Ось товариш земляків питає!

Затихло.

— З України немає тут? Мартинюка немає тут?

І раптом із диму хмар знакомий бас:

— Ге-ге-ге!..— Семен. Бородою заріс, в кожусі.

З других дверей, що клубками з їх пара налягає, вилітає в якійсь драній кацавейці з ополоником у руді... Лице палахкотить, сяє, кеса розпатлана:

— ...Хто? Що?.. З України?

Тася.

Молоді обличчя, гарячі очі, пекучі морози, червоні маки на щоках. Співають — пісня од серця — гріє душу. За-сумує — слеза чиста, глибока, душу голубить і теж гріє. Коли радість, то буйна!

Невсипущі, неносидючі, метушаться, екскурсію впоряджають. Гей, товариство, туди, де гори видно крижані! Де світові край!.. Де чаром холодним сяє диво північної землі. Хотіли — радійте: за 30 всього верстов!

За коротку мить на край світа злітає.

Зала. Золотом люстра яскрять. Стоять попід стінами тихі тіні у вікнах з барвінку. Сяє у вікно осінньою свічкою місяць із-за хмар.

Здається — ні духа в залі, тільки людські тіні.

Тихо.

Пекучий вітер дує, дме з естради — в лице палить:

Ой догнали літа мої
На калиновому мості.

На руку схилившись, сидить Наталія Андріївна, при-тихла, зів'яла. Крила їй, що, були, стрепенулись, мов цвяхами до стільця прибило, радість розвіяло, щоки од жалю горять. І ні до чого їй і не до лиця їй, працею за-куруного, та модна сукня на їй... Дивиться, ніби була вже між нами довга розмова, головою хитає: може, торкнула туга за тими снігами далекими чи, може, того, що бачить, моя ось голова сивим снігом закуріла-закуріла... чи, може...

Ой...

І бачу: ніч в глухому степу, гарячий огонь кладуть па-стухи на картоплящі. Вітер осінній, холодний... Виходить

із темряви до огню подорожній, такий забрьоханий, забрьоханий, в болоті, в реп'яхах і без шапки. Сивий чуб на вітрі має. А очі тоскні — заклопотаний...

Чи не волів шукає? Питається, й дивна його мова:

— Чи не бачили, чи не чули, не їхали отут літа мої?..

— Які ж літа твої?

— Мої літа — з ясними очима, а їхали кіньми вороними.

— Еге-ге, чоловіче! Помчали ж твої літа за круту гору, тільки шапкою махали...

ЛІСОВА НОВЕЛА

I

ЛІС

Добривечір тобі, зелена діброва,
Переночуй ніченьку мене молодого.
(Нар. пісня)

Про віщо шумить він і вдень, і вночі, цей циган зелений, кучерявий... Вихитується зеленим верховинням, посміхається сонцеві верхами. І співає, п'яний і веселий, пісню вільних і диких...

Співає, верхами прихитує, очі примружує, увесь у пісні поринув. Про сонце співає, щоб воно гріло та гарячим хмелем буйну голову напувало...

Про громи співає, щоб дощами шуміли, а громами гриміли над ним золоті грози.

Щоб дощі височили, а вітри буйні широчили його зелені кучері. А в йому:

— Го-го! — перегукується хтось із волею.

II

ЛІСОВА НОВЕЛА

Ой тікала Бондарівна
Помежи садами,
А за нею два жовніри
З голими шаблями.

Щодня над сумовитими лісами Чернігівщини стояли дими, вночі жухали червоні заграви: горіли панські економії, стоги, конюшні, комори, палаци й двірці. Ревла худоба, ганяли здичавлені коні. Нищились дорогі квітники

й розкішні сади й парки. По садах качались безголові, безрукі статуї венер та аполонів...

Нікому того не було жаль. Димом ішли темні примари минулого, а ночні заграви провіщали за світанки нових днів, кінець вікодавній неволі і рабства. Радісні і тривожні були ці світанки понад стародавніми чернігівськими лісами.

Гули розмови скрізь, як дроти. Родились легенди, як гриби після дощу. Старі легенди на очах перетворюались у дійсність і дійсність — у легенди.

Ось слухайте.

III

ЛІСОВИЙ ГРАМОФОН

(Недокінчена новела)

Сумні й таємні стоять в довічних туманах ліси на Чернігівщині. Здається, що то кріпацькі похмурі думи зібралися на обрії хмарами, а потім закам'яніли темними лісами. Багато зберігали вони давньої бувальщини про Галаганів, про Величок, про Горленків, про інших панів і панщину. Коли я пригадаю їх далеко на стороні, мені завжди хочеться крилами перелетіти ще раз у ту Чернігівщину, розшукати в тих лісах Морозів, коли ще хто остався з їх живий, і дослухати цю сумну бувальщину про лісову «Бондарівну», якої вони не доказали колись. Не знаю, чи доведеться, а тимчасом маю розказати з неї стільки, скільки чував сам.

Горіли панські маєтки. Мало не щодня вставали понад лісом клубки жовтобурого диму. Удень вставали дими, а ночами все зіходили червоні місяці, зіходили й одразу розгорталися у грізні пожари-заграви, в диму і в полум'ї провіщаючи світанки нових днів.

Приїхавши в рідне містечко, того ж дня я пішов з пакунком до Мороза. Ще з голови не вийшов тарахкотнявий гамір [нрзб.] курного великого міста, гудки, дзвінки, грюкання поїзда, як уже опинився у морі [нрзб.] тиші, де високо над головою тихо й сонно шуміли, освіжаючи мене, як живою водою, високі, таємничі сосни. Здається, не вітер — якийсь музика водив велетенським смичком по верхах бору, і він бринів і шумів, сіючи, мов крізь сито, прохолоду, спокій і сон... Довго, протяжно: шшш... шшш... шш...

Дедалі — дужче...

ЧЕРВОНИЙ ВЕЧІР

I

І всьому, певне, був виною весняний п'яний вітер.

Сонце стояло над західдю, а проте гріло й парило. Кричали жаби в болоті, декламуючи гуртом вірші, кувала возуля, мов її гонили в шую, в різних кінцях села співали дівчата, зеленіли жита в пояс, цвіли сади, дух фіалок мішався з цвітом очеремхи і бузку — словом, було помітно, що весна, геть-таки забарившись, випхнула все жужмом, що було в неї за дверима. Весняний вітер, мов парубок, упившись на меду, качався по зелених хвилях житами, трусив цвіт на вишнях, шугнув до хмарки і над самим сонцем перекинув горщик з бузиновим кисілем, потім вхопив віхоть і порозвозив кисіль геть по всьому небу червоно-фіолетовими смугами й кругами. Кисіль десь непомітно стікав на землю фосфоричними голками, яскрився поміж зеленою осокою в болотцях, горів у вікні безверхої хати на краю села, навіть торкнув очеремховий цвіт проти сонця — білий, як сніг.

Вже й тоді було помітно, що йдеться на якийсь гріх...

Аж так: узенькою дорогою поміж житами їхала до села халабуда з безногим калікою — жебраком.

Другою доріжкою чоловік із хуторів вів на налигачі муру корову до бугая на злучний пункт.

А господар бугая мандрував саме з двору в гості, давши наказ усіх одсилати, хто прийде з коровою.

Ну, робилося все, мов навмання.

В селі біготня й гомін. Баби й молодиці, на ходу застібаючись і нашвидку витираючи руки, так хурчали спідницями, що можна було подумати, що там під крамом замість ніг у їх, хай бог простить, коров'ячі ратиці, — аж земля стугоніла. І не дивно, на краю села коло водяного млина, де вже чимало збіглося людей, проявилось чудо.

ШИРОКИЙ ШЛЯХ

I

Справді, треба було починати повість про поета як невидану, чужосторонню казку...

Скажімо так:

«За морями широкими, за лісами високими, за горами кам'яними в далекій землі жив собі невідомий темний народ в подвійній неволі: кожний зокрема робив на свого пана, а всі цілим народом — платили данину дикому й лютому царству.

І стояли, ніколи не розіходилися хмари над тим краєм, були там сумні усі дні і темні нерадісні ночі. І було у тій землі найтемніше село, найглухіше, а в тому селі — хата найбідніша, трухла, похила, що світила голими латами, як ребрами.

І от в одну ніч найтемнішу крізь драну солом'яну покрівлю, крізь старі лати вилетіла з тієї хати червона прекрасна зоря, знялася високо-високо, аж до хмар, і звідти засяяла над усім темним, невірним і прекрасним краєм чарівним, рожевим світом.

Заграла в темних шибках малюсіньких вікон, заржавіла на біленьких стінах убогих хат, заяскрилась в сонних очах невірних людей, що серед ночі виходили дивуватися на зорю.

Дивились люди на зорю й гомоніли стиха на ухо:

— Проти чого воно, це диво? Мабуть, з цієї хати...

Цить!..

Так би варт почати цю повість...

II

[БУДЯКИ]

Будяки, яким голови стинають відважні хлопчак, коров'яки, що з білого цвіту їх висмоктують медок, булига, така придатна на «цмоки», калачі, солодкий паслін, жовтий і чорний, пахущі ромашки і таке набридле, «колюще» — кропива... Чого-чого тільки не стрінеш тут.

В дощове літо бувають вони вище людини. Навіть корова там танула з головою і з рогами. Там знаходять собі пристановище телята, ягнята, свині, гуси, собаки... І наймиліші вони дітям. Тут їхні розкоші, тут їхні ласощі, тут вони сіли й пали.

Де найкраща схованка дитячого добра? В бур'яні. Де найбезпечніше зійтися на таємну пораду, на розділ крадених яблук, на казання дивних казок? Тільки в бур'янах. В бур'яні ж найкраще сховатися і пересидіти батьків чи материн гнів за якусь шкоду, туди ж несе своє горе і сльози покривджена в світі дитина, виплачеться, вимріється, потім засне, заплакане, аж поки мимо бур'янів не буде вертатися, збиваючи хмари куряви, череда з поля, а над бур'янами поки не посвітяться зорі... І не одна сільська дитина, вирости і пішовши в світ, пересилає здалеку теплий, щирий привіт тим бур'янам, що люляли й окрашали його літа дитячі в убогій і суворій батьковій хаті, з самих тих літ, коли сидів загорнутий у стару ряднину...

III

[СЦЕНА ОСТАННЬОЇ ЗУСТРІЧІ З ОКСАНОЮ]

Чує — наближається до його радісний знакомий голос:

— Тарасе! Де це ти був, що тебе і досі не було видно в селі?

Глянув Тарас: в червоній шовковій хустці, в новенькій свиті, що так і влипла до стану, на ногах маленькі чобітки червоні. Сама струнка, як очеретина, розгорілася од гульні, а очі, ті ж осяйні карі очі, що мов з зорями із неба злетіли на землю дві жаркі зорі та й баламутять тут світ людям, дурять людей, визираючи замість дівочих очей... Глянув на неї, глянув на довгі свої забриндзяні поли своєї свити та далі:

— Хай скажу завтра — сьогодні ніколи.

— Тарасе, підожди, щось питаю:— Ти вже попа покинув?

— У Хлипівці став до маляра.— Розказав нашвидку, куди іде.

Очі в неї засяяли:

— Таки до маляра! А я вже думала...— глянула ненароком на довгі поли.

Вона ближче до нього, він далі од неї...

— Та зажди ж, чого ти тікаєш? — з жагою промовила нетерпляче дівчина,— я тобі щось тільки скажу...

— Ніколи! Ніколи! — загортаючи диряву полу у світі замашеною полою, крутив головою хлопець.

— Тарасе! Та я двоє слів тільки!.. Ти на мене... Тарасе!

Тарас був уже далеко:

— Завтра! Завтра!

— Ось вернись, кажу! Що я чула про тебе?.. Не журися! Кажуть, що ти будеш...

— Надобраніч! До завтра!..

IV

Треба було б починати цю повість, як казку...

Десь за морями у невідомій землі жив собі темний народ. Тяг він на своїх плечах подвійну неволю: робив на своїх панів і був під ігом другого царства. У тій землі було найглухіше, найтемніше село, а в селі — найбідніша хата: похилена, підперта, світить голими латами, як ребрами... і в одну темну ніч вилетіла з-під драної стріхи прекрасна зоря, знялася високо-високо, аж до хмар, і засяяла не над одним селом, а над усім невільним краєм дивним чарівним рожевим світом... і врадовались, хто не спав, хто був у дорозі...

Заграла в темних шибках, на стінах, в очах людей, що гуртами дивились на зорю...

І гомоніли люди: проти чого це ця прекрасна зоря...

А стара жінка сказала: — А ось проти чого... Родиться дитина, що звеселить наш увесь край..

Оповідання захопило слухачів.

V

[НАШ КРАЙ]

Так кажуть про наш край: розкішний і чудовий наш край. Зорі над ним ясні, а води в ньому тихі, сади рясні, лани зелені, тільки лихо його, що в йому здавна

панів завелось багато: польських, московських та й своїх таки українських. Завелися пани, завелася панщина — неволя. Тому встає він у пам'ятку як рай краси і смутку. Глянеш збоку на наші села — як писанка, а глянеш зблизька — пекло. Сади висихають, стави бур'янами заростають, хати валяться, люди марні, мов одуріли од лиха: самі ідуть на панщину і дітей тягнуть за собою. В хатах злидні, раб'яча праця. Це одна неволя, а разом з цією була ще й друга: неволя всього краю, якому не давали розвивати свої сили, — неволя національна, політична. Невільний народ ходив, крім того, темний і німий. От у такі роки темряви й подвійної неволі народився український поет Тарас Шевченко. Ніхто, звичайно, тепер не розкаже, при яких умовах сталося це, проте аж пізніше народна фантазія, розповідаючи про ці родини, повиває їх у цікаву легенду. Коли будемо розповідати за тими легендами, то ця подія відбувалася так.

VI

[МАЛИЙ ШЕВЧЕНКО]

Росте хлопець — чудний якийсь. Малого Шевченка знали навіть на другому кутку: «То — розумовський — бачили, який лобастий». Справді — лоб у його був великий. Все літо ходив він у якомусь дранті, завжди без шапки і босий. Чуб білий, як спалена в полі пшениця, лице смажене, мусянжеве, а очі ясні та сині, як на росі льон. То буває упертий, задирякуватий, а то жалісливий: чуть що — плакати. А почує щось веселе — зайдеться сміхом, що й не впиниш. На співи здатний: почує яку пісню — зразу перейме на голос і на слова... Чудний часом, забереться на яблуню і почне зозулю кувати: захопиться — кує й кує, а всі думають, що то справді зозуля. А що вже до мандрів, то такого волоцюги не було і в селі. Ото небо, як рідна хата, а сонце, як мати... Де тільки не побуває за день, чого не почує, не передумає... І повен світ йому радощів. Коли б не їсти — і не заглянув би в хату. А зайде — в хаті не вдержиш — з рук вирветься та з хати, як линок у воду. А вигадати що-небудь — старий того не вигадати. Зовсім, як правда. А то щось надумає, шапку перешиє на панський зразок... Дразнять: солоний пан. Набить кого — Тарас. Сміливий...

За те любить його Оксана. Хоч і обідраного...

КАЛИНОВА ДУДКА

(Новорічна казка)

Мережає на шибках крижану тканку мороз, вікна за-слонює, щоб не було видно з кімнати, яке діється цієї ночі диво надворі. Срібними голками та синім намистом зірка тканку квітчає. Срібні пацьборки, поламані голки, сині скалки одсипаються в кімнату.

Годі час марнувати, бо не спиться та й спатись не буде.

Встану потихеньку, назбираю срібного лому — чи не зітчу до світу, поки встануть люди, хоч маленьку казку.

Вийшов пізно серед ночі дід на влови, а за ним реймою діти.

Сам золотий, у дітей — срібні головки.

Через усе море розіслали волок — людям щастя ловити на новеє літо. Тихо-тихо потягнули од сходу на захід. Не плюсне, ані хрусне. Мовчать діти, тільки позирають зда-лека і зблизька на золотого, тягнуть. Щоб не дрімати довгої ночі, тихо веде старий мову про давні дива.

«Єсть у світі країна, де ніч не проходить, люди не встають. Так їм поробили: щоб півні не співали, сонце не світило. Огні їм погасили, вікна затулили, скрізь поставили сторожу.

Стало тихо і темно, тільки серед ночі сумно вигукує сторожа:

Не співайте, півні,
Не зменшайте ночі!..

· Й півні не співали, люди не вставали. Казали, що й не встануть.

Казали...

Слухайте, діти: сто років, як один день, вийшло тому цієї ночі.

Закинули тоді волок, ловили на новий рік людям дари. Багато вловили — стали дарувати: кому корони, кому палати, панам шати, старцям нові лати — всіх обдарували. Осталась калинова дудка — нема кому оддати.

Сміялися, промовляли:

Сопілочка із калини,
А гернове денце.
Припади тому на губи,
В кого щире серце.

Та й кинули, заплющивши очі.

Полетіла дудка та й упала у тій країні, де не світає, півні не співають.

Упала десь у дику жаливу та в гіркі долини.

— От так же! — пожаліли.

Жалкували, та не вгадали

Прокинулись — у бур'янах огняніє серце та серед ночі на всю країну сонну як заграє-заграє:

Ніч темная та невидная —
Головонько ж моя бідная...

Луна розпачем та тугою розіллялася по закутках, аж люди уві сні здригнулися.

Сполохалась сторожа:

— Лови! В'яжи! Воно побудить сонних людей.

Шатнулись ловити.

Не ввідали: застогнало щось од болю — і червоно-золотий клубок огняний високо шугнув угору, всю темну країну осяяв: лани неорані, квіти неполоні, сади — між бур'янами поломані, вся краса-розкоші помарнована.

Золотим дощем розсипався по темній країні.

Де падала іскра, там процвітали квітки золотим цвітом, огнем сяяли. Кидались зо сну люди.

— Гасіть! Давіть! Топчіть! — загаласувала сторожа.

Гасять, топчуть, холодною водою заливають — не гаситься, дужче розгорюється.

— Дурні! — щось гукнуло сердито: цього огню водою не залити, ногами не затоптати, бо це не огонь — це розірвалось чиясь живе серце. Закривайте полами!

— Дивіться: ген-ген грають вогники. Ото де займається, там упала іскра од того серця, а де гасне, там полою її накрили. Тільки це, мабуть, не pomoже, бо либонь уже... А гляньте-гляньте, діти, у вас очі молоді — чи ото не світає там, бо щось мені почулось, ніби заспівали півні.

Час витягати.

Сунуться рибалки в куток, стягують волок, тягнуть все баговиння, всю гущу на захід, поблискуючи в кутку срібними головками.

А де пройшов волок, ясніє чисте оксамитне лоно.

— Важко, діти? — питає старий.

— Важко,— моргають срібними віями діти.

Ну, будемо дивитись, чим обдарує людей новий рік.

Ох, коли б уже тільки не те каміння та ланцюги...

ПОЕЗІЇ В ПРОЗІ

ЧЕРНЕЦЬ І ЦАРІВНА

Горить, яскриться опівночі місяць-чернець, сипле на землю срібно-попелястий горох (на землю), притрушує на їй і зелення, і квіти.

І в бархатових пелюстках темних троянд горять суворі іскри, що сиплються з лиця нічного лицаря-аскета.

Самотній в безмежних блакитних просторах, суворий і гордий, серед тиші, серед сна...

Із-за гір далеких, із-за моря виплила, як казко[ва] царівна, хмаринка легесенька, прозора, до місяця попливла.

КАЗАЛА НІЧ

Минав день, заходило сонце і слідом за ними приходила на землю закохана ніч. І бачила ніч, що на землі лишило сонце їй свої живі іскри. Ті іскри носили в собі люди і звали їх — серце... І дзвонили, і співали, і горіли ті сонячні іскри серед ночі, і зривалися летіть все угору... Бракувало крил. І не росли їм крила, бо ворогували і одна одну гасили із заздрощів, коли в кого росли вони... Минали віки і правіки — люди обтинали одно одному крила, гасили сонячні іскри і не здіймались вище своїх гір...

Крики і прокляття. Злість і ненависть стояли над землею, і дим од погашених іскор піднімався вгору...

Так минали віки... на небі, як дні на землі... І одного забутого віку ясної травневої ночі зорі обіснули, а зоріли тільки ті, що були на сторожі; срібний щит повним колом плинув над землею і світив на їх ниви і сади, на їх міста і села... Буяли тоді трави і сади цвіли... І бачили сторожа-зорі, як із диму і чаду вилетів з землі один, піднісся вище

за ліси, за гори на могучих крилах. І мчали його крила все вище і вище і домчали до самого неба... І коли долинув він до самого місяця — місяць осяяв його всього од голови до ніг. І був він увесь у ранах скривавлений, і одежа маяла на йому шматтями — вилетів він зразу із самого огню боротьби, запеклої, жорстокої битви... Пашіло лице жаром, горіли очі, ніздрі роздувалися, капала гаряча кров...

Загородив руки він у свої груди, од болю губи вкусив і розірвав свої груди, як сорочку, і вирвав з грудей кусочок сонця, що горів без диму і сяяв усіма цвітами дорогого каміння... і пекло в руку як гаряче желізо...

І взявся він однією рукою за край срібного щита, а другою, тією, що тремтіло в їй гаряче серце, — випік ним на щиті, як свічкою, гієрогліфи писання... Не убивай!..

Упала од того писання тінь на всю землю і смутком отьмарила й оживила мертво, порожню блискучу дошку...

Минають дні і віки... Ходить срібна дошка ночами над землею, а на їй сумом чорніє випечене писання, і всі його бачать, і ніхто не має сили і змоги затерти його...

Налетять вітри, наженуть хмари, застелять все небо, завирують, ударять громи, шугнуть блискавиці... потьмарить небо... Потьмарить землю. Здається, змиють, зітруть вони той напис і сліду не лишать — але грози минали, і те писання довічне, непотьмарене знову виступало на їй, і ні одна креска, ні плямочка одна не стерлись у їй.

У травневі ночі, коли на нивах колос жито викидає, коли сади цвітуть і в бузку соловей співає, блищить дошка, як точена, і чіткіше на їй темніє випалене полум'ям серця сумне малювання...

Ясної тихої ночі.

Син: тату, що ото темне на місяці намальовано?

Батько: то, сину, брат убив брата...

(Легенда народів)

І каже ніч: гукніть мені музику...

Того, що тисяча тому ночей він грав на струнах скрипки... Тоді так горіли очі в його, як тепер ви, мої діти зорі...

Гукніть мені поета...

[СМІЯВСЯ БУЗОК...]

Сміявся бузок, пружистий, як юність, і запашний, як юність.

Горіли сади в цвіту. Кокетувала до місяця, червоніючи, троянда. І солов'ї на срібних прялках пряли з проміння діалоги-пісні...

Шовковою косою віяла над ними ніч і кидала на їх темні пасма.

КАЗАЛА НІЧ...

Казала ніч, на свято виряджаючись: «А надіну я на цей раз сукню голубую, знизу чорним шовком лямовану...

Зберу в дітей очі неповинні, подолки ними взорю, замаю косу стрічкою печалі золотої, по плечах розпушу, сади, поля, долини й гори закрию... Засмучусь...»

КАЗАЛА НІЧ...

Казала ніч, на свято виряджаючись: «Хто гляне мені у вічі, забуде все, підніметься, попливе в зоряній купілі. Розвішаю таємниці. Вивію чад...

Погасне сонце — засяють думи.

Засвічу думи ясні...

Піду на борню...

І викличу на свято поетів, малярів, музиків — хто кращу складе казку, пісню заспіває, тому надіну зоряний на голову вінок...»

Вийшла, блиснула думами...

Хто перший — виходьте...

КАЗАЛА НІЧ

Бувають такі ночі в зеленому травні, може, раз на рік, може, на людський вік.

Будови, дерева, води і далечинь — здається довічне, непорушне... Все живе і думає, і все життя, що тепер оточує людину, здається галасливою дитячою грою, невмілою, порожньою, папірцевою... Здається, люди кидають гори волота і гризуться за блискуче сміття, топчуть ногами діаманти і плачуть за кусочками битого скла. Здається, ніч змила його, як сміття, хвилями і відкрила неоглядні лани неорані, голубі океани неплавані, ліси таємниць золотих

недумані... І вбогі, і мізерні здаються наші цяцьки перед нею.

І каже ніч:

Не шуміть, вітри! Не чадіть, огні, не хвилюйте, води — високо в небі засвічу я думи, тихі, як зорі, і глибокі, як блакить.

Не шуміть, вітри, я хочу чути співи людського серця.

Не чадіть, огні, я хочу бачити на землі ясні людські очі.

Я хочу бачити іскри на землі, що губить у дні по землі мій небачений коханий — сонце.

І стала ніч там, куди долітають із землі тільки пісні та казки, ті тихі шелести і співи, що глушать брязки й дзвони, громи гармат...

І каже ніч: там дим і чад, там лють і кров, злість, знекравість, дикі гуки — чого ж такі пісні ясні, чого такі чарівні казки, легенди лунуть сюди од тії чадної убогої землі? Чого? На якому огні і хто кує їх? З якого шовку їх спітають?

ОСІННЄ ЛИСТЯ

Темна, мрячлива осінь...

Із лип, із кленів сиплеться пожовклий лист, спадає помалу, як метелі, сідає один на один у яму...

Золотий, мокрий од сліз...

Скільки його там... золотого, мокрого, заплаканого...

Стоїть над ямою золоте сяйво.

Жовтий-жовтий, свіже-жовтий, аж висвічує...

Глянеш — і навіть зразу з радощів серце стеньється в грудях... Одуреним очам спершу здається, що туди жмутами гаряче проміння кинуло у яму сонце...

А зведеш очі угору...

[СКІЛЬКИ ЗОЛОТА, ЗОЛОТА...]

Скільки золота, золота того сумного осіннього скрізь у саду!.. По алеях, поміж деревами, під лавочками і навіть на лавочках.

В саду од його аж сяє...

Коли вперше зглянеш очима — зразу аж серце стеньється — на мить помріється обмареним очам, що то пов-

но весняного сонця, його золотого, гарячого проміння.

А глянеш угору — у душі похолоне: нема неба, нема сонця, висить до самої землі димна, сиза нудьга — мла...

ГАЙСТРИ

(Акафіст)

Гайстри, смуток осінній. Гайстри — рубіни червоні, прозоро-голубі, гайстри — осінній огонь, гайстри — туга осіння, осяйна.

Гайстри — найкращі мої етюди... Гайстри — полум'я осені, гайстри — осінні заходи сонця...

ФІАЛКИ

Ось вони передо мною в невеличкій шклянниці на робочому столі... Листочки зелені, як рута, а цвіточки фіолетові... Пам'ятаю, колись мої говорили до мене, а ці — похиляли головки, як потомлені діти, і сплять... мовчать...

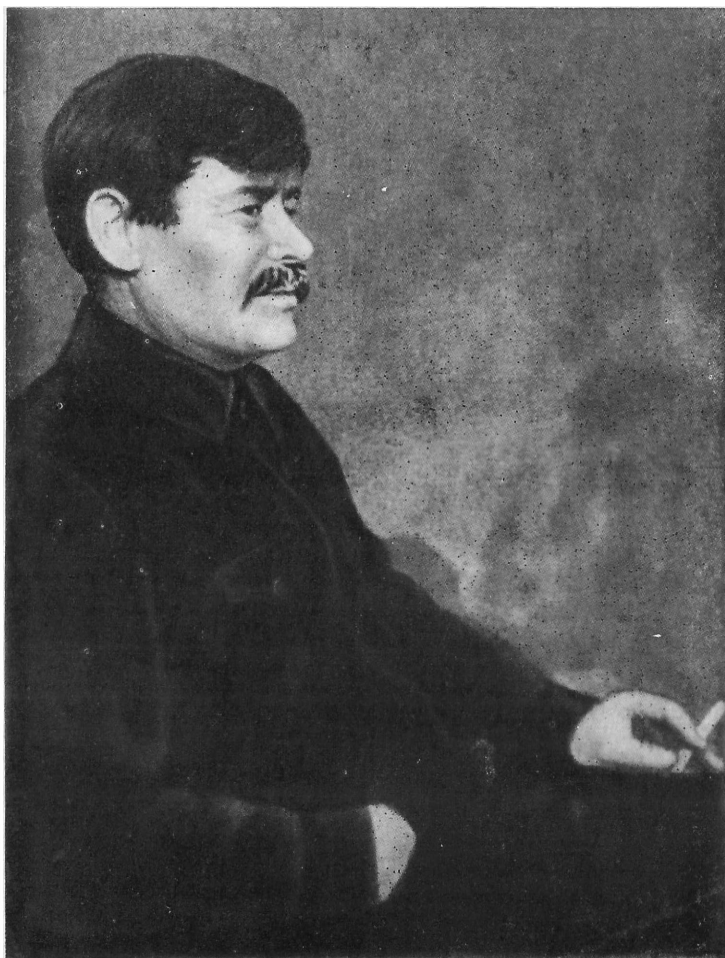
Зорями дивиться у вікно квітниця-ніч — спіть... А я тимчасом коні осідлаю воронії, вітром полину шукати своїх.

ПРИМІТКИ

Мал. 5. Весною 1928 року ватажок світових грабіжників англійсь лорд Керзон післав нашій Робітничо-Селянській владі нахабного ультиматуму. Оцім плакатом відповіло Т-во Друзів Повітрофлоти й ТАПУК і почали збирати гроші на повітряну оборону. Одна за одною почали вилітати у повітря ескадрілли. „Ультиматум“ три еск. ім. Леніна „Ліліча“ г. Держинського і Червона Повітрофлота все росте й росте, а Керзона вже давно дідько взяв: він вмер у-осени 1924 року.

Ілюстрація до книжки Л. Пахаревського та С. Васильченка
«Молоді авіатори»,

Степан Васильченко 1927 р.

С.ВАСИЛЬЧЕНКО

ОЛИВ'ЯНИЙ ПЕРСТЕНЬ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Обкладинка другого видання повісті С. Васильченка
«Олив'яний перстень».

До другого тома даного зібрання творів С. Васильченка увійшли твори, написані в період з 1914 по 1932 р. Деякі з них — «Русин», «На золотому лоні», «Вечірні арабески», «Віконце», «Гості», «Кам'яне царство», «Вітер», «Чайка», «Фіалки», «Лісова новела», «Червоний вечір», «Широкий шлях», «Поезії в прозі» — у зібрання творів вводяться вперше. Новели «Осінній ескіз», «Вітер», «Лісова новела», «Фіалки», «На калиновому мості» даються за новими редакціями. Новела «На конференції» і деякі поезії в прозі друкуються вперше.

Всі твори подані в хронологічному порядку і розділені на такі жанрові групи: оповідання й повісті, казки й легенди, крилаті слова, вірші та поезії в прозі.

В кінці тома вміщені додатки, в яких друкуються найцікавіші варіанти, редакції, уривки і начерки різних творів, та примітки в даними про перші публікації, час написання і джерело, за яким друкується твір. У примітках даються також окремі сценки, уривки, плани новел з архіву С. Васильченка, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР (фонд № 39). Щоб не повторювати щоразу номер фонду і місце, де він зберігається, у примітках подається лише номер автографа. В тих випадках, коли використовуються інші фонди, подається номер фонду і місце його зберігання.

З тією ж метою у примітках не повторюється щоразу повна назва збірки творів С. Васильченка, за якою дається твір, — С. Васильченко, Повна збірка творів, т. I, ДВУ, К., 1926; Повна збірка творів, т. I—IV, ДВУ, Х., 1927—1928; Повна збірка творів, вид. 2, т. I—IV, ДВУ, Х., 1928—1930; Повна збірка творів, вид. 3 (незакінчене), т. I—II, ДВУ, Х., 1929, — а вказується лише том і рік.

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

РУСИН

Вперше опубліковано в журналі «Дніпро», 1946, № 7—8. В архіві письменника зберігається два автографи твору (№ 138, 139).

У плані, який нижче наводиться, заголовок інший — «Дитина в огні» (автограф № 139):

«ДИТИНА В ОГНІ

Дим сонце застилає... Руїна... жах...

Дитина прокидається, дивить[ся] у вікно... Радіє: червоний ліс... Іноді тьохкає щось у грудях — в хаті так тихо, спокійно. Дитина заспокоїлась.

Торігає дверима. Спершу думає — мати. Обзивається, не озирваючись: «Мамо!». Свиня підходить до дитини.

Прокидається людина.

Знову дивиться у вікно, зачарована. Фант[астична] картина. А взаду підбирається свиня».

В цьому виданні оповідання друкується за автографом № 138. Автограф не датований. Задум новели приблизно можна віднести до 1916—1918 рр. (у фронтівій записній книжці та «Окопному щоденнику» якраз в 1916 р. записані враження від вступу військ в Галичину. Крім того, даний епізод використаний у повісті «В бур'янах» («Широкий шлях»), робота над якою була почата в 20-х роках).

ПРО ЖИДКА МАРЧИКА, БІДНОГО КРАВЧИКА

Вперше опубліковано в газеті «Україна», 1919, потім вийшло окремим виданням: «Про жидка Кравчика», Кам. на Поділлі, вид. газ. «Україна», 1919, 32 стор.

Тут передруковується з видання ДВУ (т. II, 1929).

НА ЗОЛОТОМУ ЛОНІ, ПІД СВЯТИЙ ГОМІН, ЧОРНІ МАКИ. ОТРУЙНА КВІТКА

Вперше опубліковані у збірці «Чорні маки. Оповідання», К., Всеукраїнське державне видавництво, серія «Універсальна бібліотека», № 6, 1920.

Оповідання «На золотому лоні» у зібрання творів не входило.

Оповідання «Отруйна квітка» у виданні «Вибрані оповідання», 1933, друкувалось без кінця (закінчувалось абзацом: «Увечері, скоро ввійшли туди солдати, город заторохтів од стрільби...» — до слів «як чорна людська кривда та глум»), тут подається за виданням ДВУ (т. II, 1929). Інші новели подаються за збіркою «Чорні маки». Всі вони не датовані. Окремі сцени, введені пізніше С. Васильченком в оповідання «Чорні маки», були написані ще в 1916 р.— в «Окопному щоденнику».

ВОЛОЦЬОГИ

Вперше опубліковано в журналі «Нова громада», 1920, № 9, стор. 5—7. Тут подається за виданням ДВУ (т. II, 1929).

ПЕТРУНЯ

Вперше вийшло в 1922 р. окремою книжкою.

В архіві письменника збереглося три автографи: № 131 (розрізнені аркуші однієї з ранніх редакцій); № 132 (попередній чорновий начерк плану); № 133 (деталізований план оповідання).

Подається за виданням ДВУ (т. II, 1928).

ТАЛАНТ

Вперше вийшло в 1924 р. окремою книжкою «Талант. Повість», Х.—К., «Книгоспілка». Потім виходило ще кілька разів окремими виданнями.

Збереглося кілька автографів (144—169). З них лише автограф № 144, який являє собою повну чорнову редакцію під назвою «Талант (про дні, що минули)», відповідає в основному надрукованій редакції. Всі інші являють собою або варіанти, або розробки окремих сцен, які не ввійшли в остаточну редакцію твору. Їм відповідають плани повісті, яких збереглося кілька. Подаємо два найхарактерніші:

№ 155

«ПРОЛОГ

Частина перша

I. В школі; II. Андрій; III. Тетяна; IV. В Журби; V. «Житіє»; VI. В церкві. VII. Чоловічок і праця (тоді-то ми покажемо себе).

Частина друга

I. Весна і перша спроба; II. Візит Тетяни; III. Кидаєм заняття. Закохання; IV. Андрій і я, сватання; V. Баран; VI. Ревнощі; VII. Ночі невсипущі.

Частина третя

I. До візита Журби; II. На городі; III. Що розповідала Тетяна; IV Андрій приїхав; V. Конц[ерт] і пані; VI. Мій од'їзд.; VII. Остання зустріч.

ЕПЛОГ

№ 160

I

«1) Интр.; 2) В порожній школі; 3) Андрій; 4) Школярі; 5) Тетяна; 6) Журба; 7) Життя в школі; 8) Зима; 9) В церкві; 10) Коло церкви; 11) Тіні; 12) На льоду; 13) Коло купальні.; 14) Петрик; 15) Женюся; 16) «Чоловічок»; 17) Різдвяні враження; 18) Праця в школі.

II

1) Весна; 2) Зміна в Тетяні; 3) Спроба працювати; 4) Несподіваний візит Тетяні; 5) Яка то правда...; 6) Спектаклі в економії; 7) Погоня; 8) Закохалися; 9) Грози; 10) Андрій сватається; 11) Коло купальні; 12) Друга спроба учитись. Баран; 13) Панський сад; 14) Сцена з Андрієм]. Ревнощі; 15) Остання ніч; 16) Весно моя, юності!; 17) Праця; 18) Візит.

III

19) І чого ті радіщі...; 20) Занепад драмгуртка; 21) Перші неприємності. У Андрія; 22) Звістка сторожа; 23) Візит Журби; 24) Що розповідав Журба; 25) Тетянина мати; 26) На городі (сюди — квітник); 27) Мое увільнення; 28) Бурлакування в степу; 29) Невдачі Андрія; 30) Тетяна в класі; 31) Розповідає Тетяна; 32) Думки усвід Тетяні; 33) Осінь... Ходжу в гаї.; 34) В церкві; 35) Похорон (громадський); 36) Мій од'їзд; 37) Радісна буря; 38) Зустріч з Андрієм; 39) Кінець...

Місце дії. Економія «Романівщина». Журба — в Богуславі. Піп і Тетяна] — Ічня. Школа, церков без попа — село коло «Романівщини».

План № 160 найповніший. Багато автографів, які збереглися, відповідають саме йому. Наприклад, в автографі № 145 є сцена в церкві і біля церкви, гуляння на льоду. Іх Васильченко опрацював окремо і вмістив у новелі «На вечірні», надрукованій у збірнику «Мужицька арихметика», вид-во «Криниця», К., 1918 р. Пізніша редакція твору має назву «Вечірні арабески». В автографі № 145 описується закохання і сватання Андрія та героя, від імені якого ведеться розповідь. В автографі № 152 є багато цікавих сцен: розповідь Журби про долю Тетяні, розповідь Тетяні про життя в столиці, розповідь Андрія про складання іспитів та ін. Ці сцени подаємо в додатках.

Твір закінчено в 1923 р. В автографах зазначаються такі дати: № 146, стор. 47: «р. 1923, квіт[ень] 5, г. Київ»; № 150: «р. 1923»; № 152: в кінці дата олівцем «Груд[ень] 1912 р.» перекреслена і зверху написано чорнилом: «Вересень] 1920».

Тут повість дається за виданням ДВУ (т. II, 1929).

ВЕЧІРНІ АРАБЕСКИ

Вперше надруковано в журналі «Нова громада», 1923, № 1—2, стор. 13—16. Рання редакція під назвою «На вечерні» надрукована у збірнику «Мужицька арихметика», вид-во «Криниця», 1918 р.

Тут подається за виданням «Вечірні арабески», «Спілка», К., 1923.

ГОЛОД

Вперше надруковано в журналі «Нова громада», 1925, № 18—19, стор. 2—4.

В архіві письменника зберігаються перші чотири сторінки чорного автографа новели № 49.

Подається за виданням ДВУ (т. II, 1928).

ПРИБЛУДА

Вперше надруковано під назвою «Модарт» в журналі «Нова громада», 1925, № 10, стор. 6—10.

Автограф оповідання не зберігся. Лише в блокноті (автограф № 826-а) занотовано назву твору («Приблуда»).

Подається за виданням ДВУ (т. II, 1928).

НА КОНФЕРЕНЦІЇ

(Пригода в комплексами)

Друкується вперше, за автографом № 122. Автограф підписаний автором: «Степан Вечорина», не датований. Написано десь у першій половині 1920 р. (саме тоді у школах було введено комплексну систему).

МОРОЗ

Вперше опубліковано в журналі «Нова громада», 1926, № 1, стор. 4—6, під назвою «Мороз (Бувальщина)».

Текст першодруку повніший від текстів, наведених у «Вибраних творах» видання 1928 р., видання 1936 р. та ін., де Васильченко скоротив оповідання, викинувши зайві, на його думку, місця.

Наприклад, після слів «Це мороз — з очима!» було:

«Грізно пишалися на горі білі палати під білими осоками. Стояли, кажу, палати».

Замість: «Ні, діти, я таких не даваю» було: «Ні, діти, я не той мороз, що бідних людей давить, я даваю тих, що в теплих живуть палатах».

Після слів: «Справді мороз» — майнуло в дітей у голові» було:

«Та обое разом у крик:

— Тату! Тату! Він нас подавить!

— Цить,— тупнув на них батько ногою».

Після слів: «Ой, мабуть, таки мороз!» було: «Знову говорили про те, як почув мороз, що його кликали діти куті їсти. Далі мова стала тиха».

Після слів: «І очі такі, як із льоду» було: «Угадують: мороз чи не мороз?»

Після слів: «А що, накликали мороза? Та й самі не раді!» було:

«Діти:

— Ну, то що? Він же такий, мамо, добрий-добрый».

— Що добрий, то добрий, тільки...»

Після слів: «Чого в нього самопал за поясом?» було: «Батько позирнув на матір: чи казати їм, чи ні? Далі... [суворо повів по дітях очима]».

Закінчення було іншим:

«Погасили каганець. Тихо. Тільки по вікнах усе хтось малює, усе хтось вирізьблює на шибках: то листя з папороті, то соснове гілля, то якісь квітки із-за моря. З білого мережить, а золотом крайки тоненько облямовує, і сяє в темній хаті, як у квітчастому ліхтарі золотому. Тріснуло. Заблищала на шибці тоненька наколота дуга, як золота нитка. Довго не спали в ту ніч діти, з-під кожуха голови висували, чорними очищами по хаті дивились: і все їм здавалось, що то він іще ходить кругом хати, що це той славний розбійник Мороз золотом яскрить їм з лісу довгу ніч у маленькі їхні вікна».

В архіві письменника зберігається чорнова, відмінна від обох друкованих текстів редакція (автограф № 88) і початок іншого варіанта (№ 89) з епіграфом:

«Ой, Морозе, Морозенку,
Ти славний козаче...»

Рання редакція (№ 88) значно слабша від надрукованих текстів. Васильченко спочатку хотів побудувати оповідання в плані розповіді сільського чередника Гнибіді (потім «чередник» виправлено на «лісник»). Під усім оповіданням внизу напис: «буде воля!».

Тут друкується за виданням ДВУ (т. II, 1929).

Дати написання твору ні в автографі, ні в першодруку не зазначено.

ОЛИВ'ЯНИЙ ПЕРСТЕНЬ

Вперше повість вийшла окремою книжкою у видавництві «Книгоспілка», Харків, 1927.

В архіві письменника збереглися три різні редакції повісті. Перша (автограф № 125) — чорнова. На останній сторінці автографа рукою автора написано: «Ірпінь, 1926. Вересень».

Друга — теж чорнова (автограф № 124), передрукована на машинці. — Ірпінська редакція. Автор відредагував машинопис, вніс багато виправлень, повикреслював окремі фрази, речення, цілі абзаци, чимало дописав. Саме ця редакція вийшла окремою книжкою і без будь-яких змін передрукована у виданні ДВУ (т. IV, 1928).

Потім з'явилась нова, третя редакція повісті (автограф № 123). У тексті, наведеному в т. IV збірки творів, зроблені не тільки численні вставки, а й дописані нові розділи. Якщо в попередній редакції повість мала 17 розділів, то тут їх — 28. Це вже остання, художньо удосконалена, композиційно стрункіша редакція, на титульній сторінці якої автор написав: «Видання друге (виправлене й доповнене)». Вона вийшла окремою книжкою (ДВУ, Х.—К., 1930).

Крім згаданих редакцій, в архіві письменника зберігаються розрізнені аркуші повісті з начерками окремих місць, частин різних розділів (автографи № 127, 128). Автограф № 244 (три сторінки тексту) має назву: «Гості з міста (Змичка)».

Повість подається за згаданим другим виправленим і доповненим виданням.

ВІКОНЦЕ

Вперше опубліковано в журналі «Життя й революція», 1928, № 4, стор. 5—11.

В архіві письменника зберігається кілька неповних редакцій, варіантів, уривків, окремих начерків і планів твору (№ 33—38). Неповна рання редакція (№ 33) має підзаголовок «Психологічний етюд», в ній інший початок, є епізоди, які не ввійшли в остаточну редакцію. У додатках подаємо початок твору в цій редакції.

Автограф № 34 — інший начерк твору; тут сформульований основний задум: «Порив до світу — як біла парость у погребі тягнеться до світлої дірки, так вона — до вікна». (Тут ім'я героїні — Галя). Те ж саме в автографі № 38: «Всі думки, всі радощі, все Марикине життя — коло віконця і в віконці».

Автограф № 36 має цікавий, зовсім інший початок (наводимо його в додатках).

Дата написання твору невідома. Задум його виник, очевидно, у 1920—1921 рр. В «Летючому щоденнику киявського обивателя» (автограф № 10), в якому записані враження тих років — років розрухи, є уривок, який нагадує початок з автографа № 36, а саме:

«Красень-город в жалобі, в смутку...

Пригасив мільйони різнокольорових огнів своїх, приглушив музики і співи і в старих лахміттях, в голоді і в холоді, в темряві покутує безладне, розбещене і розпещене, п'яне, галасливе і розпутне життя довгих років...

Тихо в городі...

Город — у божій карі... Змарнілий, мовчазний...

Автограф № 10 автор датує 1920 роком.

Тут оповідання дається за першодруком (журнал «Життя й революція», 1928, № 4).

ГОСТІ

Вперше надруковано в журналі «Глобус», 1928, № 8, стор. 114—115.

В архіві письменника зберігається 18 варіантів цієї новели під різними заголовками й підзаголовками. Деякі з них являють собою майже закінчені редакції, які відрізняються від першодруку лише незначними правками, інші становлять окремі фрагменти.

В автографі № 52 під заголовком в дужках дописано «Малюнок». Початок новели в цій редакції порівняно з першодруком інший, а саме: «Понад лісом, понад бором стояла на заході огняна гора, а з-під неї буйними водоспадами п'яно шумувало червоне вино». Дальший текст іде як і в першодруку (з незначними відмінностями редакційного характеру). Цей варіант автографа найбільше наближається до першодруку.

Автограф № 53 — більш рання редакція. Під заголовком твору дописано олівцем: «Кленовий човник». Ця редакція відрізняється від попередніх іншим початком. Безіменний дід, який фігурує у попередніх редакціях, тут має ім'я Арсен. На звороті перших двох сторінок цієї редакції написано новий, відмінний від попередніх, початок твору, перекреслений автором. Наводимо його: «Сам професор, видатний художник-маляр, стояв на веранді і, зіпершись на печила, дивився на мальовничий захід. Десь угорі пунктирною кометою

одлітали у вирій журавлі, кидаючи на землю далеке — крру! — крру! — мов кришили там гаряче каміння. Професор дивився на своє, як мовляв він, дачне «кіно». Уже кілька днів підряд стояло на годині, і вересневі вечірні заходи щораз все більше огнем займали небо і розгортались у грандіозний театр кольорних тіней, в яких марились події останніх років і днів. Тепер зразу над лісом стояв величезний фантастичний ярмарок, осінній, роковий, з возами, з коней табунами, з червоного вина ріками, що шумувало буйними яскрискими водограями».

Є ще один варіант твору (автограф № 54); він за змістом в основному нічим не відрізняється від першодруку, але має дещо інший початок. Тут новела починається так: «В надвечірній вересневій синяві висів над зеленими верхами лісу, мов з кленової тріски вириваний, човник (місяць), а на заході виросла грандіозна вишнева гора, що з-під тієї гори буйними водограями шумувало яскристе червоне вино».

Дача на пригорі палала в малиновому пожарі. (Тут же, здавалося, шугали вишневі іскри, збуджуючи хвилювання: от-от на когусь займеться як не рукав, то пола одежі). Коло веранди стояли візники, нетерпляче похльоскуючи батогами. На веранді притьмарена рожевою млою, жива прозора картина...».

Автограф № 55 становить собою чорнову редакцію кінця твору. Автограф № 56 — початок і останні сторінки його. Автограф № 58 — лише початок твору з такою назвою: «Юнь-зілля. Гості». Автограф № 59 — це початок та кінець ранньої редакції твору з іншою назвою: «На калиновім мості. Осінь». Автограф № 60 — початок ранньої редакції твору під тією ж назвою, що і автограф № 59. Автограф № 61 — початок ранньої редакції новели під назвою «Осінь (На калиновім мості)». Автограф № 62 — розрізнені аркуші новели «Гості» під назвою «На калиновім мості». Автограф № 63 — уривки різних редакцій новели. Автограф № 64 — шість чорнових початків новели «Гості» на розрізаних аркушах. Автограф № 65 — начерки, розробки окремих місць новели «Гості». Автограф № 67 — начерки новели «Гості» з такими назвами: «На калиновім мості» («На кленовім мості», «Гості»).

Автограф № 57 під назвою «На кленовім мості» — повна рання редакція новели «Гості», цікава розгортанням сюжету у дещо відмінному плані порівняно з першодруком. В цьому варіанті основні персонажі твору мають імена, в той час як у першодруку і в ряді інших варіантів всі персонажі безіменні. В такій, хоч і недосконалій ще редакції, цей варіант новели можна вважати окремим твором, який і подається в додатках (друкується вперше).

Те саме можна сказати і про варіант новели «Гості» під назвою «На калиновім мості» (автограф № 66). Це закінчена нова редакція, значно відмінна від попередніх і від першодруку. Її теж подаємо в додатках (друкується за автографом вперше).

На жодному із згаданих автографів авторської дати немає.

Основний текст твору друкується за автографом № 50.

АВІАЦІЙНИЙ ГУРТОК

Вперше надруковано як частина (розділи V—XX) книжки «Молоді авіатори», написаної спільно з Пахаревським, що вийшла у видавництві «Аерожем» (X, 1925). Згодом С. Васильченко свою час-

тину виділив у окремий твір, внісши в його текст зміни редакційного характеру, і вмістив під назвою «Авіаційний гурток» у виданні ДВУ (т. IV, 1928).

В архіві письменника (автограф № 28) збереглися лише плани та розробки окремих епізодів цього твору.

Подається за виданням ДВУ (т. IV, 1929).

КАМ'ЯНЕ ЦАРСТВО

Вперше опубліковано в журналі «Дніпро», 1946, № 7—8.

В архіві письменника зберігся автограф твору (№ 68). Це чорнова, необроблена редакція. Крім того, в записній книжці (№ 366) є окремі начерки новели та план, який наводимо нижче:

1. Сльози (ліричний вступ). Спорт.
 2. Мати виряджає на старцювання.
 3. Дорога до дач. Пісні. Репетиції.
 4. На дачах. Перша невдача.
 5. Перша копійка.
 6. Друга копійка.
 7. Азарт.
 8. Дома. Уші горіли, радий удачам. Мати не дуже була рада. «Іжте, мамол!»
 9. Він бачив, що вони його не мали за людину, і він їх також.
 10. Кам'яні люди, кумедні звички.
- Вийшовши в поле — рахував доход.
11. Особлива вдача. Азарт. Собака. Люди. Плач».

В записній книжці новела має назву «На дачах», ім'я хлопчика — Ярош. Тут дано епізоди, які не ввійшли в основний текст новели, наприклад, розповідь хлопчика про людей на дачах:

«Каждий день, вертаючись з «праці», Ярош вдома, стомлений, але живий і бадьорий, викладаючи дохід і копійки, кусочки цукру, шматочки булки, жваво розповідав про життя на дачах.

«Юрчику, миленький, — передражнював він якусь пані, — покушай іще варенички, скушай яйчко, — та цмок, цмок його, — а той Юрчик — здоровило, ну такий уже, як я, пеститься, як маленький, на руки їй лізе...

Думаю собі, щоб ти сказався».

Далі — окремі записи. Після слів: «Гляньте — та в його прокушені груди!» був інший варіант закінчення (подаємо його в додатках).

Тут оповідання друкується за автографом № 68. Автограф не датований.

Писався твір, очевидно, в кінці 20-х — на початку 30-х років: серед нотаток до оповідання записані назви журналів цих років: «Час», «Глобус», «Всесвіт». В тій самій записній книжці є й інші записи, що датуються 1922—1923 рр. (наприклад, «На ярмарку»).

ОСІННІ НОВЕЛИ (присвячується 1905 р.)

Оповідання, присвячені революції 1905—1907 рр., об'єднані в цикл самим письменником. Матеріали архіву Васильченка свідчать про те, що він хотів видати їх окремою збіркою, але не встиг. Збереглося кілька варіантів планів та назв збірки (автограф № 893):

«НА МАЛЬОВАНИМ МОСТІ

Осінні новели

1. Вітер.
2. Свати.
3. На мальованим мості.
4. Осінній ескіз.
5. Чайка.

НА КАЛИНОВІМ МОСТІ

Осінні новели

Зміст

1. Лист до читачів.
2. Лісова новела.
3. Чайка.
4. Фіалки.
5. Вітер.
6. Осінній ескіз.
7. На калиновім мості.

ОСІННІ НОВЕЛИ

1. Вітер.
2. Лісовий сон (Дід). Лісові очі...
3. На калиновім мості.
4. Осінній вітер.
Гості...»

- Плани без назви:
- «1) Вітер.
Свати.
На калиновім мості.
Осіній ескіз.
Чайка.
Гості.
Осіній вінок.
Королівна.
Осіня казка.
Крізь дрімоти.
У мій театр (уривки).
 - 2) Вітер.
Мій театр (уривок).
Свати (уточнить уривок).
На кал[иновім] мості.
Осіній ескіз.
Чайка.
 - 3) Для ЛІМ'у (в Харкові).
Скласти нову збірку,
теж осінню.

НА КАЛИНОВІМ МОСТІ

або

Сім осініх новел:
Осіня казка.
Осіній ескіз.

На мальованім мості.
Ручання... Свати...
Вітер.
Чайка.
Крізь дрімоти».

Автограф № 87.

«НА МАЛЬОВАНИМ МОСТІ

Осінні новели

Вітер. На мальованім мості. Жовта рожа. («Фіалки» — ред.) Осінній ескіз. Чайка».

Ми спинаємось на назві «Осінні новели (присвячується 1905 р.)» як найбільш відповідній задуму письменника.

Із «Осініх новел» лише «Осіній ескіз» був написаний в дореволюційні часи і надрукований в збірці творів Васильченка, що вийшла в 1915 р. у видавництві «Вік» (відомо, що збірка його творів, задана до друку в 1913 р., була затримана царською цензурою, а після виходу — конфіскована)¹.

За життя Васильченка в радянські часи були опубліковані новели: «Мати», «Чайка», «На калиновім мості», «Вітер», але письменник і далі працював над їх художнім і ідейним поглибленням. В архіві письменника є тексти цих новел в останніх редакціях, які він готував перед смертю для повного видання своїх творів, а також є тексти чорнових закінчених і незакінчених рукописних редакцій під різними заголовками.

Судячи з цих матеріалів, окремих задумів і начерків, які інколи датовані, ми можемо твердити, що робота над новелами даного циклу провадилась в основному в 20-х роках (остаточне завершення їх датується початком 30-х років). На користь цієї думки говорить те, що перші задуми, начерки, плани новел зустрічаються в записних книжках письменника, дата яких встановлена (наприклад, автограф № 10 — 1920 р., № 376 — 1924 р.). Зокрема, в автографі № 373, де занотовано перші задуми новел «Вітер», «Свати», «На калиновім мості» (стор. 7), «Фіалки», «Чайка», «Лісова новела» і всього збірничка «Осінні вітри» (стор. 33), на стор. 1 є дата — 1929—1930 рр.

При цьому письменник часто використовував окремі задуми і сюжети, які виникли у нього ще в дореволюційний час під впливом подій першої російської революції. «Починаю своєю звичкою перебирати в думках старі сюжети новел, невикористані теми, що здавна гвіздками стриміли в моему пам'ятку», — пише Васильченко на початку «Лісової новели».

Очевидно, задум видати збірник новел про революцію 1905 р. у Васильченка виник у зв'язку з підготовкою відзначення 25-річчя першої російської революції (так, в автографі № 93 в чорновій редакції новели «На калиновім мості» закреслено слова «святкували ювілей

¹ В ж. «Українская жизнь», 1915, № 1, стор. 72, у відділі «На Украине и вне ее» є повідомлення про це: «Так, конфісковані, с привлечением издателей по 129 ст., «Оповідання» С. Васильченка (призван в действующую армию)...»

пам'ятного 1905 р.», а в автографі № 90 є підзаголовок: «До згадок про рік 1905»).

Готуючи збірничок «Осінні вітри», куди мали увійти новели «Вітер», «Свати», «На калиновім мості», Васильченко написав передмову-звернення до своїх читачів (автограф № 373); (подаємо її в додатках).

ЛИСТ ДО МОЇХ ЧИТАЧІВ

Вперше надруковано у виданні С. Васильченко, «Незібрані твори», Держлітвидав, К., 1941, стор. 235—237.

Крім даного тексту в архіві письменника є ще інший варіант передмови під назвою «Лист до читачів» (№ 354). Це машинописна копія з поправками, внесеними автором. (Текст цього варіанта подаємо в додатках).

Тут друкується за автографом № 450.

Автограф датований: «Листопад, 1931».

ОСІННІЙ ЕСКІЗ

Вперше надруковано в збірці творів С. Васильченка «Оповідання», вид-во «Вік», К., 1915, стор. 36—52.

Друкувалося в скороченому вигляді у збірці «Приблуда. Вибрані оповідання» (серія бібліотеки «Пролетарська правда», 1926), а також у «Вибраних творах» (ДВУ, Х., 1928). Тут випущено кінець («Кажуть — щастя») і абзаци: 1) від слів: «Лице без усмішки, очі бігають, як у злодійчука» до слів: «Іноді разів зо три на день зазірала вона отак до мене в комору...»; 2) від слів: «Повела головою й очі приплющила — таке гарне» до слів: «Мотря стоїть уже в себе за лісою...».

В архіві Васильченка зберігається друківаний відбиток із «Повної збірки творів» (т. IV) з поправками автора, зробленими для «Вибраних творів», що мали вийти в 1932 р. за редакцією Демчука (автограф № 129), і окреме видання — збілочка «Осінній ескіз» (Х.—К., ДВУ, 1930) з більш глибокими змінами (автограф № 130).

Тут твір друкується за автографом № 130. Це остання воля письменника (Васильченко в 1931—1932 рр. працював над удосконаленням текстів для видання повної збірки творів, що мала вийти в 1932 р.). В даній редакції новела друкувалася у виданні Держлітвидаву.

Авторська дата першодруку — 1912 р. Остання редакція датується 1931—1932 рр.

ВІТЕР

Вперше опубліковано в газ. «Українські вісті», 1929.

Це — первісна редакція новели; пізніше вона була значно виправлена автором. Той самий текст дано в журналі «Життя й революція», 1929, кн. V, стор. 4—8. Подаємо головні відмінності (з гаветного тексту — автограф № 39):

«Слухаш-слухаш, ляжеш спати, заснеш, не дослухавши, і глухої ночі прокинешся — гу-гу-гу..., бу-бу-бу... — підведеш голову — і вчуваються в тому шумі страшні про розбійників лісові легенди. «Шуми, мій любий» — і знову під кожух.

А то чуєш — він уже за мірошника. Міркою засипає і меле й шеретує, і сиплется на кіш не борошно — золоті, кольорові, сині,

срібні, червоні слова. Шумлять, як потоки в гір, як передзвони буйного, до хмар, золотого лісу».

«Обплутав мене вітер знову, як хмелем,— обмарив. Сиджу коло вікна, як пришитий, хоч давно мені йти час. Хоч давно одитий сиджу. І здається мені, що я — в млині».

«Раптом у симфонію запливає з сільськими стріхами, вулицями й перелазами гомін і сміх. Крешуть каміння зашкарублі черевики студентів, орішками цокотять покривлені каблуки студенток. Десь поспішають до фастівської Параски, що сьогодні вернулась з дому, юрмою на село».

«Гомін ущух, гурт, як привид, зник. На шляху остались слова:

Мала мати одну до-чку
Та й ку-па-ла у ме-до-чку...

Слова давні, пригашені. Вітер продув на їх куряву й пил — засвітились золотим бляском. Кинув, як іскру, в вікно. Опекло, як огнем. І закружилась, задимілась іскра в грудях, як у клоччі. Співаю ра-з, співаю удруге — і видніє, і тепліє в моїй кімнаті. Коротенький уривок бринить мені поемою обточеною, закінченою, повною жалю і смутку, поемою із маленької низочки чарівних слів. Навіть видно в місячній імлі якісь живі образи, картини, кольори. Жужмом, жмутом заясіли в очах червоні жоржини.

Як жоржини, то й жоржини, жоржини — аж у хаті повно».

«...Ходжу по кімнаті, спотикаюся, співаю:

Мала мати одну дочку
Та й купала у медочку...

Здавалося мені, що це тепер тільки вітром перелинув мені той спів, що його не розумів я тоді, як співали молодиці. Засіли вони в моїй кімнаті, і ніяким богом їх не вирядиш. Нагадали мені, як тоді я не зміг удержати сліз на печі і почав чмихати й пирскати, подумали, що це кіт».

«На сонці сяє цвіт, як сніг, трава зелена. До вишень прив'язані сідалані коні.

Із сіней на вулицю витягли за косу удовину дочку, нашу куткову гордість.

...Посвистіли шаблями, сіли на коней — на майдані зосталась візана квітка. Лице — чоботом роздавлене, в крові, тільки чоло біле, як лілея, та брови нагадували, що це тая Пріся, що кохала, доглядала бідна удова, як свого ока.

Хтось промовив:

— Дайте старій знати — вона за селом картоплю поле...»

Кінець:

«І к чорту! А вітер: ось кидай шапку на лавку та сідай ближче до мене, разом скоротаємо ніч. Я буду шуміти, а ти будеш гадати, а з тих думок та шумок сплетемо вінок якийсь до ранку.

Як погасив вогонь, так і сиджу в темряві з шапкою на колінах. Шумить вітер безперестану. Місяць палить хмарки. Присвічує. Тоді дерево хмуриється й сердиться, що світять на його голого, смиканого та тріпаного. І промайне тоді на мить: між гіллям сидять з старимк

фоліантами муровані погруддя, як степові баби-кам'яниці. З ушей випирає клейтух, на очах священні й суворі більма... Шелестять і позіхають...

Я не слухаю вітра. Думки мої пішли стороною. Гостро чогось, як ніколи, стояла давня наша загадка: хто ж це, власне, той могутий поет, що такими чарами напоїв свої поеми-пісні, славу і гордість нашого народу? Мать бере і досада: по трупах, по кістках дізнаються правди, у нас — живий іще народ, що так щедро родив колись поетів, ще шумлять джерела, що їх поїли, ще пісні їхні діють диво, чари, — а самі поети десь як у воду впали — ні слави про їх, ні пам'яті...

А вітер гуде. Як молодий гарячий поет, шумить він одну за другою свої поеми, і тільки причуваються смутні, як зітхання, їхні кінці: «Та й купала у медочку... Та й купала у медочку...».

Газетному текстові найбільше відповідає рукописний автограф № 41.

Серед інших автографів є кілька чорнових рукописів, машинописів з поправками та доповненнями автора, окремих уривків (№ 39—45). Тут також є різні варіанти, наприклад № 41 (чорнова редакція):

арк. 2, зв. «і стоїть шум, як потоки з гір, як дзвони буйного до хмар золотого лісу: «Хай росте, хай цвіте, хай шумить на всі землі наше слово, наше юне, радісне, вільне, наше щире й вірне, щоб поглухли вороги його й понімили...»;

стор. 8. «Аж ось і знову та ж сама Оксеня, сусідка наша, невістка багатих Баленків, що взяли Оксеню з города... не раз я бачив її заплакану, ховалась чогось у нашій повітці, у сінях, навіть у погребі — знімою, трясучись од холоду...»;

арк. 17. «І яка то є друга у світі країна, така зраджена, затуркана і забита, щоб забула своїх співців-поетів? Бере жаль і досада...

Встає доля нашого краю: затурканий, забитий, зраджений...

Я не ворог усім бідним на світі людям, ні! Хай горить переможний червоний стяг на усей світ землі..., визволяючи невольні землі й невольний люд! Але ж будьмо справедливі: хоч крихту й нашій рідній землі, що, може, безталанн[іша] над усі.. Що хіба тільки тим перед нами провинила, що породила нас! Стільки, як і всім.

Чи є ще діти, щоб страмилась допомгти матері... рідної землі тікають як чумні!»;

арк. 18—19. «Гуде, як у млині. Вітер — мірошник. Він меле й шеретує. Мірками засипає слова, і сипляться вони на кіш золоті, кольорові, сині, срібні, червоні, шелестять: «То не гомін золотий, не громи весняні, не потоки з гір... То не ліса шумлять буйними до хмар верхами. То наше слово, наше юне, радісне, вільне... наше вірне й щире шумить на всі землі, і глухнуть вороги його, німіють...»

Меле мірошник, шеретує, аж рамою трясє. А з того млина, як у двері, видно мені, що на старому балконі кленове листя лазить, як дитячі паровички, розкидані зелені ясеневі пальці, моз тіні рентгена, а в чугунних перилах тихим золотом сяє привіт новій країні од далекої, невідомої зірки».

У виданні С. В а с и л ь ч е н к о, «Незібрані твори» (Держлітвидав, 1941) дано текст машинописної копії (автограф № 40), але без врахування авторських поправок.

Тут новела друкується за машинописною копією (№ 40) з врахуванням поправок, оскільки вони зроблені рукою Васильченка і поліпшують текст. Ця редакція друкується вперше.

Дата написання твору — 1929 р. (в автографі № 41 на стор. 18 поставлена дата: «Листопад, 1929, Київ»).

ЧАЙКА

Вперше опубліковано в журналі «Життя й революція», 1930. № 11—12.

Твір виник внаслідок художнього опрацювання й ідейного поглиблення новели «Мати», що вперше була надрукована в ж. «Нова громада», 1923, № 11—12.

В робочому зошиті Васильченка (автограф № 376, стор. 48) після записів 1928 р. занотовано: «До «Маті» (розгорнути у повість), під нотаткою — чорновий план повісті, за яким і опрацьована «Чайка» — невелика повість-мініатюра, розміром більша за новелу «Мати» (до неї введено нові мотиви з куркулем-дівером і дочкою-безталанницею, що вийшла заміж за багатого).

В архіві зберігається кілька повних і неповних редакцій новели і цілий ряд чорнових автографів, уривків, планів, нотаток та окремих епізодів (№ 191—203). Зокрема, є початок авторського перекладу на російську мову (№ 200). В додатках наводимо його і варіант сценки на кладовищі. Тут даємо відмінні сценки з автографа № 194.

«Поїхали вчитись.

— За що? — питала мати.

Один казав:

— Найдю службу, буду служити й разом учитись буду.

Другий:

— Удень буду вчитись, а увечері по роботах ходити.

А той Андрійко найменший був не говіркий — мовчки подався в Таврію та й запік себе на рік у найми. Була думка: купити чоботи, справити одіж, трохи грошей заробити — тоді вже учитись» (стор. 6).

«Одійшла, сіла з краєчку.

Минає небагато часу, і вже знову чути її голос, тепер тихий, стриманий.

...Коли так у Петрівку заходить щось у хату: босе, обідране, як земля, марне... Не людина — тинь. Думала, який старець. Осміхається. А далі так пома-алу-помалу: «Здрастуйте, мамо...»

Глядь — Андрійко...

Коло печі була: так мені горщик і хряснув з рук на долівку.

Гуркотить машина» (стор. 8).

Друкується за відбитком з журналу «Життя й революція», 1930, № 11—12 (автограф № 191) з численними авторськими поправками, які Васильченко робив, готуючи до друку нове повне видання своїх творів, що мало вийти в 1932 р. Цей текст вперше був надрукований у виданні С. Васильченка, «Незібрані твори».

Точної дати в жодному з автографів не поставлено, але є дати в записних книжках, в яких Васильченко робив нотатки, окремі записи до новел «Мати» і «Чайка». Так, в записній книжці за 1920 р. (автограф № 10) є один з перших начерків новели «Мати». В записній

книжці за 1929 р. (№ 373) дані окремі начерки до новели «Чайка» і епіграф до неї: «Верніть мої чаєнята, бо то ж я їх мати». В автографі № 197 є дата: «року 1931».

Остання редакція новели «Мати» датується 1923 р. на підставі першодруку. Первісний варіант новели «Чайка» датується 1930 р. теж на підставі першодруку. Остання редакція «Чайки» датується 1931—1932 рр. на підставі свідчень самого Васильченка (на титульній сторінці одного з відбитків журналу є такий напис: «Поправки автора, 1931 р.»).

ФІАЛКИ

Вперше опубліковано після смерті Васильченка в журналі «Соціалістична громада», 1932, № 17—18, стор. 6—9, 12—13 під назвою «Мандрівні огні» (ця редакція передрукована пізніше у виданні С. Васи́льченка, «Незібрані твори»).

В архіві письменника зберігається кілька повних і неповних відмінних редакцій під різними заголовками («Мандрівні огні», «Перші фіалки», «З юних днів», «Свати (Спогади)», «Дід», «Лісовий сон (Школярські спогади)», «Свати (Юнацька згадка)», «Лісовий сон. Спогади. (Давно)», «Сон», «Жовта рожа» та ін.), а також кілька машинописних копій з численними поправками автора та багато чорнових планів, уривків і матеріалів до новели (№ 163—189, 377).

В попередніх редакціях є епізоди, які не ввійшли у пізніші редакції, наприклад, «Оказія з бабою Оришкою», виявлення чужих поміток в журналі тощо. Ці сцени наводимо в додатках. В автографі № 165 після слів «про темряву народну, про бідняцьку неволю» було:

«В ті часи ми, вихованці семінарії, аж ніяк тому не йняли віри, що народні вчителі, мовляв, «сіренькі герої». З народних шкіл од недавніх семінаристів до семінарії збігались цілі легенди про їхнє життя і роботу, і ми ще учнями звикали дивитись на учительовання, як на відважне плавання по морю темрявому. Старі учителі, що часто навідували свою alma mater, мудрі, міцні, що, як дуби, повростали в селянське життя, видавались нам за справжніх велетнів, які десь змагаються з різними казковими драконами, що ними начинена темрява: попами, приставами, інспекторами...

Отже, ми цілком щиро мали себе за «сіль землі», сім разів сіяну і миту, нікому не заздрили і горіли жагою — якнайшвидше їхати на село».

Є кілька варіантів початку, які наводимо в додатках.

Серед автографів багато різних планів і начерків новели. Цікавий план № 189:

«ДІД

(Спогади)

1. Дід. Щоденник.
2. Готуємось до іспиту. Русалка. Марко. Граф взявся дослідить...
3. Виряджання.
4. Семінарія.
5. На святах. Вечера.
6. Пишу Маркові листи.
7. Чекання сватів.
8. Русалка.
9. В степу. Гість.
10. В інституті. Зустріч з Марком».

В цьому плані елементи новели «Фіалки» переплітаються з елементами новели «На калиновому мості». Подібний інший запис (№ 365, стор. 44):

«РОМАНІВЩИНА

Листопад. Там по гаю, засипаному жовтим листом, як [у] старому храмі з почорнілою позолотою, ходить закутана в хустину, одіта в осінні, моя весна, жива весняна квітка, отруйна й запашна...

Осінній холодок продимає спалахнілі щоки.

«То вже ж мені не ходити у ліс по орішки».

Олівцем дописано:

«До П ч. Циганки».

Пахне фіалками».

Тут друкується за текстом машинописної копії з численними поправками автора (автограф № 164). Ця редакція, з деякими відмінностями, була надрукована у виданні С. Васильченко, «Повісті та оповідання», Держлітвидав, 1949.

Робота над новелою провадилась у 1929—1932 рр. Про це свідчать дати, зазначені в автографах:

№ 167 — «листопад, р. 1929, у Києві».

№ 168 — «15 листопад, 1929».

№ 169, стор. 19 — «р. 1930».

№ 170, стор. 1 — «3 березня р. 1930», в кінці — «р. 1929, 16.XI — Київ».

№ 171, в кінці — «р. 1929».

№ 173, стор. 20 — «р. 1929, 17.XI».

№ 179, стор. 2 — «р. 1930»; стор. 4 — «13.I 1930 р.».

НА КАЛИНОВІМ МОСТІ

Вперше надруковано в журналі «Життя й революція», 1932, № 2.

В архіві Васильченка зберігаються кілька повних і багато неповних, відмінних між собою редакцій новели, безліч уривків, чорнових планів (№ 90—121) та окремі записи в автографах № 10, 333, 373, 380, 388, 889.

Варіюються назви новели: «На мальованім мості (До згадок про рік 1905)» (№ 90), «На калиновім мості. (Осінь)» (№ 92, 94), «На мальованім мості. Осінні новели» (№ 93), «Осінь. На калиновім мості. Повість-мініатюра» (№ 120).

Назву «На калиновім мості» мала раніше і новела «Гості» (№ 57—67).

В журналі «Життя й революція» повість друкувалась під назвою «На мальованім мості. (До згадок про рік 1905)», саме у відбитку з журналу Васильченко виправив назву («На калиновім мості») і викреслив підзаголовок. В журналі текст трохи відмінний від пізніших текстів. Васильченко потім закреслив деякі рядки.

1) Після слів «вихор плачу, жалю» (стор. 5) було: «Обізвався той могутній «народний» співець,— невідомий, живий, натхненний. Здається, озивається тут десь між нами. Рве своє серце, кидєє куски межі люди. Гудуть вони чарівною тугою».

2) Стор. 6, другий абзац — після слів «Ген-ген мріють дві гори в тумані» було: «а між ними місточок ветхий, поламаний через став обріс старими товстезними вербами... Ставок як мальований,— у заку-

ренних бур'янах, сам ряскою зацвів, мов зеленим килимом заслався...
А ось, як веселе марево...».

3) Стор. 8 — після слів «А ви, певне, подумали, що то якась була мара, привид? Еге ж?» було:

«— Для мене це й досі загадка!

То була справді химерна зустріч.

Була ніч, метелиця... А я в той час...

Ні, таки доведеться про це сказати з початку.

Назад тому років зо три, перший рік після закінчення учительської семінарії, я учителював у народній школі. В школі нас двоє: я та моя старенька мати. Школа була глуха, самотна, закинута поміж степовими хуторами Полтавщини. Якраз таку школу ми уявляли собі в Тасею, ще коли марили, як були учнями сільської п'ятилітки.

Ще тоді Марко...

Отже, ще не так. Доведеться вернутись трохи ще аж до тих шумних дитячих років в сільську школу».

4) Стор. 14 — після слів «якого мені тряця!» — Само щастя прилетіло мені в хату, а я ще огинаюсь!» було: «ік чорту всі недосяжні мрії — бери, що пливе в руки! Мою школу мають перетворити на двохкласову, я, звичайно, залишусь завідувачем — вона стане за помічницю. Завідувач двохкласовою школою — це ж майже «директор» мужицької гімназії! — аби хотів робити. Розведемо сад, город, пасіку заведемо... А за шафера гукнемо Марка...»

Один з перших начерків новели зустрічається ще в записках за 1908—1913 рр. (автограф № 333), там чорновий фрагмент «Листопад» вміщений разом з фрагментами творів «Оксана» і «Недоросток», надрукованих у 1913 р. Пізніше уривок під тією ж назвою був записаний у записній книжці за 1920 р. (№ 10):

ЛИСТОПАД

Осінь.

Сестра старша ходить по саду смутна — закохана. Підлітки пародірують... Дівчина повторяє підслухану нею у закоханих фразу. Коса (коли вже замирили — вона смішила хлопця — здавалось, що вона ніби аж побільшала). Гойдалка. Квітка. Доля коса здалася не такою вже смішною: почала палить».

В ранніх редакціях на концерті була «все чужа міська рафінована публіка. Модні костюми, жіночі шевелюри, робори, англійський холодок на голених обличчях, високомірна модна пиха в примружених очах» (№ 96, а також 92, 94, 95). В пізніших редакціях змінено: на концерті були делегати з'їзду, а не «рафінована публіка».

В додатках наводимо кілька варіантів окремих сцен і початків.

В автографі № 370 після поетичного вступу (наводиться в додатках) йдуть окремі записи, зокрема про Катеринушку. Записи з мотивом «Ой у полі та й туман, димно» є також в автографі № 18:

«КАТЕРИНУШКА

(Ой у полі та й туман, димно)».

Далі — начерк про Катерину Петлюрку, дурну молодичку. В автографі № 370 цей мотив переплітається з мотивом із новели «Вітер» («Мала мати одну дочку та її купала у медочку»). Отже, Ва-

сильченко початок запису (концерт у залі) використав для новели «На калиновім мості» (цей запис найбільше відповідає тій редакції новели, яка друкується в додатках — № 92), а задум про Катеринушу реалізував у новелі «Вітер».

Частина автографа № 370 була надрукована в ж. «Дніпро», 1946, № 7—8, як поезія в прозі.

В автографах імена героїв змінюються: Тася — Зіна — Шура, Марко — Семен. В автографі № 100 дана така характеристика героїні: «Тася — неспокійний характер: ніде, нічим не задоволена (невпокійний дух)».

Є кілька планів новели, наприклад, № 109:

«Найновіший план оповідання
«На кал[иновім] мості...»

1. Зустріч у залі.
2. Початок — останні зустрічі перед тим.
3. Спогад про «сватів» — «завтра розкажу» — поїхала, не розказавши. Зустрінемося — все розкажу.
4. Зустрілись... в степу. Теж не розповіла.
5. Остання зустріч... (Кілька рядків...) Вивнесла щоденник... Розмова... Читати почали...
6. Щоденник.
7. Остання зустріч.
8. В залі...»

Тут, як і в плані № 189, переплітаються елементи двох новел — «Фіалки» і «На калиновім мості». В основному серед автографів новели «На калиновім мості» — варіанти двох редакцій — ранньої і пізньої. В ранній — на концерті присутня «міська публіка», герої — Шура (або Зіна) і Семен; в пізній редакції — на концерті делегати з'їзду. У ранній редакції зустрічаються елементи новели «Фіалки».

У начерку-плані («До теми Дід») в записній книжці (автограф № 3, стор. 94) елементи новели «Фіалки» переплітаються з «Лісковою новелою».

В додатках наводимо цікаву своєрідну редакцію новели (автограф № 92), цілком відмінну від остаточного тексту.

Тут друкується за відбитком з журналу «Життя й революція», 1932, № 2, з численними поправками та доповненнями автора (автограф № 90). Це — остання редакція новели, яку Васильченко робив у зв'язку з підготовкою даного тексту до повного видання своїх творів, що мали вийти в 1932 р. (Ця редакція з деякими відмінностями вперше була надрукована у виданні С. Васильченко, «Незібрані твори», 1941 р.)

Робота над новелою в основному припадає на 1929—1930 рр. В автографах зазначені дати:

№ 93 — «р. 1930».

№ 104 — «р. 1930. Світличне» (невідомою рукою), в кінці твору — рукою Васильченка — «р. 1929, Київ».

№ 103 — «23 жовтня 1929 р.»

Остаточна редакція датується 1932 р. (в автографі № 91 зверху є напис: «Примірник з поправками автора 1932 р. для «Вибраних творів», що мав видавати ЛІМ за редакц. Демчука СП.»).

ЛІСОВА НОВЕЛА

Вперше надрукована після смерті Васильченка в збірці «Вибрані твори», К., Держлітвидав, 1940. Ще за життя (1932 р.) Васильченко підготував примірник для журналу «Декада» (№ 18—19), але новелу не надрукували.

В архіві письменника зберігається кілька повних і неповних відмінних редакцій (автографів та копій на машинці з численними правками автора) і ряд чорнових початків, уривків та планів (№ 70—87, а також 299, 328, 333, 365, 367).

В автографах назва новели має різні варіанти: «Ліс», «Лісовий грамофон», «Лісові кошмари», «Дві наречені (забута тема)», «Лісовий грамофон. Недокінчена новела», «Лісова наречена», «В лісі», «Дві пани. Недокінчена новела». В деяких рукописах є епіграфи:

«Добрий вечір тобі, зелена діброво,
Переночуй ніченьку мене молодого».

(Автограф № 70)

«Ой тікала Бондарівна
Помежи возами,
А за нею два жовніри
З голими шаблями.

Давня пісня».

(Автографи № 73, 75, 76, 81)

«Що в містечку Богуславі
Каневського пана
Там гуляла Бондарівна,
Як пишная панна...
Нар. пісня».

(Автограф № 77)

В деяких редакціях сюжет поданий ширше, є характеристика Демка, опис подій на ярмарку. Наприклад, в автографі № 76 зроблено такі вставки:

«Пані під'їхала коляскою, що мало хто й помітив, і все бачила.— «Папери маєш?» (А Демко гроші оддав за молоду, а паперів не поспішався брати,— вірив панам).— Ну, то отож і не кажи, що вільна. Ще мое право над тобою. Бабуня згаряча: не маєш права!— Ні, маю!— Не маєш!— Ось як навчу я тебе гарненько, то знатимеш, як шанувати панів!— А була ця панія така: їздила завжди з челяддю, і як стріне когось з дворні або кріпаків, що не вклониться, тамо ж розложить і батогів всипле. І що ж вона, катівка, вчинила в дівкою? Увесь ярмарок стривожився».

«Як не прохала, як не благала — не помилювали. Як була у квітках, так і в конюшню водили». «А молодий?» — допитуюсь. «А молодому вернули гроші, та й уже». — Докінчувала аби як. — «Вибрав був нічку темнішу, пішов галаганівський хутір палити. Впіймали. Утік. З того часу тут його ніхто не бачив. А молода ще й хворіла півроку. Так і пішло все на марне, і весілля, і воля, і те, що було між ними кохання...».

В додатках наводимо кілька варіантів початку новели.

Тут друкується за машинописною копією з численними поправками автора, а частково — сина письменника (автограф № 74). Це остання редакція твору, яку С. Васильченко готував для повного видання своїх творів у 1932 р. Ця редакція з деякими змінами вперше опублікована в «Незібраних творах», а потім у виданні «Повісті та оповідання», 1949.

Дати в жодному автографі та в першодруку немає. Відомо, що остаточне опрацювання новели припадає на 1932 р. (в автографі № 71 — передруку на машинці з поправками і доповненнями автора — є запис: «Примірник редактований Васильченком для «Декади» С. В. (1932 р.) («Декада» № 13)»; в автографі № 78 (список, зроблений рукою сина з поправками автора) дата: «16.X 31 р. Київ».

Задум новели виник у С. Васильченка ще в роки першої імперіалістичної війни. Про це свідчить запис в «Окопному щоденнику» (автограф № 828, стор. 7), який іде після датованого запису 1915 р.:

«Тема: забута пісня.

Стара Холодчиха (Жадківська) співає по ночах якоїсь старинної пісні, а на другий день зовсім не знає її.

Вечером якось зговорились за старовину, вона стала розказувати за своє кріпацьке життя, за те, як били її різками.

Основа — кохання.

Починає співать — діти сміються — баба п'яні.

Це первісний задум новели, згодом значно змінений автором. Попередні начерки «Лісової новели» бачимо і в автографах № 333 («Мені сказали...») та № 334 («Хуторські малюнки»). В записній книжці (№ 365, стор. 45) є інший запис — «Забута пісня», зроблений у 20-і роки (після нього ідуть нотатки, зроблені саме в 20-х роках, — «Наталині будинки», «Волоцюги» та ін.).

Основна ж робота над новелою припадає на кінець 20-х — початок 30-х років, остаточна редакція — на 1932 р.

ЧЕРВОНИЙ ВЕЧІР

Вперше надруковано в журналі «Глобус», жовтень, 1932, стор. 6—7. Примірник журналу з незначними правками автора зберігається в архіві Васильченка (№ 204).

Крім цього, у фондах є ще шість автографів різних редакцій новели (№ 205—210). Автограф № 205 — машинопис із значними правками автора. Це набагато досконаліша редакція. Вперше вона надрукована у збірці «Повісті та оповідання».

Автограф № 206 — рання чорнова редакція, не відредагована остаточно.

Автограф № 207 — чорнова редакція, має три варіанти назви: «Свята сімейка», «Весняного вечора», «Червоний вечір». Ця редакція відрізняється від попередніх і, зокрема, від першодруку та машинопису іншою побудовою твору, іншим початком; в неї введені нові епізоди, персонажі з іменами, в той час як в остаточній редакції всі персонажі безіменні. Деякі персонажі замінені іншими. Так, замість школярів, які фігурують в остаточній редакції і виступають у творі як провідники нових поглядів на життя, ведуть боротьбу в сільською темнотою, релігійними забобонами, в цьому варіанті в гайкій ролі виступає інвалід-солдат, а школярі зовсім відсутні. Введено

новий епізод (з коровою). В кінці автографа — окремі замітки, начерки. На автографі дата — 1 травня 1929 р.

Автограф № 208 — неповна редакція під назвою «Свята сімейка (Травневий жарт)». Ця редакція новели майже нічим не відрізняється від автографа № 207. На перших двох сторінках — начерки, фрагменти окремих речень, абзаців. Автограф не датований. Тут — ще один примірник другої половини новели.

Автограф № 209 — рання чорнова редакція без заголовка, починається словами: «І всьому, певне, був виною весняний п'яний вітер». Ця редакція значно відрізняється від попередніх, зокрема від першодруку і машинопису, новими епізодами, новими персонажами. Так, у цьому варіанті наявні епізодичні персонажі — селянин Герман Рудь, дід Мартин. В ньому зовсім відмінний початок (він наводиться в додатках). Однак тема твору, його ідейна спрямованість та ж сама, що і в попередніх редакціях.

Автограф № 210 (два листочки) — це начерки окремих місць новели під заголовком «Бугай».

Новела подається за машинописною редакцією (автограф № 205).

ШИРОКИЙ ШЛЯХ

Частина перша

В БУР'ЯНАХ

Вперше надруковано після смерті Васильченка в журналі «Радянська література», 1938, № 5 під заголовком «Дитинство Шевченка». В інших, пізніших виданнях друкувалось під назвою «В бур'янах».

«В бур'янах» — перша частина великої повісті про життя Тараса Шевченка, яку Васильченко планував написати у п'яти частинах. В архіві письменника під № 211—229 зберігається багато чорнових редакцій цієї повісті. Особливо багато варіантів першої її частини, попередніх планів цілої повісті і окремих її частин, начерків, розділів, записів окремих сцен, епізодів. Існує багато варіантів назв повісті, назв окремих її частин. Зокрема, за одним із варіантів плану повість мала називатися «Доля» (автограф № 214) і складатися з таких п'яти частин: I — «Бур'яни», II — «В рабстві», III — «Слава», IV — «Неволя та недоля», V — «Живий монумент». За іншим варіантом плану (без назви) (автограф № 215) повість також складається з п'яти частин: I — «В бур'яні», II — «Марна юність», III — «Воля! Слава! Талан. Щасливий талан», IV — «Знову бур'яни», V — «Згуки трубні». Записані ще такі назви повісті: «Колочим терном», «Широкий шлях», «Талан», «Гіркий талан», «Т. Шевченко». Видно, що Васильченко спинився на назві повісті «Широкий шлях», яка найбільш відповідала його задумові, а першій частині повісті дав назву «В бур'янах». Ця частина мала писатися за таким попереднім планом (автограф № 212):

I. Вступ. Під тном. Волошюга. II. Характеристика. Зозуля. В бур'яні будка. Гайдамака. III. Сирітство. Характеристика. В школі. В дяка. Книжечка. Прокидається маляр. Двоє сонців. IV. «Зірочка». Мрії. По малярах. V. Без шляху битого. VI. В бур'яні. Осінь. Пас корову. VII. Записка: ні, не хочу за кобзаря, — хочу за

малює. Хлипівка. Остання зустріч». План цей в процесі роботи удосконалювався письменником, змінювався в деталях. Але в основному саме за ним була написана перша частина повісті «В бур'янах», чорнова, найбільш повна редакція якої зберігається в архіві письменника (автограф № 211). Компонуючи цю редакцію, Васильченко не включив до основного тексту написані раніше окремі епізоди або картинки опису природи. Але, оскільки вони мають певне значення для характеристики роботи письменника над повістю, окремі з них ми наводимо в додатках.

Задум повісті виник у Васильченка в 1920 р.; про це свідчить напис на зворотній стороні нотаток «Кобзар на вулицях велелюдних і на базарах» (№ 228), написаних у 1920 р.: «написати біографічну повість про Шевченка».

Над своєю повістю Васильченко почав працювати, можливо, в 1928 р. Про це свідчать такі дані: на зворотних сторінках його перекладу оповідання Гоголя «Заворожене місце» занотовані назви майбутнього твору — «Ключими тернами», «Полин», «Гіркий талан», «Жива легенда», «З бур'яну», «З бур'янів», «Проспівана доля», — та написані окремі фрагменти, начерки розділів повісті. На стор. 8 машинопису перекладу стоїть дата «4.V 1928».

В нашому виданні перша частина повісті «В бур'янах» подається за автографом № 211. Оскільки твір не закінчений і остаточно не відредагований автором, в ньому зустрічаються повторення.

КАЗКИ ТА ЛЕГЕНДИ

КАЛИНОВА ДУДКА

(Казка)

Казка має дві різні завершені редакції. Одна — під назвою «Калинова дудка (Новорічна казка)» — вперше надрукована в газеті «Рада», січень, 1914, № 1, стор. 5 за підписом «С. В.». Друга — під назвою «Калинова дудка (Казка)» вперше надрукована в журналі «Дніпро», 1946, № 7—8.

Зберігся автограф другої редакції (№ 379), за яким і подається твір. Перша редакція вміщена в додатках.

ОСІННЯ КАЗКА

Вперше надруковано у збірці С. Васильченка, «Оповідання», К., 1915.

Подається за виданням ДВУ (т. I, 1926).

Дата не зазначена, автографів не збереглося.

ЗАБУТА ЛЕГЕНДА

Вперше надруковано в збірці творів Васильченка «Повісті та оповідання», Держлітвидав України, К., 1949.

Подається за автографом № 368, що зберігається в архіві письменника.

ДОВБИЦУК

Друкується вперше, за автографом № 239. На звороті першої сторінки автографа подана картина соціального стану народу: «Але народ був там бідний, бо невільний. Пани поневолили їх [його], за-

прягли в ярма, щоб робили люди на них, судили їх, що хотіли, те й робили з ними. Гірко було жити там людям».

Автограф не датований.

НЕ БУДЕ ДІЛА

Друкується вперше, за автографом № 240.

Автограф не датований.

ОСЕТИНСЬКІ КАЗКИ

МЕНИ МОЄ

Вперше вийшла окремою книжкою у видавництві «Криниця», К., 1916.

ЧОРНИЙ ОРЕЛ

Вперше вийшла окремою книжкою у видавництві «Криниця», К., 1917.

КНЯЖЕНКО

Вперше вийшла окремою книжкою з ілюстраціями у видавництві «Криниця», К., 1917.

ЛЕВЕНЬ

Вперше вийшла окремою книжкою у видавництві «Криниця», К., 1918.

ЧАРІВНА КОЗА

Вперше надруковано у збірці творів «Осетинські казки», «Криниця», К., 1919.

Роботу над циклом «Осетинські казки» Васильченко закінчив десь у кінці 1911 р., про це він згадує у листі до П. Д. Вороніна від 10 грудня 1911 р.: «Тільки що вийшов з казкових країн (з місяць сидів над осетинськими казками). Думка була видати казки до різдва, на жаль, не вдається». Отже, «Осетинські казки» були написані в 1911 році.

Весь цикл «Осетинських казок» подається за виданням ДВУ (т. IV, 1929).

КРИЛАТІ СЛОВА

Повністю цикл опубліковано вперше у зібранні творів С. Васильченка (т. IV). Окремо друкувалось оповідання «Жаль» (у «Вибраних оповіданнях», Х.—К., ЛІМ, 1933).

Автографів не збереглося за винятком початку новели «Чи є такі ятки?» (всього п'ять рядків, № 15) та відбитків із зібрання творів (т. IV) новелок «Витрішки» і «Чарівна книжка» з деякими поправками автора.

Тут передруковуються з т. IV повної збірки творів С. Васильченка; лише новели «Витрішки» і «Чарівна книжка» подаються за відбитками з т. IV із врахуванням поправок автора («Витрішки» — № 47, «Чарівна книжка» — № 129).

Писалися новелки в радянський час.

ВІРШІ. ПОЕЗІЯ В ПРОЗІ

Вірші С. Васильченко почав писати ще в дитячі роки. З них лише один був надрукований — «Біля хати». («Це був перший і останній видрукований мій вірш», — зазначав Васильченко в автобіографічній повісті «Мій шлях».)

Поезії в прозі С. Васильченко почав писати після закінчення школи, потім у Бахмутській в'язниці (1906—1908 рр.) і пізніше. «Перебуваючи довгий час в Бахмутській тюрмі в досить тяжкому стані, я писав там поезії в прозі, які зразу ж і рвав, щоб не попали в руки тюремних дозорців. Або писав просто на грифельній дошці. Писав і витирав», — згадував С. Васильченко («Мій шлях»). В архіві письменника залишилось небагато поезій у прозі і то — переважно чорнові, незакінчені редакції та фрагменти.

Мотиви поезій в прозі письменник інколи використовував у своїх новелах (наприклад, поезію «Осінній вечір» — у новелі «Талант», «Місто» — у повісті «Олив'яний перстень», «Осіннь», «Скільки золота, золота» і «Осіннє листя» — в «Осінніх новелах» тощо).

БІЛЯ ХАТИ

Вперше надруковано в газеті «Рада», 1909, № 190, за підписом «Степан Панасенко».

Тут дається за першодруком.

Вірш датований: «19.VIII 1909 р.».

НОЧЬ БЛЕДНАЯ, ТОСКЛИВАЯ

Вперше надруковано у збірнику «Степан Васильченко. Статті та матеріали», Вид-во АН УРСР, К., 1950, стор. 190.

Тут дається за автографом № 828.

Автограф датований: «12 ноября 1915 г. Оз. «Свентен».

ЗАДУМА

Друкується вперше, за автографом № 369.

Написано приблизно в 1915 р. (поезію в прозі записано в записній книжці фронтового періоду, дата для якої визначається 1914—1915 рр.)

ЛЮБОВ ХМАРИНКИ

Вперше надруковано в журналі «Дніпро», 1946, № 7—8.

Тут дається за автографом № 234.

Начерк початку поезії в прозі — «Чернець і царівна» друкується у розділі «Додатки» (за автографом № 234).

ОСІНЬ

Вперше надруковано в журналі «Дніпро», 1946, № 7—8. Тут дається за автографом № 236.

ОСІННІЙ ВЕЧІР

Вперше надруковано в журналі «Дніпро», 1946, № 7—8. Тут дається за автографом № 237.

МІСТО

Вперше надруковано в журналі «Дніпро», 1946, № 7—8. Тут дається за автографом № 235.

В автографі зазначена дата: 24.VI 1929 р.

ДОДАТКИ

В додатках подаються інші редакції та варіанти, уривки і начерки творів.

СЦЕНИ З ПОВІСТІ «ТАЛАНТ»

Дані уривки — це сцени, які не ввійшли в остаточний текст повісті. Назви уривкам дано згідно в авторськими планами (автографи № 155, 160). Друкуються вперше, за автографами: I—№ 145 (стор. 17—39), II—№ 145 (стор. 58, 63—68), III—№ 145 (стор. 127—130), IV—№ 152 (стор. 1), V—№ 152 (стор. 7—8), VI—№ 152 (стор. 16), VII—№ 152 (стор. 18—23), VIII—№ 152 (стор. 25—30).

КОМПЛЕКСИ

Незакінчене оповідання. Друкується вперше, за автографом № 69. Автограф не датований. Писалось роках у 1920-х (саме тоді в школах було введено комплексну систему).

ВІКОНЦЕ

I — початок оповідання з неповної ранньої редакції. Друкується вперше, за автографом № 33.

II — початок пізнішої редакції твору, друкується вперше за автографом № 36.

ГОСТІ

I. «На калиновім мості (Осінь)».

Один з варіантів оповідання «Гості» (чорнова редакція). Друкується вперше; за автографом № 66. Автограф не датований.

II. «На кленовім мості».

Один з варіантів оповідання «Гості» (чорнова редакція). Друкується вперше, за автографом № 57. Автограф не датований.

НА ДАЧАХ

Варіант закінчення оповідання «Кам'яне царство» (йде після слів: «Гляньте,— та в його прокушені груди!»). Друкується вперше за автографом № 366.

ЛИСТ ДО МОЇХ ЧИТАЧІВ

1. ВІТЕР

Це інший варіант передмови до збірника «Осінні новели» (тут збірник має назву «Осінні вітри»). Потім цей текст Васильченко ввів у автобіографічний твір «Мій шлях».

Друкується за автографом № 373.

П. ЛИСТ ДО ЧИТАЧІВ

Дана стаття є іншим варіантом передмови «Лист до моїх читачів», що подається в основному тексті.

Друкується за машинописною копією (автограф № 354).

ЧАЙКА

I — авторський переклад (на російську мову) початку новели. Друкується вперше, за автографом № 200.

II «На кладовищі» — уривок невідомої редакції новели. Друкується вперше, за автографом № 197.

III. «Мати» — оповідання, перероблене потім Васильченком у повість-мініатюру «Чайка». Вперше надруковано в ж. «Нова громада», 1923, № 11—12. Тут дається за виданням ДВУ (т. I, 1929).

ФІАЛКИ

I. «Свати» («Згадую я про це...») — варіант початку новели «Фіалки». Друкується вперше, за автографом № 167.

В автографах № 169 і 170 цей початок скорочений:

«СВАТИ

Юнацька згадка

Згадую я про це, як про дивний сон, що в дні великої моєї нудьги навів мені рідний ліс.

Мені — 19».

II. «Свати (У дні моєї юності...)» — варіант початку новели «Фіалки». Друкується вперше, за автографом № 172.

III. «Фіалки» — варіант початку новели «Фіалки». Дається за автографом № 377. В автографі після цього початку далі йшов інший запис:

«Небо — блакитна сіножать після бурі, коли вітром порозкидало, розворушило високі покоси запашного, як рута, чистого, як барвінок, сіна... Небесний лан усіяний зорями, як сад після бурі вишнями та сливами...

Під ворохом сіна блищить на ньому загублений срібний серп».

Пізніше Васильченко переробив цей початок у поезію в прозі під тією ж назвою (друкується в додатках до розділу «Поезії в прозі»).

IV і V — окремі сцени з новели «Фіалки», які не ввійшли в остаточну редакцію. Друкується вперше, за автографом № 164.

НА КАЛИНОВІМ МОСТІ

I, II, III — різні варіанти і начерки новели.

I. «Листопад» — дається за автографом № 333.

II. «На калиновім мості» — дається за автографом № 380 (стор. 16).

III. «Ой у полі та й туман, димно...» — дається за автографом № 370.

IV. «На калиновім мості. (Осінь)» — зовсім відмінна редакція новели, дається за автографом № 92. В автографі чотири назви: «Дід», «На калиновім мості», «Осінь», «Спогади».

ЛІСОВА НОВЕЛА

I, II і III — різні варіанти початку «Лісової новели». Друкуються вперше, за автографами № 70, 75 і 79.

ЧЕРВОНИЙ ВЕЧІР

Варіант початку, дається за автографом № 209.

ШИРОКИЙ ШЛЯХ

I — варіант початку повісті, дається за автографом № 211.

II (Бур'яни) — варіант закінчення першої частини повісті, дається за автографом № 211.

III (Сцена останньої зустрічі Тараса з Оксаною) — інший варіант закінчення першої частини, дається за автографом № 211.

IV — варіант початку повісті (пізніша редакція). Дається за автографом № 217.

V (Наш край) — один із начерків до повісті, дається за автографом № 212.

VI (Малий Шевченко) — варіант характеристики малого Шевченка, дається за автографом № 212.

КАЛИНОВА ДУДКА

(Новорічна казка)

Надруковано вперше в газеті «Рада», 1914, січень, № 1, стор. 5. Подається за першодруком.

ПОЕЗІЇ В ПРОЗІ

ЧЕРНЕЦЬ І ЦАРІВНА

Варіант початку до поезії в прозі «Любов хмаринки». Друкується вперше, за автографом № 234.

КАЗАЛА НІЧ

У С. Васильченка є ряд записів під спільною назвою «Казала ніч». Очевидно, письменник хотів створити один великий твір, але не встиг. Лишилось кілька начерків, планів, фрагментів. Так, в автографі № 231 є запис:

«Схема: Казала ніч...

Казка червоної зорі».

На стор. 6 того ж автографа є запис:

«ЛЕГЕНДА

Художник. Горіло серце. Малював. Фарби загорались і зразу гасли, линяли. А образ носився невловлений і роздував полум'я. Роздер груди, вийняв серце. Воно було з заліза й було біле од жару — огню. Пекло в руки нестерпуче. Полум'ям серця, як полум'ям страстної свічки, випік образ. Навіки!

Забивало дух... і вже не в грудях, а в руці билося огняне серце.

К. Н. Того ж дня два товариші мовчки поклялися на помсту.

Екскурсія за межі...

Так бувало в дитячій грі — перехопив через край, товариш заплакав, пішов... і нецікава стала гра.

Життя — творчі виграші».

В автографі № 233 після поетичного вступу («Казала ніч, на свято виряджаючись») йде начерк оповідання про єврейську сім'ю, про сина-скрипала з цієї сім'ї.

Всі ці записи є фрагментами, підготовчим матеріалом до одного якогось твору. Ми друкуємо кілька уривків, які становлять певну цілість.

1) МИНАВ ДЕНЬ...

Друкується вперше. В архіві письменника збереглося два автографи, з яких перший є варіантом другого. Тут друкується другий, як більш закінчений (автограф № 231).

2) СМІЯВСЯ БУЗОК...

Друкується вперше, за автографом № 231.

3) КАЗАЛА НІЧ, НА СВЯТО ВИРЯДЖАЮЧИСЬ

Друкується вперше, за автографом № 232.

4) КАЗАЛА НІЧ, НА СВЯТО ВИРЯДЖАЮЧИСЬ

Вперше надруковано у збірнику «Степан Васильченко. Статті та матеріали», стор. 188.

Тут дається за автографом № 233.

5) БУВАЮТЬ ТАКІ НОЧІ...

Вперше надруковано в журналі «Дніпро», 1946, № 7—8.

Тут дається за автографом № 376.

Твір написано в 20-х роках (очевидно, десь в кінці 1924 р. Записано в зошиті, подарованому Васильченку учнями 5 червня 1924 р.).

ОСІННЄ ЛИСТЯ

Друкується вперше, за автографом № 238.

СКІЛЬКИ ЗОЛОТА, ЗОЛОТА...

Друкується вперше, за автографом № 236.

ГАЙСТРИ

(Акафіст)

Друкується вперше, за автографом № 295.

ФІАЛКИ

Друкується вперше, за автографом № 377.

Написано в 30-х роках (взято із задумів до новели «Фіалки», над якою автор працював у 30-х роках).

ЗМІСТ

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

Русин	7
Про жидка Марчика, бід- ного кравчика	10
На золотому лоні	19
Під святий гомін	23
Чорні маки	30
Отруйна квітка	39
Волоцюги	46
Петруня	52
Талант	70
Вечірні арабески	116
Голод	123
Приблуда	129
На конференції	139
Мороз	143
Олив'яний перстень	148
Віконце	210
Гості	218
Авіаційний гурток	224
Кам'яне царство	257

Осінні новели (присвячується 1905 р.)

Лист до моїх читачів	261
Осіній ескіз	263
Вітер	275
Чайка	280
Фіалки	292
На калиновім мості	308
Лісова новела	322
Червоний вечір	339
Широкий шлях	345

КАЗКИ ТА ЛЕГЕНДИ

Калинова дудка	391
Осіння казка	393
Забута легенда	395
Довбищук	397
Не буде діла	401

ОСЕТИНСЬКІ КАЗКИ

Мені мое	405
Чорний орел	408
Княженко	421
Левень	436
Чарівна коза	448

КРИЛАТІ СЛОВА

Дзвін	459
Витришки	461
Неслухняний глечик	463
Чи все одно?	464
Де такі ятки?	465
Добрі очі	467
Далека розлука	468
Сирітське сонце	469
Жаль	470
Золота діжа	472
Калина	475
Сон	477
Чарівна книжка	480

ВІРШІ. ПОЕЗІЯ В ПРОЗІ

Біля хати	485
[Ночь бледная, тоскли- вая..]	487
Задума	488
Любов хмаринки	489
Осінь...	490
Осіній вечір	491
Місто	492

ДОДАТКИ

<i>Інші редакції та варіанти, цитовки і начерки новел Сцени з повісті «Талант»</i>	
I (В Журби)	495
II (Сутичка з попом)	501
III (Перші неприємності)	503
IV (Хто ми такі?)	505
V (Розповідь Журби)	—
VI (Мое увільнення)	508
VII (Невдача Андрія)	510
VIII (Розповідь Тетяни)	511
Комплекси	515
Віконце	518
Гості	519
I На калиновім мості (Осінь)	—
II На кленовім мості	526
На дачах	533
[Лист до моїх читачів]	534

I. Вітер	534
II. Лист до читачів	535
Чайка	537
I	—
II (На кладовищі)	538
III Мати	540
Фіалки	545
I Свати	—
II Свати	—
III Фіалки	546
IV (Оказія з бабою Оришкою)	—
V (Помітки в журналі)	547
На калиновім мості	549
I Листопад	—
II На калиновім мості	550
III Ой у полі та й туман, димно...	—
IV На калиновім мості (Осінь)	551
Лісова новела	564
I Ліс	—
II Лісова новела	—
III Лісовий грамофон (Недокінчена новела)	565
Червоний вечір	566
Широкий шлях	567
I	—
II [Будяки]	568

III [Сцена останньої зустрічі з Оксаною]	568
IV	569
V [Наш край]	—
VI [Малий Шевченко]	570
Калинова дудка (Новорічна казка)	571
<i>Поесії в прозі</i>	
Чернець і царівна	574
Казала ніч (Минав день...)	—
[Сміявся бузок...]	576
Казала ніч... (Казала ніч, на свято виряджаючись: «А надіну я...»)	—
Казала ніч... (Казала ніч, на свято виряджаючись: «Хто гляне...»)	—
Казала ніч (Бувають такі кочі...)	—
Осіньні листя	577
[Скільки золота, золота...]	—
Гайстри (Акафіст)	578
Фіалки	—
Примітки	579

Степан Васильченко.
Сочинення в чотирьох томах, т. 2

(На українському мові)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту
літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР*

Редактор *Р. М. Немировський*

Художній редактор *В. П. Кузь*

Художнє оформлення *Д. Д. Грибова*

Технічний редактор *Н. П. Рахліна*

Коректори *Л. В. Лукашкіна, В. М. Левіна*

БФ 18726. Зам. № 2560. Вид. № 94. Ти-
раж 15000. Формат 84×108¹/₂₀. Друкарськ.
фіз. аркушів 19,125 + 5 вкл. Обл.-видавн.
арк. 34,33. Друк. умовн. арк. 31,37 + 5 вкл.
Підписано до друку 10.XI 1959 р.
Ціна 15 крб.

Надруковано з матриць в друкарні Вид-ва
АН УРСР. Київ, Респіна, 4.

1987

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР